پرۆفیسۆر د. ئاراس زەینەڵ

مێژووی جەنگە خاچییەکان

2024

پرۆفیسۆر
د. ئاراس زەینەڵ

مێژووی جەنگە خاچییەکان

٢٠٢٤

ناوی کتێب:

مێژووی جەنگە خاچییەکان

بابەت: مێژوو

نووسەر: پرۆفیسۆر د. ئاراس فەریق زەینەڵ

دیزاینی بەرگ و ناوەوە: ئومێد محەمەد

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

نۆبەتی چاپ:چاپی یەکەم ٢٠٢٤

نرخ: ٥٥٠٠ دینار

چاپ: چاپخانەی تاران

پرۆفیسۆر
د. ئاراس زەینەڵ

مێژووی جەنگە خاچییەکان

٢٠٢٤

{قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ }.

سورة الأنفال - الآية (٣٩)

پێشکەشە

بە گیانی پاکی دایک و باوکم

پێڕست

پێشەکی

مێژووی مرۆڤایەتی هەر لە سەرەتای دروستبوونی مرۆڤەوە تا ئەمڕۆ ململانێی بەردەوامی نێوان خودی مرۆڤەکانی بەخۆوە دیوە و هەرجارەو هۆکارێ یان چەند هۆکارێ هەبون تا ئەو ململانێیە رەگداکوتێ و بەردەوامی بەخۆوە ببینێ، بەرامبەر بەمەش بەردەوام خـوای گەورە پەیـامە ئاسـمانیەکانی خـۆی نـاردووە تـا ببـنە راستکەرەوەی باری مرۆڤەکان و رێکخەری پەیوەندیەکانی نێوانیان و تەواوکەری پەیامی پێشـوو، بـۆیە لەم رووەوە ئـایینی مەسـیحیەت هـات وەک تەواوکەرێ بـۆ جوولەکـایەتی و ئیسـلامیش وەک کۆتـا ئـایینی ئاسـمانی و تەواوکەری گشـتی ئایینەکانی پێش خۆی، بەڵام هەردەم ئایینی پێشوو هەوڵیداوە بەرامبەر ئایینی نوێ بوەسـتێ، هەر لەم روانگەشـەوە وەک قۆنـاغێکی مێژوویـی مەسـیحیەتی رۆژئـاوا بەهەردوو رەوتـی دژایەتـی قـووڵی مەسـیحیەت و ململانێـی دێرینـی رۆژهەڵات و رۆژئاوا و بە چەند هۆکارێکی جیاجیا هەڵمەتی خاچیەکانی دەستپێکرد تا بتوانێ لەلایەکەوە هەژمـوونی خـۆی بەسـەر جیهـانی ئیسـلامیدا بسـەپێنێ و خاوەنـدارێتی کڵێسـایی بـۆ خـۆی بەرێـت و لەلایەکـی تریشـەوە رۆژهەڵات بکـاتە پاشـکۆیەکی رۆژئـاواو بیـرۆکەی پاشـاو گەدایـی خـۆی بەسـەر رۆژهەڵاتـدا بسـەپێنێ چـونکە گەورەترین بەربەست بەڵکو باشتر وایە بڵێین هەرەشە بۆ سەر جیهانی مەسـیحیەت و رۆژئـاوا لەو کـاتەدا جیهـان و دەسـەڵاتی ئیسـلامی بـوو کە بە بـزووتنەوەی فتووحاتی چەکداری و هزریش رۆژبەرۆژ پێشڕەوی دەکرد.

بەرامـبەر بەم هەڵـمەتە خاچییـانە بەرگریەکـی بەرچـاو لە جیهـانی ئیسـلامیدا سەریهەڵدا لە کاتێکدا خودی جیهانی ئیسلامی لە ململانێ و نـاکۆکی نێوخۆییدا بـوو و دەسەڵاتە خۆجێییەکان یەکتریـان قبووڵ نەدەکرد و خیلافەتیش لە لاوازیدا بـوو، بەڵام کەسـانێ لەو مەیـدانەدا دەرکەوتـن و توانییـان ئەسـپی خۆیـان تاوبـدەن و بەهۆی دڵسۆزی و لێبڕانیان بۆ سەرخستنی ئیسلام و موسڵمانان هەتاهەتایە ناویان لەبەرچـاوانی خەڵـک و لە پەڕە پرشنگدارەکانی مێژوودا بمێنێتەوە لەوانە نورەدین مەحمودو عیمادەدینی زەنگی و صەلاحەدینی ئەیوبی و زاهیر بیبرسی مەملووکی و چەندێکی تر کە دواجار توانییـان جیهانی ئیسـلامی لەو شاڵاوە خاچیـانە بپارێزن و گورزێکی کوشندە بدەن لە جیهانی مەسیحیەت و رۆژئاواش.

هاوکـات لەمیـانەی ئەو هەڵمەتـانەدا بێـزاری زۆری مەسـیحیەکانی رۆژهەڵات بەرامبەربە خاچیەکان دەرکەوت و بزاڤی موژدەبەری مەسیحیەتیش تەمومژی زیاتر

گرتی بەهۆی ئەو کارە کاولکاری و کوشت و بڕە بێبنەمایانەوە کە خاچیەکان ئەنجامیان دەدان، ئەو بابەتەش تا ئەمڕۆ هەر قسەی لەسەرە و وەک ڕەنگدانەوەیەکی نوێی ئەو بارە لەمڕۆدا کەسانێکی زۆر پێیان وایە سەرلەنوێ هاتنی ڕۆژئاواییەکان بۆ ڕۆژهەڵات بە گشتی و جیهانی ئیسلامی بە تایبەتی درێژەپێدەری هەمان ئەو هەڵمەتە خاچیانەیە.

بۆیە بۆ تێگەیشتنی تەواو لە ریشەی بابەتەکە و زانینی وردەکاری کێشەو ململانێکانی ئەو دوو قۆناغەو هەروەها وەک بوونی سەرچاوەیەکی نوێ بەزمانی کوردی سەبارەت بە مێژووی خاچیەکان و هەڵمەتەکانیان بۆ جیهانی ئیسلامی بە پێویستمان زانی ئەم نوسینە بخەینە ناو کتێبخانەی کوردیەوە تا خوێنەری کورد بە گشتی و خوێندکارانی مێژوو بە تایبەتی لێی سوودمەند بن و ببێتە سەرچاوەیەکی بەردەستیان بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لەو بارەیەوە، لەم نووسینەشدا کە دابەشمان کردووە بۆ دوانزەبەش تیایدا باروودۆخی ئەوکاتمان بە گشتی خستوەتەروو و کورتەیەکمان لەسەر مەسیحیەت و ئیسلام و پێشرەوی ئەو ئایینانەمان باسکردووە، دواتر هۆکارەکانی هەڵمەتەخاچیەکان و سەرەتاکانی ئەو هەڵمەتە و بەرگری جیهانی ئیسلامی بەرامبەر بە هەر هەڵمەتێک لە قۆناغی خۆیدا و باسی یەک بە یەکی هەڵمەتەکانمان کردووە، دواجاریش ئەنجامەکانی ئەو هەڵمەتە خاچیانەمان باسکردون ودواتر لیستێکمان هێناوە سەبارەت بە ناو و ماوەی دەسەڵاتدارەکان، لەگەڵ دانانی ژمارەیەک نەخشە و وێنە وەک بەرچاوروونی.

بەو هیوایەی توانیبێتمان بە دیدێکی زانستی و بە شێوەیەکی چڕوپڕ و روون ئەو بابەتەمان خستبێتەروو وخوێنەریش بە هەر رەخنە و تێبینیەک ئەم نوسینەمان دەوڵەمەند بکات مایەی خۆشحاڵیمانە.

ئاراس فەریق زمینەڵ

٢٠١١/١٠/٢٠

arass72@yahoo.com

دەروازە

هێرش و پەلاماری خاچیەکان بۆ سەر ڕۆژهەڵات لە ئەنجامی کۆمەڵێک هۆکار و فاکتەری گرنگی تێکەڵ بە یەک بوو کە هانی دان بۆ ئەم شەڕە پیرۆزە، لەوانەش خراپی سیستەمی دەرەبەگایەتی و هەوڵدانی جوتیاران و کۆیلەکان بۆ ڕزگاربوون لە برسێتی و هەژاری و بیرکردنەوە لە تالان و دەستکەوتنی سەرمایەی چاک لە ڕۆژهەلاتی دەوڵەمەندا، باشترین بەڵگەش بۆ ئەو حاڵەتە بڕینی هەزاران کیلۆمەتر بوو بە بیانوی ڕزگارکردنی گۆڕی نادیاری مەسیح کە بۆ خۆی ڕۆژهەلاتی بووە، ئەمە جگە لە بیانوی گێڕانەوەی (خاچی خاچان- صلیب الصلبوت) کە مەسیحی لەسەر خاچ دراوە، هاوکات بەشداری کردنی دەیان میر و پاشا و خانەدان و پیاوە ئاینییەکانی ڕۆژئاوا لەگەڵ بازرگانەکانی ئیتاڵیا بۆ ئاسانکاری گواستنەوەی خاچیەکان لە ڕێگای دەریاوە بۆ ڕۆژهەلات، جگە لە کاریگەری پاپا و کڵێسا لە وروژاندنی هەست و سۆزی ئەوروپیەکان، ئەمەش بۆ خۆی ڕۆڵێکی زۆر کاریگەری هەبوو لە پروپاگەندەی دەروونی و کۆنترۆڵ کردنی مێشکیان بۆ جێبەجی کردنی بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی خۆیان، دوور لە بەرژەوەندیەکانی مەسیحیەت لە قاڵبی سیاسەتی دەرەوەدا، ئەمە لەلایەک و لە لایەکی دیکەوە پشێویی و نائارامی و ئاڵۆزی ناوچەکە بەهۆی جەنگ و ململانێی میرنیشینەکان لەناو خۆیاندا، و دەست تێوەردانی زلهێزەکان لە کاروباری دەسەلاتی فاطمی و بێزەنتی، و لاوازبوونی خیلافەتی عەبباسی بە دەستی سەلجوقیە تورکەکان، جگە لە قەرامیتەکان کە لە تێکچوونی بارودۆخی ڕۆژهەلاتی ئیسلامی" المشرق الأسلامی " ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو، هەروەها نەبوونی سەرکردەیەکی بەهێز و بەتوانا بۆ یەکخستنی بەرەی ئیسلامی و ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو دۆخە نائارامە لە گرنگترین هۆکارەکانی هەڵمەتەکانی خاچیەکان بوون.

شەڕی خاچیەکان کە لە سەدەی (١٠)ی زاینیدا دەستی پێکرد، و لە سەدەی (١١) زاینیدا پەرەی سەند، بە لوتکەی زیندووکردنەوەی ئایینی و بە بەشێکی گرنگ لە مێژووی پەیوەندییەکانی نێوان ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوادا دادەنرێت.

هاوچەرخەکان ئەم شەڕە بە "شەڕی پیرۆز" و "ڕێگای حەج کردن بۆ " کڵێسای دوا ڕۆژ و "گۆڕی مەسیح" دادەنێن، ئەگەر ئەم شەڕە بە "شەڕی پیرۆز" دابنرێت دەبێ بەپێی بنەماکانی سەردەمی خۆی شی بکرێتەوە، کە گیانی ئایینی بەسەر ئەو

سەردەمەدا زاڵ بووە، بەپێی ئەمەش جیهانی کۆتایی دەسەڵاتێکی ئایینیەو، ڕێگایەکی نوێیە بۆ ئاسمان، و دەبێت ئەم ڕێگەیە ببڕدرێت بۆ گەیشتن بە خۆشی تەواو لە پێناو پاکردنەوەی مرۆڤ هەروەها شەڕی خاچیەکان بە سیاسەتی دەرەوەی پاپا دادەنرێت کە هەڵگرانی بیر و باوەڕی مەسیحیەتی ئاراستە کرد بۆ ئەو شەڕە گەورانەی لە دژی موسڵمانان ئەنجام دەدران، ئەگەر شەڕی خاچیەکان ڕێگایەکی نوێ بێت بۆ پاکردنەوەی ڕۆحی مرۆڤ، ئەوا بەپێی ئەم واتایە ئەم جەنگانە بە بیروباوەڕی "تۆبەکردن" گرێ دراوە، لەبەر ئەوەی بە سیاسەتی دەرەکی بۆ کڵێسا دادەنرێت و شەڕی خاچیەکانیش گرێ دراوە بە پاکردنەوەی ئایینی، ئاراستەکردنی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی و ئارەزووەکانی دەناسرێت بە ئاستی خودای لە سیستەمی سوارچاکیش، سەرەڕای بیرۆکەی حەج کردن بە کاریگەی بزوتنەوەی "کلوینە" کە لە سەدەی "١٠"ی زاینیدا دەستی پێکرد، بەمەش ڕێژەوی خاچیەکان زیاتر بووە و "بەیت ولمەقدیس" بوو بە ئامانجی خاچیەکان کە دەبوو بە کۆمەڵ و بە شێوەیەکی یەکگرتوو بۆی بڕۆن لە پێناو پاراستنیان، ژمارەی ئەو حاجیانەی بە سەرکردایەتی"ئوسقفی ماتینر" لە(ساڵی ٤٥٧ک/١٠٦٤ ز) ڕوویان کردە قودس نزیکەی (٧) هەزار کەس دەبوون، بەم شێوەیەش دەتوانرێت شەڕی خاچیەکان بە قۆناغێک لە قۆناغەکانی چاکسازی ئایینی لە ئەوروپا دابنرێت، ئەگەر سوارچاک ئاراستە بکرێت بۆ بەرگری لەسەر ئەوەی کەوا ڕەوایە، ئەوا سوارچاکی بە "کرۆکی" شەڕی خاچیەکان دادەنرێت، و ئەو سوارەی بە سەرپەرشتی و فەرمانی کڵێسا بەشداری شەڕی خاچیەکانی دەکرد حەز و ئارەزووە جەنگیەکانی تێر دەبوو، پێشیان وابوو بەتەواوی لە گوناهەکانیان پاک بوونەتەوە، لە ڕاستیدا پرۆسەی خۆ بەخت کردن لە لایەن هەردوو لاوە لە کاتی شەڕەکان بارودۆخێکی ڕەخساند بۆ ئەوانەی بڕوایان وابوو هەرگیز ناگەنە جیهانی کۆتایی، تەنها بەو شەڕانە نەبێت کە لەسەر زەوی دەیکەن، هەروەها ناگەنە بەرهەم و ئارەزووی خودا پەرستی و شەهیدی تەنها بە وەڵامدانەوە نەبێت بۆ ئارەزووەکانی سروشت، سەرەڕای دوژمنایەتی کۆنی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا کە هەر بەردەوام بوو، بەڵام بە شێوەیەکی نادیار و لە ژێر پەردەوە ماوەی (١٠٠٠) ساڵی خایاند.

له کۆچکردنی پێغەمبەر "د.خ" له مەککەوه بۆ مەدینه له(ساڵی١ ک/ ٦٢٢ز) تا گەمارۆدانی شاری ڤیەننا لەلایەن تورکەکانەوه له (ساڵی١٠٩٥ ک/ ١٦٨٣ز)، مەترسی داگیرکردنی موسڵمانەکان لەسەر ئەوروپا بەردەوام لەگوێی خەڵکی دەزرنگایەوه، لەم ڕووەوه شەڕی خاچیەکان به وەڵامدانەوەی ڕۆژئاوا دادەنرێت بەرامبەر مەترسیەکانی ڕۆژهەڵات، و وای له ڕۆژئاوا کرد پەلاماری ڕۆژهەڵات بدات و مەملەکەتێکی لاتینی مەسیحی لەسەر کەنارەکانی ئاسیا دابمەزرێنێت، خاچیەکان ویستیان بەم هەڵمەتانەیان ئەوروپا له مەترسی هێرشی موسڵمانەکان بپارێزن، بەڵام دواتر لەسەر دەستی تورکەکان دووبارە دەستی پێ کردەوه.

هێرشی خاچیەکان هەلێکی باش بوو بۆ بەرقەرار بوونی هێمنی و ئاشتی له ئەوروپا، له ئەنجامدا شارەکانی ڕۆژئاوا له سەدەکانی ناوەڕاستدا دروست بوون، هەموو پەیوەندییەکانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا له کاتی شەڕی خاچیەکاندا، بەشێوەیەکی دوژمنکارانه نەبووه، بەڵکو بەیت و لمەقدیس مەڵبەندی به یەک گەیشتنی هەردوو شارستانیەتەکه بووه و لەسەر ئەم زەویەش تەنها ڕۆژهەڵات زانست و زانیاریَ له ڕۆژئاوا فێر نەبووه، بەڵکو ئەوەی ڕۆژئاوا له ڕۆژهەڵات فێر بووه زۆر زیاتره بووه، هەروەها ئەو شارستانیەتەی له سەدەی (١٣ز)دا له ئەوروپا سەری هەڵدا تەنها به هۆی پارێزگاری و چاودێری و پشتگیری شەڕی خاچیەکانەوه نەبوو، بەڵکو به هۆی ئەو کەرەستانەوه بوو که به هۆی شەڕی خاچیەکان له ڕۆژهەڵاتدا هێنا بوویان.

خوێندنەوەیەکی مێژوویی

لە سەرەتای سەدەی (٥ک/ ١١ز) جیهانی ئیسلامی ڕووبەڕووی هەڵمەتی خاچیەکان بوویەوە، کە ئامانجیان داگیرکردنی ڕۆژهەڵات و دامەزراندنی دەزگای سیاسی و زەمینە ڕەخساندن بوو بۆ داگیرکردنی سەربازی و دەست بە سەرداگرتنی ئابووری ناوچەکە، ئەمەش بە وروژاندنی هەستی ئاینی وەک فاکتەرێکی چەسپاندنی دەسەڵات، ئەم ڕاستیانەش لە هەڵمەتەکانی خاچیەکاندا دەردەکەون،[1] بە تایبەت لە هەڵمەتی یەکەمی خاچیەکاندا، کە توانیان چوار میرنشینی خاچی لە ناوجەرگەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیدا دابمەزرێنن، ئەم هەڵمەتە بەهۆی وتاری پاپا "ئوربانی دووەم"ەوە لە ساڵی (٤٨٩ک/١٠٩٥ز) بە دوو بەش دەستی پێکرد: بەشی یەکەم بە ناوی هەڵمەتی گەلان کە ئاکامێکی ئەوتۆی نەبوو تا هاتنی بەشی دووەم لە هەڵمەتەکە لە ساڵی (٤٩٠ک/١٠٩٦ز) کە بە هەڵمەتی شازادەکان ناسراوە، و بە چوار بەش بەرەو ڕۆژهەڵات پێشکەوتن بۆ بە دەستهێنانی ئامانجەکانیان، لە ئەنجامی ئەم هەڵمەتانەدا چوار میرنشینی خاچی لە سەر خاکی موسڵمانان دامەزران و بۆ ماوەیەکی زۆر مانەوە.

بە سەرهەڵدانی "عیمادەدین زەنگی"[2] و رزگارکردنی شاری "رەها- ئورفە"[3] لە ساڵی (٥٣٩ک/ ١١٤٤ز)دا سەرەتای قۆناغێکی نوێی ئەم ململانێیە بوو، کە توانی بۆ یەکەم جار بەرەی ئیسلامی لە ناوچەکە یەکبخات بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی خاچیەکان و کۆنترۆڵ کردنی هەندێ شوێن لە ناوچەکە،[4] لە دوای کوژرانی

---

(١).رنسیمان: تأريخ الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، بيروت، لبنان، ج١/ص ١٦٩.

(٢). عماد الدين زنگي: ناوی (عماد الدين زنكي بن قطب الدين مودود بن عماد الدين زنكي) ناسراوە بەخاوەنی شەنگار، لەپاش کوچی دوایی (الملك الصالح اسماعيل) بوو بە والی (حلب) ، سوڵتان سەلاحەددین لە ساڵی (٥٧٩ک/١١٨٣ز) گەمارۆی شاری (حلب)ی دا،پاش ماوەیەک عماد الدين زنكي ناچار بوو شاری (حلب)ی دا بەدەستی سوڵتان سەلاحەددین بەرامبەر (شەنگار، نصيبين،خابور، الرقه،سروج). (ابن خلكان: س.پ، ج٢/ ل٣٣٠-٣٣١؛ابن تغري بردي: س.پ،ج٦/ ل١٤٤).

(٣). الرها: (ئورفە)- ئەم شارە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی ڕوباری فورات، لە ناوچەی جەزیرەیە، نزیکەی (٢٤کم) لە شاری بەهاران (حەڕان) دوورە. (أبو الفداء: تقويم البلدان،٢٧٧؛ قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة،ص١١٣).

(٤). أبن القلانسي: م،ن، ص٢٨٤؛ بڕوانە: عمادالدين خليل: عماد الدين الزنگي، ط١، الدار العلمية، بيروت، ١٩٧١، ص٧١؛ د. الباز العريني: مصر في عصر الايوبيين، ط١، بيروت، ١٩٦٠، ص١٩.

عیمـادەدین لە سـاڵی (٥٤١ک/ ١١٤٧ز) "نـورەدین مەحمـود"[١]ی کـوڕی دەسـەڵات وەردەگرێت و درێژە دەدات بە سیاسـەتی بـاوکی لە یەکبوونی بەرەی ئیسلامی و ئاڕاسـتە کردنیـان بـۆ شـەڕی خاچپەکـان و ڕزگـارکردنی شـاری دیمەشـق، لەسـەردەمی ئەمـدا هەڵمەتـی دووەمـی خاچپەکـان لە نێـوان سـاڵانی(٥٤٠-٥٤٤ک/ ١١٤٥ز- ١١٤٩ز)دا،[٢] بە سـەرکردایەتی ئیمپراتـۆری ئەڵمـانی"کونرادی سـێهەم" و "لویسـی حەوتەم" پاشـای فەڕەنسـا و بە چاودێری پاپا "بجنیوسی سێهەم" دەسـتی پێکـرد، چارەنوسـی ئەم هەڵمەتە شکسـتێکی گەورە بـوو بـۆ خاچپەکـان بە دەسـتی موسڵمانەکان،[٣] دواتـر لەسـەر دەسـت بەسـەراگرتنی وڵاتـی میسـر ململانێ لەنێوان "نورەدین مەحمود" و"عموری یەکەم"سەری هەڵدا، ئەمەش لەپێناو دەسکەوتی مـادی و مرۆیی و کۆنترۆڵ کردنی ناوچەکە، میسـر لە دوای دابڕانـی بە دەسـتی خیلافەتـی فـاتمی شـیعە مەزهەب بوژانـدنەوەی بەخـۆوەبینی، بەسـەرهەڵدانی "ئەسـەدەدین شێرکۆ"[٤] و وەرگرتنی پۆستی وەزارەت لە سەردەمی خیلافەتی فاتمیەکان لە میسـر سەرەتای قۆناغێکی تازە دەستی پێکرد.[٥]

لە دوای مردنی(ئەسـەدەدین شـێرکۆ) سـەلاحەددینی ئەیـوبی بـرازای لەسـەر گۆڕەپـانی سیاسـی و سـەربازی میسـر سـەری هەڵـدا و تـوانی دوای ڕووخانـدنی

---

(١). (نورالدين محمود) لەساڵی (٥١١ک /١١١٨ز) لەشاری حەڵەب لەدایک بووە، کوڕی (عماد الدين زنگی)ە، پاش مردنی باوکی ساڵی (٥٤١ ک /١١٤٧ز) دەسەلاتی وەرگرت، فەرمانڕەوای (شام و جەزیرە و مصر) بووە، بەپاشای چاکەخواز ناوبانگی دەرکردووە، هەروەها بەچاکترین و دادپەروەرترین پاشاکانی سەردەمی خۆی دەژمێردرێت. (ابن الجوزی: المنتظم في تأريخ الملوك الامم، ج١٠/ ل٢٤٨-٢٤٩؛ سبط ابن الجوزی: مرآة الزمان في تأريخ الاعيان، ج٨/ ل٣٠٥،ابو شامة: الروضتين، ج١/ ل٢٢٧ -٢٢٩).

(٢). بڕوانە: أبن الاثير: الكامل في التأريخ، ج١١/ ص١٣١؛ أبو شامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، القاهرة، ١٢٨٧،ج١/ ص٦٩؛أبن القلانسي: م،ن، ص٣٠٤، عاشور: م.ن،ص٦٣.

(٣) . أبن الاثير: م،ن، ج٨ /ص٨- ٩؛أبن القلانسي: م،ن، ص٨٤- ٨٥؛ أبو شامة: م،ن، ج١/ ص١٣٣.

(٤) . ئەسەدەدین شێرکۆ: ناوی (شيركو بن شادی بن مروان) وەزیری خەلیفە (العاضد)ی فاتمی بوو لە مصر، شێرکۆ بەواتای (اسد الجبال-شێری چیاکان) دێت، سەرکردایەتی سێ هەڵمەتی کرد بۆ وڵاتی مصر لە سـاڵی (٥٥٩ک/١١٦٤ز) کە بە هەڵمەتـی یەکەمـی سـەر مصـر ناسـرا، و هەڵمەتـی دووەم لە سـاڵی (٥٦٢ک/١١٦٧ز)، و سێیەم لە ساڵی (٥٦٤ک/١١٦٨ز)، شایەنی باسە تەنها دوو مانگ و پێنج ڕۆژ لە وەزارەت مایەوە و لە ٢٢ی جەمادی الاخرە ساڵی (٥٦٤ک/١١٦٨ز) کۆچی دوایی کرد. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (عطا محی الدين: ئەسەددین شێرکۆ ژیاننامە و ڕۆڵی لە شەڕی خاچپەکاندا).

(٥) . رنسیمان: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ج٢/ ص ٦٠٠- ٦٠١.

خیلافەتی فاطمی، دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی ڕابگەیەنێت، و دەستی کرد بە ڕێکخستنی کاروباری وڵاتی میسر، دواتر لە شەڕی "حەتین"دا لە ساڵی (٥٨٢ک/ ١١٨٧ز) توانی گەورەترین سەرکەوتن لە مێژووی ئیسلام لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە دەست بهێنێت، کە لە ئەنجامدا بۆ یەکەم جار بووبە هۆی ڕزگارکردنی بەیت ولمەقدیس لە دوای داگیرکردنی لە هەڵمەتی یەکەمی خاچپەکاندا، بەمەش قەوارەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و ئابوری خاچپەکان لە ڕۆژهەلات بە دەستی سەلاحەددین لەناوچوو.[١]

دوای ئەم شکستە، خاچپەکان بۆ مانەوەیان لە ڕۆژهەلات بانگەشەیان کرد بۆ هەڵمەتێکی نوێ کە بە هەڵمەتی سێهەمی خاچپەکان ناسراوە، و بەگەورەترین هەڵمەتی خاچی دادەنرێت لە نێو ئەو نۆ هەڵمەتەی بۆ جیهانی ئیسلامی بە ئەنجامیان گەیاند، ئەم هەڵمەتە شێوە علمانیەتێکی لە خۆگرت بەهۆی بەشداری کردنی ئیمپراتۆری ئەڵمانی "فردریک بارباروسا"[٢] و هەردوو پاشا فەڕەنسی "فیلیب ئوگستس"[٣] و ریتشارد شێردڵ"ی[٤] ئینگلیزی، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە ئەم هەڵمەتە کاریگەری پاپای لەسەر نەبووە، بەڵکو وێنەیەکی گۆڕی مەسیحیان دروستکرد کە بە دەستی سوارێکی موسڵمان شێواندرابوو،ئامانجیشیان لەم کارە

---

(١) . أبن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، تحقيق د. جمال الدين الشيال، القاهرة، ١٩٦٤، ص٦٠- ٧٢؛ بڕوانە: أبن الاثير: الكامل في التأريخ، دار صادر لبنان، بيروت، ١٩٦٦، ج٩/ص١٧٦- ١٧٩.

(٢) . فردریک بەربەرۆسا: لە پاش مردنی مامی (کۆنرادی سێیەم)ساڵی (٥٤٧ک/١١٥٢ز)، فەرمانڕەوایی ئەڵمانیای گرتە دەست، بە یەکێک لە بەهێزترین کەسایەتیەکان دادەنرێت کە دەسەلاتی ئەلمانیایان وەرگرتووە، لە ساڵی (٥٨٦ک/١١٩٠ز)، بەشداری لە هەڵمەتی سێیەمی خاچ دروشمەکان کرد، بەلام ئامانجەکانی نەهاتەدی، لە کیلیکیا خنکا و سوپاکەی لەناوچوو .(حامد زيان: الامبراطور فردريک بربروسا و الحملة الصليبية الثالثة، ل١٢).

(٣) . فیلیب ئوگستس: یان فیلیبی دووەم کە ناز ناوی (الفاتح يا الغازی) بوو کوڕی لویسی حەوتەمە، لەساڵی (٥٦١ک/١١٦٥ز) لە شاری غینیس لە دایک بووە، و لە ساڵی (٥٧٦ک/١١٨٠ز) ببووە پادشای فەرەنسا، بەشداری هەڵمەتی سێیەمی خاچ دروشمەکانی کرد بۆ ڕزگار کردنی قودس، شەڕی هەردوو پادشای ئینگلترای کرد (هنری دووەم و ریچاردی شێردڵ)ی کوڕی و توانی سەربکەوێت بە سەریاندا، لە ساڵی(٦٢٠ک/١٢٢٣ز) کۆچی دوای کرد. (بسام العسلي: فن الحرب الاسلامي، ج٤/ل٢٢٣، پەراوێزی (١)).

(٤) . ریتشارد شێردل: فەرمانڕەوای ئینگلترا بوو لە ساڵی (٥٨٥ک/ ١١٨٩ز) لە دوای مردنی باوکی "پاشا هنری دووەم" کە لە ساڵانی (١١٥٨ز/ ١١٨٩ز) حوکمرانی ئینگلترای دەکرد، زۆربەی ساڵانی حوکمی لە سەرکێشی سەربازی دەرەوە بەسەر برد چ لە هەڵمەتی خاچپەکان لە ڕۆژهەلات یاخود لە فەڕەنسا،(بڕوانە: رنسیمان: ن،م، ص٧٥- ٧٦).

وروژاندنی هەستی مەسیحیەکانی ئەوروپا بوو بۆ بە دەنگەوە هاتنی ئەم هەڵمەتە، خاچیەکان بە مەبەستی ڕزگارکردنی شاری قودس بەدوو ڕێگا گەیشتنە ناوچەکە، لەشکری ئەڵمانی بەڕێگەی وشکانی و لەشکری فەڕەنسی و ئینگلیزی لە ڕێگای دەریاوە بەڵام دواتر ئامانجەکەیان گۆڕی بۆ داگیرکردنی عەککا، لەشکری ئەڵمانی پێش گەیشتنی بۆ گەمارۆدانی شاری "عەککا"[1] لە ناو چوو، شەڕ لە ناوچەی عەککا ماوەی دوو ساڵی خایاند، دانیشتوانی شاری عەککا زۆر بێزار بوون و ناچار تەسلیم بوون، بەڵام هەڵمەتەکە بە ڕێککەوتنامەی "الرملە"[2] لە ساڵی(٥٨٨ک/ ١١٩٢ز) لە نێوان سەلاحەددین و "ریتشارد شێردڵ" کۆتای هات، بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم هەڵمەتە لە بە دەستهێنانی ئامانجەکەێ شکستی هێنا کە ئەویش داگیرکردنی بەیت ولمەقدیس بوو،[3] بەڵام ئەمە کۆتایی هەڵمەتی خاچیەکان نەبوو، بەڵکو بیریان لە هەڵمەتێکی نوێ کردەوە، بە سەرکردایەتی ئیمپراتۆر "هنری شەشەم" و بە هاوکاری و یارمەتی پاپا "انوسنتی سێهەم"، کە بە هەڵمەتی چوارەمی خاچیەکان ناسرا، ڕووداوەکانی ئەم هەڵمەتە لە نێوان سالانی (٥٩٩- ٦٠١ک/ ١٢٠٢- ١٢٠٤ز) ڕوویدا، ئاڕاستەی ئەم هەڵمەتە بۆ ناوچە ئیسلامیەکان نەبوو، بەڵکو بە داگیرکردنی قوستەنتینیە کۆتایی هات، بەمەش گەورەترین کۆسپیان لە پێش موسڵمانەکان بە گشتی و سەلجوقیەکان بە تایبەت بۆ هێرش کردنە سەر ئەوروپا و داگیرکردنی لەناوبرد، ئەم هەنگاوە دواتر بوو بە بەڵایەکی گەورە بۆ سەر خاچیەکان و خودی پاپا و لاواز بوونی فاکتەری ئایینی و سەرهەڵدانی بەرژەوەندی سیاسی و بازرگانی، ئەمە جگە لە نەمانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی.

---

(١) . (عکا) شارێکی کۆنە دەکەوێتە سەر کەناری دەریای ناوەڕاست، سەر بە (فلسطین)ە لە سەروی حەیفا. (ناصر خسرو: سفر نامە، ل٥٠-٥٢؛ یاقوت الحموی: معجم البلدان، ج٣/ ل٣٤٣-٣٤٤).

(٢) . (الرملة): شارێکی گەورە و مەزن بوو، دەکەوێتە باشوری رۆژهەلاتی (یافا) بەدووری (٢٢کم). (ناصر خسرو: س.پ، ل٥٤؛یاقوت الحموی: س.پ، ج٢/ ل٤٢١).

(٣) . أبن شداد: م.ن، ص١٢٣- ١٢٦؛ بڕوانە: أبن الاثیر: م.ن،ج٩/ ص٢٠٧- ٢١٤؛ أبن واصل، مفرج الكروب في أخبار بني ايوب، تحقيق د. جمال الدين الشيال، القاهرة، ١٩٥٧، ج٢/ ص٣١٩- ٣٥٧؛ أبو شامة: م.ن،ج٢/ص١٥١- ١٥٦؛ المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق- محمد مصطفى، القاهرة، ١٩٣٩، ج١/ص ١٠٥، باركر: الحروب الصليبية، ت- الباز العريني، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٠، ص ٨٩١؛ نظير حسان السعداوي: تأريخ الحربي المصري، مكتبة النهضة، القاهرة، ١٩٥٧،ص ٢٥٢- ٢٥٣.

لە ڕاستیدا هەڵمەتی خاچیەکان بۆ سەر ناوچە ئیسلامیەکان لە شێوەی هەڵمەتی بچووک و لە پێناو بەدی هێنانی ئامانجەکانیان بەردەوام بوو، لەوانە هەڵمەتی منالانی خاچی لە ساڵی (٦٠٩ک/١٢١٢ز)دا کە منالێک بە ناوی "شیفن" توانی "٥٠" پەنجا هەزار منال کۆبکاتەوە و لە مارسلیاوە بەڕێکەوت بۆ باشووری ئەفریقیا، ئەم هەڵمەتە نەک ئەنجامی نەبوو بەڵکو هەواڵی منالەکانیش کەس نەیزانی،[1] هەروەها لە ساڵی (٦١٤ک/١٢١٧ز) هەنگارییەکان لەسەر بانگەوازی پاپا "انوسنتی سێهەم" خۆیان ئامادەکرد و توانیان بگەنە شاری عەککا، بەڵام هیچ ئەنجامێکیان بەدەست نەهێنا،[2] بە لاوازبوونی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵات و نەبوونی کێشە و ململانێ لە نێوان بنەماڵەی ئەیوبی، بۆ ماوەیەک ئاشتی باڵی کێشا بەسەر ناوچەکەدا، بەڵام خاچیەکان بە نهێنی خۆیان بۆ هەڵمەتی پێنجەم ئامادەکرد و ئەمجارە بیریان لە وڵاتی میسر دەکردەوە، چونکە داگیرکردنی میسر کلیلی کونترۆڵ کردنی وڵاتی شام بوو، ڕووداوەکانی ئەم هەڵمەتە لە نێو ساڵانی (٦١٥-٦١٨ک/١٢١٨- ١٢٢١ز) لەسەر خاکی میسر ڕوویدا بە سەرکردایەتی "حنادی برین"، لە هەمانکاتدا پاشای حەبەشەش بانگەشەی دەکرد بۆ رووخاندنی قیبلەی موسڵمانان، خاچیەکان لەم هەڵمەتەدا توانیان شاری دمیاط لە ساڵی (٦١٦ک/١٢١٩ز) داگیر بکەن و بەرەو شاری قاهیرە پێشکەون، بەڵام کەوتنە ناو سێ گۆشەیەکی ئاویی، ئەمەش ناچاری کردن داوای دانوساندن بکەن، لەئەنجامدا لە ساڵی (٦١٨ک/١٢٢١ز) ڕێککەوتننامەیان واژۆکرد بۆ ماوەی"٨"هەشت ساڵ، بەمەش خاچیەکان لە دمیاط کشانەوە و ئەم هەڵمەتە بێ ئەوەی هیچ ئامانجێک بپێکێ کۆتایی هات.[3]

سەرەڕای بەستنی پەیمانی نێوان خاچیەکان و موسڵمانەکان، (حنادی برین) چوو بۆ ئیتالیا بۆ بانگەواز کردن و ئامادەکردنی هەڵمەتێکی نوێ، و چاوی کەوت بە پاپا "أنوسنتی سێهەم" و ئیمپراتۆر "فردریکی دووەم" هەروەها سەردانی فەڕەنسا و

---

(١). بڕوانە: أبن الاثير: م.ن،ج ١٢/ص ٢٨٩- ٣١٤؛ أبو شامة: م.ن،ص٧٦٩؛ رنسيمان: م.ن،ج ٢/ص ٢٢٣.

(٢). عاشور: م.ن،ج٢/ ص٩٥٦- ٩٦٠.

(٣). أبن الاثير: م.ن،ج ١٢/ص٣٥٠؛ أبو شامة: م.ن،ص١٠٩- ١١٠؛أبن تغرى البردي: م.ن،ج ٢/ص ٩٦١- ٩٨٣؛ باركر: م.ن،ص ١٠٩-١١٠.

ئیسپانیای کرد و باسی بارودۆخی خاچپەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆ کردن، لە کۆتاییدا ڕازی کردن بۆ ئەنجامدانی هەڵمەتێکی نوێ، ئەم هەڵمەتە کە بەهەڵمەتی شەشەمی خاچپەکان ناسراوە بە سەرکردایەتی "فردریکی دووەم" دەستی پێکرد، بەڵام پێش دەست پێکردنی هەڵمەتەکە پەیوەندی نێوان "پاپا گریگوری نۆیەم" و "فردریکی دووەم" تێکچوو، ئەمەش بووبە هۆی بێ بەش کردنی فردریکی دووەم لە پارەکانی پاپا و کڵێسا، جیاوازی ئەم هەڵمەتە لەگەڵ هەڵمەتەکانی تری خاچپەکان ئەوەیە فردریک بە ڕێگای دبلۆماسیەت و دانوساندن قەناعەتی بە مەلیک" کامل" کرد شاری "قودس"ی بەپێی ڕێکەوتننامەی ئاشتی نێوانیان لەساڵی (٦٢٦ک /١٢٢٩ز) تەسلیم بکات، بە مەرجێک فردیک هاوکاری خاچپەکان نەکات، ئەم هەنگاوە بۆ خۆی ڕای گشتی هەردوولای وروژاند و بەم ڕێککەوتننامە قایل نەبوون، فردریک بەبێ شەڕ و خوێن ڕشتن توانی بەیت ولمەقدیسی دەسکەوێت، ناچار پاپا بڕیاری "بێبەشی" لەسەر هەڵگرت، دوای ئەم ڕووداوە ناوچەکە بۆ ماوەی "٣٥" ساڵ فەرامۆش کرا.[١]

هاوکات سەرهەڵدانی مەترسی (خەوارزمەکان) لە ناوچەکە بوو بەهۆی بەستنی هاوپەیمانی لە نێوان سەلجوقیەکان و ئەیوبیەکان دژی "خەوارزمەکان"، دەست پێکردنی ململانێ لە نێو بنەماڵەی ئەیوبیەکان بووبە هۆی لاواز بوونیان لە ناوچەکەدا، دواتر لەسەر داوای ئەیوبیەکان خەوارزمەکان توانیان بەیت ولمەقدیس ڕزگار بکەن لە دەستی خاچپەکان، ئەمەش دوای پێشێل کردنی ڕێککەوتننامەی نێوانیان لەلایەن خاچپەکانەوە،[٢] ئەم ڕووداوە بووە بیانوویەک بۆ ئامادەکردنی هەڵمەتێکی نوێ بۆ ڕزگار کردنی بەیت ولمەقدیس کە بە هەڵمەتی حەوتەمی خاچپەکان ناسرا، ئەم هەڵمەتە لەسەر داوای (بەطریکی قودس) و بە سەرکردایەتی پاشای فەڕەنسا(لویسی نۆیەم) بوو، کە بۆ ماوەی سێ ساڵ خۆی بۆ ئامادەکرد و لە ساڵی (٦٤٦ک/١٢٤٨ز) پاریسی بەجێ هێشت، هاوکات ئیمپراتۆر "فردریکی

---

(١) . بڕوانە: أبن تغري البردي: م،ن، ج٦/ ص ٣١٥- ٣٢٥؛ المقريزي: م.ن،ج١/ص٢٣٠- ٢٣٨، ص٢٥٨- ٢٩١؛ عاشور: م.ن،ج ٢/ص ٩٤٤- ١٠٠٨- ١٠٤٥؛ د. باز العريني: م.ن،ص١٢٧- ١٣٢؛ د. خاشع المعاضيدى وأخرون، ص٢٠٧- ٢١٥.

(٢) . بڕوانە: المقريزي: م.ن،ج١/ص ٣٣٧؛ فؤاد الصياد: المغول في التأريخ، ص٢٤٩؛ رنسيمان: م.ن،ج ٣/ ص٥٢٨؛ عاشور، م.ن،ج ٢/ ص١٠٥٢

دووەم: بەنهێنی و لە ڕێگەی ناردنی چەند بازرگانێکەوە سولتانی موسلمانانی لەم هەڵمەتە ئاگادارکردەوە کە نزیکەی "٥٠" هەزار دەبوون، و توانیان شاری دمیاط داگیر بکەن، بەڵام دواتر لە شەڕێکی گەورە موسڵمانان سەرکەوتنیان بەدەست هێناو لویس بە دیلی گیرا، بەڵام ڕووداوی هەرە گرنگی ئەم هەڵمەتە کوشتنی مەلیک "تورانشاه"[1] بوو بە دەستی "بیبرس البندقداری" لە ساڵی (٦٤٨ک/ ١٢٥٠ز)، بەمەش فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ئەیوبی لە وڵاتی میسر کۆتایی هات کە نزیکەی (٨١) هەشتا و یەک ساڵ حوکمڕانی ناوچەی شام و جەزیرە و میسر بوون و دەوڵەتی مەمالیک لە میسر لەسەر دەستی "بیبرس البندقداری" دامەزرا و خۆی بوو بە سوڵتانی میسر و شام لە ساڵانی (٦٥٨- ٦٧٦ک/ ١٢٦٠- ١٢٧٧ز).

بارودۆخی ناوچەکە بەو جۆرە نەمایەوە بەتایبەت لە دوای دەست پێکردنی هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان بۆ ناوچەکە و داگیرکردنی شاری بەغدا لە ساڵی (٦٥٦ک/ ١٢٥٨ز)، و دەست پێکردنی پرۆسەی تالان و وێران و کاولکاری، تا لە شەڕی "عەین جالوت" سوڵتان (قطز)ی سەرکردەی مەمالیک توانی لە ساڵی (٦٥٨ک/١٢٦٠ز) کۆتایی بە هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان بهێنێت و پاشەکشەی بە مەغۆلەکان کرد بۆ شوێنەکانی خۆیان و یەکێتی نێوان میسر و شامی گێڕایەوە، ئەمەش بوو بەهۆی بەهێز بوونی بەرەی ئیسلامی و بەخشینی گیانێکی نوێ بە موسڵمانان، ئەمە جگە لە بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە نێو مەغۆلەکان و دانانی کاریگەری لە سەریان بە شێوەیەک شێواز و ڕەفتاریان گۆڕی و لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکە دەستیان کرد بە کارکردن لە دژی بنەماڵەی هۆلاکۆ.

---

(١) . (توران شاه): ناوی (توران شاه بن ایوب بن شادی، فخرالدین، شمس الدولة) بەواتای پاشای ڕۆژهەلات، برا گەورەی سەلاحەددین بوو لە باوکەوە، لە شاری دمشق پەروەردە بوو، لە ساڵی (٥٦٩ک/١١٧٤ز) لە هەڵکمەتێکدا سەلاحەددین لەگەڵا میرەکانی (بنو الرسول) ڕەوانەی وڵاتی (الیمن)ی کرد، پاش دەست بەسەراگرتنی ناوچەکە ساڵی (٥٧١ک/١١٧٥ز) گەڕایەوە شام، لە ساڵی (٥٧٤ک/١١٧٨ز)دا گەیشتە مصرو لەوێ کۆچی دوایی کرد. (سبط أبن الجوزي) دەڵێت: "خۆی بە موستەهەقتر دەزانی لە سوڵتان سەلاحەددین لە فەرمانڕەوایی، لەکاتی خەیاڵیدا هەندێک قسەی دەکرد، بۆیە سەلاحەددین دوری خستەوە بۆ وڵاتی (الیمن)". بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (مراه الزمان، ج٨/ ل٣٦٢؛ الخزرجي: العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، ج١/ ل٢٦؛ اليونيني: ذيل مرأة الزمان، ج١/ ل١٥.

شکستی "لویسی نۆیەم" لە هەڵمەتەکەی،[1] بووبە هۆی بیرکردنەوە لە هەڵمەتێکی نوێ لە ساڵی (٦٦٦ک/ ١٢٦٧ز) کە بە هەڵمەتی هەشتەمی خاچیەکان ناسرا، بەڵام ئاراستەکەی ئەمجارە بۆ شام و میسر نەبوو بەڵکو بۆ وڵاتی تونس بوو، لویس کە لەگەڵ "شارل انجو"ی برای کە پاشای صقلیە بوو لە ساڵی (٦٦٨ک/ ١٢٧٠ز) گەیشتنە کەنارەکانی تونس و لە "مرسا الحضرەی" دابەزین، لە شاری قرطاجە کە شارێکی ڕووخاو بوو لە لایەن موسڵمانەکانەوە تووشی هێرش و پەلامار هاتن و نزیکەی "٥٠٠" خاچیان لێ کوژرا و بۆ ماوەی (٦) مانگ گەمارۆدران، ئەمەش بووبە هۆی بڕینی پەیوەندی خاچیەکان بە دەرەوە و لە ئەنجامدا نەخۆشی لە ڕیزەکانی سوپاکەیان بڵاوبوویەوە، بە مردنی (لویسی نۆیەم) ناچار بوون داوای دانوساندن لە موسڵمانان بکەن، و لە ساڵی (٦٦٩ک/ ١٢٧٠ز) ڕێککەوتنامەی ئاشتیان واژۆکرد بۆ ماوەی (١٥) ساڵ، بەمەش هەڵمەتی هەشتەمی خاچیەکان کۆتایی هات،[2] پاشان هەڵمەتی نۆیەم لە پاش مردنی (لویسی نۆیەم) ئامادەکرا بەهەمان شێوە بەڵام هیچ ئاکامێکی ئەوتۆی نەبوو. کۆتایی هاتنی زەنجیرەی هەڵمەتەکانی خاچیەکان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی، باشترین دەرفەت بوو بۆ مەمالیک بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتیان لە وڵاتی شام، کە نزیکەی (١٧١) ساڵ لە ژێر فەرمانڕەوایی خاچیەکاندا بوو، ئەمەش بوو بەهۆی ڕزگار کردنی "پێگەی الاکراد"[3] و شاری تەرابلس و هەموو قەڵا و پێگەکانی دەوروبەری لە ساڵی (٦٨٩ک/ ١٢٩٠ز)، دوا شوێن کە سەنتەری سەرەکی خاچیەکان بوو شاری عەککا بوو، هەرچەندە "٨٠٠" سوار و "١٤" هەزار جەنگاوەر و "٢٥" هەزار حەجاج بەرگریان لێ کرد لە ساڵی (٦٩٠ک/ ١٢٩١ز) لە دەستی

---

(١) . بڕوانە: أبن واصل: م.ن،ج ٢/ص ٣٥٦- ٣٥٩؛ أبن تغری البردی: م.ن،ج ٧/ص ٤٧- ٨٠- ٢١١؛ أبو شامە: م.ن، ص٢٠٧؛ المقریزی: م.ن، ص٣٥٣- ٤٢٣- ٤٣١؛ رنسیمان: م.ن،ج ٣/ص ٥٣٦- ٥٣٧؛ العبادی: قیام دولة الممالیک، القاهرة، ص١٢٢- ١٢٣؛ عاشور: م.ن،ج٢/ ص١٠٦٣- ١٠٦٦- ١٠٩٧- ١١٠٣؛ محمد مصطفی زیادة: حملة لویس التاسع علی مصر، القاهرة، ١٩٦١، ص٨٩- ٩١ .

(٢) . بڕوانە: أبن تغری البردی: م.ن،ج ٧/ص١٤٣- ١٢٥١- ٢٩٢- ٢٩٣؛ المقریزی: م.ن،ج ١/ ص٦٣٦؛ رنسیمان: م.ن،ج ٣/ ص٥٠٢.

(٣) . پێگەی الاکراد (حصن الاکراد) قەڵایەکی بە هێز و پۆڵایینە دەکەوێتە سەر چیا، کە لە بەشی ڕۆژئاواوە، بەرامبەر شاری (حمص)ەوە، ئەو چیایەی (الجلیل) کە پەیوەندی بە لبنانەوە هەیە لە نێوان بعلبک و حمص (یاقوت الحموی: معجم البلدان، م.ن،ج٢/ ص١٥٢).

خاچیەکـان ڕزگـاری بـوو، بەم شـێوە بـوونی خاچیەکـان لە ڕۆژهەلات بە دەسـتی موسڵمانان کۆتایی پێهات، کە نزیکەی "٢٠٠" ساڵی خایاند، هەڵمەتەکانی خاچیەکان بە گەورەتــرین ڕووداوەکــانی ســەدەکانی ناوەڕاســت دادەنــرێن و کــاریگەری ڕاســتەوخۆیان هەبـوو لەســەر هەمـوو بوارەکانی"سیاسـی، ئـابووری، ســەربازی، شارستانی، کشتوکاڵی" لە هەردوو کۆمەڵگای ڕۆژئاوایی و ڕۆژهەلاتیدا.[1]

---

(١) . بڕوانە: أبن تغری البردی: م.ن، ج٨/ ٥ص- ٦؛ المقریزی: م.ن، ج١/ ٧٦٥ص؛ رنسیمان: م.ن، ٥٥٨- ٥٦٧؛ عاشور: م.ن،٢ج/ ص١١٧٧- ١١٧٨.

بەشی یەکەم

کۆمەڵگاکانی سەدەکانی ناوەڕاست

باسی یەکەم

کۆمەڵگاکانی سەدەکانی ناوەڕاست

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا سێ کۆمەڵگای سەرەکی هەبوون و ڕۆڵی کاریگەریان هەبوو،ئەوانیش کۆمەڵگای بیزەنتی و کۆمەڵگای ئەوروپای ڕۆژئاواو کۆمەڵگای ئیسلامی بوون. کۆمەڵگای بیزەنتی لەلایەنی ئاینییەوە بە ئاینزا(مذهب)ی ئەرسەدۆکسی مەسیحی و لە لایەنی ڕەگەزو نەتەوایەتیشەوە بە ڕەگەزی جیاوازو جۆراوجۆر جیا دەکرێتەوە، هەندێ لەو ڕەگەزانە لە بنەڕەتدا یۆنانین و هەندێکی تریشیان لە بنەڕەتی جیان وەک سلاڤەکان. بەڵام کۆمەڵگای ئەوروپای ڕۆژئاوا بە میللەتە ڕۆمانی و جەرمانیە ڕەسەنەکانیەوە دەناسرێتەوە، لەلایەنی ئاینیشەوە لەسەر ئاینزای کاسۆلیکی مەسیحی بوون و لە زۆر کاتدا شوێنکەوتەیەکی تەواوی پاپا بوون کە لە ڕۆما دادەنیشت. کۆمەڵگای ئیسلامیش بە دەرکەوتنی ئاینی ئیسلام دەرکەوت و شارستانێتی خۆی لەسەر چەمکەکانی ئاینی ئیسلام پێکهێناو بەخێرایی بە ناوچەکانی باکورو ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای نیمچە دورگەی عەرەبدا بڵاو بووەوە.[1] لێرەدا بەگرنگی دەزانین باس لە سەدەکانی ناوەڕاست بکەین چونکە سەدەکانی ناوەڕاست سەردەمێکی دابڕاو نیە لە سەردەمەکانی پێش خۆی و پاش خۆی لە مێژوودا، بەڵکو قۆناغێکە لە قۆناغەکانی مێژوو کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێدا تێپەڕ بوو. مێژوونوسان ڕێکەوتوون لەسەر دانانی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا لەنێوان مێژووی کۆن و مێژووی نوێ دا کە بەهەزار ساڵ زیاتر دەخەملێنرێت، لە سەدەی چوارەمی زاینی یەوە تا سەدەی پانزەهەم.

دوای ڕووخان و هەرەسی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لەسەدەی چوارەم و هێرشی میللەتانی بەربەری و بڵاوبوونەوەو سەقامگیر بوونی ئاینی مەسیحی لە ئەوروپاو دوای ئەمەش دروست بوونی چەندین وردە دەوڵەتی بچوک، گۆڕانێکی زۆری بەسەر وڵاتانی ئەوروپادا هێنا.[2] تا ئێستا مێژوونووسانی جیهان ڕایەکی یەکگرتوویان نیە لەبارەی ئەوەی چ ساڵێک بەساڵی دەست پێکردنی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست دابنرێت. بەڵام تێکڕای مێژوونوسان لەسەر ئەوە ڕێکەوتوون

---

1. موريس بيشوب: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، تر:علي السيد علي، المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ٢٠٠٥، القاهرة،ص١١-١٢.

(٢). عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبيه ٤٧٦ -١٥٠٠، دون سنة ومكان الطبع، ص ١٣-١٥.

کە سەدەکانی ناوەڕاست دەکەوێتە نێوان سەردەمی کۆن و نوێ. واتە لەسەدەی چوارەمەوە تا سەردەمی ڕێنیسانس. سەدەکانی ناوەڕاست بەسەدە تاریکەکان بەناوبانگە، دیارە لەو سەردەمەدا شەڕو کوشتن و بڕین گەیشتبووە لوتکە، هیچ بایەخێک بە گەشە پێدانی زانست و هونەر نەدەدرا.

دەست نیشان کردنی سەرەتاو کۆتایی هەر قۆناغێکی مێژوویی کارێکی ئالۆزو ئەستەمە و بەردەوام جێگای لێدوان و مشتو مڕە، زیاتر پەیوەندی بە لێهاتوویی و زانایی ئەو مێژوونوسەوە هەیە کە لەو قۆناغە دیاری کراوە دەکۆڵێتەوە. ئەگەر چی سەدەکانی ناوەڕاست قۆناغێکی مێژوویی دوورو درێژە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ناکرێ بڵێین لەگەڵ تەواو بوونی ئەم قۆناغە ئیتر گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەر هەموو بوارەکانی بیرو باوەڕ، ئابوری، زانست، ئایین، و پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکاندا هاتووە و لە شەوو ڕۆژێکدا دەوڵەتێکی شێوە نوێ دروست بووە، بەڵام مێژوو نووسان ڕووداوێکی گرنگی ئەم قۆناغە کە دەبێتە هۆی وەرچەرخانێکی مێژوویی وەردەگرن و دەیکەن بە خاڵی دەستپێکردن یان کۆتایی ئەو قۆناغە، هەر بۆیەش چەندین ڕاو بۆچوونی جیا لە لایەن مێژوونووسانەوە هەیە لە بارەی سەرەتاو کۆتایی هەر چەرخێکی مێژوو. لێرەدا دیدو بۆچوون و ڕای جیاوازی مێژوونووسان لە بارەی سەرەتای دەستپێکردنی سەدەکانی ناوەڕاست بە نموونە دەهێنینەوە، هەوڵیش دەدەین بە شێوەیەکی گونجاو و ڕێک وپێک بەراوردیان بکەین بۆ ئەوەی بە ئاسانی تێی بگەین.

یەکەم:

بیروڕا لە بارەی کارو کردەوەکانی هەندێ لە ئیمپراتۆرەکان: هەندێ لە مێژوو نوسان ساڵی (٢٨٤ ز) دەست نیشان دەکەن بە سەرەتای مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست و کۆتایی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی، ئەم ساڵەش بۆیە هەڵبژێردراوە چونکە هەرلەم ساڵەدا بوو ئیمپراتۆر دیکلدیانۆس(٢٨٤ -٣٠٥ز) Dicoletiaدەسەلاتی ئیمپراتۆری گرتە دەست،[1] سەر لەنوێ لە ڕووی کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتیەوە وڵاتەکەی ڕێکخست و جیاوازی هەبوو لەگەڵ سیستەمەکانی پێش خۆی.[(٢)] دیکلدیانوس وەک ئیمپراتۆرێکی تەقلیدی ڕۆمانی نەبوو، ئەو خۆی دەچواند بە

1 . ه.ا.ل. فشر : تاریخ اوروپا العصور الوسطی، تر: محمد مصطفى زيادة و السيد الباز العريني، دار المعارف مصر، القسم الاول،١٩٥٠،ص١.

(٢) .موسوعة الاديان في العالم (المسيحية)،دار كريس، ص٣٠.

پاشاکانی فارس و خۆی لە یاسا بە بەرزتر دەزانی، زیاتر خۆی بە خودا تەشبیە دەکرد نەک بەمرۆڤ. حوکم و دەسەلاتی دیکلدیانوس بە دژایەتی کردنی ئایینی مەسیحی ناوبانگی دەرکردبوو، سەردەمی ئەو بە ئەشکەنجەو ئازاردانی مەسیحیەکان بەناوبانگە.[1]

بەشێکی تر لە مێژوونوسان سەردەمی ئیمپراتۆر کۆنەستەنتینی یەکەم (Constantinei) بە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست دادەنێن،[2] بەتایبەت ساڵی (٣٢٣ز)، کە ئەمە ئەو ساڵەیە تیایدا شەڕی ناوخۆیی لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا کۆتایی هات و تیایدا کۆنستەنتین بوو بە فەرمانڕەوای بێ ڕکەبەر (منافس)، لە سەردەمی ئەمدا گۆڕانکاری هەمە لایەنە بەسەر بوارەکانی ژیاندا هات، لەوانە بەڕەسمی ناسینی ئایینی مەسیحی و کردنی بە ئایینی دەوڵەت، وە دەرکردنی مەرسومی میلان (Edict of Milan) ی بەناوبانگ لە ساڵی (٣١٣ ز)، ئەمە ئەو مەرسومە بوو کە ڕێگەی بەهاوڵاتیان دەدا بچنە سەر ئایینی مەسیح،[3] هەروەها یەکێکی تر لە کارەکانی کۆنستەنتین دروستکردنی شاری کۆستەنتینا(استنبولی) بوو، بەمەش ڕۆمای لە کورسی ئیمپراتۆری چۆڵ کرد.[4] دواتر پاپای ڕۆما خۆی کرد بە سەرۆکی مەسیحیەکانی ڕۆژئاواو دەسەلاتی دنیایی و ئایینی گرتە دەست. ئەمە جگە لە دانانی هەندێ یاسا و ڕیفۆرمی سەربازی و ئایینی لەلایەن کۆنستەنتینەوە.

کۆمەڵێکی تر لە مێژوونوسان سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی ئیمپراتۆر جۆستینیان (٥٢٧ – ٥٦٥ ز) Justinian، چونکە سەردەمی ئەو دەکەوێتە نێوان کۆتایی مێژووی کۆن و سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست، ئەوان لەم ڕایەیاندا پشت دەبەستن بە شیکردنەوەکانیان لە بارەی هەوڵدانەکانی جۆستینیان کە دەیویست بە زەبری هێزی سەربازی جارێکی تر ئیمپراتۆریەتی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوای ڕۆمانی بکات بەیەک، ئەمەش لە کاتی شەڕەکانی لەگەڵ

---

(١) . عبدالامير محمد امين ومحمد توفيق حسين: تاريخ اوروپا في العصور الوسطى، الكتاب الاول، د-ت، ص٢١-٢٢.

(٢) . د.حسنين محمد ربيع: تاريخ الدولة البيزنطية،دار النهضة العربية،القاهرة،١٩٩٠،ص٢٤-٢٥.

(٣) . د.سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة،١٩٧٥،ج١/ص٤٠.

(٤). فشر : تاريخ اوروپا العصور الوسطى، ص١٠-١١.

وەندالەکانی خۆرئاوای ئەفریقیاو قوتەکانی ڕۆژهەڵات لە ئیتالیاو قوتەکانی ڕۆژئاوا لە ئیسپانیا.[1]

دووەم:

هۆیە ئاینیەکان: هەندێ لە مێژوو نوسان سەردەمی ئیمپراتۆری جۆلیانی هەڵگەڕاوە المرتد 363- 361 (Gulian the Apostat)ز)(بە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست دادەنێن، چونکە ئەم ئیمپراتۆرە لە ئاینی مەسیحی هەڵگەڕایەوە بۆ ئاینی بت پەرستی، و ئەم ئاینە کۆنەی کردەوە بە ئاینی ڕەسمی دەوڵەت.[2] بەڵام هەوڵەکەی دا سەرنەکەوت و شکستی هێنا، و جارێکی تر ئاینی مەسیحیەت بەڕەسمی کرایەوە بە ئاینی دەوڵەت، ئەم ئاینە(ئاینی مەسیحی)، بوو بە خەسڵەتی ژیانی خەڵکی ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاست.

بەشێکی تر لە مێژوونوسان ساڵی (٣٧٦ ز) دەکەن بە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست، ئەنجامی بۆچوونەکانیان لەسەر بنەمای ئەوە لێکدەدەنەوە کە قوتیە خۆرئاواییەکان لەم ساڵەدا لەسەر دەستی مسیۆنێری ئاریوسی ئۆلفیلاس (Olfilas) 383- 310 ز))وازیان لە ئاینی کۆن هێناو باوەڕیان بە ئاینی مەسیحی هێنا، کاتێک قوتیەکان باوەڕیان بە ئاینی مەسیحی هێنا چوونە سەر مەزهەبی ئاریۆس، ئەمە وای لە ئیمپراتۆریەتە خۆرهەڵاتیەکان کرد مۆڵەتیان پێ بدەن لە زێی دانوبەوە بپەڕنەوەو لە ناوەڕاستی ئیمپراتۆریەتەکەیان نیشتە جێ ببن. ئەگەر چی ئەمە خەسڵەتێکی کاتی بوو بەڵام دواتر بوو بە دیاردەو ماکی سەرەتای داگیرکردنی ئەوروپا بوو لەلایەن بەربەریەکانەوە.[3]

هەر لەڕووی ئاینیەوە هەندێ مێژوونووسی تر دەسەڵاتی ئیمپراتۆر ثیودوسیوسی یەکەم (theodosusi) (٣٧٩ -٣٩٥ ز) دەکەن بە خاڵی پەڕینەوە لە مێژووی کۆن بۆ مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست. ئەم کۆمەڵە مێژوونوسە ساڵی (٣٧٩ز) کە تیایدا ئەو ئیمپراتۆرە دەسەڵات دەگرێتە دەست دەکەنە بۆشاییەک لەنێوان سەردەمی کۆن و ناوەڕاست. چونکە ئیمپراتۆر (theodosusi) ساڵی (٣٧٩ز) لە کۆبوونەوەی (کۆنستەنتینیە)دا بڕیاری دوایی لەسەر ناشەرعیەت بوون و کۆتایی هێنان بە مەزهەبی ئاریوسی دا، بەمەش لایەنگران و هاوبیرانی ئەم ڕێبازە

---

(١). محمود سعيد عمران : معالم تاريخ اوروبا في العصور الوسطى،دار النهضة العربية،بيروت،ص١٦.

(٢). سعيد عاشور :س-پ، ل٣٧.

(٣). عبدالامير محمد امين : س- پ، ل ٥٤-٥٥.

توشی سزای قورس بوون، هەموو پەرستگاکانی بتپەرستان داخران و سوتێنران و کتێبەکانیان قەدەغە کران و لەناوبران. هەروەها هەموو ئەو کەسانەی سەر بەو مەزهەبە بوون ڕێگەیان لێگیرا درێژە بدەن بە عیبادەتە ئاینەکانیان، ئەگەر چی لە ماڵی خۆیشیان ئەم عیبادەتەیان دەکرد.[1]

سێیەم:

هۆیە سەربازیەکان: هەندێ لە مێژوونوسان جەنگی ئەدریانۆپڵ (Adrianople) کە لە ساڵی (١٣٧٨ ز) ڕوویدا، دەکەن بە کۆتایی چەرخی کۆن و سەرەتای مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست. بەڵگەشیان بۆ ئەمە ئەوەیە کاتێک کە خۆرئاواییەکان لە زێی دانوب پەڕینەوە لە ناوچەی (مواشا Moesia و تراکیا Thrac) نیشتەجێ بوون. بەڵام ئەوەندەی پێ نەچوو هەستیان بە تەنگی ناوچەکەیان کرد یەکسەر بەسەر ئیمپراتۆردا وەرگەڕان و کەوتنە شەڕ فرۆشتن بە ئیمپراتۆر ڤالینز (٣٦٤ - ٣٧٨ ز) Valenz و شەڕێکی گەورە لەنێوان هەردوو لا هەڵگیرسا، لە ئەنجام دا سێ بەشی لە شکری ئیمپراتۆر کوژراو تووشی شکستێکی ترسناک بوو.[2]

چوارەم:

سیستمی بەڕێوەبەرایەتی: گروپێک لە مێژوونوسان ساڵی (٣٩٥ز) بە کۆتایی مێژووی کۆن و سەرەتای مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست دەزانن کە لەم ساڵەدا ئیمپراتۆر ثیودوسیوس کۆچی دوایی کرد. هەر لەم ساڵەدا ئیمپراتۆریەتی ڕۆما بوو بەدوو بەشی سەربەخۆو جیاواز لەیەکتر، جیاواز تر لە سەردەمی دیکلدیانۆس چونکە دابەشبوونی ئەوکات شتێکی شکلی بوو، ثیودوسیوس بەشی رۆژهەڵاتی دا بە کـورەکەی ئەرکـادیۆس (٣٩٥-٤٠٧ز) لای رۆژئاواشـی دا بە کـورەکەی هوندریۆس(٣٩٥-٤٢٣ز)، بەم شێوەیە بوون بە دوو دەوڵەتی سەربەخۆ. بەواتایەکی تر ئەمە سەرەتای دەوڵەتێک بوو لە ڕۆژهەڵات کە تا ساڵی(١٣٥٤ز) درێژەی هەبوو، دەوڵەتەکەی تریش بەدەستی جەرمەنەکان وبەربەری یەکان هەرەسی هێنا.[3]

پێنجەم:

هەندێ بیرورا کە پەیوەندیان بە ڕۆماوە هەیە: هەندێ لە مێژوونوسانی تر لەو باوەڕەدان مێژووی کۆن کاتێک کۆتایی هات کە شاری ڕۆما لە ساڵی (٤١٠ ز)

---

(١) . عبدالقادر احمد اليوسف: س-پ، ل٤٠.

(٢) . محمود سعيد عمران:س-ث-ل١٨.

(٣) . فشر:س-پ،ل ٢٣.

بەدەستی قوتە ڕۆژئاواییەکان بە سەرۆکایەتی(ئەلاریک)Alaric داگیرکرا، بەمەش کۆتایی بە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای ڕۆژئاوا هات، دواتر مۆرۆنێوسی ئیمپراتۆر (ڕاڤنا)Ravenna ی کرد بە پایتەختی خۆی.[1]

شەشەم:

بیروڕای تر لەسەر کۆتایی هاتنی حوکمی ئیمپراتۆرەکانی ڕۆژئاوا: زۆر لە مێژوونوسان لەسەر ئەو باوەڕەن سالّی (٤٧٦ز) سەرەتای مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستە، ئەمە ئەو ساڵە بوو کە سەرۆکی (هەرول Heruls) و (ئۆدواکر Odoacer)، کە یەکێک بوولە توخمە جەرمەنیەکانی ڕۆژهەلاّت توانی شاری ڕاڤنا داگیر بکات و ئیمپراتۆری ڕۆژئاوا ڕۆمۆلوسی ئاوگوسترلوس (Romulas Augustulus) (٤٧٥ – ٤٧٦ ز) لەسەر حوکم لابەرێ و دووری بخاتەوە بۆ ناوچەکانی باشوری ئیتالیا، دواتریش موچەیەکی مانگانەی گونجاوی بۆ بڕیەوە، ئەم ئیمپراتۆرە تەمەنی ١٢ سالّ بوو.[2]

حەوتەم:

بیروڕای تر لە مەڕ تاج لەسەرنانی چارلمان: ئەگەر هەندێ لە مێژوونوسان سالّی ٤٧٦ ز یان کرد بە سەرەتای مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست، چونکە ئەم مێژووە مێژووی کۆتایی هاتنی ئیمپراتۆرەکانی ڕۆمانی رۆژئاوا یە، هەندێ لە مێژوونوسانی تر ڕایان وایە کە سالّی (٨٠٠ز) سەرەتای دەست پێکردنی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستە، چونکە لەم سالّەدا بوو چارلمان Chalemagne تاجی ئیمپراتۆری لە سەر خۆی ناو دەستی کرد بە زیندوکردنەوە و ژیاندنەوەی ناوی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی پیرۆز دوای ئەوەی ڕۆژئاوا بەدرێژایی قۆناغی نێوان سالاّنی (٤٧٦ –٨٠٠ ز) بەبێ ئیمپراتۆر بوون.[3]

سەرباری هەموو ئەو ڕاو بۆچوونە جیاوازانەی کە باسمان کرد لەبارەی دەست نیشان کردنی مێژووی دەستپێکردنی سەدەکانی ناوەڕاست، مێژووی کۆن کۆتایی هات، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ چەندین هۆو فاکتەری ناوەکی و دەرەکی کە زەمینەیان خۆش کرد بۆ لەدایک بوونی سەدەکانی ناوەڕاست. چونکە ئەم قۆناغە لە شەوو ڕۆژێکدا لە دایک نەبوو، یان زادەی چەند سالّێک نەبوو. سەدەی چوارەم کە

---

(١) . سعید عاشور: س-پ، ل٦٣-٦٤.

(٢). فشر:س-ث،ل ٣٢-٣٣.

(٣) . محمود سعید عمران:س-ث-ل١٩.

پڕبوو له ڕووداوی گرنگ و گۆڕانکاری که کاریگەری شارستانیەتی و سیاسی هەبوو له گۆڕاندن و کۆتایی پێهێنانی مێژووی کۆن. لەگەڵ ئەمەش دا هەندێ له تایبەتمەندیەکانی چەرخی کۆن بۆ ماوەیەکی درێژ لەناونەچوون و تێکەڵ به خەسڵەتەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بوون. سەدەی چوارەم بەکۆتایی هاتنی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای ڕۆژئاوا ئەژمار دەکرێت، لەم سەدەیە ئایینی مەسیحی بەرەسمی ناسراو بوو بە کولتوری ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و جێگای بەئاینە کۆنەکان لێژ کرد.

له لایەکی ترەوە جەرمەنەکان بوون به توخمێکی سەرەکی که بەزەبری هێز خزانە ناو ئیمپراتۆریەتەکەو تێیدا نیشتە جێ بوون و له دواییشدا ڕۆڵێکی بالایان هەبوو له شەڕو شۆڕو ڕوخاندنی دا. جەرمەنەکان به توخمێکی سەرەکی و دروستکەری مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست دادەنرێن. هۆیەکی تر ئەمەیە که ئیمپراتۆریەتەکە ببوو بەدووبەش(ڕۆژئاوایی و ڕۆژهەلاتی)که ئیمپراتۆریەتی کۆنی ڕۆمانی که بەهێزو خاوەن شارستانیەت بوو وەک خۆی نەما، و ئەم دووبەشیە زیاتر لاوازی کردو ئەنجامەکەشی ڕمانی بەشە ڕۆژئاواییەکەی بوو. لەبەر ئەم هۆیانە دەکرێ سەدەی چوار بکەین به سەرەتای دەست پێکردنی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست.

له قۆناغە سەرەکیەکانی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست و خەسڵەتەکانیان که پێشتر باسمان کردن بۆمان ئاشکرا دەبێت که ئەو قۆناغانەی پێی دەڵێن سەدەکانی ناوەڕاست، مەودایەکی دورو درێژەو نزیکەی پانزە سەدە دەبێت، لەو ماوەیەدا ئەوروپا له نێوان دروست بوون و پێگەیشتن دابوو. بۆیە ناکرێ وا تێ بگەین که ژیانی خەڵک و کۆمەڵگای ئەوسا له یەک ئاستدا بوون. ژیان و شارستانیتی خەڵک گۆڕانی به سەردا دەهات، بەلام گەلی لاواز کزو لەسەر خۆتر بوو وەک له کۆمەڵگە بەهێزو سەردەمەکان که بەخێرایی گەشەیان دەکرد، بۆ نموونە ئەو بارودۆخەی مرۆڤی سەدەکانی ناوەڕاستی فەرەنسا له سەردەمی چارلەمان له کۆتایی سەدەی هەشت تێیدا دەژیا جیاواز بوو لەو سەردەمەی ئینگلتەرا که هنریIII (١٢٧٢-١٢١٦) حوکمی دەکرد له سەدەی (١٣ ز).

مێژوونوسان مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست دابەش دەکەن بۆ سێ قۆناغ، هەر قۆناغەو مێژووی تایبەت و خەسڵەتی خۆی هەیە که جیایان دەکاتەوە له قۆناغەکانی تر. پێویستە ئەمەش بڵێین ئەم دابەش کردنە زیاتر دابەشکردنێکی

زەمەنی یە و هەندێ زیادەرۆیی کاتی و شوێنی تێدایە. چونکە ناوچەکانی ئەوروپای خۆرئاوا یەکسان نەبوون لە گەشە کردن و پێشکەوتن و گۆڕانکاریەکانیان.

قۆناغی یەکەم:

ئەم قۆناغە لە سەدەی چوارەمی زایینیەوە دەست پێ دەکات تا کۆتایی سەدەی دەیەم، تیایدا ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە سەدەی چوارەم هەرەسی هێناو میللەتانی تری جۆراوجۆر گۆڕانیان بەسەر جیهانی ڕۆمانیەتدا هێنا. ڕەگەزی ئەم میللەتانە بریتی بوون لە گۆت(Gths) هۆن(Huns) ڤاندال (Vandals). بورگوندیا(Burgundians)سەکسۆن (Saxons) لومباردیەکان (Lombards).[١] جگە لەمانە موسوڵمانەکانیش لە سەدەی حەوت و هەشتدا لەڕێگای فتوحاتی ئیسلامیەوە هەندێ خاکی ڕۆمانیەکانیان داگیرکرد. لە سەدەکانی نۆو دەش هەندێ لە میللەتانی باکوری ئەوروپا لە سویدو نەرویج و دانیمارک و هەنگاریا خزانە ناو ناوچەی ڕۆمانیەکان، گرنگ ئەوەیە کە جیهانی ڕۆمانیەت بەدرێژایی ئەو ماوەیە ئارامی بەخۆیەوە نەدی و بەردەوامیش گیرو گرفتی جۆراو جۆری وەک نەبوونی حکومەتێکی بەسودو فەوزاو هەرای تێدا بەدی دەکرا، هەرچەندە هەندێ خەڵک دەیانویست درێژە بەنەریت و بیرو ژیانی ڕۆمانی بدەن، بەڵام بۆیان نەکرا چونکە بە پێچەوانەی ڕەوتی مێژووی ئەوسا بوو کە زاڵبوو بوو بەسەر کۆمەڵگادا. شاری ڕۆماش ئەگەرچی مەڵبەندی شارستانیەت و ڕێکخستن و پێشکەوتن بوو، ئەمیش وردە وردە تاریکی دایدەگرت.[٢]

ئەم ڕووداوانە ئەگەرچی گرنگی خۆیان هەیە لەو سەدانەی باسمان کردن، بەڵام لەژێر پەردەو بەشاراوەیی پرۆسەیەکی تر شانبەشانی دەڕۆیشت ئەویش تێکەڵ بوونی ئەو فیکرو شارستانیەتیە بوو کە لە ڕۆمانیەکانەوە مابووەوە لەگەڵ بیروباوەڕو نەریتی نوێی ئەو میللەتانە کە تازە تێکەڵی ڕۆمانیەکان ببوون، جگە لەمەش کۆمەڵگای ئەوروپی مەسیحی بوون و بەرەو مەسیحی بوون دەڕۆیشتن. کڵێسەش باڵادەست بوو لە ڕووی یاساو سیستەمەوە.[٣]

---

(١) . موریس بیشوب: س-پ،ل ١٠.

ج

(٢) . د.سعید عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اوروپا العصور الوسطی، دار النهضة، العربیة، بیروت،ص ٣٠.

(٣) . محمود سعید عمران: س-پ،ل ٢٧-٢٨.

قۆناغی دووەم:

ئەم قۆناغە لە سەدەی یانزەهەمەوە دەست پێ دەکات تا سەدەی سیانزەهەم، خەسڵەتی ئەم قۆناغە بریتیە لە ئیستقرارێکی ڕێژەیی (نسبی) بە بەراورد لەگەڵ سەدەکانی پێشتر لە ژیانی خەڵک. لەم سەردەمەدا سیستەمی فیودالیزم (Feudalism) چەسپاو بوو بە سیستەمی سیاسی. هەر لەو سەدەیە دەست کرا بە ڕۆشنگەری (تنویر)و بڵاوبوونەوەی بیری سەدەکانی ناوەڕاست کە پێشکەوتوو تر بوو لە سەدەکانی ڕابردوو.

لە سەدەی (١٢) دا دەست کرا بە دیراسەکردنی یاسای ڕۆمانی و ئەو بنەمایانەی کە لەسەریان دروست ببوو، هەروەها پیاوانی ئاینی یاسای مەسیحیان دانا. هەرلەو سەردەمە دەست کرا بەدروست کردنی پەرستگای مەسیحیەتی گەورە بە ئەندازیاری بیناسازیەتی ئەو سەردەمە کە پێشکەوتنی پێوە دەبینرا. لەلایەکی ترەوە دەست کرا بە توێژینەوەی فەلسەفەی ئەرستۆو یۆنانی کۆن. سیستەمی بەڕێوەبەرایەتی شارەکان و کۆمۆنەکان Commune فۆرمەڵە کران و سەندیکاکان Guldisدامەزران، کە تا ئەمڕۆ ئەم سیستەمە بە دەست کاری و هەندێ گۆڕانەوە درێژەی هەیە. عەقلیەتی سیستەمی پەرلەمانی هاتە گۆڕێ و بازرگانی لە نێوان ئەوروپاو وڵاتانی ڕۆژهەڵات دەستی پێ کرد، هەروەها پیشەسازی پێشکەوتنی بەخۆوە دی.[١] بەڵام نابێ ئەوە لەیاد بکەین کە کۆمەڵگای ئەوروپا زیاتر کشتوکاڵی و سیستەمی سیاسیش فیودالی بوو، کۆمەڵگای ئەوروپی کە لەسەر بنەمای فیودالی دامەزراو بوو، دەبوایە تەواوی چینەکانی کۆمەڵ ئیلتزامی پێوە بکەن، لە دەرەوەی ئەوروپاش بەهەمان شێوە سیستەمەکە کاری پێ دەکرا، بەتایبەت لەو وردە ئیماراتانەدا کە خاچ پەرستەکان لە ڕۆژهەڵاتدا بەتایبەت لە شام و لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا دروستیان کردبوون.

یەکێک لە خەسڵەتەکانی تری ئەم قۆناغە پەیدابوون و لە دایک بوونی بیری ئەوروپای یەکگرتوو بوو، ئەمەش بە ڕێبەرایەتی پاپا بۆ کاروباری ئاینی و ئیمپراتۆریەت بۆ کاروباری دەوڵەت بوو، بەڵام تاکە دیاردە بۆ ئەم مەبەستە هەبوونی هێرشی خاچ پەرستان بوو بۆ ڕۆژهەڵات کە ئەمەش تەنیا بیری ئەوروپای غەربی بوو نەک تێکڕای ئەوروپا.[٢]

---

(١). عبدالامیر محمد امین: س-پ،ل ٣٥.

(٢) . محمود سعید عمران: س-پ،ل ٣٠.

قۆناغی سێ هەم:

سەدەی چواردەهەم سەرەتای لەناوچوونی شارستانێتی ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاستە، کە وەک زۆربەی شارستانیەتەکانی تری پێشوو گەیشتبووە لوتکە، دیارە شارستانیەتی ولآتان لەسەر یەک شێوە بیرکردنەوە زۆر درێژە ناخایەنن، هەر بۆیەش سەدەکانی ناوەڕاست کە دووچاری بیرو بۆچوونی نوێی علمانیەت بووەوە ئەویش تواوەیەوە. لەگەڵ تێپەڕبوونی سەدەکانی چوارده و پانزه ئیتر بیروباوەڕی سەدەکانی تریش بەسەرچوو. تێڕوانینی خەڵک بۆ مەلیک گۆڕا، پێشتر یەکێک لە خەسڵەتەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی (فیودال)ی ئەوەبوو کە وەک پاشا سەیری سەرۆکی کۆمەڵگای فیودالیان دەکرد، ئەم تێڕوانینە گۆڕدرا بۆ سەیرکردنی وەک سەرۆکی دەوڵەت. دەسەلآتەکانی مەلیک زیادی کردو شێوەی ولآتەکەشی گۆڕا بۆ دەوڵەتی شێوە نوێ. گۆڕان بە سەر دەزگاکانی خوێندندا هات و لە جاران بێ بایەخ تر بوو لەڕووە تەقلیدیەکەی. لەجیاتی زمانی لاتینی زمانی نەتەوەیی بەکار هات، بۆ نمونە (دانتی) بەئیتالی دەینوسی، شاعیری فەڕەنسی فرنسۆ ڤیلۆن (Franco villon) 1431 -1463ز بەفەرەنسی و چۆستیریش(Chousen) ١٣٤٠-١٤٠٠ز بەئینگلیزی. لەم قۆناغەدا کەنیسە توشی کزی و لاوازی هات، توشی دووبەرەکی و پارچە پارچەیی و ڕەخنەی توندو تیژ دەبووەوە، هەروەها ململانێی توندی نێوان دەسەلآتی دنیایی و ئاینی گەیشتبووە ئەوپەڕی توندو تیژی. لەکۆتایدا دەڵێین سەدەکانی ناوەڕاست کە بەشێک بوون لە مێژووی مرۆڤایەتی لە کۆتایی سەدەی پانزەهەم بەتەواوی کۆتایی هات، و سەدەی نوێ جێگای گرتەوە بەکۆمەڵێک بیرو باوەڕی تازەو داهێنانی زانستی نوێوە. [1]

---

1 . سعيد عاشور: حضارة ونظم اوربا، ص٣٦-٤٠.

باسی دووەم

دەرکەوتن و بڵاوبونەوەی ئاینی مەسیحی

ئایینی مەسیحی یەکێکە لەو ئایینە ئاسمانیانەی کە لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژوویی‌دا لە ناوچەکانی فەلەستیندا دەرکەوت، و زۆر بەخێرایی بە هەرێمە جیاوازەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا بڵاوبووەوە. بەشێوەیەک کە جێگای سەرسورمان بوو. ئەم ئایینە ڕۆژهەڵاتیە پیاوێک موژدە بەخشی بوو لە ناوچەیەکی کەناری ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی دا بەناوی (عیسای کوڕی مەریەم) ەوە (د.خ) و کتێبیکی پێ بوو بەناوی (ئینجیل) کە خوا ناردبووی بۆ ڕێنموکردنی ئەو کەسانەی کە باوەڕ بەم ئایینە دێنن.[1] عیسای کوڕی مەریەم لە سەرەتاکانی سەدەی یەکەمی زایینی دا ژیاو بانگەشەی بۆ ئایینەکەی کردو درێخی لە بڵاوکردنەوەیدا نەکرد. لەپاش کۆچ کردنیشی لەساڵی (٣٣ز)دا، بڵاوکردنەوەی ئایینەکە کەوتە ئەستۆی هاوەڵەکانی کە عیسا خۆی لەژیاندا پەروەردەی کردبوون و بنەماکانی مەسیحیەتی تێگەیاندبوون. بەو شێوەیە سەرەتای نیوەی یەکەمی سەدەی یەکەمی زایینی بەسەرەتای دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی لە مێژوودا دەناسرێت. لەپاش سێ سەدە ئەم ئایینە بووە ئاینێکی شێواز بەند(ڕەسمی) لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا، پاشتریش هێندە بڵاوبوویەوە کە بووە تاکە ئایینی دان پێدانراو لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا.[2]

هۆکارەکانی بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی

یەکەم: سروشتی پێکهاتەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی:

هەرێم و بەشە جیاوازەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بە تۆڕێکی بەهێزی ڕێگاو بانەکان بەیەکترەوە بەسترابوونەوە. ئامرازەکانی گەیاندن بە گشتی هیچ هاوکارێکیان لە جیهانی کۆندا نەبوو ئاسایشیش باڵی بەسەر ڕێگاوبانەکاندا کێشابوو. ئەمەش یاریدەدەرێکی باش بوو بۆ گواستنەوەی بیرو باوەڕو ئایدیاکان

.(١) روبرت ر. بالمر : تاريخ العالم الحديث، تر : محمود حسين الامين، الموصل، ١٩٦٤، ج١/ص ٢٩.

(٢) . عبدالامير محمد امين: س-پ،ل ٣٣.

بەخێرایی و بە ئاسانی لەناو هەرێمەکانی ئیمپراتۆریەتدا. وەک چۆن یارمەتی دەری ئاڵوگۆڕی بازرگانی و جموجوڵە سوپاییەکان بوو.[1]

دووەم: سروشتی مژدەبەخشی ئایینی مەسیحی:

سروشتی مژدەبەخشی ئایینی مەسیحی یارمەتی خێرا بڵاوبوونەوەی ئایینەکەی دا. لەسەرەتادا چەمکە مەسیحیەکان لەناو هەژارو بەشخوراوەکانی نیشتەجێی شارەکاندا بڵاو بوویەوە. پاشان بەناو تێکڕای چین و توێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگەدا بڵاو بوویەوە.[2] مەسیحیە پێشەنگەکان هەموویان مژدە بەخش بوون، لە هەموو جموجۆڵ و کۆچ و ڕەوێکیاندا بانگەشەیان بۆ پەیامەکەیان دەکرد، بەلای مرۆڤێکی مەسیحیەوە لەوە خۆشتر نەبوو کە مرۆڤێکی تازە بێنێتە سەر ئایینی مەسیحی، هەروەها بە بوێری و بەبێ ترس موژدەی ئاینەکەیان بە خەڵکی دەگەیاند. گەرچی لەئەنجامی ئەم کارەیاندا ڕووبەڕووی ئەشکەنجەو چەوساندنەوە دەبوونەوە.

سەرەڕای هەموو ئەمانە دەستەیەک لە مەسیحیە پێشەنگەکان وازیان لە کاروباری دنیایی هێناو خۆیان یەکلایی کردەوە بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕە نوێیەکە، ئەو سەرکەوتنانەی دواتر کە مەسیحیەت بەدەستی هێنا بۆ ئەم دەستەیە دەگەڕێتەوە. ئەم دەستەیە لە خوێندکارەکانی حەزرەتی مەسیح پێکهاتبوون کە پێیان دەوترا نێردراو و حەوارییەکان (الرسل والحواريون).[3] لە پێشەنگی ئەو نێردراوانەدا قەشە (پۆلس) بوو کە ڕۆشنبیرێکی جولەکەو هاولاتیەکی ڕۆمانی خەڵکی تەرتووس بوو. لە سەرەتادا دوژمنی ئاینی مەسیحی بوو، بەلام لە دواییدا باوەڕی پێ هێنا.[4] پۆلس ڕۆشنبیریەکی بەرزو شارەزاییەکی فراوانی هەبوو، سەبارەت بە تەعالیم و کلتوری جولەکەو فەلسەفەی یۆنانی و هەموو ئەو ئایدیاو ڕەوتانەی لە سەردەمیدا باویان هەبوو، هاوکات شارەزاییەکی باشی دەربارەی ئایینە ڕۆژهەلاتیەکانیش هەبوو. پۆلس خۆی یەکلایی کردەوە بۆ بانگەشە کردن بۆ گەیاندنی ئاینی مەسیحی بە خەڵکی. لە سەرەتادا مژدەو ئامۆژگاریەکانی بە تەنها بۆ

---

1. سعيد عاشور: اوروپا العصور الوسطى، ج١/ص٢٦.

(٢). روبرت ر. بالمر : س-پ،ل ٣٠.

(٣) . نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في اوروپا،ط١، دار الفكر،١٩٦٧،ج١/ص٦٣.

(٤) . سعيد عاشور : اوروپا العصور الوسطى، ص٢٧.

نەتەوەکەی خۆی بوو.لەگەڵ ئەوەشدا باوەڕی ڕەهای بەوە هەبوو کە مەسیحیەت ئایینی تێکڕای گەل و نەتەوە و نەژادە جیاوازەکانە. هەروەها تانوپۆی ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی کردو لە هەموو ناوچەیەکدا کۆمەڵێ خوێندکاری لێ کۆبوویەوە، و بەڵێنی هەستان بە موژدەدان و بانگەشەکردن بۆلای ئایینە نوێیەکەی لێوەردەگرتن.[1]

سێیەم: پەرەسەندنە فیکری و ئایینیەکان:

لە پاڵ ڕۆڵ و تێکۆشانی مەسیحیە پێشەنگەکان و قوربانیدانەکانیان و ڕۆڵی نێردراو و حەواریەکان، پەرەسەندنە فیکری و ئاینیەکانیش لە کاتی دەرکەوتنی ئایینی مەسیحیدا کە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بەخۆیەوە بینی، یارمەتی دەرێکی باش و گونجاو بوون بۆ سەرکەوتنی ئاینی مەسیحی. بەهۆی دەستکەوتە ڕۆشنبیری و فیکرییە مەزنەکانی یۆنان.

بت پەرستی (الوثنیة) یۆنانی و ڕۆمانی زۆر لە زیندویەتی و کارایی خۆیان لەدەست دا، هەرچەندە ئۆگستس هەوڵی دا سەر لەنوێ شوێنی خواوەندە ڕۆمانیەکان بەرزبکاتەوە، بەڵام ئۆگستس لەم کارەیدا سەرکەوتوو نەبوو تەنها بەجەخت کردنەوەی لەسەر پەرستنی ئیمپراتۆر نەبێت کە ئەمەش لە ڕاستیدا ئایینی شێوازبەند(رسمی) ی دەوڵەت بوو. بەڵام پەرستنی ئیمپراتۆر زیاتر گومانی لای ڕۆشنبیران و پێگەیشتوان دروست کرد، چونکە لەگەڵ ژیری و لۆجیکدا ڕێک نەدەکەوت.[2] لەلایەکی ترەوە دەتوانین بڵێین فەلسەفەی ژیری هەرگیز ناتوانێت شوێنی بیروباوەڕی ئایینی بگرێتەوە، و هەرگیز ناتوانێت حەزە سۆز ئامێزو ڕۆحیەکانی مرۆڤێکی سادە تێر بکات، بەکورتی بۆشاییەکی ڕۆحی لە واقیعدا هەبوو. ڕەنگە هەر ئەوەش بتوانێت ڕاڤەی بڵاوبوونەوەی ئاینە تەسەوفیەکان بکات، دروشم و تەعالیمەکانی ئەم ئاینانەش تەواو لە پەنهانی و نادیاری و خەیاڵدا ڕۆچووبوون و ئاوێزانی ئەفسانەو خورافات ببوون، و لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو جیهانی یۆنانی و ڕۆمانی تەوژمیان هێنابوو. هەموو ئەو ئایینە هاتووانە بەوە جیادەکرانەوە کەوا لەگەڵ سۆزدا گونجاو بوون، ئەویش لە ڕوانگەی خەیاڵ و پەنهانیان لەلایەک و

---

(١) . موریس بیشوب: س-پ،ل ١٤٠.

(٢) . روبرت ر. بالمر : س-پ،ل ٣٠.

دەکـرد، بەڵام بەشـێوەیەکی گشـتی لەگەڵیانـدا لێبـوردە بـوو. ئەو دەسـەڵاتە هـیچ هەوڵێکـی (جـدی) نەدا بـۆ ئەوەی لەڕیشـەوە هەڵیـان بکێشـێت و هەڵمەتـی چەوسـاندنەوەی بەهێزی لە بەرامبەردا بەکارنەهێنـان تەنها لە بـارودۆخە ئـاڵۆزو شێواوەکانی سەدەی سێیەمی زاییندا نەبێت.[1] مەسیحێتی هێرشی نەدەکردە سەر دەوڵەت و دژ بە دەسـەڵات ڕانەدەوەسـتا، بەڵام ملـی بـۆ دەوڵەتـیش کەچ نەدەکـرد. مەسیحیەکان سور بوون لەسەر ئەوەی سەربەخۆ بوونی خۆیان بپارێزن، بەتـایبەت لەبـواری پەرسـتن و بیروباوەڕیانـدا و ڕازی نەدەبـوون بە هـیچ شـێوەیەک دەسـت بخرێتە کاروباریـانەوە. دڵسـۆزبوون بەرامـبەر بەو بنەمـایەی کە دەڵێت ئەوەی هـی قەیسەرە بیدە بە قەیسەر و ئەوەش کەهی خوایە بۆ خـوا (اعطی مـا لقیصـر لقیصـر ومالـلە للـە)، لەبەر ئەوە سـور بـوون لەسـەر ڕەتکـردنەوەی پەرسـتنی ئیمپراتـۆر کە دەسـەڵاتداریتی ڕۆمـانی بە دیـاردەیەک لە دیاردەکـانی پەیوەندیـداریەتی (انتمـاء) سیاسـی دادەنـا. بەڵام مەسـیحیەکان بە کـوفرو بـێ باوەڕییـان دادەنـا. هەروەهـا مەسـیحیەکان بەشـێوەیەکی ڕەهـا دەسـت تێـوەردانی دەسـەڵاتیان لە کاروبـاری پەرسـتنەکانیان ڕەت دەکردەوە، کە ئەمەش زۆر کێشـەو گیـرو گرفتـی بـۆ دروسـت دەکردن.[2]

هەڵوێستی حکومەتی ڕۆمانی بەرامبەر بە ئایینی مەسیحی (سەردەمی چەوساندنەوە تا ساڵی ٣١٣ز)

هەرچەنـدە حکـومەتی ڕۆمـانی سیاسـەتێکی میـانەڕەوی بەرامـبەر بە ئـایینە جیاوازەکان هەبوو، بەڵام زۆر بەتونـدی ڕووبەڕووی ئـاینی مەسـیحی بوویەوەو، بەهەمـوو شـێوەیەک بەرگری لە بڵاوبوونەوەی دەکرد. چەند هۆکـارێکی گرنـگ لە پشت ئەم هەڵوێستە دژکاریەی حکومەتی ڕۆمانیەوە بوو، لەوانەش:

١. مەسـیحیە پێشـەنگەکان (المسـیحیین الاوائـل) زۆرینەیـان لە شـارەکاندا نیشـتەجێ ببـوون، بەڵام بەشـێوەیەکی گۆشـەگیرو دوور لە خەڵکی ژیانیان بەسـەر دەبرد، ئەمەش زیاتر گومانی لەسەر دروست دەکردن، بۆیە وای لە دەسـەڵاتداریتی ڕۆمانی کرد لێیان بترسێت و پاشانیش بەپیلان گێڕان دژ بە ئاسایشی وڵات تۆمەت

(١) . نورالدین حاطوم: س-پ،ل ٦٤.
(٢). روبرت ر. بالمر : س-پ،ل ٣٢.

باریـان بکـات. هەروەهـا زۆریـنەی مەسـیحیە پێشـەنگەکان لەلایەکەوە لەو گریکـانە بوون کە لەشارە ڕۆمانیەکاندا ژیانیان بەسەر دەبردو، لەلایەکی تریشەوە لە کۆیلەو چەوسـاوەکان پێک هـاتبوون، بۆیە ئەمـانیش بەشـێوەیەکی گشـتی جێگـای گومـان و نارەزایی هاولاتیە ڕۆمانیەکان و حکومەتی ڕۆمانی بوون.[١]

٢. مەسیحیەکان پەرستنی ئیمپراتۆر (عبادە الامبراطور) یـان ڕەت دەکردەوە، چونکە وایـان دەبینـی کە ئەو پەرستنە جۆرێکە لە بت پەرسـتی و هـەرگیـز نابێـت سازشی لەسەر بکەن، لە کاتێکیش دا پەرستنی ئیمپراتۆر ئەرکێکی بنەڕەتی بـوو سـەبارەت بە ئـاینی ڕۆمـانی کـۆن و یەکێـک بـوو لە پایەکـانی حـوکمی ڕۆمـانی و ڕەگەزێـک بـوو لە ڕەگەزەکـانی یەکێتـی و لە هەمـان کاتیشـدا دیـاردەیەکی پەیوەندیـداریەتی ئـاینەکە بـوو.[٢] کاتێـک دەسـەلاتداریتی ڕۆمـانی ئەم هەڵوێسـتە دژکـاریەی لە مەسـیحیەت بینـی کە چۆن دژ بە پەرسـتنی ئیمپراتـۆر ڕادەوەسـتێت، ئەمەی بە هەڕەشەیەکی ترسناک دانا نەک بۆ دەسەلات و پایەی بالای ئیمپراتۆر بە تەنهـا، بەڵکـو بـۆ ئیمپراتـۆریەتی و قەوارەی ئیمپراتـۆریەتیش، بـۆیە لە دیـدی دەسەلاتداراندا ئەنجامدەری تاوانی لەم شێوەیە شایستەی هەموو جۆرە سزا دانێک بـوو. ڕەنـگە ڕای مێژوونوسـی ڕۆمـانی (تـاکیتوس) باشـترین دەربـڕین بێـت کە تێڕوانینی ڕۆمانیەکـان لەم ڕووەوە دەخـاتە ڕوو، هەروەک دەڵێت: [مەسیحیەکان بە دژایەتی کردنی ڕەگەزی مرۆیی(الجنس البشری) تۆمەتبـار کران، بەوەی کە هەمـوو جۆرە گومـان(تشـکیک) ێکیـان بەرامبەر بە سـەرجەم ئەو بەهایـانەی کە کۆمەڵگـای شارستانیەتی لەسەر دادەمەزرێت، دروست دەکرد و بەرژەوەنـدی ئایینیـان لەسـەر هەموو بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵگاو دەوڵەتەوە دادەنا].[٣]

هەموو ئەو هۆکارانەی باسمان لێکردن پاڵیان بە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیەوە نا بۆ بەربەرەکـانی کردنـی مەسـیحیەتی. ئەم بەربەرەکـانیەش لەشـێوی چەوسـاندنەوەو ئەشـکەنجەدان و تەنـانەت کوشتنیشـدا دەردەکەوت. سـەرەڕای ئەو زێـدەڕۆییەی کە مەسیحیەکان لە وەسف کردنـی ئەم قۆنـاغەدا دەیکەن، بەلام دەبێت ئەوە بڵێین کە هەرگیز سیاسەتی دوژمنکاریانەی حکومەتی ڕۆمـانی بەرامبەر بە مەسـیحیەت نەک

(١).د.عبدالامیر محمد امین: س-پ،ل٣٣.
(٢). سعید عاشور :تاریخ اوروپا ،ص٣٤.
(٣). موسوعة الادیان: س-پ،ل ٢٧.

هەر نەیتوانی لە ڕیشەوە مەسیحیەتی هەڵبکێشێت، بەڵکو تەنانەت دەستەوەستانیش بوو لەبەردەم بڵاوبوونەوەی ئەو ئاینە نوێیەدا. ئەم هەڵوێستە دژ بە مەسیحیەتیە وای لە مەسیحیەکان کرد بەشێوەیەکی نهێنی و دوور لە چاوی دەسەڵات و چاودێری کردنی، مومارەسەی پەرستش و (گقوس)ە ئاینەکانیان بکەن، گەر ئاشکراش بونایە ئەوا ڕووبەڕووی گەورەترین شێوەی ئەشکەنجەدان دەبوونەوە.

بەڵام ئەوەی جێی سەرنج بوو مەسیحیەکان زۆر بە ئازایەتی ڕووبەڕووی ئەم سیاسەتە توندەی دەسەڵات دەبوونەوە و چەوساندنەوەو ئەشکەنجەدان وای لێ نەدەکردن لە بیروباوەڕەکەیان پاشگەزبنەوە. چەوساندنەوەی مەسیحیەکان لە سەردەستی چەند ئیمپراتۆرێکی ستەمکار کە بە ستەم و یاخی بوون ناسرابوون وەک نیرون گەیشتە ترۆپک.[1] تەنانەت ئەم چەوساندنەوەیە لەسەر دەستی ئەو ئیمپراتۆرانەشدا کە بە دادپەروەرو ژیر ناوبانگیان دەرکردبوو وەک (دکلدیانۆس) هەر بەردەوامی هەبوو.[2] پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین کە ئیمپراتۆرەکان لەچاو فەرمانڕەوا ناوچەییەکاندا نەرم تر بوون چونکە ئەوان (واتە فەرمانڕەوا ناوچەییەکان) زیاتر حەزیان لە توند و تیژی وەڵام دانەوەی فشاری ڕای گشتی دژ بە مەسیحیەتی دەکرد. بەڵام دەتوانین سیاسەتی حکومەتی ڕۆمانی بەرامبەر بە مەسیحیەت بۆ ساڵانێکی دورو درێژ لەو کاغەزەدا دیاری بکەین کە(تراجان) بۆ فەرمان ڕەوای یەکێک لە هەرێمەکانی بن دەستی نارد کە دەڵێت:(لەبەر ئەوەی مەسیحیەکان بەئاشکرا بیرو باوەڕو پەرستنیان دەرنابڕن وازیان لێ بێنن).[3]

داننان بە ئاینی مەسیحی دا (مرسومی میلان)

لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمی زاییندا سەرەڕای هەڵسوکەوتی دژ بە مەسیحیەتی حکومەتی ڕۆمانی، جا هەڵسوکەوتێکی توند بووبێت یاخود هێواش، ئەوا ژمارەی مەسیحیەکان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە زیاد بووندابوو. بۆیە بارودۆخەکە خوازیاری پەیوەندییەکی نوێی نێوان ئیمپراتۆر و مەسیحیەت بوو. ژمارەی مەسیحیەکان هێندە زیادی کردبوو کە دەبوو ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی مامەڵەی

---

(١). محمود سعید عمران:معالم تاريخ اوروپا،ص ٣٢-٣٤.

(٢). عبدالامير محمد امين: س-پ،ل ٢٥.

(٣). سعيد عبدالفتاح عاشور: س-پ-ل ٣٠.

لەگەڵدا بکات نەک نەفرەت لێ کردنی. ئیمپراتۆر قۆستەنتین (وەک کەسێتیەکی وریاو لێهاتوو درکی بەو ڕاستیە کردبوو) بۆیە لە ساڵی (٣١٣)دا بەپێی مەرسومی میلان ئەم هەنگاوە بوێرانەی نا. بەپێی ئەم مەرسوومە مەسیحیەت بووە ئاینێکی دانپێدانراو (المعترف) لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا.[1] بەڵام پاڵنەری پشت ئەم هەنگاوەی کوستەنتین تا ئێستا ڕوون نیە، بەپێی ڕیوایەتی مەسیحیە کۆنەکان، کاتێک ئیمپراتۆر لە پێشڕەوی کردندا بوو لە ئەوروپاو لەو جەنگەیدا کە دژ بە ماکسنتۆس بەرپای کردبوو، لە ساتە ناهەموارەکانی جەنگداو لەپاش ئاوابوونی خۆر نورێکی لە ئاسماندا بەدی کردو لە ناوەندیدا: خاچێک و لە ژێریشیدا ئەم دەستەواژەیە نوسرابوو(بە کۆمەکی خودا سەردەکەوین) بۆیە هەر لەو ساتەدا کۆستەنتین خاچی کردە دروشمی خۆی لەو جەنگەداو سەرکەوتنی بەدەست هێنا. ئەمەش پاڵی پێوەنا بۆ ئەوەی دان بە ئاینی مەسیحیدا بنێت. لە ڕاستیدا کوستەنتین لە کۆتایی ژیانیدا بوو بە مەسیحی، بەڵام هەرگیز دەست بەرداری چەمکی(پەرستنی ئیمپراتۆر) نەبوو. ئەمەش ئەو ڕاستیە دەسەلمێنێ کە ڕەچاوکردنی بارودۆخی سیاسی و ویستی ئەو بۆ زاڵبوون بەسەر یەکێک لە هۆکارەکانی پشێوی و پەرت بوونی ئیمپراتۆریەت، پاڵنەری سەرەکی ئەم هەنگاوەی بوو نەک ڕەچاوکردنی بابەتە ئاینیەکان بە تەنها. هەرچەندە لایەنە شاراوەکانی ئەم ڕووداوە تا ئێستا ئاشکرا نەبووە بەڵام ئەوە لە گرنگی ئەو ڕاستیە کەم ناکاتەوە کە ئەم هەنگاوەی کۆستەنتین گرنگیەکی گەورەی هەبوو لەسەر داهاتووی مەسیحیەت و تەنانەت داهاتووی ئەوروپاش.[2] هەرچەند لەسەر دەستی ئیمپراتۆر جولیانی هەڵگەڕاوە(جولیان المرتد) (٣٦١ – ٣٦٣ز) مەسیحیەت تووشی نوشوستیەکی کاتی هات، بەڵام ئەم نوشوستیە زیاتر ئاینە نوێیەکەی بەهێزتر کرد. لە سەردەمی ثیودسیوس (٣٩٥ز)دا مەسیحیەت بەرزکرایەوە بۆ ئاستی ئاینە شێواز بەند(رسمی)یەکانی دەوڵەت لەپاش ئەم قۆناغە حکومەتی ڕۆمانی دەستی کرد بە چەوساندنەوەی پەیڕەوکەرانی ئاینەکانی ترو لەپاش ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی، ئیمپراتۆریەت بووە ئیمپراتۆریەتێکی مەسیحی.[3]

---

(١). سعید عاشور: س-پ،ل ٣٠-٣١.

(٢).فشر:س-پ-ل،٦

(٣). محمود سعید عمران:س-پ،ل٤٥-٤٦.

بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی لە ماوەی هەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەم

لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمدا سەرەڕای ئەو هەڵسوکەوتانەی حکومەتی ڕۆمانی بەرامبەر بە مەسیحیەت دەینواند، کڵێسەی ڕۆمانی لە سەرجەم بەش و ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا دەستی بە چالاکی نواندن کردو لە دامەزراندنی دام و دەزگای چەسپاو و جێگیر کە لە سیستمی کەهەنوتی و پاپاو ئۆسقۆفەکاندا خۆی دەنواند سەرکەوتوو بوو. لە سەدەی پێنجەمیشدا کە دەسەلاتی ڕۆمانی بە شێوەیەکی یەکجارەکی ڕووخا. کڵێسەو ڕێکخستنەکانی توانییان بمێننەوە، تەنانەت هێندە بەهێز بوو کە توانی دەسەلات و قەڵەمڕەوی خۆی بەسەر کۆمەڵگای ئەورووپیدا بچەسپێنێت و شوێنی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بگرێتەوە، کڵێسەی کاسۆلیکی بە تەنها لە گەشەپێدانی کڵێسەدا سەرکەوتوو نەبوو، بەڵکو لە ڕێی جوگرافیشەوە توانی سنووری ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی کۆن تێبپەڕێنێت.[1] کاتێک سەکسۆنەکان بەریتانیایان خستە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە، خەریک بوو دورگەکانی بەریتانیا بە گشتی گۆشەگیر بخرێن، بەلام قەشە (پاتریک) کە شەشساڵی لاوی خۆی لە ئیرلەندا بەسەر بردبوو، پاشان لە ولاتی گاڵ ببووە ڕاهیب لە ساڵی(٤٦١ز) دا گەڕایەوە بۆ ئێرلەندا تا دەست بکات بە بلاوکردنەوەی ئایینی مەسیحی، ئەوەبوو توانی ئەم ئایینە لەناو ئێرلەندیەکاندا بلاو بکاتەوە، ئەوانیش بە ناوچەکانی دەوروبەریاندا بلاویان کردەوەو بوونە موژدەدەری کارای ئایینی مەسیحی، مژدەدەرە ئێرلەندیەکان بە سەرکردایەتی سنت کۆلۆمبا(٥١٢ – ٥٩٧ز) بۆ گەیاندنی ئایینە نوێیەکە بە ئاودا ڕۆیشتن و ڕوویانکردە کەنارەکانی باکووری ئینگلتەرەو لەوێدا گەلیکیان بینی کە زمانیان لە زمانی کلتیەوە نزیک بوو، لەبەر ئەوەی ناوە لاتینیەکەی ئێرلەندا سکۆتا Scota بوو، بۆیە ئەم ناوەیان بەسەر ئەو بەشە باکووریەی بەریتانیادا بڕی و بە سکۆتلەند Scotland ناسرا.[2]

هەندێ موژدەدەری ئێرلەندەیی تر دەریایان بڕی و ڕوویانکردە (برتانی) کلتی کە دەکەوتە ناوەوەی ولاتی فەرەنجە کە تا ئەو کاتەش بت پەرست بوون، ئەوانیش ئاینی مەسیحییان تێدا بلاوکردەوە. هەروەها لە کۆتاییەکانی سەدەی شەشەمدا

---

(١). عبدالامیر محمد امین:س–پ–ل ٣٩–٤٠.

(٢). سعید عبدالفتاح عاشور:اوروپا العصور الوسطی,ل ٩٢.

(٥٩٧ ز) پاپـا گریگـۆری ئۆگسـتینی ڕاهیبـی بـۆ ڕێنمـوونی کـردن (هیـدایه)ی سەکسـۆنەکانی باشـووری ئینگلـتەره نـارد. ئەمـیش سـەرکەوتنێکی بێـوێنەی لەم کارەیـدا بەدەسـتهێنا، هەوەهـا مـوژدەدەری سەکسـۆنی (ونفـرد) که له پاشـاندا بە(بونیفـاس) ناسـرا هەسـتا بە دامەزرانـدنی کڵێسـەیەک له بەشـە ڕۆژهەڵاتـیەکەی وڵاتی فەرەنجەدا. هەر بۆیه زۆرینەی فەرەنسیەکان تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش بۆنیفاس به قەشەی نەتەوەیی خۆیان دەزانن.[١]

له ڕۆژهەڵاتیشـدا هەردوو قەشـەی بـرا (مپیـدیوس) و (سـیرل) هەسـتان به ئەنجامدانی چالاکیەکی گەورە و له ڕێنموونی کردنـی گەلانـی سلاڤدا سـەرکەوتنیان بەدەست هێنا، لەکاتێکیشـدا که کڵێسـه لێکهەڵوەشـا، له هەمـوو شـوێنێکدا بارودۆخی باو دەسەڵاتی کڵێسەی دیاری دەکرد. له ڕۆژهەڵات لەبەرئەوەی حکومەتێکی بەهێز هەبوو و دەسەڵات و سەرکردایەتی بەدەست حکومەتی ئیمپراتوریەتەوە بوو، کڵێسه ملکەچی ئەو حکومەته بـوو. بەڵام له ڕۆژئـاوادا لەبەر ئەوەی ئەو دەسـەڵاته نەبوو، دەسـەڵاتی کلێسا باڵابوو، بۆیه ئەم بارودۆخه شوێن و پایەیەکی بـاڵای پێ بەخشـی که بۆ هاوشێوە ڕۆژهەڵاتیەکەی (کڵێسەی ڕۆژهەڵاتی) نەڕەخسا.[٢]

هەڵگەڕانەوە(الهرطقـة)ی کڵێسـەی مەسـیحێتی له بەرەبەیـانی مێـژوویەوە زۆر بـزوتنەوەی جوداخـوازی لـێ جیـا بوویەوە. مەبەست له هەڵگەڕانەوە (الهرطقة)واتا بیـدعەت یـاخود دەرچـوونێکی تەواو یـاخود بەشـێکی بیروبـاوەڕەی دانپێـدانراوەی کڵێسه، هەڵگەڕانەوە جودایی و جیاوازیەکی ڕۆحـی و ڕۆشـنبیری بـوو و پەیوەنـدی به دۆزەکانی ئاکارەوە یـاخود سـەرپێچی کـردن (المعاصـی)ەوە نەبـوو. لەکاتێکدا که ژمارەی هەڵگەڕاوەکـان له زیادبووندابوو، بزوتنەوەکەشـیان له فراوان بـووندا بـوو، لەلایەکەوە ئەم بـارودۆخه وەڵامـدانەوەیەکی بەهێـزو پشـتگیری له لایەن کڵێسـەوە دەخواسـت، له لایەکی تریشـەوە بەربەرەکـانی کردنـی هەڵگەڕاوەکـان بـووە هـۆی به هێزکـردن و شـکۆمەندکردنی کڵێسـه.[٣] زۆری بـزوتنەوە هەڵگەڕاوەکـان(الحرکـات الهرطقیه) کڵێسەی ناچارکرد دوو کاری گرنگ ئەنجام بدەن:

---

(١). سعید عاشور:س-پ،ل١٧٢.

(٢). محمود سعید عمران: س-پ،ل٥٥.

(٣). موریس بیشوب:س- پ، ل٢٠٠.

یەکەمیان: پێناسە کردنێکی شێواز بەند (ڕەسمی) و وردو دیاری کراو بۆ ئەو عەقیدەیەی کە جیاوازییان لە بارەیەوە هەیە.

دووەمیان: گرتنەبەری چەند هەڵسوکەوتێکی داپڵۆسێنەرانە یاخود قایلپێکەرانە (اقناعی) بەرامبەر بە هەڵگەڕاوەکان، زۆرینەی ئەم بزووتنەوە هەڵگەڕاوانە لە ماوەی سەدەی یەکەم لە مێژووی مەسیحێتدا دەربارەی کۆمەڵە کاروبارێک کە پەیوەندی بە عەقیدەی سیانەکی (الثالوث) یەوە هەبوو دەرکەوتن. بێگومان ئەمەش خاڵێکە کە تا ئێستا تێگەیشتن و ڕاڤەکردنی ئەستەمەو زۆر ئاڵۆزو پەنهانە. لێرەدا بەردەوام پرسیارێک دەربارەی سروشت و کەسێتی حەزرەتی مەسیح و پەیوەندی ئەو(حەزرەتی مەسیح) بە باوک (الاب)ەوە سەر هەڵدەدات. ڕەنگە ئاریوس Arius کۆنترین هەڵگەڕاوە بووبێت کە ئەم بابەتەی وروژاندوە، هەر لە ناوی ئەوەوە ئاینزای ئاریوسی داتاشراوەو لە ساڵی (٣٢٣ز) لە ئەسکەندەریەوە دەرکەوتووە. ئەگەر مەسیح کوڕی خوا بێت ئەوا بێگومان لەو بچووکترو نوێ ترە بۆیە دەسەلاتی لە خوا کەمترە، یەکێ لە سیفەتە ئەزەلیەکانی خوا بریتیە لە بێ سەرەتایی و بێ کۆتایی بوون. بەلام مەسیح ئەزەلی نیە چونکە سەرەتای هەیە.[1] بەلام ئەسقۆفی ئەسکەندەریە بە توندی بەرامبەر بەم بۆچوونانەی ئاریوس ڕاوەستاو سزای مەحروم(عقوبە التحریم) کردنی بەرامبەر دەرکرد. بیرو بۆچوونەکانی ئاریوس گیروگرفت و کێشەیەکی زۆری لەناو مەسیحیەکاندا دروستکردو پاشانیش لێکی ترازاندن، هەر ئەم هۆکارە بوو پاڵی بە ئیمپراتۆر کەستەنتینی گەورەوە نا لە ساڵی (٣٢٥ز)دا کۆبوونەوەی نیقیە گرێ بدات.

لەم کۆبوونەوەیەدا بە وردی ئەزەلیەتی حەزرەتی مەسیح و یەک بوونی تەواوی بە باوکەوە دیاریکرا، بەلام ئاریۆسێتی هەر بەربەرەکانی دەکرد، بەلام بیروباوەڕی کاسۆلیکی بە پشتیوان لێکردنی حکومەتی ڕۆمانی توانی سەرکەوتن بەدەست بهێنێ. لەهەمان کاتدا ئاریۆسێتی لە بوارێکی تردا توانی سەرکەوتن بەدەست بهێنێ. ئەویش بریتی بوو لە هەستانی موژدەدەرە ئاریۆسیەکان بە بلاوکردنەوەی ئەم ئاینزایە لەنێو هۆزە جەرمانەکاندا.[2] لە کۆبوونەوەی (ئەفسوس)یشدا کە لە ساڵی (٤٣١ ز) دا بەسترا جارێکی تر جەخت لەسەر عەقیدەی

---

(١). سعید عاشور :اوروپا العصور الوسطی،ص٤٧.

(٢).موسوعە الادیان:س-پ،٧٣.

سیانەکی (الثالوث) کرایەوە. ئەمەش ڕەتکردنەوەی بۆچوونەکانی نوستریوس بوو کە پێی وابوو حەزرەتی مەسیح دوو سروشتی هەیە یەکێکیان ئاسمانی و ئەویتریش مرۆیی کە لێوەی دووکەسێتی بەرهەم هاتووە، حەزرەتی مەریەمیش دایکی ئەو کەسێتیە مرۆییە یە بە تەنها. هەروەها لە کۆبوونەوەی ئەفسوسدا جەخت لەسەر (دایکی خوا) وەک نازناوێکی مەریەم کرایەوەو بەهەمان شێوەش شوێنی مەریەم بەرزکرایەوەو بە گەورەی هەموو قەشەکان دانرا، هەر لەم ساتەوە بالآیی و بەرزڕاگرتنی پایەی حەزرەتی مەریەم بووە تایبەتمەندییەکی بیروباوەڕی مەسیحیەتی کاسۆلیکی.[1] هەروەها کڵێسەی کاسۆلیکی ڕووبەڕووی هەڵگەڕانەوەیەکی تر بوویەوە کە مینۆفستیەکان پێی هەستان و پێیان وابوو حەزرەتی مەسیح یەک سروشتی هەیە. کۆبوونەوەی (خەلقەدونیا) لە ساڵی(٤٥١ز)دا ئەم بۆچوونەی ڕەت کردەوەو، پێناسەو دەستنیشان کردنەکەی پێشووی سەبارەت بە کەسێتی و سروشتی حەزرەتی مەسیح دووپات کردەوە. مینۆ فستیەتی لە ڕۆژهەڵاتدا سەرکەوتنی بە دەست هێناو توانی مەشخەڵ (معالم) ەکانی بڵاو بکاتەوەو لایەنگرێکی زۆر لە وڵاتانی میسرو سوریاو فەلەستین بۆ خۆی دروست بکات کە کێشەو گیروگرفتی زۆری بۆ ئیمپراتۆرە ڕۆژهەڵاتیەکان دروستکرد.[2]

کۆمەڵگەی کڵێسەیی

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا دوو هێزی گەورە لە ئەورووپادا بوونیان هەبوو، ئەم هێزەش یەکێکیان لە ڕۆماوە هاتبوو کە پاپا بوو، دووەمیشیان لە فەرەنسای ئاوستراسیاوە کە پاشا بوو، بەرپرسیارانی ئاوستراسیا و پیپنی هێرستال و چارل ماتێل دەوڵەتی فەرەنجەیان بنیاتنایەوە و ڕێگەشیان بۆ ئیمپراتۆریەتێک خۆشکرد لە پاشدا کە چارلمان جڵەوی دەگرێتە دەست، ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ڕۆما دەبینین پاپا تێکڕای کڵێسەکانی خۆرئاوای لە دەوری خۆی کۆکردەوە و خۆی بە سەرۆکی ئەو کۆمەڵگا کاسۆلیکیە دانا، ڕێگای بۆ جێگرەوەکانی خۆشکرد تا بانگەشەی ئەوە بکەن ئەوان خاوەن زاتی تەنهان بە سەر ئەو کۆمەڵگایەدا، لە هەمان کاتدا کڵێسە هۆیەک

(١). حسين محمد ربيع: س-پ،ل ٧٣.
(٢). هەمان سەرچاوە،ل٢٨.

بوو بۆ نەمانی ئیمپراتۆریتی ڕۆمانی، هەرچەند کڵێسە زۆر بە هێواشی و لەسەرخۆ گەشەی دەکرد، بەڵام لە هەمان کاتدا بە شێوەکی زۆر بە هێز وپشت ئەستورانە بوو بە درێژایی هەموو ئەو سەدانە.[1] یەکێک لەو هۆکارانەی کە پاڵپشت بوو بۆ کڵێسە، تیۆرییەکانی پیترۆس بوو (Petrine Theory) کە دەڵێت:(قەشە پیترۆس وەک میرێکی پەیامبەر وایە کە بەڵێن و مافی دەسەلاتی بالای لە کڵێسەدا پێ ڕەوا بینراوە). سەبارەت بەو خاڵەش کە ئەم تیۆریەی لە سەر هەڵچێنراوە لە بابەت (الاصحاح ١٦خالی ١٨) ی ئینجیل دا هاتووە (تۆ ئەی پیترۆس لە سەر ئەم تاشە بەردە کڵێسە دروست بکە)، دیانیەکان لە نێو ئیمپراتۆریەتەکەدا بەرەو کۆمەڵگایەکی بەرفراوان دەچوون هەر لە بەریتانیاوە تا ڕۆخەکانی ڕووباری فورات، لە هەمان کاتدا سیمبوڵی خاچ جێی وشەو قسەکردنی گرتبووەوە. هەرچی دیانەکانن جا سەر بە هەر زمان و دەوڵەتێک بوونایە ئەوا سەرجەم خێزانێکیان پێک دەهێنا کە ئەویش خێزانێکی دیانی بوو. لە سەدەی پێنجەمەوە هەڵبژاردنێکی گەلێر بۆ کڵێسەکان دەستی پێکردبوو، ناوچەکان دابەشکرا بوون بە سەر چەند ئەسقەفێکەوە کە لە لایەن ئەساقیفەکانەوە بەڕێوە دەبران. ئەم یەکێتی ئەسقەفیانەش کڵێسەی ناوچەکەیان پێک دەهێنا کە لە لایەن میترانەوە سەرپەرشتی دەکرا، لە سەرو ئەمانەشەوە بەتریارک هەبوو کە ئەمانەش لە پایتەختەکانی ئەو دەمەی وەک: کەستەنتینۆپۆل و ئەسکەندەریە و ئەنتاکیا و ڕۆما و قودس و قەیسەریە کە بادۆکیا و قەرتاجی تونس و هەرقلیەی تراکیا هەبوون. بەو چەشنە کڵێسە دانی دەنا بە دەسەلاتی بالای هەریەکێک لەوانەدا لەسەردەمە جیاوازەکاندا، لە ماوەی سەدەکانی پێنج و شەشدا لە ژێر فەرمانرەوایەتی پاشا بەربەرەکاندا، ئەوا ئەساقیفەکان ئەو دەسەلاتەی کە بە دەستیان هێنا بوو لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا پاراستبوویان لە شەڕو غەزوکردنی ناوخۆو دەرەوەدا.[2]

خوێندکاری کڵێسەکان (الرهبانیە) هەڵبەت مەبەست لە سیستمی پەرستگەکان بریتی بووە لە ژیانێکی خاوێن تر بۆ ئەوانە وەک لە ژیانی ئاسایی سەرجەمی دیانەکان.خوێندکارانی کڵێسەکان لە سەرەتادا لە ڕیزی پیاوە ئاینی یەکاندا بوون، لە

---

(١) .سعيد عبدالفتاح عاشور:حضارة ونظم اوروپا،ص٣٥.

(٢). عبدالامير محمد امين:س-پ،ج١/ل ٤٠-٤٢.

هەمـان کاتیشـدا خوێنـدکاران خۆیـان ئەو شـتەیان نەدەویسـت، بەڵکو وەک تەواوی خەڵکانی ئاسایی وابوون. خوێندنی کڵێسە سەرەتا لە میسرەوە دەستی پێکرد،پاشـان شـام. خوێنـدکارەکان ژیـانێکی دژوارو نارەحەتیـان بە سـەر دەبـرد لە بـاری ڕۆژو گـرتن و ڕابـواردنی ژیـانەوە، بەڵام خوێنـدکارانی کڵێسـەی ئەوروپـای ڕۆژئـاوا بەو جۆرە تاڵاوی نارەحەتی ژیان ورۆژو گرتنیان نەبوو.[1]

لە سەردەمی هەڵچوون و لێدانی بەربەرەکاندا چەند حەشارگەیەکیان (ملاجیءْ) بۆ خەڵکی کردبووەوە، لەوێدا خەڵکەکە زیاتر لە جێگەکانی دیکە هەستی بە پشـوودان و دڵنیـایی دەکـرد. ئەو حەشـارگانە بە تـایبەت لە سـەدەی پێنجەمـدا لە پەرسـتگەی قەدیـس ڤیکتـۆر بـوو لە مێرسـیلیا و هەروەهـا پەرسـتگەی مـیلان و تـور، لەو پەرستگایانەدا قسـەو بـاس لە سـەر قەزاو قەدەرو نیعمەتی خـوایی و هەڵەو گونـاح دەکرا، جگە لەوە یاساکانی پەرستگەکان وادانرا بوون کە بە پێی پێویستییەکانی ئەو دەمەی ئەوروپـا بگـونجێ. لە هەمـان کاتـدا خوێنـدکارەکان دەیانویسـت لە بەردەم کاروبارەکـانی پەرسـتگەکاندا بەرپرسـیار بـن. ئەگەر پێشـتر وشـەی پاپـا Pope بە شـێوەیەکی گشـتی بـۆ ئەسـاقیفەکان بە کـار دەبـرا، ئەوا لەوەودوا تەنهـا بـۆ ئەوانە بەکـاردەهێنرا کە لە سـەر تەختـی پاپـایی دادەنیشـتن و ئەویـش تەنهـا لە ڕۆمـا بـوو. ئەسقەفی ڕۆما زەوی و موڵکێکی یەکجار زۆری هەبوو ئەویش لە یەکەم سـەردەمی ئیمپراتۆریێتی ڕۆماو سەرجەمی ئیتاڵیادا. بەوجۆرە ئەسقەفی ڕۆما بەرپرسیار دەبوو لە سەرپەرشتی و بەڕێوەبردنی ئەو زەوی و موڵکانەدا.[2]

ناکۆکی نێوان پاپاکان و بیزەنتە

وەک وتمان لەو سەردەمەدا پاپا ببووە حاکمی دیانی، کاتێک دەسـەڵاتی پاپاکـان لە زیاد بووندا بوو لە هەمان کاتدا دەسەڵاتی ئیمپراتۆرەکان لە کزی و لاوازیدا بوو، ئەمەش دەبوو دۆخێکی وا بخوڵقێنێ دژایەتـی و بەیەکدادان لە نێوانیانـدا پەیـدا بێـت، لە کۆتـایی سـەدەی حەوتەمـدا کاتێـک پاپـا سێرگیوسـی یەکەم ئەوەی ڕەت کـردەوە دان بنـێ بە بڕیارەکـانی کـۆمەڵەی ترولـۆ Truilo دا، هەر لە سـاڵی (٦٩١ز)ەوە لە ڕۆما بەیەکدادان لە نێوان پاپاکان و ئیمپراتۆردا هەبوو. جەستنیانی دووەم پلانێکی

---

(١) . سعید عاشور: حضارة ونظم اوروپا،ص٣٢.

(٢).فشر :س-پ،ل٣٥.

بۆ کەنار خستنی (عزل) پاپاکان دانا بوو، بەلام هێزی سەربازەکان سەرنەوی کردنیان بۆ ئیمپراتۆرەکان ڕەتکردەوە، ئەمەش هۆی ڕاپەڕین و بەرپابوونی چەند شۆڕشێک بوو لە ڕۆمادا. لەم کاتەشدا پاشای لۆمباردیە(٧١٢-٧٤٤ز) لیوتپراند (Liutprand) هێرشی کردە سەر ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی لە باکووری ئیتالیا، ئەو مەترسیە لە سەردەمی پاپا گریگۆردا سەر لەنوێ دەستی پێکردەوە، مەبەست لێرەدا پاپا گریگۆری سێهەمە (٧٣١-٧٤١ز) کە هێرشی بردە سەر لۆمباردیەکان، بەمەش هەڕەشەی لێ کردن کە چی دی نیازی هێرش بردنە سەریان نەبێ بە تایبەتی فەرەنجەکان.[1]

پیپنی سێیەم (٧٤١- ٧٦٨ز): دوای چارل مارتێل کوڕەکەی پیپنی سێیەم کە بە پیپنی کورتە بالا ناسرا بوو بۆ ماوەی دە ساڵ کارەکانی لە بەهێزکردنی دەسەلاتیدا چەقی بەستبوو، لە ساڵی (٧٥١ز)دا نامەیەکی بۆ پاپا زەکەریا ناردبوو، تیایدا داوای کردبوو پاشای مێرۆڤیچەکان بە لاوە بنێ و خۆی بکرێتە پاشای فەرەنجە، بۆ وەرگرتنی بڕیارێک لەو بارەوە کۆبونەوەیەک کرا لەگەڵ پیاوانی ناودار لە نۆڤەمبەری (٧٥١ز) داو لەگەڵ کۆمەڵەیەکی دیکەشدا لە مانگی یەکی (٧٥٢ز)دا کۆبونەوەیەکی تر سازدرا کە لە کۆمەڵەی دووەمیاندا چەند پیاوێکی ئاینی لە سەروو هەموویانەوە بۆنیفاسی قەشە ئامادە بوو، هەردوو کۆبوونەوەکە لە شاری سواسۆن ئەنجام دران، لەوێدا بڕیار درا پیپنی سێیەم ببێتە پاشای فەرەنجە، بەوجۆرە حوکمداریێتی بنەماڵەی مێرۆڤیچەکان (٤٨٦-٧٥١ز) کۆتایی هات و بنەماڵەی کارۆلینجیەکان (٧٥١- ٩٨٧ز) دەستی پێکرد، ئیدی لەو دەمەوە پێوەندی نێوان پاپاکان و پیپنی سێیەم بە هێز بوویەوە. [2]

ئایینی ئیسلام

ئیسلام کە کۆتا ئایینی ئاسمانیە بۆ مرۆڤایەتی، سەرچاوەی تێڕامانی موسلمانانە بۆ ژیان، مێژووی ئیسلامیش تیشکی رووناکی لەو ئاینەوە وەرگرتووە وئیسلام بنەڕەتێک بووە بۆ پەیڕەوی ژیان. لەرووی زمانەوانیەوە ئیسلام واتای ملکەچی و

---

(١) . حسنين محمد ربيع: س-پ،ل١٠٠-١٠٥.

(٢) .عبدالامير محمد امين:س-پ،ل١٠٢.

خۆبەدەستەوەدانە بەڵام لەرووی ئاینییەوە کۆتا ئایینی ئاسمانیە کە خوا پێی ڕازیە بۆ هەموو مرۆڤایەتی و موحەمەدی کوڕی عەبدولا(د.خ)ی وەک کۆتا پێغەمبەر ناردووە بۆ ڕێنمونی مرۆڤایەتی و جنۆکەش.

بنەڕەتەکانی ئایینی ئیسلام خۆیان دەدیەوە لە:

١-خودا تەنهایە و هیچ هاوەڵێکی نیە و چاک وخراپ بەدەست خوایە.

٢-قورئان پەیامی بێگومان ودەستکاری نەکراو و پارێزراوی خوایە.

٣-موحەمەد (د.خ) پێغەمبەری خوایە و کۆتایی زنجیرەی پێغەمبەرانە، وتەکانی لە خواوەیە (ان هو الا وحي يوحى) و خۆ بەخۆ قسەناکات.

٤-ئیسلام کۆتا ئایینە و لە پەیڕەوی ژیاندا لای دەسەڵاتی ئیسلامی و کۆمەڵگەی موسڵمان قبوڵە، لە بڕیاری بیروباوەڕی و تێرامان بۆ ڕۆژی دوایی، خوا بە ناردنی ئیسلام هیچ ئایینێکی پێشووی ناوێت وقبووڵی نیە (ومن يبتغ غير الاسلام دينا فلن يقبل منه).

٥-ئیسلام تەواوکەری ئایینە ئاسمانیەکانی پێش خۆیەتی و پێغەمبەریش(د.خ) وا پێناسەی خۆی کردووە کە هەموو پێغەمبەران وەک خشتی خانوویەک وان، خانوەکە یەک خشتی لە سووچێکەوە مابوو ئەویش موحەمەدی کوڕی عەبدولایە(د.خ).

٦-بڕوابوون بەخوا و فریشتەکان وپێغەمبەران وکتێبەکانی خوا و ڕۆژی دوایی وخێروشەڕی قەدەر پایەکانی ئیمانن وبێ ئەوانە تاک لە بازنەی ئیماندا نابێت، بەڵام ئیسلام خۆی بە تەواوکەرو خاوەنی ئایینە ئاسمانیەکانی پێشوو دەزانێت.

٧-قورئان وسوننەت تاکە سەرچاوەی ئایینن ولادان لێیان گومڕاییە، پێغەمەری خوا (د.خ) موحەمەدی کوڕی عەبدولای قورەیشی هاشمیە کە لە کۆمەڵگەی عەرەبی حیجازدا دەرکەوت، ئەم پێغەمبەرە (د.خ) لە ساڵی ٥٧١ز لە دایک بوو، پێش لە دایکبوونی باوکی مردو سەرەتاکانی ژیانی بە سەختیەکانی مەرگی باوک ودایک و باپیر وبێ براوخوشکی بردەسەر، دواتر بەشداری کرد لە جەنگ وکاری بازرگانی و ڕێکخستنی کێشەکان، لە مەککە لەسەر بنەڕەتی چەسپاندنی بیروباوەڕ کاری دەکرد ولە مەدینەش دەوڵەتی دامەزراند و دواتر فراوانخوازی دەسەڵاتی ئیسلامی هاتەکایەوە، بە تەواوکردنی پەیامی خوایی لە ساڵی ١١ کۆچیدا کۆچی دوایی کرد.

دواتر خەلیفە راشیدینەکان هاتن سەردەمی راشدین لەچەند بوارێکەوە هەنگاوی نا:

١- له سیستمی دەسەڵاتدا کارکردن به قورئان وسوننەت و گرتنەبەری شوراو ڕێکخستنی ئیداری.

٢- له ئاستی دەرەوەدا فتوحاتی ئیسلامی و پێشڕەوەی وبانگەواز.

له سەردەمی ئومەویدا بارەکه گۆڕا و شورا بۆ پۆستی یەکەم (خیلافەت) نەما و بوو به میراتی، بەڵام فتوحات و بانگەواز لەسەر ئاستی دەرەکی تەواو پێشکەوت.کۆمەڵگه لەسێ چین پێکهاتبوو چینی دەسەڵاتدارو زانایان و جەماوەر، پەیوەندی نێوانیان بەهێز بوو، زانایان هاوسەنگی نێوانیان ڕادەگرتن، باری ئابوریش بەرەبەرە گەشەی دەسەند.

دواتر سەردەمی عەبباسی هات که بەهەمان شێوەی ئومەوی بوو بەڵام به سێ تایبەتمەندی زیاترە وە:

١- بەشداری بەرفراوانی نەتەوەکانی دیکەی جگه له عەرەب وەک فارس وتورک وکورد له دەسەڵاتدا.

٢- بزاڤی بەهێزی ژیاری هەم له مەیدانی بیناسازی و هونەر و نەخشاندندا هەم له میدانی نووسین و زانستدا بەجۆرێ بوو به نموونەی باڵای سەردەمی خۆی.

٣- بوونی فرە دەسەڵاتی له سایەی دەسەڵاتێکی بەڕێز سەیرکراوی خیلافەتدا، دەبینن چەندین میرنشین و دەوڵەتی پەیوەست به خیلافەت دەرکەوتن.

سەبارەت به بەریەککەوتنی موسڵمان و مەسیحیەت دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی دەوڵەتی ئیسلامی له مەدینه لەسەردەمی پێغەمبەردا(د.خ)، ئەویش کاتێ ڕۆمەکان عەرەبه بەکرێگیراوەکانی لای خۆیان لەگەڵ سوپایەکی خۆیاندا ڕێکدەخست بۆ لێدانی موسڵمانان و هێرش بردنه سەریان، بۆیه پێغەمبەر(د.خ) وەڵامی دانەوە و جەنگی موئته روویدا و دواتریش جەنگی تەبووک که تیایدا لەگەڵ چەند لایەنێکی مەسیحیدا ڕێککەوتنی ئاگر بەستی بەست کاتێ ئامادەییان بۆ ڕێککەوتن دەربڕی، دواتر لەسەردەمی خەلیفه ڕاشیدینەکاندا ئەمه بەردەوام بوو، لەسەردەمی ئومەویشدا موسڵمانان تەواو پێشڕەوییان کرد. مەسیحییەت جیا له شکستی له مەیدانی سەربازیدا شکستی خۆی لەمەیدانی هزری وبیروباوەڕیشدا بینی، سەردەمی عەبباسی بەرفراوانترین ماوەی ئەو جەنگانەی بەخۆوەدی و جەنگه خاچیەکان روویاندا.

دابەشبوونی مەزهەبی ناو موسڵمانان و دەرکەوتنی ڕەوتە جیاجیاکانی وەک شیعە وخەواریج و موعتەزیلە گرفت بوون بۆ موسڵمانان، هەرچەندە موسڵمانان لەچەند خاڵێکی گشتیدا یەکیان دەگرتەوە بە جیاوازی ئەو هەموو ڕەوتانەشەوە: (یەک خوا یەک پێغەمبەر یەک کتێب یەک قەبیلە) بەڵام ناکۆکی سیاسی زیانمەندی دەکردن، بۆ نمونە پیلانی توندی شیعە دژ بە موسڵمانان یاریدەدەری خاچیەکان بوو یان ڕەوتی کاریگەربوونی موعتەزیلە بە بیری کۆنی یۆنانی شلۆقی مەیدانی هزری ناو موسڵمانانی لێکەوتەوە، بەڵام وێڕای ئەمانە بەگشتی رەوتی ئیسلامی توانی بەسەر بارەکەدا زاڵ بێ و لە ململانێی مەسیحیەتدا چۆک دانەدات.(١)

---

(١) . بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د.حسین ابراهیم حسن: تاریخ الاسلام (السیاسي -الدیني - الثقافي - الاجتماعي)، دار الجیل، بیروت،٢٠٠١،٤ اجزاء.

بەشی دووەم

بارودۆخی ناوچەی ڕۆژهەڵات پێش هاتنی خاچیەکان

بارودۆخی ناوچەی ڕۆژهەڵات پێش هاتنی خاچپەکان

شەڕی خاچپەکان بە یەکێک لە ڕووداوە هەرە گرنگەکانی مێژووی ئیسلام و مێژووی ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا دادەنرێت و نزیکەی (٢٠٠) ساڵی خایاند، لەبەر ئەوە هەوڵدەدەین باسی بارودۆخی ڕۆژهەڵات بە گشتی و ناوچەی شام بە تایبەت بکەین، کە جێگای ململانێ و شەڕ و ئاژاوەی نێوان خیلافەت و میرنیشینەکان بوو، هەروەها باسی ڕا و بۆچوونی مێژوونوسان دەکەین لەبارەی گرنگترین هۆکارەکانی شەڕی خاچپەکان، لەوانەش هۆکارەکانی"ئایینی، ئابووری، ڕامیاری، کۆمەڵایەتی، مێژوویی"هتد.

دوو زلهێزی گەورە دەستیان گرتبوو بەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، یەکەمیان بیزەنتینەکان کە مەسیحی بوون و دووەم فاطیمیهکان کە موسڵمانی شیعە بوون، لە نێوان ئەم دوو هێزەدا دەوڵەتی عەبباسی لە بەغدا کە سەلجوقیەکان دەستیان بە سەردا گرتبوو لاواز ببوو، ناوچەی شامیش پێش دەست پێ کردنی هێرشی خاچپەکان لە ڕووی ڕامیاری و ئابووری و ئایینیەوە لە بارودۆخێکی ئاڵۆز و ناهەمواردا بوو، چونکە لە لایەن چەند هێزێکەوە فەرمانڕەوایی دەکرا و بەردەوام ململانێ هەبوو لە نێوان میرەکانیاندا، بەمەش باشترین دەرفەت ڕەخسا بۆ خاچپەکان تا هێرش ببەنە سەر وڵاتی شام و میرنیشینی تێدا دامەزرێنن، خیلافەتی عەبباسی هەوڵی دەدا وڵاتی شام لە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیدا بمێنێتەوە، بەڵام میسر بۆ ماوەیەکی زۆر لە ژێر فەرمانڕەوایی طوڵۆنیەکاندا بوو،[1] لە ئەنجامی سەرهەڵدانی شۆڕشی قبتی و عەرەبەکان لە میسر خەلیفەی عەبباسی"مأمون"سوپایەکی لە خۆراسانیەکان دروستکرد و ڕەوانەی میسری کرد بۆ جێگیرکردنی هێمنی و ئاسایش، و کاروباری میسری دایە دەست "عەبدوڵلای کوڕی تاهیر"، دواتر لە سەردەمی"خەلیفەمعتز"میسر درا بە"باباک بک" دوای ئەویش کوڕەزاکەی "ئەحمەدی کوڕی طوڵۆن" لە ساڵی (٢٥٤ک/ ٨٦٨ز) فەرمانڕەوایی میسری گرتە دەست، بەڵام لە ئەنجامی ململانێی نێوان قەرامیتەکان و طوڵۆنیەکان، دەسەڵاتیان لە ناوچەکەدا لاوازبوو،[2] فەرمانڕەوایی میسر بۆ ماوەی (٣٠) سی ساڵ

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، جامعة الموصل، ص ٨١.

(٢) . نيكيتا ايليسيف: الشرق الاسلامى في العصر الوسيط، ترجمة: منصور ابوالحسن ، دار الكتاب الحديث، بيروت، ١٩٨٦،ص٣١٨.

به دەست خەلیفەی عەبباسیەوە بوو، لە هەمان کاتدا مەترسی فاطیمیهکان لە مەغریب پەرەی دەسەند، بۆیە خەلیفەی عەبباسی پێویستی بە بەر بەستێک هەبوو لە بەرامبەر فاطیمیهکان، بۆ ئەم کارەش "محمد کوری طغج"ی لە ساڵی(٣٢٣ک/ ٩٣٥ز)دیاریکرد کە نازناوی "الاخشید" بوو،[١] ئەم بنەماڵەیە لە خزمەتی خەلیفەی عەبباسیدا بوون، و توانیان تا هاتن و پەرەسەندنی دەسەلاتی فاطیمیەکان کە شیعە مەزهەب بوون و بەناوی "فاگیمە"ی کچی پێغەمبەر (د.خ) ناونرابوون فەرمانڕەوایی میسر بکەن، فاگیمیهکان لە ساڵانی (٢٦٧ک/ ٩٠٩ز تا ٥٦٧ک/ ١١٧١ز) واتە بۆ ماوەی سێ سەدە دەسەلاتدار و فەرمانڕەوای ناوچەکە بوون وخەریکی بانگەشەکردن بوون بۆ مەزهەبی شیعە،[٢] فاگیمیهکان لەپێناو پاراستنی سنوری میسر لە هێرشی عەبباسیەکان و خاچیەکان، هەوڵیان دەدا ولاتی شام داگیر بکەن، و بیکەنە سنوری سەربازی و بانگەشەی مەزهەبی شیعە،[٣] لەم کاتەدا بارێکی شێواو و پەرتبوون لە ولاتی شام ڕوویدا بوو، گەلێک میرنیشین لەلایەن فەرمانڕەوا عەرەبەکانەوە پەیدابوو بوون، سەلجوقیەکان بەشی باکووری شامیان بەرێوە دەبرد، و فاگیمیهکانیش حوکمڕانی بەشی باشووریان دەکرد، ئەم پەشێوی و دابەشبوونە، چاکترین هەل بوو بۆ بیزەنتیەکان بۆ ئەوەی هێرش بهێننە سەر ناوچە کەنارییەکانی ولاتی شام،[٤] خاچیەکانیش بە مەبەستی ئایینی و رامیاری و قازانجی ئابووری و پاراستنی ڕێگای بازرگانی نێوان ولاتانی ئەوروپا و ڕۆژهەلات بە تایبەت شاری ئەنتاکیا لەگەڵ ولاتی شام چاویان بڕیبووە ولاتی شام، هەروەها ئامانجێکی تریشیان ڕزگارکردنی خاکی پیرۆزی قودس بوو لە دەستی موسڵمانەکان کە شوێنی سەرهەڵدانی حەزرەتی مەسیح بوو،[٥] لەلایەکی ترەوە ولاتی شام تووشی هێرشی حەمدانیەکان ببوو کە پایتەختیان لە موصڵ بوو، و توانیان دوای دامەزراندنی دەوڵەتەکەیان لە حەلەب لە ساڵی (٣٣٣ک/ ٩١٤ز) دەسەلاتی ئەخشیدیەکان بخەنە مەترسیەوە، هەروەها ئەم ولاتە جارێکی تر لە

---

(١) . نیکیتا ایلیسیف: م.ن،ص٣٢٠.

(٢) . نیکیتا ایلیسیف:م.ن، ص٣٢١- ٣٢٥.

(٣) . د. درید عبدالقادر نوري: سیاسة صلاح الدین الایوبي، بغداد، ١٩٧٦،ص٤٩.

(٤) . محمد حمدی المناوی: الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ١٩٧٠،ص ١٨٧.

(٥) . د. خاشع المعاضیدي وأخرون: م.ن، ص١٢.

سەردەمی میر (ئەحمەد کوڕی ئەبی سەعید) لە ساڵی (٣٥٣-٣٥٧ک/٩٦٤-٩٦٧ز) تووشی هێرشی قەرامیتەکان هات و ئەخشیدیەکان نەیانتوانی بەرەنگاریان ببنەوە و شاری (رمله)یان داگیرکرد، بەم شێوەیە دەسەڵاتی قەرامیتەکان لە کۆتایی فەرمانڕەوایی ئەخشیدیەکان گەیشتە ناوچەی شام[1] ئەگەر سەرنج بدەین لەم ڕووداوانە تێبینی ئەوە دەکەین کە باروودۆخی شام لە کۆتایی دەسەڵاتی ئەخشیدیەکان ئاڵۆزو نائارام بووە، ئەمەش ببووە هۆی زەمینە خۆش کردن بۆ بانگەوازی فاگیمیهکان کە هێشتا لە وڵاتی مەغریب بوون،[2] کاتێک فاگیمیهکان لە وڵاتی میسر جێگیر بوون و قاهیرەیان کردە پایتەختی خۆیان، دواتر پێویستی ڕامیاری و سەربازی وای خواست کە هێرش بکەنە سەر وڵاتی شام لەبەر ئەو هۆیانەی کە پێشتر باسمان کرد،[3] سەرەڕای ئەم ڕووداوانە فاگیمیهکان نەیانتوانی هەموو وڵاتی شام کۆنترۆڵ بکەن، هەرچەندە توانیان شاری دیمەشق لە ساڵی (٣٥٩ک/ ٩٦٩ز) بە سەرکردایەتی"جەعفەری کوڕی فەلاح "داگیر بکەن، لەبەرئەوەی بەشی باکووری شام لە ژێر دەسەڵاتی حمدانیەکاندا بوو،[4] لە هەمان کاتدا فاگیمیهکانیش ڕووبەڕووی گەورەترین مەترسی بوونەوە ئەوانیش قەرامیتەکانی بەحرەین بوون، و ئامانجیان دەست بەسەراگرتنی هەموو ناوچەکانی وڵاتی شام بوو.[5] لە دوای داگیر کردنی دیمەشق لە لایەن فاگیمیهکان لە ساڵی (٣٥٩ک/ ٩٦٩ز) ململانێی نێوان قەرامیتەکانی بەحرەین و فاگیمیهکان دەستی پێکرد، بە نەدانی باجی "جزیە" لە لایەن فاگیمیهکانەوە بە قەرامیتەکان کە پێشتر لە ئەخشیدیەکانیان وەردەگرت و ساڵانە بڕی (٣٠٠) هەزار دینار بوو، وڵاتی شام لە قەرامیتەکان ڕزگاری بوو، و کەوتە ژێر فەرمانڕەوای فاگیمیهکان، لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەدا میری قەرامیتەکان "حەسەن کوڕی ئەحمەد" داوای یارمەتی و هاوکاری لە خەلیفەی عەبباسی و میری بوەیهی کرد لە دژی فاگیمیهکان، میری بوەیهیەکان بە پارە و چەک هاوکاری کرد، بەڵام خەلیفەی عەبباسی وەڵامی نەدایەوە، هەروەها میری

---

(١) . سيدة كاشف: مصر في عهد الاخشيدين،ص٨٦.

(٢) . المقريزي: الخطط،ج ٣/ص٤٢.

(٣) . د. خاشع المعاضيدى: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد،١٩٧٥، ص٢٢.

(٤) . أبن ظافر: الدول المنقطعة ، ص٢٥.

(٥) . د. خاشع المعاضيدى: م.ن، ص٣٣.

بوەیهیەکـان "عزالـدولە بەختیـار" داوای لە حمـدانیەکانیش کـرد بە پـارە یـارمەتی قەرامیتەکـان بدەن، سـەرئەنجام توانیـان سـەرکەون بەسـەر سـوپای فاگیمیهکاندا و دیمەشـق داگیـر بـکەن، بەمەش توانیـان گوتـاری هەینـی بـۆ خەلـیفەی عەبباسـی بگێـڕنەوە لە جیـاتی فاگیمیهکـان.[1] قەرامیتەکـان بەم سـەرکەوتنە قایـل نەبـوون و بڕیـاری هێرشـی سـەر میسریان دا، کە لە ئەنجامدا قەرامیتەکان تێکشکان، ئەمەش بـووە هـۆی لە دەسـتدانی وڵاتـی شـام لە سـاڵی (٣٦١ک/ ٩٧١ز)دا. بەڵام بەهـۆی دروسـت بـوونی کێشـە لە نێوان دانیشـتوانی دیمەشـق و سـەربازەکانی خەلـیفەی فاگمی کە مەغریبی بوون بارودۆخی ڕامیاری فاگیمیهکان لە شام جێگیر نەبوو،[2] لە ئەنجـامی ئەم کێشـەیەش دەسـەڵاتی فاگیمیهکـان لاواز بـوو، ئەمەش دەرفەتـی ڕەخسـاند بـۆ "افتکین" کە فەرمانـدەیەکی تـورک بـوو لە شـاری بەغـداد و ڕۆڵێکـی گەورەی هەبـوو لە دژایەتـی کردنـی فاگیمیهکـان، "افتکـین" تـوانی بە ژمـارەیەک سەربازی کەمەوە ڕوو بکاتە شـاری دیمەشـق و لە سـاڵی (٣٦٤ک/ ٩٧٤ز) داگیـری بکـات، لە هەمـان کاتـدا "جەوهەری صـقلی"یش بە سـوپایەکی گەورەوە ڕووی کـردە شاری دیمەشق و بەرەنگاری یەک بوونەوە، لێرەدا گەمارۆی سـەر "افتکین" پەرەی سـەند، ئەمەش ناچـاری کـرد پەیوەنـدی بکـات بە قەرامیتەکـانی بەحـرەینەوە بـۆ بەدەسـت هێنـانی هاوکـاری دژی "جـوهەر"، لە ئەنجـامی ئەم ڕووداوانەدا "جـوهەری صـقلی" داوای ڕێککەوتنـی لەگەڵ کـردن و خەلـیفەی فـاگیمی لەم ڕووداوانە ئاگـادار کـردەوە، بەڵام خەلـیفەی فـاگیمی بە ڕێککەوتـنە قایـل نەبـوو، خـۆی بە سـوپایەکی گەورەوە هێرشی هێنایە سەر وڵاتی شام و توانی بزووتنەوەی (افتکینـی تـورکی) و قەرامیتەکان لەناو ببات و دووبارە دەسەڵات وەربگرێتەوە لە شام.[3]

لەلایەکی ترەوە میرە عەرەبەکانی شام دژی فاگیمیهکان وەستانەوە لەوانە (بنو الجراح) لە فەلەستین کە بنەماڵەیەکی عەرەبی سەر بە هۆزی (گی الیمانیە) بوون و لەگەڵ قەرامیتەکـان ڕێککەوتـن لە سـاڵانی (٣٦١ک/ ٩٧١ز) و (٣٦٣ک/ ٩٧٣ز)دا[4]بە

---

(١) . أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، تحقيق: أمدروز، القاهرة،١٩٠٨،ص١.

(٢) . أبو شجاع: ذيل تجارب الأمم، ص٣٢٤؛ أبن القلانسي: م.ن، ص١١.

(٣). أبن القلانسي: م.ن، ص١٦- ١٨- ٢٠؛ أبن خلدون: العبر وديوان المبتدأ و الخبر ومن عاصرهم من ذوى السلطان الأكبر،بيروت،١٩٦١،ج ٤/ص ١٠٨.

(٤) . أبن بدران: تهذيب تأريخ أبن عساكر، ص٣٤؛ النويرى: نهاية الارب، ج١٨/ص ٧٦.

هاوبەشی هێرش ببەنە سەر خاکی میسر، لە ڕاستیدا فاگیمیهکانیش هەستیان بە کاریگەری و گرنگی ئەم هۆزە دەکرد، بۆیە هەوڵی جیدیان دەدا بۆ ئەوەی بیانکەنە هاوپەیمانی خۆیان لە دژی قەرامیتەکان، دواتر لەگەڵ فاگیمیهکاندا ڕێککەوتن بە مەرجێک مەزهەبی شیعە وەرنەگرن، ئەم هۆزە لە ساڵی (٣٧٠ک/٩٨٠ز) هەوڵیاندا دەوڵەتێکی سەربەخۆی خۆیان لە فەلەستین دوور لە فاگیمیهکان دامەزرێنن، بەڵام ئەم هەوڵەیان بێ ئەنجام بوو تا لە ساڵی (٤٢٢ک/ ١٠٣٠ز) کۆتایان پێ هات،[1] "بنو مرداس" هۆزێکی تری عەرەبی بوون لە بەنی کلاب، ئەمانیش بوونە کۆسپ لە بەردەم فاگیمیهکاندا لە باکووری وڵاتی شام،[2] پاشان هۆزێکی عەرەبی تر کە بە (بنو عەقیل) ناسرا بوون سەریان هەڵدا و توانیان شاری موصل و جەزیرە داگیر بکەن.

بە تێکچوونی بارودۆخی ڕامیاری حەلەب و باکووری شام بەهۆی ململانێی میرنیشینە عەرەبیەکان و خەلیفەی فاگیمی،[3] سەلجوقیەکان[4] لەسەر گۆڕەپانی سیاسی سەریان هەڵدا، ئەویش بەدەست پێکردنی هێرشەکانیان و دواتر جێگیر بوونیان لە خیلافەتی عەبباسی دا، هاتنی سەلجوقیەکان فاکتەرێکی گرنگی لاوازبوونی فاگیمیهکان بوو لە بەرامبەر هێرشی خاچیەکان، سەلجوقیەکان هەر لە سەرەتاوە هەوڵیان دەدا بۆ گێڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکانی خیلافەتی عەبباسی،[5] و سیاسەتیشیان بە گشتی لەم ناوچەیەدا داگیرکردن و تاڵان و کاولکاری بوو، بە هاتنی سەلجوقیەکان بارودۆخی ڕامیاری ناوچەکە زیاتر ئاڵۆز بوو، ئەمەش بووبە هۆی ڕەخساندنی دەرفەت بۆ هێرشی خاچیەکان بۆ سەر ناوچە کەناریەکانی وڵاتی شام، کوشتنی تاج دەوڵە(تتش)ی سەلجوقی لە ساڵی (٤٨٨ک/١٠٩٥ز) بە دەستی برازاکەی (برکیاروق) سەرەتای لەناوچوونی سەلجوقیەکان بوو لە وڵاتی شام، بەردەوامی ململانێی نێوان سەلجوقیەکان و فاگیمیهکان لەسەر دیمەشق

---

(١) .مسكويه: تجارب الأمم، ص٤٠٢؛ امينة البيطار: امراء الدين بالشام،ص٦٦.

(٢) .أبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص٢١٠- ٢١١؛ أبن خلدون: هـ- س، ج٤/ص٥٨.

(٣) . أبن القلانسي: م،ن، ص٧٣- ٧٤؛ أبن العديم: تأريخ حلب، ج١/ ص٢٣٨- ٢٣٩.

(٤) . سەلجوقی: هۆزەیەکە لە تورکەکان لە پشتی ڕووباری نزیک (بخاری) دەژیان و ناویان لە پیرە گەورەیان وەرگیراوە کە "سلجوق" بوو و بیوونە موسڵمان وە خۆیان بە پارێزەری مەزهەبی سنی دادەنا و لە سەردەمی طغرلبک دەسەڵاتی سەربەخۆیان وەرگرت، (أبن تغری البردی: النجوم الزاهرة).

(٥) . أبن القلانسي: م،ن،ص٩٨؛ ابن العديم: هـ- س، ج٢/ص٢٣.

هۆکـاری سـەرەکی لاواز بـوونی بەرەی ئیسـلامی بـوو لە بەرامـبەر هێرشـی خاچپەکاندا بۆ سەر وڵاتی شام.[1]

دروستبوونی بەرەی ئیسلامی دژ بە خاچپەکان

لە سـەرەتای سـەدەی (٥ک/ ١١ز)دا جیهـانی ئیسـلامی ڕووبەڕووی شـاڵاوی خاچپەکـان بـوویەوە، کە ئامانجیـان داگیرکردنـی ڕۆژهەڵات و دەستبەسـەرداگرتنی ئابووری ناوچەکە بوو، ئەم ڕاستیە لە شاڵاوی یەکەمی خاچپەکاندا بەدی دەکرێت کە خـۆی لە دامەزرانـدنی چـوار میرنشـینی خـاچی لە نـاوجەرگەی ڕۆژهەڵاتـی ئیسلامیدا دەبینیەوە، سەرەتا موسڵمانەکان هەستیان بە مەترسی ئەم میرنیشینانانە و هـاتنی خاچپەکـان نەدەکـرد، دواتـر هەوڵیانـدەدا بەرەنگاریـان ببـنەوە، بەڵام هەوڵەکانیـان لە بەرامـبەر ئەم شـاڵاوە گەورەیەدا بـێ سـوود بـوو، سـەرئەنجام موسـڵمانان بە بەهێزکردنـی بەرەی نـاوخۆ و بەرەنگـاربوونەوەی داگیـرکەران بە درێژایی سەدەی (٥)ی کۆچی و نیوەی سەدەی (٦ک/١٢ز)توانیان خاکی وڵاتەکەیان لە دەسـتی خاچپەکـان ڕزگـار بـکەن،[2] لە ڕاسـتیدا یەکەم هەوڵـی موسـڵمانان دژ بە خاچپەکـان لە سـاڵی (٤٩٠ک/ ١٠٩٦ز)دابـوو کاتێـک موسـڵمانە تورکەکـان توانییـان "بگرس الناسک"،[3] دەربکەن کە بـانگەواز و پێشـبینی دەکرد بۆ هەڵگیرسـانی شـەڕی خاچپەکان، ئاواتی پاپا ئەوە بوو خاچپەکان بە سەلامەتی بگەنە شـاری قوسـتەنتینیە تا گەیشتنی سوپای نیزامی و فەرماندەکان و هەموو بە یەکەوە شـەڕی موسـڵمانان بکەن بۆ ڕزگارکردنی شاری قودس لە دەستی موسڵمانان.[4]

لە کۆتـایی سـاڵی (٤٩٠ک/ ١٠٩٦ز)دا خاچپەکان خۆیان بۆ هەڵمەتێکی گەورە بە فەرمانـدەیی "بگـر الناسـک و والتـر المفلـس" ڕێکدەخسـت ئەم هەڵـمەتە لە چینـی "خـانەدان، دەرەبەگ، جوتیـار، ڕێگـر،و دانیشـتوانی شـارە بچووکەکـان کە ژن و منالیشـیان لەگەڵ خۆیـان هێنـابوو، پێکهـاتبوو، ئەمـانە هەسـتی ئـایینی، و ئومێـدی

---

(١) . بڕوانە أبـن میسـر: أخبـار مصـر، ص٣٧- ٣٨؛ د. خاشـع المعاضـیدي: الاحـوال السیاسـیة فـي بـلاد الشام،ص١٠٧.

(٢) . رنسیمان: الحروب الصلیبیة، ج١/ ص١٦٩- ١٧٢.

(٣) . هەروەها ناوی "الصغیر یان شتو یان کیوکیو یان الزاهد"

(٤) . رنسیمان: م.ن،ص١٧٢.

گەیشتن بە ڕۆژهەلاتِ و دەستکەوتنی ئەو بەهەشتەی کە لە پێناویدا هاتبون کۆی کردنەوە، خاچیەکان لە کاتی هاتنیان بۆ ئاسیای بچووک هەموو شار و گوند و کیلگەو ڕەزەباخ و ئاژەلی دانیشتوانی ناوچەکەیان تالان و وێران دەکرد، بە تایبەت هوروبەری شاری نیقیەی پایتەختی سەلجوقیەکان لە سەردەمی "قلیج ئەرسلان"دا، ئەو کاتەدا تیپێک لە موسلمانەکان چوو بۆ شەڕی خاچیەکان، لەئەنجامدا خاچیەکان هەلهاتن بۆ قەلای (اکسیریگوردن)، موسلمانان سەرچاوەی ئاوی شارەکەیان گرت و وەک چەکێکی دەروونی بەکاریان هێنا، و ناچاریان کردن دوای هەشت ڕۆژ دەرگای قەلاکە بکەنەوە بۆ موسلمانان بە مەرجێک ژیانیان پارێزراوبێت، بەمەش سەرجەمیان بەدیل گیران و ڕاگوێزکران بۆ شارەکانی (حەلەب و ئەنتاکیا و خوراسان)،[1]خاچیەکان لە ئەنجامی تێکشکاندنیان لە قەلای (اکسیریگوردون) بڕیاری کۆبوونەوەیان دا و چاوەڕێ بوون "بگرس الناسک" بگاتە لایان، لەو کاتەدا سوپای موسلمانان لە سەربازگەی (کیفیتون) لە نزیک قەلای (اکسیریگوردن) خۆیان حەشاردا بوو،[2] خاچیەکان پێش گەیشتنی "بگرس الناسک" و بە بڕیارێکی هەلەی "جفری بوریل" هێرشیان بردە سەر موسلمانان، لەم هێرشەدا ژمارەی خاچیەکان (٢٠) هەزار دەبوو، موسلمانانەکان لە نزیک گوندی"دراکون" بۆسەیان بۆ دانان، خاچیەکان لەبەر زۆری ژمارەیان و قەرەباڵغی و نەبوونی سەکردایەتیەکی یەکگرتوو کەوتنە ناو بۆسەی موسلمانان و بە شێوەیەکی زۆر خراپ شکان و ژمارەیەکی بێ شوماریان لێ کوژرا، لەوانە " والتر المفلس ورینالد برایس وقولک اورلیان " تەنها " جفری بوریل " ڕزگاری بوو کە تاوانباری سەرەکی بوو لە شکستی گەورەی خاچیەکان بە دەستی موسلمانەکان.[3]

بیزەنتەکان بۆ ڕزگارکردنی برا خاچیەکانیان هیچیان پێ نەکرا، هەر چەندە ئیمپراتۆر "ارکسیوس" بڕیاریدا بە گواستنەوەی هێزێکی گەورە لە سەربازەکانی لە ڕێگای کەشتیگەلی جەنگیەوە، بەلام ڕووبەڕووی کۆمەلێک ڕێکخستنی سەربازی

---

(١) . رنسیمان: م.ن،ص١٨٩.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص٧٠.

(٣) . رنسيمان: م.ن،ص١٩١.

ئیسلامی بوونەوە، ئەوەش بووبە کۆسپێک لە بەردەم هەڵگیرسانی شەڕی نێوانیان.[1]

شالاوی خاچپەکان بەرەو ولاتی شام لە پەرەسەندندا بوو، لە هەمان کاتدا موسڵمانان بۆ دروستکردنی بەرەیەکی ئیسلامی بۆ ڕزگارکردنی شاری ئەنتاکیا لە دەستی خاچپەکان کۆبوونەوە،[2] سوپای موسڵمانان لە "مرج دابق" بە مەبەستی ڕزگار کردنی شاری ئەنتاکیا بە ڕێگای ڕووباری "عاص" کەوتنە ڕێ و لە سەرەتای جوڵانەوەکەیاندا تووشی هێزێکی بچووکی خاچپەکان هاتن و توانییان لە ناویان بەرن، لە دوای ئەم ڕووداوە سوپای سەلجوقیەکانی ئاسیای بچووک پەیوەندییان کرد بەم هاوپەیمانیەتیەی موسڵمانانەوەو توانییان گەمارۆی شاری ئەنتاکیا بدەن و نەهێڵن بە هیچ شێوەیەک خواردەمەنییان بۆ بڕوات، ئەمەشیان وەک چەکێکی دەروونی دژ بە خاچپەکان بەکارهێنا، ماوەی گەمارۆکە (٣) سێ هەفتەی خایاند، بارودۆخی خاچپەکان ڕووی لە خراپی دەکرد ناچار فەرماندەکانیان بە نهێنی و لە ڕێگای "بەندەری سویدی"یەوە هەڵدەهاتن، لەم بارودۆخەدا خاچپەکان تووشی بارێکی دەروونی واهاتن لە هاتنیان لە ئەوروپاوە بۆ ڕۆژهەلات بە مەبەستی ڕزگارکردنی شوێنە پیرۆزەکان پەشیمان بوونەوە،[3] ئەوەی زیاتر بارودۆخەکەی ئاڵۆزتر کرد ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو، سەرەڕای ئەوەی ئیمپراتۆر "الکسیوس کومنین" بە سەرکردایەتی سوپایەکی گەورە بۆ یارمەتی دانی خاچپەکان کەوتەڕێ، بەڵام دواتر لە ترسی هێرشی سەلجوقیەکان لە هەڵمەتەکەی پەشیمان بوویەوە، ئەم هەڵوێستەی ئیمپراتۆر بووبە هۆی مەترسیەکی گەورە بۆ سەر خاچپەکان، لەساڵی (٤٩٢ك/ ١٠٩٩ز)دا خاچپەکان بە مەبەستی گرتنی "بەیت ولمەقدیس" گەیشتنە شاری "صیدا"، بەڵام بەرگری کارانی شارەکە توانییان شارەکەیان لە بەرامبەر هێرشی خاچپەکاندا ڕزگاربکەن، خاچپەکان دوای ئەوەی کێڵگە و ڕەزەباخەکانیان تاڵان کرد، لە ترسی موسڵمانەکان هەڵهاتن بۆ ناوچەکانی نزیک شاری صور،[4] لە هەمان ساڵدا خاچپەکان لە شاری (رملە) نزیک بوونەوە، موسڵمانان "کڵێسای قدیس جورجی گەورە"یان ڕووخاند، خاچپەکان وایاندەزانی ڕێگاوبان و شارەکان چۆڵن

---

(١) . رنسيمان: م.ن.ص٢٤٩.

(٢) . أبن العديم: زبدة الحلب، ج٢/ ص١٣.

(٣) . د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية،ج ١/ ص٢٠١.

(٤) . رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبية، ج١/ ص٣٨٩.

ـ کەسیان لێ نیە، بۆیە لە کاتی هاتنیاندا کەوتنە بۆسەی موسڵمانان، ئەمە بووبە هۆی کوژران و بەدیلگیرانی ژمارەیەکی زۆریان،[1] لە ئەنجامی بەرگری کردنی موسڵمانان زۆر لە خاچیەکان ناوچەکانیان بەرەو شاری یافا بەجێهێشت، بە هیوای گەڕانەوە بۆ ئەوروپا بە بەلەم یاخود کەشتی.

لە سەرەتای ساڵی (٤٩٣ک/ ١٠٩٩ز)دا هەواڵێک لە ناو سەربازگەی خاچیەکاندا بڵاوبوویەوە کە دەیوت سوپایەکی گەورەی موسڵمانەکان لە میسرەوە بەڕێوەیە بۆ ڕزگارکردنی بەیت ولمەقدیس، بەمەش ترس چووە ناو دڵ و دەروونی سەرکردە و فەرماندەکانی خاچیەکان و توشی بێهیوایی بوون ولە ترسی موسڵمانەکان هەڵدەهاتن، ئەمەش کاریگەری دەروونی ترسناکی لەسەر سەربازەکان دروستکرد،[2] لەو بارودۆخە پشێو و نائارامەی خاچیەکاندا (٦) شەش بەلەمیان کە لە(عصلان)ەوە بە تەنیشت شاری رملەدا هاتبوون کەوتە بۆسەی تیپێکی موسڵمانانەکانەوە، دوو بەلەمیان فەڕەنسی بوون بە سەرکردایەتی (ادیاکو)، چوار بەلەمەکەی تریان ئینگلیزی بوون، ئەم بەلەمانە کە خواردەمەنی و چەک و پەت و بزمار و کەرەستەی گەمارۆیان هەڵگرتبوو لەلایەن موسڵمانەکانەوە دەستیان بەسەردا گیرا، لە هەمان کاتدا کەشتیگەلی میسری لە کەنارەکانەوە سەریهەڵدا و توانی گەمارۆ بخاتە سەر شاری رملە، خاچیەکان بارودۆخیان تێکچوو و ئازار و ناڕەحەتی زۆریان چەشت، گەرمی کەش و هەوای ناوچەکە و کەمی ئاو کە بەشی ئەو هەموو ئاژەڵەی نەدەکرد کە بە تاڵانی هێنابوویان، لەگەڵ زۆر بوونی بۆسە و هێرشی تیپە ئیسلامیەکان و دروستبوونی ململانێی نێوان خودی سەرکردە خاچیەکان، بوون بەهۆی ئەوەی هەندێک لە سەربازە خاچیەکان بۆ ڕزگارکردنی خۆیان لە مردنێکی چاوەڕوان کراو بە دەستی سوپای موسڵمانەکان وازبێنن لە ئایینی مەسیحی.

لە ساڵی (٤٩٤ک/ ١١٠٠ز) بەپرسی دیمەشق توانی دەست بگرێت بەسەر کۆتا سوپای خاچیەکاندا کە خەریکی تاڵان و وێرانکردنی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئوردن و جۆلان بوون،[3] مێژوونووس (ئیبن قلانسی) دەڵێت: لە ساڵی (٤٩٨ک/ ١١٠٤ز) بەرەیەکی یەکگرتووی ئیسلامی دژ بە خاچیەکان دروستبوو، کاتێک خاچیەکان

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص٧٨.

(٢) . رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبيه،ج ١/ ص٤٠٠.

(٣) . رنسيمان: هەمان سەرچاوە،ص ٤٣٨.

هێرشیان بردە سەر تەرابلس، "فخر الملک بن عمار" بەرپرسی تەرابلس داوای یارمەتی لێکردن، بەرەی ئیسلامی کە لە بەرپرسی (ماردین و موسڵ و حەلەب) پێکهاتبوو هاوکارییان پێشکەش کرد و خاچیەکان ئەم شەڕەیان دۆڕاند،[1] لە ساڵی (٤٩٩ک/ ١١٠٥ز)دا خاچیەکان لە ترسی هێرشی موسڵمانەکان پێگەیەکی بە هێزیان بۆ خۆیان دروستکرد، بەڵام هەوڵەکانیان لە بەرامبەر پەلاماری موسڵماناندا بێ ئەنجام بوو، هەروەها لە ساڵی (٥٠٠ک/ ١١٠٦ز) خاچیەکان کەوتنەوە بەر هێرشی موسڵمانەکان لە "گبریە وعەککا".[2]

لە ساڵانی (٥٠٢- ٥٠٧ک/ ١١٠٨- ١١١٣ز) میر (مودواین انشتکین)ی موسڵ بە مەبەستی ڕزگارکردنی "بەیت ولمەقدیس" کە لە لایەن خیلافەتی عەبباسی و دەسەڵاتی سەلجوقیەوە داوای لێکرابوو، بە هاوکاری "گفتکین"ی میری حەلەب و "ابلغازی بن ارتق" میری ناوچەی جەزیرە،[3] پەلاماری ناوچەکانی ڕەهاو ئەنتاکیەی دا، هەرچەندە لە ساڵی (٥٠٩ک/ ١١١٥ز)دا هەندێ لە تیپە خاچیەکان هێرشیان بردە سەر شاری (رفینە) و توانییان داگیری بکەن، بەڵام "ڤهیر الدین"ی بەرپرسی دیمەشق دوای کوشتارێکی زۆر لە خاچیەکان و دەسکەوتێکی مادی چاک و گواستنەوەی دیلەکان بۆ دیمەشق توانی ڕزگاری بکاتەوە،[4] مێژوونووس (ئیبن قلانسی) سەبارەت بە هەوڵ و چالاکی موسڵمانان دژ بە خاچیەکان دەڵێ: کاتێک خاچیەکان سوپایان کۆکردەوە بۆ داگیرکردن و تێکدان و تاڵانکردنی ناوچەی بیقاع، هەردوو سوپای (موسڵ و دیمەشق) پێکەوە هێرشیان بردەسەر خاچیەکان و زیانێکی زۆریان لێدان، بە شێوەیەک خاچیەکان هەڵهاتن و هەموو شتێکیان بەجێهێشت،[5] لە ساڵی (٥١٢ک/ ١١١٨ز)دا خاچیەکان جارێکی دی خۆیان بۆ شەڕی موسڵمانەکان ئامادەکرد و بەرەو پێگە و قەڵا و شارەکان چوون، بەرپرسی دیمەشق داوای لە هاوپەیمانانی کرد لە بەرامبەر هێرشی خاچیەکاندا هاوکاری بکەن.[6]

---

(١) . ذیل تأریخ دمشق: ص١٤٦- ١٤٨.

(٢) . هەمان سەرچاوە،ص١٥١.

(٣) . د. عبدالقادر الیوسف: علاقات بین الشرق والغرب، ص٩٤.

(٤) . أبن القلانسي: ذیل تأریخ دمشق، ص١٩٢.

(٥) . أبن القلانسي: هەمان سەرچاوە، ص١٩٧.

(٦) . أبن القلانسي: هەمان سەرچاوە،ص ٢٠٠.

هەروەها لە ساڵی (٥١٣ك/ ١١١٩ز)دا خاچیەكان سوپایەكی گەورەیان ئامادەكرد كە ژمارەی سەربازانی نزیكەی (٢٠) هەزار سوارەو پیادە دەبوو، ئەمانە زۆر بە چاكی خۆیان بۆ شەڕ كردن لەگەڵ موسڵماناندا ئامادە كرد بوو، موسڵمانان لە هەموو لایەكەوە گەمارۆیان دان و كەوتنە لێدانیان بە تیر و شمشێر، هێندەی نەخایاند موسڵمانان سەركەوتنێكی گەورەیان بەدەستهێنا، بەجۆرێک هەندێ لە مێژوونوسان دەڵێن " چاكترین و گەورەترین سەركەوتنی موسڵمانەكان بوو".[1] هەروەها هێرشی خاچیەكان لە ساڵی (٥١٨ك/ ١١٢٤ز)دا بۆ سەر شاری حەلەب بەهۆی لێهاتوویی میر "سیف الدین البرسقی" بەرپرسی موسڵ تێكشكا،[2] مەترسی و هێرشی خاچیەكان بۆ سەر وڵاتانی شام و فەلەستین و جەزیرە تا ساڵی (٥١٩ك/ ١١٢٥ز) درێژەی كێشا، و هەوڵی موسڵمانەكانیش بۆ بەرگری كردن دژ بە خاچیەكان بەردەوام بوو،ئەمە بووبە هۆی بوژاندنەوەی هەستی موسڵمانان بە تایبەت لە سەردەمی "عیمادەدین زەنگی و نورەدین مەحمود و سەلاحەددین ئەیوبی" دا كە توانییان ئەم مەترسیە گەورەیە لە ناوچەكە دووربخەنەوە و لە هەمان كاتدا قەڵا و میرنیشینی خاچیەكانیش بگرن و گەورەترین بەرەی ئیسلامی دژ بە خاچیەكان دروستبكەن.[3]

ڕۆڵی عیمادەدین زەنگی لە پێكهاتنی بەرەی ئیسلامیدا

پەرەسەندنی مەترسی خاچیەكان لە وڵاتی شام و جەزیرە بارودۆخێكی وای ڕەخساند، كە جیهانی ئیسلامی لە ناوچەكەدا پێویستی بە بەرەیەكی ئیسلامی یەكگرتوو هەبێت بۆ بەرەنگار بوونەوەی خاچیەكان، كە هەموو جیهانی ئیسلامیان خستبووە مەترسیەوە بە تایبەت لە سەرەتای سەدەی (٦ك/ ١٢ز)دا، پرۆژەی ئەم هاوپەیمانیەتیە دەگەڕێتەوە بۆ "عمادەدین زەنگی" میری موسڵ،[4] كە دەست پێشخەر بوو لە دروستكردنی بەرەی ئیسلامی یەكگرتوودا، لە ڕێگای كۆكردنەوەی

---

(١) . أبن القلانسي: م.ن.ص ٢٠١.

(٢) . أبن القلانسي: م.ن.ص ٢١١.

(٣) . أبن القلانسي: م.ن.ص ٢١٢.

(٤) . د. الباز العريني: مصر في عصر الايوبين، ط١، بيروت، ١٩٦٠، ص١٩.

هێزی موسڵمانان بۆ ئامادەکردنی هێزی سەربازی دژ بە خاچپیەکان،[1] عیمادەدین زەنگی حوکمڕانی ناوچەکانی (حەلەب و حەران و موسڵ)ی دەکرد، و لە ناوچەی موسڵ (دەوڵەتی زەنگی)[2] دامەزراند، ناوچەکانی (جەزیرەی ئیبن عومەر[3] و نصیبین[4] و سنجاری[5]) ڕزگار کرد و دواتر دەستی بەسەر (حەڕاندا) گرت و بەرەو شاری (ڕەها) بەڕێکەوت، بەڵام دوای ئەوەی زانی بارودۆخەکە بۆ شەڕ کردن گونجا و نیە ڕای گۆڕی و لە ڕووباری فورات پەڕییەوە بۆ شاری حەلەب و شارەکانی دیکەی وڵاتی شام، چونکە شاری ڕەها ببووبە بەشێک لە هاوپەیمانێتی نێوان فەرەنجیەکان و بیزەنتەکان.[6]

عیمادەدین زەنگی لە ماوەی هاتنی بۆ وڵاتی شام توانی گەمارۆی شاری دیمەشق بدات، بەڵام بێ ئەنجام بوو، چونکە خاچپیەکانی بەیت ولمەقدیس بۆ ڕزگاربوون لە مەترسی گەورەی بەرەی ئیسلامی کە عیمادەدین زەنگی سەرکردایەتی دەکرد هاریکاری یەکتر بوون.[7]

لە ناوچەکەدا چەند میرنشینێکی ئیسلامی لاواز هەبوون کە سەرکردایەتیەکی یەکگرتوویان نەبوو بۆ سەرپەرشتی کردن و یەکخستنی دەنگ و هەڵوێستی موسڵمانان بەرامبەر بە خاچپیەکان، بۆیە عیمادەدین زەنگی بە لێهاتووی خۆی توانی لەو بارودۆخە ناسک و ناتەبایەی نێوان موسڵماناندا دوو هەنگاوی گەورە بنێت:

یەکەم- دروستکردنی بەرەیەکی ئیسلامی بە کۆکردنەوەی هێزە ئیسلامیەکان و سەرکردایەتی کردنی.

دووەم- لێدانی خاچپیەکان.

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص٧٢.

(٢) . زەنگیەکان: دەگەڕێنەوە سەر (زنكى بن اق سنقر بن عبدالله بن الترغان) لەهۆزی "ساب یو"، ناوبانگیان دەگەڕێتەوە بۆ باوکیان کەبە (قسيم الدوله) ناسرابوو، پیشەی (دەرگاوان – الحاجب) بوو لای سوڵتان (ملكشاه ی سلجوقی) هاوکات ڕۆڵی کاریگەری لەسەر ڕووداوە سیاسی و سەربازییەکانی دەوڵەتی سلجوقی هەبووە لەو سەردەمەدا. (ابن الاثير: الباهر، ل٤؛ خليل: عمادالدين زنكى، ل٣١؛ زامباور: معجم الانساب والاسرات الحاكمة فى التأريخ الاسلامي، ترجمة: زكى محمدحسن واخرون، ج١/ ل١١٥).

(٣) . شارێکە لە سەرووی موسڵ (٣ ڕۆژ ڕێگانێوانیانە)، (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٢/ص١٣٨).

(٤) . شارێکە لە سەرووی جەزیرە لە نێوان موسڵ و شام، (ياقوت الحموي: م- ن، ج٢/ ص٢٨٨).

(٥) . لە شارەکانی جەزیرە (٣ ڕۆژ) ڕێگایە لەگەڵ موسڵ لە قورگی شاخەکانە، (ياقوت، م- ن ،ج ٣/ص ٢٦٤).

(٦) . د. علية الجنزوري: امارة الرها الصليبية، مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٧٥، ص١٥٧.

(٧) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص٧١.

بەمەش "عیمــادەدین زەنگــی" یەکەم ســەرکردەی موســڵمانان بــوو کە تــوانی بەرەیەکی یەکگرتووی ئیسلامی دروست بکات وبەپێی بەرنامەیەکی داڕێژراو بەرەو ڕووی مەترســی خاچیەکــان ببێــتەوە، پێشــتر هەوڵەکــانی "مــودود التــونتکین(٥٠٢-٥١٠ک) و "الغـازی الارتقـی(٥١٢- ٥١٨ک) و "اق سـنقر البرسـقی(٥١٨- ٥٢٠ک)"[1] لە پێناوی دروستبوونی بەرەیەکی ئیسلامی و جێگیر بوونی شکستیان هێنا بوو، بۆیە عمادەدین زەنگی هێزی سەربازی بەکارهێنا لە دژی میرەکانی جیهانی ئیسلامی کە لەگەڵ خاچیەکان دەستیان تێکەڵ کردبوو یان ئەوانەی بێ لایەن بوون، ئەمەش بۆ دروستکردنی هاوپەیمـانیەکی بەرگریکـاری، عیمـادەدین زەنگی بۆ سـەرکەوتنی ئەم پرۆژەیە، بیری لەوە دەکردەوە چۆن مەترسی و هێرش و پەلامـاری خاچیەکان کەم بکاتەوە، سەرئەنجام بەرنامە و پلانی دانا بۆ هێرش بردنەسـەر خاچیەکان لە وڵاتـی شام و جەزیرە.

شــاری حەلەب گرنگیەکــی تــایبەتی هەبــوو لەلای موســڵمانەکان و خاچیەکــان، لەبەرئەوەی سەنتەری سیاسی ناوچەکە بوو، لە هەمان کاتدا هەڵکەوتێکی سەربازی و ســتراتیژی هەبــوو، ئەمە ســەرەڕای ناوبــانگی شــارەکە لە بــوونی ســەروەت و ساماندا، بۆیە عیمادەدین زەنگی پلانێکی ڕێک وپێکی دانـا بۆ دەست بەسـەراگرتنی حەلەب و دەوروبەری تـا ببێتە نـاوجەرگی دەوڵەتـی ئیسـلامی و تـوانی بیخـاتە ژێر رکێفـی خـۆی، هەروەهـا لەسـالانی (٥٢٣-٥٤٠ک/١١٢٨-١١٤٥ز) تـوانی هاوپەیمـانی نێوان ئەرتەقیەکـان و خاچیەکـان تێک بـدات، لە هەمـان کاتـدا شـاری "نصـیبین"ی کردە بنکەیەکی سەربازی لە ناوچەکەدا بۆ هێرشبردنە سەر خاچیەکـان،[2] هەروەهـا هەوڵیدا دەسەلاتی "بەنی ارتق" بڕوخێنێت، چونکە کۆسپ بوو لەبەردەم یەکبوونی نـاوچەی موسـڵ و جەزیـرە و بـاکووری شـامدا، تـوانی هەنـدێ شـار و پـێگەی سەربازیان داگیر بکات، (عیمادەدین زەنگی) هەوڵی دا شاری دیمەشق داگیر بکـات، بەڵام میری شاری دیمەشق "مـوعینەدین افر" هاوپەیمانی لەگەڵ خاچیەکـان بەسـت، بەوەش ئـاوات و خەونـی عیمـادەدین زەنگـی نەهـاتەدی کە ئامـانجی فراوانکردنـی سنووری دەسەلاتی ڕامیاری و سەربازی و ئابووری بوو لە دژی خاچیەکان.[3]

---

(١) . د. عماد الدين خليل: عماد الدين زنكي، ط١، الدار العلمية، بيروت، ١٩٧١، ص١٦٦.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص ٧٤.

(٣) . د. عماد الدين خليل: هەمان سەرچاوە،ص ٩٨- ١٣٨.

گرنگترین ڕووداوێ مێژوویی لە ئاست سیاسەتی عیمادەدین زەنگی بەتایبەتی و سیاسەتی جیهانی ئیسلامیدا بە گشتی، فەتح کردنی شاری ڕەها بوو لە ساڵی (٥٣٩ک/ ١١٤٣ز)، هۆکاری هێرشی بۆسەر شاری ڕەها ئەوەبوو "سوڵتان مەسعود" خۆی ئامادە کردبوو بۆ شەڕی عیمادەدین، سەرەڕای بیستنی هەواڵی هاوپەیمانی نێوان(سوڵتان مسعود) و "ارتقی رهوی" لە دژی ئەو، جووڵانەوەی خێرای (عیمادەدین زەنگی) بۆ سەر شاری ڕەها و توندی گەمارۆی عیمادەدین و هاندانی سەربازەکانی هۆکاری سەرکەوتنی بوو کە توانییان لە دوای (٢٨) ڕۆژ گەمارۆدان ڕەها فەتح بکەن،[1] عیمادەدین زەنگی بەفەتحکردنی شاری ڕەها لای سوڵتانی سەلجوقی و خیلافەتی عەبباسی پلە وپایەی زیاتر بەرز بوویەوە،[2] عمادەدین زەنگی فەرمانی دەرکرد بە کۆتایی هێنان بە کوشتن و بڕین، و داوای لە سەربازەکانی کرد سامان و ماڵی دانیشتوانی شارەکە بیگێڕنەوە بۆ خاوەنەکانیان و هەموو دیلەکان ئازاد بکەن، پێشتریش عیمادەدین زەنگی بە مەسیحیەکانی ڕاگەیاند بوو کە بۆ ڕزگار کردنیان لە دەستی فەرەنجەکان هاتووە، نەک بۆ داگیرکردن و تالآنی و کوشتن و بڕین، ئەم هەڵوێستەی عیمادەدین زەنگی وایکرد دانیشتوانی وڵاتی شام لە گرتنی ڕەهادا یارمەتی بدەن،[3] دەتوانین بڵێین شاری ڕەها یەکەم کۆسپی بەردەم یەکگرتنی موسڵمانان بوو، بە ڕزگارکردنی شاری ڕەها زەمینە ڕەخسا بۆ داگیرکردنی قەڵا و پێگە و شارەکانی خاچیەکان لە وڵاتی شام، بەمەش یەکێتیەک لە نێوان شام و جەزیرەی فورات دروست بوو، سەرەڕای گەڕانەوەی پەیوەندی نێوان موسڵ و حەلەب، فەتح کردنی شاری ڕەها دوو ئەنجامی گرنگی لێ کەوتەوە:

١. کۆنترۆڵکردنی ڕێگاوبانی نێوان شام و جەزیرە و عێراق و ئاسیای بچووک.

٢. ڕووخاندنی یەکەم قەوارەی سیاسی و ئایینی و ئابووری خاچیەکان لە ڕۆژهەلات.

---

(١) . د. عليه الجنزوري: م.ن.ص/ ٣٠٤؛ محمود ياسين التكريتي: الايوبيون في شمال الشام والجزيرة، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨١، ص٣٧.

(٢) . أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، ص ٢٨٤.

(٣) . محمود ياسين التكريتي: هەمان سەرچاوە،ص٣٧.

به كەوتنی شاری ڕەها جۆرە ترسێك لە ناو دەزگاكانی خاچی لە ئەوروپادا
ڵاوبویەوە و هەستیان بە مەترسی و ئاڵۆزی بارودۆخیان دەكرد لە ناوچەكانی
جەزیرە و شام، چونكە لە دەستدانی شاری ڕەها لێدانێكی گەورە بوو بۆ
بەرژەوەندیەكانیان، بۆیە بیریان لە هەڵمەتێكی نوێ كردەوە بۆ سەر ڕۆژهەڵات
بەرئەوەی خاچیەكان هیچیان پێ نەدەكرا لە دژی (عیمادەدین زەنگی) تا هاتنی
هێرشی دووەمی خاچیەكان.[1]

بێگومان تێكشكاندنی خاچیەكان لە شاری ڕەها بەرامبەر عیمادەدین زەنگی
بووبە هۆی ڕوودانی هێرش و پەلاماری دووەمی خاچیەكان بە سەركردایەتی
ئیمپراتۆرەكانی "فەرەنجە، ئەڵمان، ئینگلیز"، ئەم هێرشە كە لە سوارەی فەرەنج و
ئەڵمان و ئینگلیز پێكهاتبوو توانییان لەشكرێكی زۆر گەورە لە شاری قودس ئامادە
بكەن، ئەم لەشكرە گەورەیە سەرەتا گەمارۆی دیمەشقیدا بەڵام بێ سوود بوو.

بە كوشتنی عیمادەدین زەنگی بە دەستی یەكێك لە خزمەتكارەكانی بە ناوی
(برتقش)، لە ساڵی (٥٤١ك/ ١١٤٧ز)دا، یەكەم زنجیرەی هەوڵدانی موسڵمانان لە
دروستكردنی بەرەی یەكگرتوو لە دژی خاچیەكان بۆ دەركردنیان لە وڵاتی شام
كۆتایی پێهات.[2]

دوای عیمادەدین زەنگی، نورەدین مەحمودی كوڕی دەسەڵاتی گرتە دەست و
شاری حەلەبی كردە پایتەختی خۆی، لە ساڵی (٥٤٩ك/١١٥٤ز)دا نورەدین مەحمود
شاری دیمەشقی بەبێ شەڕ ڕزگار كرد، بە ڕزگار كردنی شاری دیمەشق هیچ
كۆسپێك نەما لە نێوان ناوچە زەنگیەكان و قودسدا.[3]

ڕۆڵی نورەدین لە پێكهاتەی بەرەی ئیسلامی

عیمادەدین زەنگی لە دوای خۆی چوار كوڕی بەجێ هێشت، ئەوانیش "سیف
الدین غازی" و نورەدین مەحمود "مەلیك عادل" و "قگب الدین مودود" و "نصر الدین
"بوون، هەواڵی كوشتنی عیمادەدین زەنگی سوپاكەی كرد بەدوو بەشەوە، بە
شێكیان بە فەرماندەیی "جمال الدین الاصفهانی" بەرەو شاری حەلەب بەڕێكەوتن و

(١) . عماد الدين خليل: هەمان سەرچاوە،ص ١٥٤.

(٢) . أبن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ص٩٩- ١٠٠؛ أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، ص٨٤- ٨٥.

(٣) . حسن حبشي: نوردين والصليبيون، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٤٨، ص١٤٠؛ محمود ياسين التكريتي: م.ن،ص ٣٩.

ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو لە دانانی (سیف الدین غازی" لە سەر شاری موسڵ، بەم شێوەیە دەوڵەتی زەنگی بوو بە دوو بەشەوە، بەشی ڕۆژهەڵات کە کوڕە گەورەکەی بە ناوی "سیف الدین غازی" فەرمانڕەوایی دەکرد، بەشی ڕۆژئاواش "نورەدین مەحمود" بەڕێوەی دەبرد،[1] سەرچاوە مێژووییەکان باس لە سەرەتای ژیانی نورەدین مەحمود ناکەن تەنها ئەوەندە نەبێت کە لە کاتی گەمارۆدانی قەڵای "جعبر" و مردنی باوکی لەگەڵ باوکی بووە، هەروەها دەڵێن ئەسەدەدین شێرکۆ ڕێگای نیشانداوە بۆ وەرگرتنی دەسەڵات لە شاری حەلەب دوای مردنی باوکی، وەرگرتنی فەرمانڕەوایی حەلەب بێ بنەما نەبوو، چونکە نورەدین محمود لە پرۆسەی بەڕێوەبردندا شارەزایی هەبووە، بەهۆی نزیکی لە میرنیشینە خاچپەکانی (ئەنتاکیا و تەرابلس) بارودۆخی نورەدین مەحمود لە شاری حەلەب باش نەبوو، هەروەها قەڵا و پێگەکانی تری خاچپەکان لەو ناوەدا دامەزرا بوون، واتا شاری حەلەب هەردەم ئامانجێک بوو بۆ هێرشی خاچپەکان، بۆیە نورەدین مەحمود پێگەکانی خۆی بەهێز کرد بۆ وەستان لە دژی خاچپەکان، بۆ ئەم مەبەستەش چەند هەنگاوێکی سیاسی و دبلۆماسی و سەربازی نا، بۆ سەرکەوتنی ئەم ئامانجەش چەند میرێک هاوکاریان کرد لەوانەش "ئەسەدەدین شێرکۆ" و "نەجمەدین ئەیوبی" برای کە دەکاتە باوکی "سەلاحەددین ئەیوبی". سیاسەتی نورەدین مەحمود کۆمەڵێک شێوازی لەخۆگرت،[2] ئەم سیاسەتەش تێکەڵ و تەواوکەری ئەوەی دیکەیانە، بۆیە لە سەرەتای فەرمانڕەواییەوە هێرشی میری شاری ڕەهای بەرپەچ دایەوە و دووبارە شارەکەی گرتەوە، دوای ماوەیەکی کەم هێرشی میری تەرابلسی بەرپەرچ دایەوە و لە ناوچەکە دەریکردن، هاوکات ئەسەدەدین شێرکۆ توانی هێرشیان بکاتە سەر و زۆر بە خراپی بیانشکێنێ و تالانەکەشیان لێ بسێنێتەوە و ژمارەیەکی زۆریشی لێ کوشتن،[3] هاوکات خاچپەکان لە هەڵمەتی دووەمیاندا بۆ سەر وڵاتی شام بە فەرماندەیی "کۆنرادی سێهەم" ئیمپراتۆری ئەڵمانیا و "لویسی حەوتەم" پاشای فەڕەنسا بە لە شکرێکی (٥٠) هەزاریەوە گەمارۆی شاری دیمەشقیاندا،[4] ئەم ڕووداوانەو هەڵکەوتەی جوگرافی حەلەب وەک بنکەیەکی سەربازی و کارگێری،

(١) . أبن تغری بردی: النجوم الزاهرة في اخبار ملوک مصر والقاهرة، ج ٥/ ص٢٧٩؛ د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، القاهرة، ١٩٦٣، ص٦١١.

(٢) . أبن تغری بردی: النجوم الزاهرة في اخبار ملوک مصر والقاهرة، ج٥/ ص٢٨٠.

(٣) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن.ص ٩٥.

(٤) . د. خليل ابراهيم السامرائى وأخرون: م.ن،ص ٣٢٢.

ـورەدین مەحمودی ناچارکرد ئەرکی دژایەتیکردن و بەرەنگاربوونەوەی خاچپەکان
ـە ئەستۆ بگرێت، نورەدین مەحمود توانی لە درێژەی سیاسەت و تێکۆشانی دژ بە
ـیر و سـەرکردە موسـڵمانەکانی نـاوچەکە کە بەرژەوەنـدی خۆیـان لە سـەرووی
ـەرژەوەندی گەلەکانیان دانابوو، بەسەریاندا سەربکەوێت و دەسەڵات لە ناوچەکانی
ـوڵاتی جەزیرە وەربگرێت، بەم شێوەیە سوپای موسڵ و حەلەب و سنجار بوونەوە
ـەیەک و تەنها شاری دیمەشق لە بەردەم نورەدیندا مابوو بیخاتە ژێر رکێفی خۆی،
ـیمەشق بە دەستی فەرمانڕەوایانی (ال بوری)[1] بوو، نـورەدین مەحـمود دڵنیـابوو
ـەوەی شـەڕی خاچپەکـانی پێ ناکرێت ئەگەر شـاری دیمەشـق لە ژێـر کۆنترۆڵیـدا
نەبێت، بەتـایبەت کە بێهێزی و لاوازی بنەمـاڵەی (ال بـوری) بـوون ئەمە زەمینـەی
ڕەخسـاند بۆ خاچپەکـان تـا نـاوچەکە بگـرن و خراپەکـاری بنێنەوە،[2] داگیرکردنـی
شاری دیمەشق، گرنگیەکی گەورە و لە ڕادە بەدەری هەبوو بۆ نـورەدین مەحمـود،
لەبەر ئەوەی لە بەسـتنەوەی عێـراق و شـامدا هەڵکەوتێکـی جـوگرافی و سـتراتیژی
گرنگـی هەبـوو، هەروەهـا دەکەوتە سـەر ڕێگـای بازرگـانی نێـوان "فـورات ونیـل"[3]،
سـەرەڕای بـوونی ژمـارەیەکی زۆر لە دانیشـتوان و کەرەسـتەی جەنگـی، بەمەش
گرتنـی شـاری دیمەشـق دەبـوو بە خـاڵی وەرچەرخـان لە بەهێزکردنـی سـوپای
نورەدین مەحمودا لە ڕووی زیـادبوونی ژمـارەی جەنگاوەرەکانی و دەستپێکردنی
جیهـاد دژ بە خاچپەکـان،[4] نـورەدین مەحمـود نەیدەویسـت بە سیاسـەتێکی تونـد
وتیژانە و سیاسەتی سەربازی ڕاستەوخۆ شـاری دیمەشـق بگرێت، بەڵکو بەردەوام
پێـی خـۆش بـوو بـۆ گەیشـتن بە ئەنجـام سیاسـەتی نەرم ونیـانی بەکاربهێنێـت و
کەمترین خوێن ڕشتن لە نێو موسڵماناندا ڕوویدات،[5] لە ڕاستیدا ئامـانجی سـەرەکی
"نـورەدین مەحمـود" پێکهـاتنی بەرەی ئیسـلامی یەکگرتـوو بـوو لە دژی خاچپەکـان،
بۆیە دوای سـێ سـاڵ بڕیـاری گەمـارۆدانی شـاری دیمەشـقیدا، خاچپەکـان بـاجێکی
زۆریان لە دانیشتوان وەردەگرت، هەروەها نرخی شتومەک لە بازاڕەکانی دیمەشق

---

(١) . د. دريد عبدالقادر: موقف اتابكية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافدين، جامعة الموصل، ١٩٨٠، العدد١٠، ص١١٥– ١١٨.

(٢) . أبن القلانسي: م. ن، ص٣٠٤، ابو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، القاهرة،ج١/ ص٦٩.

(٣) . ارنست باركر: الحروب الصليبيه، ص٥٠.

(٤) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م. ن، ص٩٦.

(٥) . عاشور: م. ن،ج٢/ص٦٦٣.

لە توانای خەڵک زیاتر بەرز ببوویەوە، لە ئەنجامی توندی گەمارۆکەی نورەدین مەحمود کە بەهیچ شێوەیەک نەیدەهێشت خواردن بچێتە ناو شاری دیمەشق و لاواز بوونی دەسەلاتی بنەماڵەی (بوری) دەرفەت ڕەخسا بۆ نورەدین مەحمود تا لە ساڵی (٥٤٩ک/ ١١٥٤ز) لە دەرگای ڕۆژهەلاتەوە بچێتە ناو شاری دیمەشق و دوای چەند سانێک هەموو دەرگاکانی قەلاکە کرانەوە و (مجیر الدین) ناچار خۆی دا بەدەستەوە، بەمەش هەموو شاری دیمەشق کەوتە ژێر کۆنترۆڵی نورەدین مەحمود.[١]

دەتوانین بڵێین کەوتنی شاری دیمەشق بە دەستی نورەدین مەحمود یەکێکە لە ڕووداوە گرنگەکانی مێژووی ئەو سەردەمە، کە بووبە هۆی بەهێزبوونی بەرەی ئیسلامی و لەبەرامبەردا لاوازبوونی خاچیەکان، بەمەش نورەدین مەحمود توانی بەربەستی نێوان حەلەب و بەیت ولمەقدیس نەهێڵێ،[٢] هەروەها ئەو یەکێتەی کە لە ولاتی شام لەسەر دەستی نورەدین مەحمود دروست بوو، وایلێکرد بیر لە یەکێتی نێوان میسر و شام و ولاتی جەزیرەش بکاتەوە، بەلام مردنی کۆسپێک بوو لە بەردەم ئەو خەونەیدا و دواتر لەسەر دەستی سەلاحەددینی ئەیووبی هاتەدی، نورەدین مەحمود دوای دەست بەسەراگرتنی شاری دیمەشق لە ساڵی (٥٤٩ک/١١٥٤ز) گرنگترین ئامانجی سیاسی بە دەستهێنا و دەرفەتی بۆ ڕەخسا بۆ جێ بەجێکردنی ئامانجی دووەم کە بریتیبوو لە یەکێتی نێوان موسڵمانان و جیهاد کردن لە دژی خاچیەکان، ئەو پلانەشی بۆ دەرکەوت کە "بلدوینی سێهەم" پاشای بەیت ولمەقدیس لە کاتی فەتحکردنی شاری دیمەشق پەیڕەوی دەکرد،[٣] نورەدین مەحمود توانی دەست بگرێت بەسەر قەلا و پێگەکانی خاچیەکاندا لەوانە "تل باشر" و گەمارۆی "حارمی "دا، دواتر پەیمانی لەگەڵ واژۆکردن بۆ ماوەی ساڵێک بەلام خاچیەکان ئەو ڕێکەوتنەیان پێشێل کرد، هەروەها نورەدین مەحمود لەگەڵ ئەسەدەدین شێرکۆ و هەندێ لە تورکەکان ڕێککەوتن لەسەر هێرشبردنە سەر بانیاس و گەمارۆیان داو بە مەنجەنیق[٤] لێیاندا تا لە ساڵی (٥٥٢ک/ ١١٥٧ز)

---

(١) . أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، ص ٣٢٨؛ أبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج١١/ ص١٣١.

(٢) . بروانە الشرق الاوسط والحروب الصليبية، ج١/ص٥٥٩- ٦٠٠.

(٣) . د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥، ص٢٠٠، ارنست باركر: م. ن، ١٥٨.

(٤) . مەنجەنیق: ئامێرێکی ئاگر پەرژێنە ، ئەیوبیەکان لە شەڕی شارەکان بەکاریان هێناوە، یان کە پێی دەوترا شەڕی شورا و گەمارۆ، وە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا وەکو تۆپی قورس دەناسرێتەوە...بۆ زیاتر زانیاری بروانە

ـگیریان کرد،[1] له سالّی (٥٥٧ک/١١٦١ز) نورەدین مەحمود بە سوپاکەیەوە لە حەلەبەوە کەوتەرێ بۆ گەمارۆدانی قەلاّی حارم، بەلاّم دانیشتوانی قەلاّکە لەگەلّی ڕێکەوتن، بۆ سالّی دواتر گەمارۆی "پێگەی الاکراد"دا و ناچاری کردن دژ بە خاچپەکان بدەنە پالّی و هاوکاری بکەن، لەگەلّ ئەوەی نورەدین مەحمود دەیویست میسر لە فاگمیهکان وەربگرێتەوە، بەلاّم لە جیهادی دژ بە خاچپەکاندا شامی فەرامۆش نەکرد،[2] بەلّکو بەردەوام هاندەری بەرەی یەکگرتووی ئیسلامی بوو، بەرەی ئیسلامی سەرکەوتنیان بە دەستهێنا و لە دژی خاچپەکان و بەرپرسی ئەنتاکیا و تەرابلس) یان گرت،[3] نورەدین مەحمود بە هاوکاری هێزەکانی بەرەی یەکگرتووی ئیسلامی هێرشی کردە سەر میرنشینی ئەنتاکیا، دوای لە ناوبردنی سوپای خاچپەکان توانی میر "ریموندی بواتیە" بکوژێت، موسلّمانان بە کوشتنی ریموند زۆر خۆشحالّ بوون،[4] لە دوای داگیرکردنی ئەنتاکیا "جوسلینی دووەم" میری رەها هەولّیدا بە هێرش بردنە سەر مەرعش بەشێک لە ئەنتاکیا وەربگرێت، بەلاّم هێزەکانی (سولّتان مەسعودی) سەلجووقی و (قرا ئەرسلان ارتقی) توانییان بە دیلی بیگرن و ڕەوانەی لای نورەدینی بکەن ئەویش لە حەلەب زیندانی کرد، ئەمەش گەورەترین سەرکەوتن بوو بۆ موسلّمانان،[5] بێگومان ئەم کارانە خاچپەکانی بێزار کرد و ترسی خستە دلّ و دەرونیان بە تایبەت دوای بلاّوبوونەوەی هەوالّی میرنیشن و خاچپەکانی (ئەنتاکیا و رەها) و کوشتنی میری ئەنتاکیا و بەدیلگرتنی میری رەها.[6]

نورەدین مەحمود سوپای سەربازی بۆ ولاّتی میسر نارد و هاوپەیمانیەتی بەرەی یەکگرتووی ئیسلامی دروستکرد، ئامانجی پەرتەوازە کردنی سوپای خاچپەکان و شەڕکردن بوو لە چەند بەرەیەکەوە جگە لە خەرج کردنێکی زۆر و

(الطرسوسی: تبصره ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر كلود كاهن، ل١٦-١٨).

(١) . أبن القلانسي: م. ن، ص٣٣٩- ٣٤٠.

(٢). أبن الأثير: الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل، تحقيق د. عبداللطيف احمد طليمات، مطبعة الاستقلال الكبرى، القاهرة، ١٩٦٣، ص١١٦- ١١٧.

(٣) . د. خاشع المعاضيدى: الحياة السياسية، ص٢٠٤.

(٤) . أبن واصل: مفرج الكروب في أخبار بني ايوب، تحقيق د. جمال الدين شيال، القاهرة، ١٩٦٤،ج ١/ص ١٢١.

(٥) . د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن،ص١٠٠.

(٦) . د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج٢/ص٦٢٦.

دابەزینـــی وورەی ســـوپاکەیان، ســـەرەڕای مەترســـی نـــورەدین مەحمـــود لە جـێ بەجێکردنی ئەم پلانە و تێکشکانی بەرامبەر خاچپەکان کە هێشتا مەترسییان لەسـەر وڵاتی شام مـابوو، بەڵام لە سـاڵی (٥٦٠ک/ ١١٦٤ز) یەکەم هەڵمەتی نـارد بـۆ وڵاتـی میسـر بە سـەرکردایەتی "ئەسـەدەدین شـێرکۆ" کە یەکێـک بـوو لە فەرمانـدە جـێ باوەڕەکانی، هاوکات شێرکۆ "سەلاحەددینی کوڕی نجمەدین ئەیوب"ی برازای لەگەڵ خـۆی بـرد، لە لایەکـی دیـکەوە نـورەدین ئەو هەلەی قۆسـتەوە کە خاچپەکـان لە گۆڕەپانی میسر نزیک بوون و شامیان چۆڵ کرد بوو، بۆیە لەگەڵ هاوپەیمانەکانیدا هێرشـی بردە سـەریان.[1] دوای شـەڕێکی سـەخت لەگەڵ خاچپەکان سـەرکەوتنێکی گەورەی بە دەسـت هێنـا و بەهەزاران لە خاچپەکـان کەوتـنە بەر کوشـتن و گـرتن، هەموو ئەو میرانەی بەشداریان لەو شەڕەدا کردبوو گیـران، لە پێشـەنگی هەموویـان "بوهیمند میری" ئەنتاکیا و "ریموندی سێهەم" میری تەرابلس و "جوسلینی سێهەم" و "هـو هەشـتەمی لوزجنـان" و "فەرمـانڕەوای قلیقلـیەی بیزەنتـی ". لە دوای ئەم سەرکەوتنە نورەدین مەحمود دەستی گرت بەسـەر قەڵای حارمدا، بەوە ڕێگای بۆ چـۆڵ بـوو بـۆ هێرشـبردنە سـەر ئەنتاکیـا، بەڵام ڕووی کـردە "بانیـاس"ی سـەر بە مەملەکەتی بەیـت ولمەقدیس تـا بیکاتە بنکەیەکی سـەربازی بـۆ خـۆی،[2] لە هەمـان کاتـدا خاچپەکـانی میسـر بە فەرمانـدەیی (افلریـک یەکەم) پاشـای بەیـت ولمەقـدیس گەڕانەوە، و بارودۆخیان زۆر ئاڵۆز و نـاهەموار بـوو، بە تـایبەت دوای داگیرکردنـی قەڵای (حـارم) لە میرنشـینی ئەنتاکیـا و "بانیـاس" لە مەملەکەتـی بەیـت ولمەقـدیس لەلایەن نـورەدین مەحمـودەوە کە دوو پـێگەی سـەربازی و سـتراتیژی بـوون بـۆ ئەوان، سەرەڕای بەدیلگرتنی هاورێکانی، خاچپەکان بەرامبەر ئەم ڕووداوانە هیچیان پێ نەدەکرا.

نـــورەدین مەحمـــود و ئەســـەدەدین شـــێرکۆ لە مـــاوەی دوو ســـاڵی (٥٦١-٥٦٢ک/١١٦٥-١١٦٦ز)دا بەردەوام خەریکـی هێـرش و پەلامـاری لە ناکـاو بـوون بـۆ ســەر قەڵا و پێگەکـانی خاچپەکـان و توانییـان هێـزی خاچپەکـان بەتەواوی لاواز بـکەن،[3] لە سـاڵی (٥٦٩ک/ ١١٧٣ز) نـورەدین مەحمـود لە شـاری دیمەشـق کـۆچی دوایی کرد و وەسیەتی کرد کە کوڕەکەی (ملک الصـالح اسماعیل) لە شـوێنی بێت،

---

(١) . أبن ألأثير: الباهر، ص١٢٣.

(٢) . أبن الأثير: الباهر،ص١٣١، د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية، ص٢٠٤.

(٣) . رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبية،ج ٢/ ص٦٠٠- ٦٤٤.

ـەڵام بە پێچەوانەی ئەو وەسیەتە کەسێکی سیاسی و سەربازی ناودار و لێهاتوو
ـە شوێنیدا سەرکردایەتی جیهانی ئیسلامی گرتە دەست ئەویش "سەلاحەددین
یوسف کوڕی ئەیوب"بوو، لە ڕاستیدا نورەدین مەحمود لە ڕووی سیاسی و
سەربازیە وە پیاوێکی بەتوانا و جەنگاوەرێکی بە هێز و قارەمان بوو، مافی
جەنگاوەرانی پێشێل نەدەکرد،[1] هاوکات پیاوێکی دادپەروەر و ڕاستگۆ بوو، لە پێناو
ئایینی ئیسلام و یەکێتی ڕیزەکانی نێوان موسڵمانان هەوڵیدەدا.[2]

ڕۆڵی سەلاحەددین لە پێکهاتەی بەرەی ئیسلامی

گۆڕانکارییەکانی جیهانی ئیسلامی بە خێراییکی زۆر و ئیجابی بۆ موسڵمانان بە گشتی و ئەهلی سوننە بە تایبەتی ڕوویاندەدا، چونکە کاروچالاکی نورەدین مەحمود تەنها لە وڵاتی شامدا کۆنەبوویەوە، بەڵکو هەنگاوی بۆ دەرەوەی شامیش هاویشت کە وەک ئاماژەمان پێکرد گرنگترینیان وڵاتی میسر بوو، هاوکات لە ئەنجامی پەناهێنانی وەزیری فاتمی "شاوەری سەعدی" هەلێکی چاکی بۆ ڕەخسا کە داوای لە نورەدین مەحمود کرد بیگەڕێنێتەوە پلەکەی خۆی(کە وەزیر بوو لە خیلافەتی فاگیمی‌دا)، بەرامبەر هەر مەرجێک کە (نورەدین مەحمود) دایبنێت وەک خاکی میسر و ملکەچ بوونی بۆ فەرمانی (نورەدین مەحمود)، ئەوە بوو نورەدین "ئەسەدەدین شێرکۆ"ی بۆ ئەم مەبەستە ڕەوانەی وڵاتی میسر کرد، ناوبراو توانی کارەکەی جێ بەجێ بکات، بەڵام (شاوەر) لە جیاتی بەجێهێنانی پەیمانەکانی، خاچیەکانی هێنایە سەر "ئەسەدەدین شێرکۆ"، شێرکۆ توانی دوای شەڕێکی گەورە خاچیەکان دووربخاتەوە و بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی، لە ئەنجامی سیاسەتی نابەجێ و چەوتی (شاوەر) و (خاچیەکان) بەرامبەر بە دانیشتوانی میسر لەسەر فەرمانی (نورەدین مەحمود) (ئەسەدەدین شێرکۆ) دووبارە هێرشی بردەسەر میسر، لە ئەنجامدا لە ساڵی (٥٦٤ک/ ١١٦٨ز) توانی تەواوی میسر بگرێ، سەلاحەددینی ئەیووبی برازاشی بەشداری بەرچاوی هەبوو و هەر ئەویش (شاوەری سەعدی) کوشت،[3] ئەسەدەدین بوو بە وەزیر بەڵام دوای ماوەیەکی کورت (ئەسەدەدین) کۆچی دوایی

(١) . رنسیمان: م.ن،ج ٢/ص٦٤٣- ٦٤٤.

(٢) . کلود کاهن: تأريخ العرب والشعوب الاسلامية، المجلد الاول، ترجمة- بدرالدين قاسم، ط١، دار الطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٣، ص٣٦٢.

(٣) . گۆڤاری هەزارمێرد: ژمارە (٥) ساڵی ١٩، سلێمانی، ص١٩٨.

کرد و له شوێنی ئەودا سەلاحەددینی ئەیووبی برازای بوو بە وەزیر، سەلاحەددین توانی کۆتایی بە دەسەڵاتی فاگمیهکان بهێنێت و خیلافەتی عەبباسی لە میسر ڕابگەیەنێت، بەمشێوەیە جیهانی ئیسلامی دووبارە یەکیگرتەوە و بەرەیەکی یەکگرتوو لە دژی خاچیەکان دروست بوو،[1] دوای مردنی (نورەدین مەحمود) هەڵوێستی ڕامیاری سەلاحەددین بەرامبەر خاچیەکان بریتی بوو لە نەرمی و ڕێککەوتن، چونکە سەلاحەددین هەوڵی ئەوەی دەدا بە تەواوی بەسەر خاچیەکاندا سەربکەوێت تا بتوانێت دەوڵەتێکی بەهێز و یەکگرتوو دابمەزرێنێت، لەبەر ئەمەش بوو ڕێککەوتنی ئاشتی لەگەڵ خاچیەکاندا واژۆکرد،[2] لەگەڵ ئەمەشدا گەلێک پێکدادان لە نێوان سەلاحەددین و خاچیەکاندا ڕوویدا، سەلاحەددین بەردەوام هێرشی دەبردەسەر شوێنە گرنگ و پتەوەکانی خاچیەکان، هەندێک جار بە شێوەی کاتی و بۆ ماوەی کورت و بە مەبەستی خۆ ئامادەکردن و پتەوکردنی ڕیزەکانیان، پەیمانی ڕێککەوتنی لەگەڵ خاچیەکاندا دەبەست، تا بە تەواوی وڵاتی شام لە دەستی خاچیەکان ڕزگار بکات.

لە بەیت ولمەقدیس ئاژاوەیەک دروست بوو، ئەم ئاژاوەیە (میری کرک) دەیویست سوودی لێوەرگرێت، بۆ ئەم مەبەستە، هەوڵی ئەوەی دەدا پەیمانی ڕێککەوتنی نێوان بەیت ولمەقدیس و سەلاحەددینی ئەیووبی بشکێنێ، ئەویش بە هێرش بردنە سەر کاروانێکی مەککە و تاڵانکردنی، هەروەها هەوڵی دەدا لە ڕێی دەریای سورەوە پەلاماری شاری مەدینە بدات، بەڵام هەندێک لەشکری دیمەشق بەریان لێگرت و شکاندنیان و ئەویش ناچار گەڕایەوە بۆ کرک.[3]

دوا بەدوای ئەوەی خاچیەکان پەیمانی ڕێککەوتنیان شکاند، سەلاحەددین دەستی کرد بە خۆ ئامادەکردن و بزووتنەوی خۆبەختکردن (حرکە الجهاد)ی لە دژی خاچیەکان ڕاگەیاند، هاوکات زەمینە ڕەخسا بۆ یەکێتی نێوان میسر و وڵاتی شام، ئەمەش بۆ خۆی مەترسیەکی گەورەی هەبوو لەسەر خاچیەکان، چونکە سەلاحەددینی ئەیووبی و نورەدین مەحمود دەیانتوانی دەسەڵاتیان هەبێت بەسەر دەریای ناوەڕاستدا بە تایبەت دەست بەسەراگرتنی بەندەری ئەسکەندەریە و

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص١٥٠.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە، ص١٦٥.

(٣) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م، ن، ص١٦٥.

ـیاگ، و بەندەرەکانی کەناری وڵاتی شام،[1] ئەمەش هەستێکی ترسناکی لای هێزی ـچیەکان دروست کرد بەرامبەر بە ناوچەکانی شام، ناچار "عموری یەکەم" پاشای قودس داوای یارمەتی و هاوکاری و فریاکەوتنی لە ئەوروپای ڕۆژئاوا کرد، بۆ ـزگارکردنیان لەو بارودۆخە پشێوو نائارامەی تێی کەوتبون، هاوکات عموری یەکەم پەیمانەکەی لەگەڵ ئیمپراتۆری بیزەنتی "مانویل کوفین"تازە کردەوە، بەڵام ئەو چالاکی و جوڵانەوانەی خاچیەکان هیچ کاریگەرییەکی نەبوو لەسەر ورەی موسڵمانان بەسەرکردایەتی نورەدین و سەلاحەددین، کە بەردەوام هێرشیان ـەبردەسەر خاچیەکان. چەند ڕۆژێکی پێ نەچوو سەلاحەددین هێرشی بردەسەر پێگەی شوبک"[2]ی خاچیەکان لە باشووری (بحر المیت) و گەمارۆی توندی لەسەر نان، هاوکات نورەدین هێرشی بردەسەر "پێگەی کرک"[3] بەم جۆرە هەردوولا ڕێکەوتن لە هێرشبردنە سەر هێزی خاچیەکان لە میسر و شام بە بەردەوامی.[4]
شایەنی باسە نورەدین مەحمود و سەلاحەددین لە شەڕی خاچیەکاندا ڕاستەوخۆ بە یەک نەگەیشتن، هەندێ لە مێژوونووسان بۆچوونیان وایە کە گوایە سەلاحەددین ترسی هەبووە نورەدین وڵاتی میسری لێ وەربگرێتەوە، ئەوەی ئەم ڕاستیە دەسەلمێنێت ئەوەیە سەلاحەددین دووجار لە شەڕی خاچیەکان لە نێوان وڵاتی شام و میسر بە تایبەتی لە پێگەی (الکرک والشوبک) کشایەوە، یەکەمیان لە ساڵی (٥٦٧ک/ ١١٧١ز) کاتێک هەواڵی پێ گەیشت پاشماوە و دارودەستەی فاتمیەکان دورکەوتنەوەی سەلاحەددینیان بە دەرفەت زانیوە تا میسر بگرنەوە دەست، بۆیە سەلاحەددین گەڕایەوە بۆ وڵاتی میسر،[5] دووەمیان لە ساڵی (٥٦٨ک/ ١١٧٢ز) کاتێک هەواڵی نەخۆشی باوکی پێ گەیشت گەڕایەوە بۆ میسر بەڵام تا گەیشتەوە

---

(١) . م. ن، ص١٥٠.
(٢) .شوبک: قەڵایەکی پۆلاینە لە دەوروبەری شام لەنێوان (عمان و ایلة) نزیک الکرک. (یاقوت الحموي: س.پ، ج٣/ ل١٦١).
(٣) .الکرک: قەڵایەکی پۆلاینە لە دیوی شام لە دەوروبەری (بلقاء) لە ناو چیاکانی (یاقوت الحموي: معجم البلدان، ج٤/ ل١٣١) ئێستا سەر بە ئوردنە.خاوەن شوێنێکی ستراتیژی گرنگ بوو، گرنگی ئەو شارە لەوەدا بوو کۆنترۆڵی ڕێگاکانی نێوان مصرو شام و حیجازی دەکرد، تاکە ڕێگا بوو کە ڕێبوار پیا دەڕۆیشت بۆ سوریاو حیجاز. (غوانمة: امارة الکرک الایوبیة، ل١٠٥).
(٤) . أبن الأثیر: الکامل في التأریخ، ج١١/ ص٣٧٣؛ أبن شداد، النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة، ص٣٦، أبو شامة: الروضتین،ج١/ ص٣٠٦.
(٥) . البنداري: سنا البرق الشامي، تحقیق د. رمضان شنن، بیروت، ١٩٧١،ج ١/ ص١١٨.

باوکی کۆچی دوای کرد بوو،[1] بارەکە دوای ڕووخانی فاگیمیهکان ئەوەی لە سەلاحەددین دەخواست هەوڵ بدات خاچپەکان لە شام دەربکات، بەڵام نورەدین وەک سەلاحەددین بە چاکی بارودۆخی میسری نەدەزانی، چونکە سەلاحەددین سەرەتای دەسەڵاتی بوو لە میسر و مەترسی شۆڕشی هەبوو لە ناو میسر، هاوکات سەلاحەددین بیری لەوە دەکردەوە کە کاری یەکەمی پاراستنی وڵاتی میسربێ بۆ جێگیربوونی دەسەڵاتەکەی و دروستکردنی سوپایەکی بە هێز کە توانای پاراستنی میسری هەبێت، و شەڕی خاچپەکان بکات لە وڵاتی شام.

لە دوای مردنی نورەدین لە ڕۆژی چوارشەممە (١١)ی شوال، سەلاحەددین بووبە سوڵتان لەسەر میسر و شام و بەرزاییەکانی عێراق و موسڵ، نورەدین لەدوای (١٢) ساڵ خەبات و تێکۆشان بۆ بەدیهێنانی ئامانجی یەکبوونی بەرەی جیهانی ئیسلامی لە دژی خاچپەکان، توانی بگاتە ئامانجی خۆی و سەرکەوتنێکی مێژوویی بەدەست بهێنێت کە ئەویش ڕزگارکردنی قودس و کەنارەکانی وڵاتی شام بوو.[2]

---

(١) . أبن الأثير: الكامل فى التأريخ، ج١١/ ص٣٩٣.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن،ص١٥١- ١٥٢.

بەشی سێیەم

بەرپابوونی شەڕی خاچیەکان

بەرپابوونی شەڕی خاچپەکان

(پاپا ئوربانی دووەم) لە ڕۆژی (٢٦)ی تشرینی دووەمی ساڵی (٤٨٩ک/ ١٠٩٥ز) ـە شاری (ئەلمبردوتت) لە باشووری فەرەنسا وتارێکی بۆ مسیحیەکان پێشکەش کرد و داوای لێکردن شوێنەوارە پیرۆزەکان لە فەلەستین ڕزگار بکەن و لە ژێر ـەستی موسڵماناندا دەری بهێنن، ئەم وتارەی (پاپا ئوربانی دووەم) کاریگەری زۆر بوو، بە تایبەت لە نێوان فەرەنج و نۆرماندییەکاندا، بۆ ئەم مەبەستە، هەزاران کەس لە مەسیحیە توندڕەوەکان لەشکرێکیان دروستکرد و ڕوویان کردە قوستنتنیە بۆ هێرش بردنە سەر وڵاتی شام، خاچپەکان ناکۆکی و دوو بەرەکی و دابەشبوونی ناوچەی موسڵمانەکانیان بە هەلزانی و هێرشیان هێنایە سەر کەنارەکانی ئاسیا و هەندێک لە شارەکانی باکوری شام، تا گەیشتنە بەیت ولمەقدیس و داگیریانکرد و دەستیان کرد بە کوشتن و بڕین و تاڵانی و وێرانکردنی، بەم جۆرە خاچپەکان میرنشینی خاچیان لە نێوان (عەقەبە و بیروت)دا دامەزراند، بە دامەزراندنی میرنشینی خاچپەکان موسڵمانەکان هەستیان بە مەترسی ئەم بارودۆخە نوێیە کرد، بۆیە دەستیان کرد بە دژایەتی و بەرهەڵستکاری خاچپەکان.[1]

هۆکارەکانی شەڕی خاچپەکان

لە ئەنجامی ململانێی نێوان هێزە دەسەڵاتدارەکان بارودۆخی سیاسی "ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی" بە تایبەت وڵاتی شام نا ئارام و نا هەموار بوو،[2] بەڵام تەنها بارودۆخی "ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی" فاکتەر نەبوو لە زەمینە ڕەخساندن بۆ هەڵمەتی خاچپەکان، بەڵکو ئەو بارودۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ئاینیەی کە ئەورووپای تێدا دەژیا هۆکار بوو بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ ئەم هەڵمەتانە بەرەو ناوچەکە،[3] بۆ نموونە فەرەنسا ڕۆڵی کاریگەر و ڕاستەوخۆی هەبوو لە قۆناغی یەکەمی هەڵمەتی خاچپەکان، بەڵام هێزەکانی تری ئەورووپا وەک "ئینگلترا و ئیسپانیا و ئەڵمانیا" خەریکی کاروباری ناوخۆی خۆیان بوون و دوور بوون لە بەشداری

(١) . د. سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٨، القاهرة، ج١/ص٤٠٥؛د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (١٤٩)، ١٩٩٠، الكويت، ص١٠٩.
(٢) . حسن حبشي: نورالدين والصليبيون، القاهرة، ١٩٤٨، دار الفكر العربي، ص١٨.
(٣) . د. سعيد عاشور: ن.م، ج١/ ص ١٧.

کردن و ڕێکخستنی بزووتنەوەی خاچیەکان، چونکە ئینگلترا تازە نورمانی ڕزگار کردبوو لە چارەکەی یەکەمی سەدەی "١١"ی زایین، ڕووبەڕووی هەندێ کێشە ببووەوەو پێویستیان بە چارەسەر هەبوو، ئەڵمانیاش بە هۆی شەڕی ناوخۆوە تووشی قەیرانێکی خراپ هاتبوو لەبەر ئەم هۆکارە بیری لە بەشداری ئەم بزووتنەوەیە نەدەکردەوە،[1] ئیسپانیاش بە هۆی شەڕەکانی دژی عەرەب لە ئەندەلوس دوورکەوتەوە لە بەشدارکردن لە هەڵمەتەکانی بزووتنەوەی خاچیەکان، بۆیە لەسەرەتادا ئەرکی خۆ ئامادەکردن بۆ گەورەترین شەڕی خاچیەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا کەوتە ئەستۆی فەڕەنسیەکان. [2]

هاوکات دید و بۆچوونی مێژوونوسان سەبارەت بە هۆکارەکانی هەڵمەتی خاچیەکان جیاوازە بە تایبەت سەرەتاکانی هەڵمەتەکە، هەندێکیان لایان وایە ئەم هەڵمەتانە بازنەیەکە لە بازنەکانی ململانێی کلاسیکی کۆنی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، کە هەر لە سەردەمی فارس و یۆنانیەکانەوە سەری هەڵداوە، فاکتەری ئەم ململانێیانە ئەوەندەی شارستانی بووە ئەوەندە ئایینی نەبووە، و بە هۆی ململانێ نێوان دوو شارستانیەتی جیاوازی "ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا" بووە. [3]

هەروەها هەندێکیان لایان وابوو کە هێرشی خاچیەکان بۆ سەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، کۆتایی زنجیرەیەک کۆچی گەورەی ئەوروپیەکان بووە کە لە ئەنجامی ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی دروست ببوو،[4] بەڵام هەندێکی تر لایان وایە بزووتنەوەی خاچیەکان دەرچوونێکی گەورەیە، و لە ئەنجامی پرۆسەی بوژاندنەوەی ئایینی لە سەدەی "١١"ی زایینی لە ڕۆژئاوای ئەوروپا دەستی پێکرد، بە پەرەپێدانی پرۆسەی حەج کردن بۆ بەیت ولمەقدیس لەگەڵ گۆڕین و پێشخستنی شێوازی حەج کردن کە ببووە پرۆسەیەکی جەنگی. [5]

بۆچوونێکی تر ڕزگاربوونی خاچیەکان لە بارودۆخ و نەهامەتیەکانی سەدەکانی ناوەڕاست کە تێدا دەژیان بە هۆکاری هێرشی خاچیەکان دادەنێن. [6]

---

(١) . ارنست بارکر: ن.م، ص٢٣- ٢٤.

(٢) . فشر: تأريخ اوروبا في العصور الوسطى، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ١٩٦٩،ج ١/ص ١٨١.

(٣) . اسامة بن منقذ: كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتي، برنستون، ١٩٣٠، ص٢٠.

(٤) . د. سعيد عاشور: ن.م،ج ١/ص ٢١- ٢٤.

(٥) . هەمان سەرچاوە: ج١/ ص٢٥.

(٦) . ارنست بارکر: ن.م، ص٢٣.

بۆیە دەتوانین بڵێین هێرش و هەڵمەتی خاچیەکان لە ئەنجامی سروشتی ـرودۆخی ئایدۆلۆجی و ئابووری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ئایینی ئەورووپا ـەری هەڵدا، بەرامبەر بە تێکچوونی بارودۆخی ڕۆژهەڵات بە تایبەت سەرهەڵدانی کێشە و ململانێ لە نێوان "هێزەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی"، لێرەدا گرنگترین ـکتەرەکانی هەڵمەتەکانی خاچیەکان بۆ سەر ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی ڕوون ـەکەینەوە.

هۆکاری ئایینی

زۆر لە مێژوونووسان گرنگی زۆر دەدەن بە فاکتەری ئایینی لە هەڵمەتی خاچیەکان بۆ سەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، بە ئامانجی ڕزگارکردنی گۆڕی مەسیح و خاکی پیرۆز لە دەستی موسڵمانان،[1] بێگومان فاکتەری ئایینی لە ڕواڵەتدا ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو بۆ هێرشی خاچیەکان، چونکە مەسیحیە توندڕەوەکانی ئەورووپا فاکتەری ئاینییان کردە بەڵگەیەک بۆ هێرش هێنانە سەر وڵاتی شام، لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ جار لە کاتی هێرشەکانیان هۆکاری ئایینی لاواز بوو بەڕادەیەک لە نێو ئاڕاستە ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگای نوێ وون دەبوو،[2] مەسیحیە توندڕەوەکانی ئەورووپا بیرۆکەیەکی وایان بڵاوکردەوە کە مەسیحیەکانی وڵاتی ئیسلامی بە دەستی فەرمانڕەوا موسڵمانەکان تووشی ئازار و ئەشکەنجە هاتوون، هاوکات پاپا ڕۆڵی هەبوو بۆ وروژاندنی هەست و سۆزی خەڵکی لە ناو کۆمەڵگای ئەورووپیدا، کە دەسەڵاتە بێ هێز و لاوازە سیاسیەکانی ئەورووپا زەمینەی بۆ ڕەخساند بۆ دەست تێوەردانی کاروباری سیاسی ناوخۆ و دەرەوەی وڵاتانی ئەورووپا،[3] هەروەها کاریگەری ڕاستەوخۆی پاپا هەبوو بەسەر چینە هەژار و نەدارەکانی ئەورووپا، چونکە پاپا و کڵێسا تاکە سەرچاوە بوون بۆ ئەوان کە حەزە "دەروونی"یەکانی هاوڵاتیانی بەدی دەکرد کە لە دەوڵەتە دەرەبەگایەتیەکان هیچ مافێکیان نەبوو.[4]

---

(١) .د.علية الجنزوري:امارة الرها الصليبية،ص١٥٧.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: ن.م، ص٢١.

(٣) . ارنست باركر: ن.م، ص١١٣.

(٤) . كرستوفر مونت: تكوين اوروبا، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ١٩٦٧، ص٣٤٠.

ئەم کاریگەریە تەنها لەسەر چینی هەژارەکان نەبوو بەڵکو گەیشتە چینەکانی "سوارەکان، پیاوە خانەدانەکان، دەرەبەگەکان" چونکە تاکە شوێن بوو بۆ لێبوردن لە گوناهەکانیان "تکفیر عن الژبوب"، هاوکات کڵێسا زۆر سوودی لە دواکەوتنی شارستانیەتی ئەوروپای ئەو کاتە بینی بە هۆی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕ و دابو نەریتی ئایینی فرە خودایی،[1] لە میانەی ئەم هۆکارانە دەزگای کڵێسا ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لە بانگەواز کردنی هەڵمەتی خاچیەکان بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەت و ئامانجەکانی، هەندێ ئەم هۆکارە دەگەڕێنەوە بۆ ئەوەی سیستەمێکی دیاریکراو نەبوو بۆ هەڵبژاردنی پاپا، هەرچەندە دەبوو لە لایەن پیاوە ئاینیەکان و خانەدانەکان دیاری بکرێت، بەڵام زۆر جار ئیمپراتۆر ڕۆڵ و کاریگەری هەبوو لە هەڵبژاردنی پاپا وەک ئەوەی ئیمپراتۆر "اوتووی سێهەم" سێ پاپای دامەزراند، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دەزگای ئایینی مەسیحی تووشی لاوازی و لە ناوچوونی هیبەتی ئایینی هاتبوو لە ناو کۆمەڵگای ئەوروپیدا،[2] جگە لە تێکچوونی پەیوەندی نێوان کڵێسای ڕۆژئاوا و کڵێسای ڕۆژهەڵات بە شێوەیەکی کۆتایی لەساڵی (٤٤٦ ک/١٠٥٤ز). [3]

بەڵام سەرهەڵدانی سەلجوقی و پەرەسەندنی مەترسیان لەسەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و تێکچوونی بارودۆخی ناوخۆی ئیمپراتۆریەت لە ساڵی (٤٦٦ ک/ ١٠٧٣ز) پاڵی نا بە ئیمپراتۆر "میخائیل ی حەوتەم" بە ناردنی نامە بۆ پاپا "گریگوری حەوتەم" بۆ یەک خستنی هەردوو کڵێسا و پێدانی هاوکاری لە ڕووی سەربازیەوە دژی مەترسی سەلجوقیەکان، بەڵام ئەم هەوڵە سەرکەوتوو نەبوو،[4] هەروەها پرسی حەج کاریگەری خۆی هەبوو لە جوڵاندنی هەست و سۆزی ئەوروپیەکان بە بیانوی خراپی ڕەفتاری موسڵمانان بەرامبەر ئەوحاجیە مەسیحیانەی سەردانی بەیت ولمەقدیسیان دەکرد. [5] هەرچەندە هەندێ لە مێژوونووسانی ئەوروپی ئەوە دەسەلمێنن کە ژیانی مەسیحیەکانی وڵاتی ئیسلام زۆر چاکتر بوو لە ژیانی مەسیحیەکانی ئیمپرتۆریەتی بیزەنتی، لەگەڵ ئەمەشدا ڕەنگە لە ئەنجامی هۆکاری ئایینی تووشی هەندێ گیروگرفت هاتبن.

---

(١) . فشر: ن.م، ج١/ ص١٢٨- ١٢٩.

(٢) . ويل ديورانت: قصة الحضارة، ت- محمد بدران، مصر، ١٩٦٥، م٤/ج٣/ ص٣٨٢.

(٣) . فشر: ن.م، ج١/ص ١٧٧- ١٧٩.

(٤) . ارنست باركر: ن.م، ص١٩؛ ويل ديورانت: ن.م، م٤/ ج٣/ص ٣٩٦.

(٥) . ارنست باركر: ن.م، ص٨١.

بانگەوازی پاپا "ئوریانی دووەم" لە ساڵی (٤٨٩ ک/ ١٠٩٥ز) کاریگەری لەسەر بیروباوەڕی مەسیحیە ئەوروپییەکان هەبوو بۆ دەرچوونیان بەرەو ڕۆژهەڵات بە ئامانجی ڕزگار کردنی بەیت ولمەقدیس لە دەستی موسڵمانەکان، زۆر لە دانیشتوانی ئەوروپا لەبەر سادە و ساکاری یا بەهۆی حەز و ئارەزووی هەندێک بۆ ڕزگار بوون لە سزاکانیان لە ئەوروپا و بەدەستهێنانی دەسکەوتی سیاسی و مادی و قوتار بوون لە سیستەمی دەرەبەگایەتی، چوون بەدەم ئەم بانگەوازەوە، بەڵام هەندێ لە گێڕانەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ئەوروپاییەکان لە ژێر ئاڵای "خاچ- صلیب" بە دروشمی"ئەمە ویستی خوایە" لە دژی موسڵمانان کۆبوونەوە.[1]

هۆکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی

لە ڕاستیدا ئەم دوو هۆکارە بەهۆی سیستەمی دەرەبەگایەتی کە لە سەدەی "١٠- ١٢"ی زایینی لە ئەوروپا بڵاو ببووە و زۆر تێکەڵن و بە ئاسانی جیاناکرێتەوە، لە سەدەی "١٠"ی زایینی دەسەڵاتی ناوەندی لە ئەوروپا نەما، پاشاکانی دانیمارک لە ساڵی "١٠٠٠" زایینی لە کەنارەکانی دەریای باکوور و دەریای بەڵتیق دوا دەسەڵاتیان دامەزراند، لە ساڵی (٤٦٨ ک/ ١٠٧٥ز) ئەو دەسەڵاتە بەرەو لە ناوچوون هەنگاوی دەنا، پێش ئەوان بە چەند سەدەیەک ئەو دەسەڵاتە لە فەرەنسا و ئیتاڵیا لە ناوچوو بوون،[2] سیستەمی دەرەبەگایەتی دەسەڵاتی ناوەندی لە ئەوروپا داماڵی بوو،[3] چونکە سیستەمی دەرەبەگایەتی بە گەشترین قۆناغەکانی پەرەسەندنی هەنگاوی دەنا لەو کاتەی "شارلمان" زەوی دەدا بەو پیاوانەی خزمەتی سوپای شارلمانیان دەکرد، هاوکات شەڕی ناوخۆ و هێزەکانی "فێکنج" لە فەرەنسا وایان کرد لە هەندێ خاوەن زەوی کە توانای بەرگریان نەبوو داوای یارمەتی و هاوکاری لە دەرەبەگەکان بکەن کە هێزی سەربازیان هەبوو بەرامبەر بەوەی لە خزمەتی ئەواندا بن، بەمەبەستی پارێزگاری کردنی "زەویەکانیان- ئەقگاعیات"ماوەی خزمەتی سەربازی "٤٠" ڕۆژ بوو جگە لەوەی دەرەبەگەکان زەویان دەدا بەو خێزانانەی لە

---

(١) . رنسيمان: ن.م، ج١/ ص١٥٤- ١٥٧؛ د. دريد عبدالقادر نوري: سياسة صلاح الدين الأيوبي، ص٥٢.

(٢) . فشر: ن.م، ص٨٤- ٨٥.

(٣) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: ن.م، ص٢٢.

زەوی و کێڵگەکاندا کاریان دەکرد، هەروەها لە پێناو زیادکردنی بەرهەمدا دەستیان کرد بە وشک کردنی زۆنگاوەکان و کێڵانی باخەکان و ئامادەکردنی بۆ کشتوکاڵ.[1]

بێگومان جوتیاران بە هۆی ئیستغلال کردنی دەرەبەگەکان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان بێ بەش بوون لە هەموو مافە سەرەتاییەکانی مرۆڤ، بۆیە جوتیار و کۆیلەکان بە دوای دەروازەیەکدا دەگەڕان بۆ ڕزگاربوون لە سیستەمی دەرەبەگایەتی، چونکە لە ژێر سایەی ئەو سیستەمەدا کە بچووکترین مافی ژیانی مرۆڤی تیادا نەبوو، لە ژیانێکی زۆر ناهەمواردا دەژیان و پابەند بوون بە گەورەکانیانەوە، لە هەمان کاتدا بێ بەش بوون لە بەرهەمی کێڵگەکانیان،[2] بۆیە سەرهەڵدانی بانگەوازی هێرشی خاچیەکان چاکترین هەل بوو بۆ ڕزگاربوونیان لە دەستی دەرەبەگەکان، سەرەڕای مەترسیەکانی ئەم هێرشە، بەڵام بەلای ئەوان زۆر لە ژیانی جوتیاری و کۆیلەیەتی باشتر بوو، لە ڕاستیدا پاشماوەی نەگەتڤی سیستەمی دەربەگایەتی تەنها لە سەر چینی جوتیار و کۆیلە نەبوو، بەڵکو گەیشتە چینی دەربەگەکان خۆیان،[3] چونکە سیستەمی دەرەبەگایەتی لە میراتدا بە پشتاوپشت بوو تەنها کوڕی گەورە مافی وەرگرتنی میراتی هەبوو ئەوانی تر بێ بەش دەبوون لەم مافە، ناچار بە دوای شوێنی تردا دەگەڕان بۆ دابین کردنی بژێوی ژیانیان و دەسکەوتنی زەوی کشتوکاڵی چاکتر لە ڕۆژهەڵات، هەر چەندە ئەم سیستەمە دۆخێکی ناهەمواری هێنابووە سەر کۆمەڵگای ئەوروپی بەڵام لە هەمان کاتدا سوودی زۆری هەبوو لە چاک کردنی زەوی و زار و دروستکردنی شارەکان بە مەبەستی فراوان بوونی دەسەڵاتیان، هەروەها دروستکردنی هێزی سەربازی و ئامادەکردنی تیپی سوارەکان و گەشەکردنی باری ئابووری.[4]

لە سەرەتای سەدەی "١١ز"دا کۆمەڵگای ئەوروپی سەرهەڵدانی هێزێکی نوێی بە خۆوە بینی ئەویش نۆرماندیەکان بوون، کە لە ساڵی (٢٩٩ ک/ ٩١١ز) لە دۆڵی "ڕووباری سین" نیشتەجێ بوون و دواتر ئەو شوێنە بە ناوی نۆرماندیا ناسرا، نۆرماندییەکان لە کاری دەریاوانی و بازرگانی چەتەیی و کۆنترۆڵ کردنی دەریای

---

(١) . سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا في العصور الوسطى، ١٩٦١، ج٢/ ص٥١.

(٢) . ويل ديورانت: ن.م، م٤/ج ٣/ص ٤٢٢.

(٣) . رنسيمان: ن.م، ج١/ص ١٣٨.

(٤) . السيد الباز العريني: الشرق الأوسط والحروب الصليبية، ج١/ ص١٠٨.

ـسی ناوەڕاست و دەست پێکردنی پەیوەندی بە شارەکانی ئیتاڵیا و دورگەکانی ـەریتانیا و دەریای ناوەڕاست و ڕۆژهەڵات ڕۆڵێکی کاریگەریان هەبوو.[1]

هاوکات لە ڕۆما ململانێ لەسەر دەسەڵات لە نێوان بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان بۆ ێاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان دەستی پێکرد و بەرژەوەندییەکانی گەل و ێشتمان و بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتیان فەرامۆش کرد، و لە پێناو بە ـەستهێنانی دەسکەوتی زیاتر بیریان لە زەوییە بەپیت و بەرەکەتەکان دەکردەوە، بۆیە دەبینین گەلێک لە میر و پاشاکانی ئەوروپا، لەوانە "فردریک باربارۆسا" و "ریتشارد شێردڵ" و "فیلیب ئۆگستس" و "فردریکی دووەم" و "لویسی نۆیەم" بەشداری شەڕی خاچپەکانیان کرد لە ترسی دەرکردنیان لە کڵێسا و دوورخستنەوەیان لە دەسەڵاتی وڵاتەکەیان لە لایەن پاپاوە، هەروەها گەلێک لە میرەکان بۆ مەبەستی فراوانکردنی ناوچە دەرەکیەکانیان بەشداریان دەکرد، ئەمە جگە لە مەبەستی جێبەجێ کردنی بەرژەوەندیە تایبەتیەکانی خۆیان. ئەگەر سەرنج بدەین لە فاکتەری سیاسی کە گرنگی سەرەکی هەیە لە هەڵمەتی خاچپەکان، دەبینین میر و پاشا بەشدار بووەکانی ئەوروپا لەم هەڵمەتانەدا لەسەر دەسکەوتەکان و پێشڕەوی کردنیان بۆ وڵاتی شام و دامەزراندنی میرنشینی خاچی و فەرمانڕەوای کردنی، بەردەوام لە ململانێدا بوون، بە ڕادەیەک هەندێ جار هاوپەیمانی هێزە ئیسلامیەکانیان دەکرد لە دژی برا خاچپەکانیان و بەرژەوەندیە رامیاریەکانیان لەم وڵاتەدا.

هۆکاری ئابووری

ئەم هۆکارە بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی لە بەرپابوونی زۆر لە شەڕ و هێرش و کۆچکردنەکان گرنگی گەورەی خۆی هەبووە، هۆکاری ئابووری لە هۆکارە هەرە سەرەکیەکانی هەڵمەتی خاچپەکان بوو بۆ ڕۆژهەڵات، بە تایبەت کە کۆمەڵگای ئەوروپی لەوکاتەدا لە سایەی دڕندەترین سیستەمی دەرەبەگایەتیدا دەژیا و ئەم ژیانە هەموو کۆمەڵگای ئەوروپی گرتبووەوە، بە تایبەت بەشداربووانی شەڕی خاچپەکان لە ساڵی (٤٨٧ک/ ١٠٩٤ز). ڕۆژئاوای ئەوروپا تووشی نەهامەتی

---

(١) . فشر: ن.م،ج ١/ص ١٣٠.

لافاو و نەخۆشی و برسیەتی ببوو کە هاندەر بوو بۆ کۆچکردنی خەڵک لە زەوییەکانیان، خراپ بوونی گوزەرانی دانیشتوان و تێکچوونی ژێرخانی ئابووری لە ئەوروپا بە گشتی و فەرەنسا بە تایبەت،[1] بووە هۆی ئەوەی مەسیحیەکان هەوڵ بدەن ڕوو بکەنە وڵاتی شام بۆ ئەوەی لەو برسیەتی و ڕەش و ڕووتیە ڕزگاریان بێت و سەرچاوەی ژیانی باشتریان دەستکەوێت، هەروەها بە هۆی قەیرانی ئابووری و تێکچوونی بارودۆخی بازرگانی و کشتوکاڵی کە ڕووبەڕووی وڵاتانی ئەورووپا ببووەوە دانیشتوان لەبەر برسیەتی و قات و قڕی و بێکاری و چەوساندنەوە، پەنایان دەبردە بەر گژوگیا خواردن، ئەم هەموو هۆکارانە یارمەتی دەربوون لە بیرکردنەوەی خەڵکی بۆ کۆچ کردن لە پێناوی بە دەست هێنانی بژێویی ژیان و گەڕان بە دوای خۆش گوزەرانی.[2]

هاوکات دروستکردنی بیرۆکەی خورافی لای ئەورووپیەکان بەرامبەر دەرامەتە کانزایەکانی ڕۆژهەڵات، بۆ نموونە "جوانفیل" دەڵێت "دانیشتوانی دەورووبەری ڕووباری نیل ئێواران تۆڕ دەخەنە ناو ڕووبارەکە ڕۆژی دواتر پڕ بووە لە شتی بە نرخ و گران بەها کە هەمووی لە بەهەشتی زەویەوە دەرچووە"، ئەمەش بۆ خۆی کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر عەقڵی کۆمەڵگای ئەورووپی، جگە لەوەی پاپا "ئوربانی دووەم" لە وەصفی شامدا دەڵێت (ماست و هەنگوێنی تیا هەڵدەقوڵێ).[3]

هەڵکەوتەی ستراتیجی و جوگرافی و بازرگانی ناوچەکە هۆکارێکی تر بوو بە هۆی بوونی بەندەرەکانی شام و دەریای ناوەڕاست و میسر و دەریای سوور و دەریای عەرەب بۆ هیند جگە لە کەنداوی فارس کە لە پەیوەندییە بازرگانیەکانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا گرنگی زۆریان هەبوو، هەروەها نەشونماکردنی شارە بازرگانیەکانی ئیتاڵیا و گەشەسەندنی بازرگانی لەگەڵ قوستەنتنیە و ڕۆژهەڵات کە گرنگترین بازنەی بازرگانی بوو لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا، هۆکارێکی دیکەی ئەم هەڵمەتانە بوون.[4]

---

(١) . رنسیمان: ن.م، ج١/ص ١٧٠- ١٧١.

(٢) . د. خاشع المعاضیدي واخرون: ن.م، ص٢٤.

(٣) . مذکرات جوانفیل: القدیس لویس، ت: حسن حبشي، مصر، ١٩٦٨، ص١٠٥.

(٤) . د. علیه الجنزوری: ن.م، ص ١٦٠.

لافاو و نەخۆشی و برسیەتی ببوو کە هاندەر بوو بۆ کۆچکردنی خەڵک لە زەوییەکانیان، خراپ بوونی گوزەرانی دانیشتوان و تێکچوونی ژێرخانی ئابووری لە ئەوروپا بە گشتی و فەرەنسا بە تایبەت،[1] بووە هۆی ئەوەی مەسیحیەکان هەوڵ بدەن ڕوو بکەنە وڵاتی شام بۆ ئەوەی لەو برسیەتی و ڕەش و ڕووتیە ڕزگاریان بێت و سەرچاوەی ژیانی باشتریان دەستکەوێت، هەروەها بە هۆی قەیرانی ئابووری و تێکچوونی بارودۆخی بازرگانی و کشتوکاڵی کە ڕووبەڕووی وڵاتانی ئەوروپا ببوووەوە دانیشتوان لەبەر برسیەتی و قات و قڕی و بێکاری و چەوساندنەوە، پەنایان دەبردە بەر گژوگیا خواردن، ئەم هەموو هۆکارانە یارمەتی دەربوون لە بیرکردنەوەی خەڵکی بۆ کۆچ کردن لە پێناوی بە دەست هێنانی بژێویی ژیان و گەڕان بە دوای خۆش گوزەرانی.[2]

هاوکات دروستکردنی بیرۆکەی خورافی لای ئەوروپیەکان بەرامبەر دەرامەتە کانزایەکانی ڕۆژهەڵات، بۆ نموونە "جوانفیل" دەڵێت "دانیشتوانی دەوروبەری ڕووباری نیل ئێواران تۆڕ دەخەنە ناو ڕووبارەکە ڕۆژی دواتر پڕ بووە لە شتی بە نرخ و گران بەها کە هەمووی لە بەهەشتی زەویەوە دەرچووە"، ئەمەش بۆ خۆی کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر عەقڵی کۆمەڵگای ئەوروپی، جگە لەوەی پاپا "ئوربانی دووەم" لە وەصفی شامدا دەڵێت (ماست و هەنگوینی تیا هەڵدەقوڵێ).[3]

هەڵکەوتەی ستراتیجی و جوگرافی و بازرگانی ناوچەکە هۆکارێکی تر بوو بە هۆی بوونی بەندەرەکانی شام و دەریای ناوەڕاست و میسر و دەریای سوور و دەریای عەرەب بۆ هیند جگە لە کەنداوی فارس کە لە پەیوەندییە بازرگانیەکانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا گرنگی زۆریان هەبوو، هەروەها نەشونماکردنی شارە بازرگانیەکانی ئیتاڵیا و گەشەسەندنی بازرگانی لەگەڵ قوستەنتنیە و ڕۆژهەڵات کە گرنگترین بازنەی بازرگانی بوو لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا، هۆکارێکی دیکەی ئەم هەڵمەتانە بوون.[4]

---

(١) . رنسيمان: ن.م، ج١/ص ١٧٠- ١٧١.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي واخرون: ن.م، ص٢٤.

(٣) . مذكرات جوانفيل: القديس لويس، ت: حسن حبشي، مصر، ١٩٦٨، ص١٠٥.

(٤) . د. عليه الجنزوري: ن.م، ص ١٦٠.

هەروەهـا هەوڵەکـانی نورمـان بـۆ دەسـت بەسـەراگرتنی دورگەی صـقلیە لە ئەندەلس سـاڵی (٤٧٨ ک/ ١٠٨٥ز)، زەمینـەی ڕەخسـاند بـۆ نەشـونما کردنـی شـارە بازرگانیەکانی ئیتاڵیا وەک "بیزا، جنوە، بندقیە، امالفی" بە شێوەیەک توانیـان دەریـای ناوەڕاست بە تـایبەت بەشـی ڕۆژئـاوای کۆنتڕۆڵ بکەن.[1] ئەگەر سـەرنج بدەین لە ڕووداوەکـان تێبینـی ئەوە دەکەیـن زۆربەی هەرە زۆری هەڵمەتەکـان لە ڕێگـای گەشـتیەگەلە بازرگانیەکـانی شـارە کەنارییەکـانی ئیتاڵیـاوە ڕوویـدەدا بە هەمـوو پێداویستیە جەنگیەکانەوە بەرامبەر بە لێخۆش بوونیـان لە باجی بـازاڕ و ئوتێل و شوێنە بازرگانیەکان بۆ ئاسان کردنی کاروباری بازرگانی. لێرەوە دەتوانین تێبینی ئەوە بکەیـن کە هێرشـی خاچیەکـان لە سـەرەتاوە هۆکـاری ئـابووری زاڵ بـوو بە سـەریدا، چـونکە زۆربەی هێـرش بەرە خاچیەکـان لە پێنـاو ڕزگـارکردنی بەیـت ولمەقدیس نەهاتوون بەڵکو بۆ گەڕان بە دوای پـارە و دامەزراندنی میرنشـینی نـوێ هـاتبوون، هەنـدێ جـار ئەم ئامـانجە دەبـووە هـۆی هەڵگیرسـانی شـەڕی نـاوخۆ لە نێوانیاندا و لە یادکردنی ئامانجی پیرۆزیان لە ڕزگارکردنی قودس، بەڵام کـاریگەری ئابووری بە گشتی وەک کاریگەرییە سیاسـی و کۆمەڵایەتیەکان، بە پەرژینی ئـایینی داپۆشرابوون.

بەم شـێوەیە وێنەیەکـی ڕوونمـان دەسـت دەکەوێـت لە هۆکـارە هانـدەرەکانی بزووتنەوەی خاچیەکان، کە کۆمەڵێک فاکتەری تێکەڵ بە یەک هەبوو لە پشـت هـاتنی خاچیەکان بۆ داگیرکردنی ڕۆژهەڵات لە ژێر کۆمەڵێک بیـانووی زۆر کە لە هەمـوو گرنگتـر و سـەرەکی تـر هۆکـاری ئـایینی بـوو، ئەمەش ڕۆڵ و کـاریگەری پاپـا دەردەخات لە ناو کۆمەڵگای ئەورووپـادا بـۆ جێبەجـێ کردنـی مەرامە سیاسیەکانی لە نـاو ئەورووپـا و کـۆنتڕۆڵ کردنـی هەمـوو جیهـانی مەسـیحی بە "ئیسـتغلال" کردنـی ئـایینی مەسـیح، هەروەهـا سـەرهەڵدانی نورمانـدیەکان و کاریگەرییـان لەسـەر شارسـتانی، جـگە لە بـارودۆخی سیاسـی و کـۆمەڵایەتی ڕۆژئـاوای ئەورووپـی لە ئامادەکردنی خەڵک کۆمەڵ بە کۆمەڵ بۆ دەرچوون بەرەو "فیردەوس- الجنە".

هاوکـات دەرەبەگەکـان و میرەکـان بە دوای شـوێنی تـازە دەگەڕان بـۆ پڕکردنەوەی ئارەزووەکانیان و دروستکردنی میرنیشینی سیاسی تازە لە ناوچەکە،

---

(١) . عاشور: اوروبا في العصور الوسطى، ج٢/ص ٣١١- ٣١٣.

دوای ئەوەی ئەوروپا نەیتوانی ئاواتەکانیان بەدی بهێنێت بە تایبەت ژمارەیەکی زۆر جوتیـار و کـۆیلە لە کێڵگەکانیـان دەژیـان و پێداویسـتیان پـڕ نەدەکـردەوە، بـۆیە پێویستیان بە شوێنی نوێ هەبوو بۆ ڕزگاربوون لەو قەیرانەی کە تێی کەوتبوون، هەروەهـا شـارە بازرگـانیە نوێیەکـان دەرکەوتـن کە ئامانجەکانیـان کـۆنترۆڵ کردنـی بازرگانی نێودەوڵەتی و دەست بەسـەراگرتنی هەمـوو دەروازەکـانی بـوو، سـەرەڕای ئەوەی هۆکارەکان جیاواز و تێکەڵ بوون، بەڵام لە پێناو داگیـر کردنـی ڕۆژهەڵاتـی ئیسلامی و جێبەجی کردنی مەرامەکانیان هەموو هۆکارەکان یەکانگیر بوون.

بەشی چوارەم

هەڵمەتی یەکەم و دووەمی خاچیەکان

باسی یەکەم
هەڵمەتی یەکەمی خاچپیەکان

شەڕی خاچپیەکان تەنها بە قۆناغێکدا تێنەپەڕی بەڵکو بە درێژایی دوو سەدە بەردەوام بوو، شاڵاوەکان سەرەتا لە لایەن خەڵکەوە دەستیانپێکرد، و هۆکاری ئایینی کاریگەری خۆی هەبوو، بەتایبەت وتارەکەی"پاپا ئوریانی دووەم" کە لە ڕۆژی (٢٦)ی تشرینی دووەمی ساڵی (٤٨٨ک/١٠٩٥ ز) لە شاری (ئەلمبردوتت)ی باشووری فەرەنسا پێشکەشیکرد بۆ مەسیحیەکان، لەو وتارەیدا داوای لە مەسیحیەکان کرد شوێنەوارە پیرۆزەکان لە فەلەستین ڕزگار بکەن و لە ژێر دەستی موسڵمانەکان دەریان بهێنن، ئەم وتارەی (پاپا ئوریان) زۆر کاریگەربوو، بەتایبەت لەنێو فەرەنج و نۆرماندییەکاندا، بۆ ئەم مەبەستە هەزاران کەس لە مەسیحیە توندڕەوەکان لەشکریان دروستکرد و ڕوویانکردە قوستەنتینیە بۆ هێرش بردنە سەر وڵاتی شام، خاچپیەکان ناکۆکی و دووبەرەکی و دابەشبوونی ناوچەیی موسڵمانەکانیان بە هەلزانی و هێرشیان هێنایە سەر کەنارەکانی ئاسیا و هەندێک لە شارەکانی باکووری شام، تا گەیشتنە بەیت ولمەقدیس و داگیریانکرد، بە داگیرکردنی بەیت ولمەقدیس دەستیانکرد بە کوشتن و بڕین و تاڵان و وێرانکردنی، بەم جۆرە موسڵمانان هەستیان بە مەترسی ئەم بارودۆخە نوێیە کرد، و دەستیان کرد بە دژایەتی و بەرهەڵستکاری خاچپیەکان.[1]

ئەم هەڵمەتەش بە هەڵمەتی خاچی یەکەم یان جەنگی یەکەمی خاچپیەکان یان هێرشی یەکەمی خاچپیەکان ناسرا، خەڵکێکی زۆر لە ئەوروپا لە شاڵاوێکی گەورەدا خۆیان بۆ ئامادەکرد، خاچپیەکان لە کاتی ڕێکخستنی هەڵمەتەکەیان بوونە دوو بەشەوە، بەشی یەکەم ناونرا بە هەڵمەت یا شاڵاوی گەلان یان گشتی، بەشی دووەمیش ناونرا بە "هەڵمەتی شازادەکان".[2]

---

(١) . د. سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا في العصور الوسطى، ج١/ ص٤٠٥.

(٢) . د. خاشع المعاضيدى واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص٣١.

شالاوی گەلان یان گشتی

کاتێک پاپا ئەوریانی دووەم داوای لە ئوسقفەکان کرد بانگەوازی خەڵکی بکەن بۆ ئەم هێرشە، تارادەیەک وەڵامدانەوەی پیاوە خانەدان و سوارە و دەرەبەگەکان گونجاو بوو، بەڵام وەڵامدانەوەی چینی گشتی لە باوەڕی کەسدا نەبوو، نە ڕەخساندنی باری فیکری و دەروونی و هەروەها خراپی گوزەرانی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە پشتی ئەم وەڵامدانەوەیەوە بوو.[1] کۆمەڵێکی نوێ سەریهەڵدا کە لە ڕاگەیاندن و پروپاگەندە کردن بۆ ئەم شەڕە ڕۆڵێکی کاریگەریان هەبوو، لە پێشەنگی هەموویان "بگرس الناسک" بوو کە سەردانی زۆربەی هەرێمەکانی فەرەنسای کرد و لە ئەنجامدا نزیکەی پانزە هەزار لە دانیشتوانی فەرەنسا شوێنی کەوتن، کە زۆربەیان لە چینی هەژار و نەدار بوون، لە هەمان کاتدا ژمارەیەکی زۆر منداڵ و ژنی تێدا بوو، ئەمانە پێکەوە توانییان لە ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا (پێنج سوپای) گەورە دروست بکەن و بەرەو قوستەنتنیە بەڕێکەون، بەڵام تەنها دوو سوپایان گەیشتنە شوێنی مەبەست، ئەمەش دوای دابڕانی هەندێکیان و کوشتنی هەندێکی تریان لە ئەنجامی خراپی ڕەفتاریان و سەرقاڵییان بە کاری چەتەیی و تاڵان و وێران کردن و زوڵم و زۆر لە کاتی شاڵاوەکەیاندا، بە تایبەت بەرامبەر بە دانیشتوانی ئەو شارانەی پیایاندا تێپەڕ دەبوون، خاچپەکان ڕێگایان بڕی بۆ (صوفیا) و دواتر (ئەدرنە) تا لە مانگی ڕەجەبی ساڵی (٤٩٠ک/ ١٠٩٦ز) گەیشتنە شاری قوستەنتنیە. کاتێک ئەم سوپایە گەیشتە شاری قوستەنتنیە ئیمپراتۆری بیزەنتی "الیکوس کومنین" داوای لێکردن لە دەرەوەی شورای پایتەخت (شارەکە)وە بوەستن،[2] سەرەڕای خراپی ڕەفتاری خاچپەکان لە کاتی شاڵاوەکەیان بەرامبەر بە دانیشتوانی هەرێمەکانی ڕۆژئاوایی بیزەنتە لەوانە دەستەکەی (والتر المفلس) لە بولغاریا وایکرد بولغاریەکان هێرش ببەنە سەریان،[3] ئیمپراتۆری بیزەنتی (الیکوس کومنین) زۆر بە چاکی پێشوازی لێکردن و ئامۆژگاری کردن تا لە پەڕینەوەیان بۆ ئاسیای بچووک پەلە نەکەن تا ئەو کاتەی یارمەتی و هاوکاری سوپای نیزامی لە ڕۆژئاواوە دێت، دوای ئەوەی زوڵم و ستەمی خاچپەکان لەسەر

---

(١) . د. قاسم عبده قاسم: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص١١٤.

(٢) . سعید عاشور: الحرکة الصلیبیة الاولی،ج ١/ص ١٣٥- ١٣٧.

(٣) . د. قاسم عبده قاسم: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص١١٧.

ـنیشـــتوانی ئیمپراتــۆریەتی بیزەنتـــی زۆر بـــوو وەک دزی و کـــاری چەتەیـــی، ئیمپراتۆری بیزەنته بڕیاری گواستنەوەی خاچیەکانیدا بۆ بەشی ڕۆژهەڵاتی بسفۆر، ـەگەڵ ئەوەشدا خاچیەکان بەردەوام بوون لە شاڵاوبردنیان بۆ سەر کێڵگە و گوند و کڵێسـای ناوچەکانی ئیمپراتۆریەت، خاچیەکـان بـازنەی چالاکیەکانیـان ئاڕاستەی باشـووری ڕۆژهەڵات کـرد و بەم هـۆیەوە لە ناوچەکـانی سـەلجووقیەکان نزیـک بوونەوە، لە نزیک شـاری "نیقیە" وردە شـەڕ لە نێوانیانـدا دەستپێکرد، لە تشرینی یەکەمـی سـاڵی (٤٩٠ک/١٠٩٦ز) لە کـاتی کشـانی خاچیەکـان ڕووەو ئەم شـارە، سەلجووقیەکان هێرشێکی ناکاویـان کردە سـەریان و لە کۆی (٢٥) هەزار تەنهـا (٣) هەزاریـان ڕزگاریـان بـوو، ئەم هەڵـمەتە لە قوسـتەنتنیە لای ئیمپراتـۆری بیزەنتـی مـایەوە تـا گەیشـتنی شـاڵاوی دووەم کە بە "شـاڵاوی شـازادەکان" ناسـراوە، بەم شێوەیە شاڵاوی گشتی بە سەرکردایەتی "بگرس الناسک" و "والتر المفلس" شکستی هێنا.[1]

شاڵاوی شازادەکان

ئەم هەڵمەتە بەشی دووەمی شاڵاوی یەکەمی خاچیەکان بوو، کە بە شـێوەیەکی زۆر باش خۆیان بۆ ئامادە کرد بوو، لە کاتێکدا شـاڵاوی گشـتی لە خەڵکی خـراپ و هەژار پێکهـاتبوو، پێکهـاتەی شـاڵاوی شـازادەکان هەمەجـۆر بـوو لە دەرەبەگ و هەندێ لە میرەکان، هەریەک لەمانە ئاڕاسـتە و سیاسـەتێکی تـایبەتی خۆیـان هەبـوو، بۆیە ئەم شاڵاوە لە کرۆکی خۆیدا بریتی بوو لە کۆمەڵێک بۆچوونی جیاوازی دژ بە یەک لە هەموو بوارەکاندا.[2] هـاتنی ئەم سـوپا گەورەیە لای ئیمپراتـۆریەتی بیزەنتـی جێـی سەرسـوڕمان بـوو، چـونکە پێـی وابـوو هێزێکـی بچـووک دێـت و پێشـتر وا ڕاهاتبوو هێزی خاچیەکان لە ژێر دەسەڵاتی بیزەنتەدا بمێنێتەوە، بۆیە نەیتوانی قایل نەبێت بە هاتنی ئەم سوپایە بۆ ناو ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی.[3] کۆمەڵەی یەکەمـی ئەم شاڵاوە بە فەرماندەیی میر (جودفری) و بـراکەی میر (بلدوین) بوو، لەگەڵ بوونی

(١) . د. خاشع المعاضیدی واخرون: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٣١- ٣٢.

(٢) . د. خاشع المعاضیدی واخرون: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٣٢.

(٣) . د. قاسم عبده قاسم: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص١٢١.

ژمارەیەکی دیکەی میرەکان، هەڵمەتی (جودفری) یەکەم هێرشی خاچیەکان بوو کە بتوانێت بە شێوەیەکی ڕێکوپێک لە کۆتایی مانگی ژی الحجە ساڵی (٤٩٠ک/ ١٠٩٦ز) بگاتە سنوری ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، لێرەوە پرسی (باسوخواسی) خاچی لە مێژووی دەوڵەتی بیزەنتیدا دەستی پێکرد و بوویە هۆی واژۆکردنی ڕێکەوتننامەیەک لە نێوان هەردوولادا، بەو پێیە دەبوو خاچیەکان لە ناو سنوری ئیمپراتۆریدا واز لە کاری چەتەیی و دزی و تالانی بهێنن، بەرامبەر بەوەی ئیمپراتۆری بیزەنتی پێداویستیان پێشکەش بکات تا دەگەنە گۆڕەپانی شەڕی دژ بە سەلجووقیەکان، لە مانگی نیسانی ساڵی (٤٩١ک/١٠٩٧ز) ئیمپراتۆری بیزەنتی فەرمانی دەرکرد بە گواستنەوەی جودفری و سوپاکەی بۆ کەنارە دەریاییەکانی ئاسیا تا کاتی گەیشتنی سوپاکانی تر.[1] پاش ماوەیەک هەڵمەتی نیزامی دووەم بە فەرماندەیی ئیمپراتۆر (بوهمیند النورمانی) هات، کە سەرکردایەتی سوپایەکی گەورەی کرد بەرەو ڕۆژهەلات بە هاوڕێیەتی خوشکەزاکەی (میرتنکرد) و ژمارەیەک لە میرەکانی نۆرماند لە باشووری ئیتاڵیا و صقلیە، ئەم هەڵمەتە لە ساڵی (٤٩١ک/١٠٩٧ز) گەیشتە قوستەنتنیە و چوویە ژێر فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆری بیزەنتی، لە هەمان ساڵدا سوپاکەیان گواستەوە بۆ کەنارەکانی ئاسیا لە تەنیشت سوپای (جودفری)، کۆمەڵەی سێهەم بە فەرماندەیی میر (ریموندی چوارەم) کە سەرکردایەتی خاچیەکانی هەرێمی بروفانسی دەکرد گەیشتە نزیک شاری قوستەنتنیە، وەک میرەکانی پێش خۆی ملکەچی خۆی نیشاندا بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی بەمەبەستی بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ئیمپراتۆر لە وەرگرتنی فەرماندەیی و سەرکردایەتی بالای خاچیەکان،[2] هەروەها کۆمەڵەی چوارەم کە لە خاچیەکانی فەڕەنسا بە فەرماندەی میر (روبرت کوڕی ولیم الفاتح) پێکهاتبوو گەیشتە کەنارەکانی بسفۆرو بە هەمان شێوەی میرەکانی پێش خۆی ملکەچی خۆی نیشاندا بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی، دوای ئەوە لە گەرووی بسفۆر پەڕینەوە بۆ ئاسیای

---

(١) . سعيد عاشور: الحركة الصليبية، ج١/ص ١٤٥- ١٤٧.

(٢) . سعيد عاشور: الحركة الصليبية ،ج ١/ص ١٥٣- ١٥٦.

چووک و گەیشتن بە خاچپیەکان کە خۆیان ئامادە کردبوو بۆ هێرشبردنە سەر شاری نیقیە.[1]

لە ڕاستیدا شالاوی خاچپیەکان هەر لە سەرەتاوە ناکۆکی و ناتەبایی نێوانیانی پێوە دیار بوو، سەرەڕای نەبوونی سەرکردایەتیەکی یەکگرتوو، ئەمەش ببووە هۆی نابەشبوون و تێکچوونی خاچپیەکان لە نێوان خۆیاندا، لەو کاتەدا ئیمپراتۆری بیزەنتی هەوڵی ئەوەی دەدا کە ئەم هەلە بقۆزێتەوە بۆ خۆی تا وای لێکردن دان بنێن بە دەسەلاتیدا، و پەیمانی گەڕانەوەی هەموو ئەو زەویانەیدا کە پێشتر سەلجووقیەکان داگیریان کردبوو، بۆیە خاچپیەکان لە قوستەنتینیەوە بەرەو وڵاتی شام بەڕێکەوتن.[2] هەموو هێزەکانی خاچپیەکان دوای ئەوەی قوستەنتنیەیان بەجێهێشت، لە نزیک شاری ئەزمیر کۆبوونەوە لەو کاتەدا (بگرس الناسک) و پاشماوەی هەڵمەتی گشتی پەیوەندییان پێوەکردن، خاچپیەکان هەموو بەیەکەوە لەسەر ئەوە ڕێکەوتن هێرش ببەنە سەر شاری نیقیە، لەبەرئەوەی مەڵبەندی میری سەلجوقی (قلج ارسلان) بوو، بەلام لەو کاتەدا خۆی لە شارەکە نەبوو.

لە ساڵی (٤٩٠ک/١٠٩٦ز) خاچپیەکان گەیشتنە شاری نیقیە و گەمارۆیان لەسەر توند و بەهێزکرد، هەرچەندە میر(قلج ارسلان) کۆمەڵێکی نارد بۆ بەرگری کردن، بەلام بێ ئەنجام بوو، لەو کاتەدا موسڵمانان بارودۆخیان بە دەست گەمارۆی خاچپیەکانەوە زۆر خراپ بوو، بۆیە لە ژێرەوە و بە نهێنی نوێنەریان نارد بۆ لای ئیمپراتۆری بیزەنتە کە ئامادەن شارەکەیانی بدەنە دەست بە مەرجێک ڕێگابدەن بە دەرچوونی خۆیان و ماڵ و منداڵیان، ئیمپراتۆر بە داواکەیان قایل بوو، بەمەش لە ساڵی (٤٩١ک/ ١٠٩٧ز) دەست گیرا بەسەر شاری نیقیەدا، شاری نیقیە یەکەم شار بوو کە خاچپیەکان و بیزەنتەکان دەستیان بەسەردا گرت،[3] خاچپیەکان بەردەوام بوون لە پێشکەوتنیان لە خاکی سەلجووقیەکانی ڕۆم لە ئەسیای بچووکدا، لە کۆتایی حوزەیرانی ساڵی (٤٩١ک/١٠٩٧ز) شاری (نیقیەییان) بەجێهێشت و بوون بە دوو بەشەوە و بڕیاریاندا لە (چورلیوم) یەک بگرنەوە، تێهەڵچونیان لەگەڵ میری

(١) . سعيد عاشور: م- س، ص١٥٦- ١٥٨.

(٢) . ابو الفداء: المختصر، ج٢/ص٢١٠؛ عبدالعزيز سالم: طرابلس الشام، ص٧٧.

(٣) . ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص١٣٤؛ ابو المحاسن: النجوم الزاهرة، ج٥/ص١٦٠.

سـەلجوقی لە شـەڕێکی زۆر بە هێـزدا بـوو، تیایـدا سـەلجووقیەکان تێکشـان و خاچیەکان دەسکەوتی چاکیان بەرکەوت، هەروەها بەرەو باشوور بەڕێکەوتن بێ ئەوەی لەلایەن سـەلجووقیەکان هـیچ بەرگریەکیـان تـووش بێـت تـا گەیشـتنە دەشـتەکانی (قـونیە)[1] کە زۆر بەپیـت و بەرەکەت بـوو، لەبەرئەوەی لەو کـاتەدا هێزەکانی سـەلجوقی لە بەرامبەریان کشابوونەوە و دەرفەتیان بۆ ڕەخساندن بۆ داگیرکردنـی شـاری (هـرقلە)، لەویێ بوونە دوو تیپ، یەکەمیان بە فەرماندەیی میر (بلدوین) و میر (تنکرد) بوو ئاڕاستەکەیان ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ئەسیای بچووک تـا (کیلیکـیە و گرسـوس) بـوو، بەلام تیپـی دووەم کە لە زۆربەی هەرە زۆری خاچیەکان پێکهاتبوو لە سەرووی هەموویانەوە نوێنەری پاپا و میر (جودفری و بوهمینـد و ریمون)بـوون ئاڕاسـتەکەیان بەرەو (ئەنتاکیـا) بوو،(بلـدوین) و تیپەکەی ڕێگـای ڕۆژهەلاتیـان گـرت بە مەبەسـتی داگیرکردنـی شـاری(رەها)، زۆربەی خاچیەکان ڕوویانکردە شاری ئەنتاکیا کە لە کۆتـایی مـانگی تشرینی یەکەمی ساڵی (٤٩١ك/ ١٠٩٧ز) ببـووە جێگـای سـەرەکیان کە لەلایەن میـر (یـانجی سـبان)ەوە فەرمانڕەوایی دەکرا کە لە سەلجووقیەکانی عێراق و شام بوو،[2] خاچیەکان دوای سەرکەوتنیان و دەست بەسەراگرتنی ئەسیای بچووک و ولاتی شام توانییان چەند میرنشـینێک دابمەزرێـنن، لەوانە "میرنشـینی رەهـا، میرنشـینی ئەنتاکیـا، میرنیشـنی تەرابلس، میرنیشینی بەیت ولمەقدیس".[3]

لێرەدا دەتوانین بلێین بەشی کۆتایی شالاوی یەکەمی خاچیەکان گەمارۆدانی شاری قودس بوو بۆ ماوەی (٥) هەفتە لە ساڵی (٤٩٣ك/١٠٩٩ ز)دا، لە هەمان ساڵدا توانییان شاری قودس بگرن و تیایدا کوشتارێکی یەکجار زۆریان ئەنجامدا و تەنها فەرماندەی فـاتمی (افتخـار الـدولە) و هەنـدێ لە پیاوەکـانی ڕزگاریـان بـوو، لەو بارودۆخە هەستیارەدا خاچیەکان لە کڵێسای قیامەت کۆبوونەوە بۆ بەجێ هێنان

---

(١) .قونیە: شارێکی تورکیە دەکەوێتە ناوەڕاستی ئەسیای بچووک و سەلجوقیەکان کردیانە پایتەختی خۆیان لە ولاتی روم کاتی فەتح کردنی ساڵی (٤٧٧ك/ ١٠٨٤ز) (بڕوانە: كي لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، ت-بشير فرنسيس وكوركيس عواد، بغداد، ١٩٥٤، ص ١٧٢).

(٢) . ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص١٣٤؛ أبن الجوزي: المنتظم، ج٩/ ص١٠٥؛ كارل بروكلمان: تأريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة، بنية امين فارس ومنير البعلبكي، بيروت، ص٣٤٥- ٣٤٦.

(٣) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص،٣٥.

یان ئەنجامدانی "نوێژی سوپاس"، بەم شێوەیە قەوارەی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی جێگیر بوو، یەکەم کاری خاچیەکان لە قودس پاککردنەوەی شار بوو لە تەرمی کوژراوەکان کە هەموو شاری داگیر کردبوو، لەگەڵ ڕیشەکێشکردنی موسڵمانان بە هەموو جۆرێک، دواتر مشت و مڕ لەسەر ئەوەی کێ لە قودس فەرمانڕەواییان بکات سەریهەڵدا، چونکە خاچیەکان کاتێک لە ساڵی (٤٩٠ک/١٠٩٦ ز) ئەوروپایان بەجێ هێشت بیریان لەوە نەکردبوویەوە دوای داگیرکردنی قودس لە دەستی موسڵمانەکان چی بکەن، لە هەمان کاتدا پاپا ئوریانی دووەم پێش بیستنی داگیرکردنی قودس کۆچی دوایی کرد، بە بێ ئەوەی هیچ سیستەمێک دیاری بکات بۆ بەڕێوەبردنی شاری قودس، بەڵام لە کۆتاییدا ڕێککەوتن لەسەر هەڵبژاردنی (جودفری البوبونی) لە ژێر ناونیشانی (حامی حریم المقدس) بۆ بەڕێوەبردنی شاری قودس بەم شێوەیە لە ئەنجامی سەرکەوتنی هەڵمەتی یەکەم، دروست کردنی سێ میرنیشین و مەملەکەتێک بەدەست هات.[١]

شالاوی یەکەمی خاچیەکان بە دوو قۆناغ تێپەڕی، یەکەمیان سەرکەوتوو نەبوو، بەڵام دووەم جگە لەوەی سەرکەوتنی بەدەستهێنا هاوکات شێوە ڕێکخستنێکی بەخۆیەوە بینی، و توانییان هەموو ئەو ناوچانە داگیر بکەن کە پیایدا تێپەڕ بوون، لە ئەنجامی ئەم هەڵمەتەدا کاری دزی و چەتەیی و تالان و وێرانی نەک لە ناو خاکی موسڵماناندا بەڵکو لە هەرێمەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیشدا زۆر بوو، گرنگی ئەم هەڵمەتە لەوەدایە شاری قودس داگیرکرا و لە دەست موسڵمانەکان دەرهێنرا کە مێژووی دەسەڵاتی ئیسلامی لەو ناوچەیەدا دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی دووەم خەلیفەی راشدی (عومەری کوڕی خەتاب) (ر.خ) (ساڵی "١٥"ک)، هەروەها توانییان لە ئەنجامی ناکۆکی و ململانێی نێوان میرە عەرەبەکان و نەبوونی سەرکردەیەکی بەتوانا و لێهاتوو بۆ سەرکردایەتی کردنی بەرەی ئیسلامی و بەرگریکردنی لە خاکی موسڵمانان دژ بە هێرشی خاچیەکان سێ میرنشین و مەملەکەتێک لە ناو خاکی موسڵماناندا دابمەزرێنن.

---

(١) . د. قاسم عبدة قاسم: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص،١٣٠.

باسی دووەم

هەڵمەتی دووەمی خاچیەکان

ڕزگارکردنی شاری ڕەها لە دەستی خاچیەکان لە ساڵی (٥٣٩ک/ ١١٤٤ز) بە دەستی عیمادەدین زەنگی دوای (٢٨) ڕۆژ گەمارۆدان هەنگاوێکی بەرچاو بوو، بەمەش یەکەم قەوارەی سیاسی و ئاینی و ئابووری و کۆمەڵایەتی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیدا کۆتایی هات، ئەمە ڕووخانی قەڵایەکی دەروونی گەورە بوو لەسەر خاچیەکان، هاوکات لێدانێکی گەورە بوو بۆ بەرژەوەندیەکانیان لە ناوچەکەدا، هۆکارێکی گرنگیش بوو لە بیرکردنەوە بۆ هەڵمەتێکی تر بۆ سەر ڕۆژهەڵات، خاچیەکان لە دژی عیمادەدین زەنگی هیچیان پێ نەدەکرا تا هاتنی هێرشی دووەمی خاچیەکان.[1]

لە ڕاستیدا ئەم شارە پەیوەندییەکی کەلتوری بە سەرەتای مەسیحیەتەوە هەبوو، بە ڕووخاندنی دوای کەمتر لە (٥٠) پەنجا ساڵ لە دەست بەسەراگرتنی بەدەستی "بلدوین البویونی" ڕەشبینی لای خاچیەکان دروست کرد، بەڵام لای جیهانی ئیسلامی پێچەوانەی خاچیەکان بوو، چونکە سەرکەوتنی موسڵمانان بە سەرکردایەتی عیمادەدین زەنگی فاکتەری سەرەکی بوو لە هاندان و یەکخستنی هەموو توانا و چالاکی موسڵمانان لە دژی خاچیەکان، لە ڕووی سەربازیەوە کەوتنی شاری ڕەها بە دەستی موسڵمانان دەستکەوتێکی گەورە بوو، چونکە دۆڵی فورات ببووە ناوچەیەکی ئیسلامی، هاوکات ناوچەیەکی گرنگ بوو بۆ کۆنترۆڵ کردنی هەموو ڕێگا و بانەکانی نێوان باکووری شام و عێراق و جەزیرە و ئاسیای بچووک.[2]

لە ڕۆژئاوای ئەوروپا جۆرێک لە غەم و مەترسی لە ناو خەڵک و دەزگاکانیان بڵاوبوویەوە و هەستیان بە مەترسی و ئاڵۆزی بارودۆخیان کرد لە ناوچەکانی جەزیرە و وڵاتی شام، سەرەڕای ئەو بارودۆخە پشێو و نائارامە، هیچ لەو سەرکردە ئەوروپیانە هەوڵی هەڵمەتێکی خێرای خاچییان نەدا، بەڵکو هەستان بە ناردنی وەفدێکی فەرەنجی بۆ لای پاپا "بجینیوسی سێهەم(٥٤٠-٥٤٨ک/ ١١٤٥-

---

(١) . أبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٨- ٩؛ أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، ص ٢٧٩.

(٢) . د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، ص ١٣٧.

١١٥٣ز) كە ماوەیەکی کەم بوو دەسەڵاتی پاپەوی وەرگرتبوو، هاوکات وەفدێکی ئەرمەنی هانایان بۆ پاپا و پاشاکانی ئەوروپا هێنا بوو بۆ گێڕانەوەی شاری رەها، لە نێوان سالانی (٥٤٠-٥٤٤ک/١١٤٥ - ١١٤٩ز) ڕووداوەکانی ئەم هەڵمەتە دەرکەوتن کە لە مێژووی شەڕی خاچپەکاندا بە هەڵمەتی دووەمی خاچپەکان ناسرا.[١] بێگومان تێکشانی خاچیەکان لە شاری رەها بەرامبەر عیمادەدین زەنگی ببووە هۆی ئەم پەلامارە بە سەرکردایەتی "کونرادی سێهەم" ئیمپراتۆری ئەڵمان و لویسی حەوتەم پاشای فەرەنسا بۆ ناوچەکە لە کۆتایی ساڵی (٥٤٢ک/١١٤٧ز) و سەرەتای ساڵی (٥٤٣ک/١١٤٨ ز) کە دواجار چارەنووسیان دۆڕاندنێکی گەورە بوو بە دەستی موسڵمانان و پاشای فەرەنسا بە شێوەیەکی زۆر سەیر لە دیلی و کوشتن ڕزگار بوو ئەمەش لە دوای تێکشکانی سوپاکەی.[٢]

کەوتنی شاری رەها قۆناغی یەکەمی لە ئاسۆی ئیسلامی و سەرکەوتنەکانیان تەواوکرد و بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستیە داتەپینی خاچیەکان لە هەڵمەتی دووەمیان دەبینین کە ئامانجیان گێڕانەوەی دەسەڵات و قەوارەی خاچیەکان بوو لە ڕۆژهەڵات.[٣] خاچیەکان بۆ یەکەم جار هەستیان کرد بە مەترسی بارودۆخیان لە ڕۆژهەڵات، بۆیە بانگەوازیان بۆ هەڵمەتێکی نوێ دەکرد، بەڵام لە هەمان کات و لەو بارودۆخە ناسکەدا هاوکاری یەکتریان نەدەکرد، جوسلین هەوڵیدا کە "تل باشر" بکاتە بنکەی خۆی و تێکچوونی لەگەڵ "ریموند"ی میری ئەنتاکیا و دەرچوونی لە ژێر دەسەڵاتی ئەوی خستەڕوو، هاوکات ڕقی بوو لە هاوپەیمانیەتی (جوسلین)، بەڵام بڕیاریدا یارمەتی لە بیزەنتەکان وەربگرێت بۆیە لەلای ئەوانەوە بەڕێکەوت، هاوکات ئەوان خەریکی خۆئامادەکردن بوون بۆ شەڕ لەگەڵ تورکەکان و وەلامی ئەویان نەدایەوە و ئەویش بە لاوازی لە بەردەستیان مایەوە،[٤] دەتوانین بڵێین کەوتنی مەملەکەتی رەهای خاچی بەرهەمێکی گەورە بوو بۆ ڕزگارکردنی میرنشینی (عیمادەدین زەنگی) کە بەردەوام لە مەترسیدا بوو، بەڵام لە دوای ئەو ڕووداوەوە دڵنیابوون.[٥]

---

(١) . د. قاسم عبدة قاسم: هەمان سەرچاوە،ص١٣٧.

(٢) . أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، ص٢٩٧- ٣٠٠.

(٣) . رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبية، ج٢/ ص ٤٦٧.

(٤) . هەمان سەرچاوە،ص ٢٨٣.

(٥) . أبن الأثير: الباهر في التأريخ، تحقيق، عبدالقادر أحمد طليحات، القاهرة، ص٦٩.

ئەم سەرکەوتنە دەرفەتی ڕەخساند بۆ (عیمادەدین زەنگی) بۆ دەست بەسەراگرتنی پێگەی خاچپەکان لەو دەوروبەرە و کۆنترۆڵ کردن و دەست بەسەرداگرتنی هەموو شمەکی دوژمن لە ناوچەکەدا، هەروەها لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنەدا کۆمەڵێک نازناوی لە عەبباسیەکان و سەلجوقیەکان وەرگرت.[1] خاچپەکان بۆ مانەوەیان لە ڕۆژهەلات هەموو هێز و توانایان خستەگەڕ بۆ کۆکردنەوەی هێزەکانیان دژ بە "نورەدین مەحمود" کە گەورەترین هێز بوو لە ناوچەکەدا لە دژی خاچپەکان، نورەدین مەحمود بەم سەرکەوتنەوە نەوەستا بەڵکو بە سوپاکەیەوە بەرەو باکوور بەڕێکەوت و توانی دەست بگرێت بەسەر هەموو ئەنتاکیا لە ڕۆژهەلاتی ڕووباری (أورنت)، هەروەها لە ساڵی (٥٤٢ک/١١٤٧ز) ناوچەکانی "ارناح و کرلاتا و بیلاگ و سرقوت" کەوتنە بەر هێرشی نوردەین مەحمود،[2] ناچار خاچپەکان لە ساڵی (٥٤٣ک/ ١١٤٨ز) گەورەترین سوپایان ئامادەکرد بۆ گۆڕەپانی جەنگ و شاری دیمەشقیان گەمارۆدا لە چوارچێوەی هەڵمەتی دووەمی خاچپەکان، "معين الدين انر" ی فەرمانڕەوای دیمەشق چاوەڕوانی ئەوە نەبوو مەبەستی ئەم سوپایە داگیر کردنی شاری دیمەشق بێت، بەڵام کاتێک ئەم ڕاستیەی بۆ دەرکەوت داوای یارمەتی لە هەموو میرەکانی هەرێمەکانی دەوروبەری کرد بۆ ناردنی سەربازەکانیان، هاوکات داوای یارمەتی لە (نورەدین مەحمود) کرد. هێزی خاچپەکان سەرەتا لای "منازل العساكر" نیشتەجێ بوون کە دەکەوتە دوری (٤ میل) لە باشووری دیمەشق، سوپای خاچپەکان پەلەیان کرد لە پێشکەوتنیان بۆ گوندی "المنره" لەبەر هەبوونی ئاو لەو گوندەدا، سەرەتا سوپای موسڵمانان هەوڵیاندا نەهێڵن خاچپەکان لەوە زیاتر پێشڕەوی بکەن، دواتر لە ئەنجامی تێهەڵچوونی هەردوولادا خاچپەکان هەندێ سەرکەوتنیان بە دەستهێنا و توانیان شارەکە داگیر بکەن، موسڵمانان ناچار بوون شەڕی "عصابات- سەرکێش" ی ئەنجام بدەن، بۆ ڕۆژی دواتر شەڕ لە نێوانیاندا پەرەی سەند و هاوکاری و یارمەتی بۆ موسڵمانان لە هەموو لایەکەوە دەهات، خاچپەکان ناچار بوون بکشێنەوە بۆ دەشتاییەکانی شورای ڕۆژهەلات، دوا بەدوای ئەو ڕووداوە سوپای موسڵمانان هێرش و پەلاماریان بۆ سەر خاچپەکان تازەکردەوە، خاچپەکان

---

(١) . وەکو "الانير المظفر، ركن الاسلام، عمدة السلاطين، زعيم صيوشن المسلين، ملك الامراء، امير العراقيين والشام"، أبن القلانسي: م.ن،ص،٢٨٤.

(٢) . رنسیمان: هەمان سەرچاوە،ص٣٩٢.

بەناچاری هەنگاوی بەرگری کردنیان گرتەبەر بۆ ڕزگاربوون لەو قەیرانەی تێکەوتبوون، بەڵام سوارە موسڵمانەکان لە هەموو لایەکەوە هێرشیان دەکردە سەر سوپای خاچیەکان و تیربارانیان دەکردن، بە شێوەیەک هەموو لەناو یەک شڵەژان و ناچار بوون بە تێکشکاوی بگەڕێنەوە بۆ بنکە سەربازییەکانیان، بەهۆی زۆری کوژراوەکانی خاچیەکانەوە بۆنی تەرمەکان هەموو دەشتەکەی گرتبوو،[1] بارودۆخی خاچیەکان لە وڵاتی شام زۆر خراپ بوو، سەرەڕای کوژرانی (عیمادەدین زەنگی) بە دەستی یەکێک لە خزمەتکارەکانی بە ناوی (برتقش) لە ساڵی (٥٤١ک/ ١١٤٧ز)،[2] جوسلین لە دووەم هەوڵیدا لە هێرش بردنەسەر شاری ڕەها بە مەبەستی دەرهێنانی لە دەستی (نوردەین مەحمود) شکستی هێنا، جەنگاوەرانی هەردوولا "موسڵمانان و خاچیەکان" چاوەڕوانی هاتنی بەشی کۆتایی سەربازانی هەڵمەتی دووەم بوون، بەڵام (لویسی حەوتەم) گیرۆدەی پرۆپاگەندەی پەیوەندی خۆشەویستی نێوان "اليانور الاكوتيانيه" ی خێزانی و میری ئەنتاکیا "ریموند" بوو، بەم هۆیەوە (ڕەهای) لەیادچوو و پەیوەندی کرد بە سوپای "کونرادی سێهەم" لە فەڵەستین و بڕیاری هێرشیاندا بۆ سەر شاری دیمەشق لە بری ڕزگارکردنی شاری ڕەها، لە ئەنجامدا زۆر بە خراپی تێکشکان، ئەمە بوو بە هۆی گەڕانەوەی کونراد بۆ ئەڵمانیا، هەروەها لویسیش لە ساڵی (٥٤٤ک/١١٤٩ز) گەڕایەوە.

لە ئەنجامی ئەم هەڵمەتەدا ژمارەیەکی زۆری خاچیەکان لەناو چوون، لەوەش زیاتر بڕێکی زۆر چەک و تەقەمەنیان لە دەست دا ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ئەم سوپا گەورەیە ئامانجی سەرەکی خۆی بیرچێتەوە، و لە بەرامبەر هێرشی موسڵمانان نەیانتوانی بۆ ماوەی چوار ڕۆژ بەرگری بکەن، ئەمەش بە گەورەترین ئیهانە دادەنرێت بۆ ڕێز و شکۆی خاچیەکان کە دەیانوت سواری خاچی نادۆڕێت، هاوکات هیوا و ئومێدی نوێی دا بە جیهانی ئیسلامی.[3] "نورەدین مەحمود" بەرپرسی حەلەب و "معين الدين انر" بەرپرسی دیمەشق ڕێککەوتن هاوکاری و یارمەتی یەکتر بدەن بۆ ڕاوە دوونانی خاچیەکان لە ئەنجامی دۆڕانیان لە شام لە ساڵی (٥٤٤ک/ ١١٤٩ز)دا، سوپای ئیسلامی دەستی کرد بە تێکدانی قەڵای "العريمه" کە لە ژێر دەسەڵاتی خاچیەکاندا بوو، هەروەها بنکەی هێرش و پەلاماری خاچیەکان

---

(١) . أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية،ج١/ص١٣٣.

(٢) . أبن واصل: مفرج الكروب في اخبار بني ايوب، ص ٩٩- ١٠٠؛ أبن القلانسي: م.ن،ص٨٤- ٨٥.

(٣) . رنسيمان: . هەمان سەرچاوە،ص٤٥٧.

بـوو، تـا لەگەڵ خـاکە کە ڕێـک بـوو، هاوکـات موسـڵمانەکان توانیـان زۆرێـک لە خاچیەکان لە نێوانیاندا "برتراند بچووک" کە یەکێک بوو لە فەرماندەکانی خاچیەکان لەگەڵ خوشکەی بەدیلی بگرن، دواتر بران بۆ شاری حەلەب و (١٢) ساڵ لە زینداندا مانەوە.[١]

بەم شێوەیە هەڵمەتی دووەمی خاچیەکان کۆتـایی هـات هەرچەنـدە ئەم هەڵمەتە پاپـاو قـدیس "برنـارد" پیلانیـان دانـا بـوو، و دوو گەورە پاشـای ئەوروپـا سەرکردایەتیان دەکرد، و دانیشتوانی ئەوروپا هیوایەکی زۆریان بە سەرکەوتنی ئەم هەڵمەتە بوو، بەڵام هەڵمەتەکە شکستی هێناو ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراو بە دیل گیـرا کە لە نێـو دیلەکانـدا میرێـک هەبـوو. تێکچوونی پەیوەنـدی نێـوان خاچیەکـانی ئەوروپا و بیزەنتەکان و بە پێچەوانەوەی ئەوانەوە یەکبوونی ریزەکانی موسڵمانان لە نێو خۆیاندا کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر بـاری دەروونـی خاچیەکـان لە کاتی شەڕکردندا.

ئۆباڵی شکستهێنانی هەڵمەتی دووەمی خاچیەکان دەکەوێتە ئەستۆی سـەرکردە و فەرمانـدەکانیان بە هـۆی ململانـێ و تێکچـوونی پەیوەنـدی نێوانیـان،[٢]جـگە لە دەرکەوتنـی "نـورەدین مەحمـود" لە سـاڵی (٥٤٦ک/ ١١٥١ز) کە ڕۆڵێکـی گەورەی هەبوو لە بەرگری کردنی هێرش و پەلامـاری خاچیەکـان و چوونە نـاوچەی "راس الما و". [٣]

نوردەین مەحمود سەرکردایەتی سوپای ئیسلامی کرد و لە نـاوچەی "عین الجر" لە دەشـتی بیقـاع و لە نزیـک دیمەشـق دابەزی بـۆ شـەڕ کـردن لەگەڵ خاچیەکـان، هاوکـات دەرکەوتنـی گەشـتیگەلی میسـری لە کەنارەکـان هانـدەرێک بـوو بـۆ نـوێ بـوونەوەی شـەڕ لەگەڵ خاچیەکـان، ئەم گەشـتیگەلیە پـڕ بـوو لە هێـز و چەک و تەقەمەنی و لە (٧٠) حەفتا بەلەمـی جەنگی بە هەمـوو پێداویسـتیەکانیەوە پێکهـاتبوو، گەشتیگەلی میسر هێرشـی کردە سـەر خاچیەکان، دوای تێکشکاندنیان ژمـارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و بەدیل گرتن، کەشتیگەلی میسر هەرچیـان هـاتەڕێ سـوتاندیان و بەلەمێکـی زۆری خـاچی و بیزەنتیـان دەسـتکەوت، دوای ئەم سـەرکەوتنە بەرەو شـاری عەککـا بەڕێکەوتـن، موسـڵمانان بەهەمـان شـێوەی (یافـا) شـاری (عەککا)یـان

---

(١) . أبن القلانسي: م.ن،ص٣٠٩- ٣٢١؛أبو شامە: م.ن،ص١٤٩- ١٥١.

(٢) . رنسیمان: م.ن،ص٤٦٢.

(٣) . د. خاشع المعاضیدي واخرون: الوطن العربي والغزو الصلیبي، ص١١٨.

ڕزگار کرد، دوا بەدوای ئەوە موسڵمانان هێرشیان بردەسەر "صیدا و بیروت و تەرابلس" و توانیان زەرەرێکی توند بدەن لە دوژمن، لە ئەنجامی ئەو هەموو سەرکەوتنەی کە کەشتیگەلی میسری بە دەستی هێنا، (نورەدین مەحمود) بڕیاریدا سەردانیان بکات، چونکە خزمەتێکی گەورەیان پێشکەشکرد لە تێکشکاندنی خاچیەکاندا،[١] دوای دوو ساڵ لە دۆڕاندنی خاچیەکان (بلدوین) پاشای بەیت ولمەقدیس بڕیاریدا هێرش بکاتە سەر شاری عەسقەلان و توانی سوپایەکی زۆر گەورە بە هەموو پێداویستیە جەنگیەکانی ئەو سەردەمە ئامادە بکات، شاری عەسقەلان یەکێک بوو لە بە هێزترین پێگە سەربازیەکانی کەناری دەریا، سوپای خاچیەکان بۆ ماوەی چەند مانگێک گەمارۆیاندا، هەرچەندە گەشتیگەلی میسری بە هانایانەوە هاتن و هەموو چەک و تەقەمەنی و خواردنێکی پێگەیاندن، بەڵام لە ئەنجامی هەڵەی یەکێک لە موسڵمانان لە چوونی بۆ سوتاندنی بورجی خاچیەکان، ئاگری ئەو بورجە پەرەی سەند و گەیشتە شاری عسقلان، و کەلێنی خستە شورای شارەکە، هەندێ لە سوارە خاچیەکان هاتنە ناو عەسقلان و هەرچەندە ئەوان کوژران، بەڵام بەردەوام بوونی گەمارۆکە لە سەریان بووە هۆی داگیرکردنی لە لایەن خاچیەکانەوە، بەمە خاچیەکان شاری عەسقەلانیان کردە سەنتەری دژایەتی کردنی موسڵمانان لە میسر و شام و جەزیرەی فوراتی.[٢]

ڕووداوە سیاسیەکانی ناوچەی ئیسلامی

ڕووداوە سیاسیەکانی سەر گۆڕەپانی میسر زۆر بە خێرایی بەرەو نەمانی دەسەڵات هەنگاویان دەنا بە تایبەت لە دوای مردنی "الافچل بن بدرالجمالی" لە ساڵی (٥١٥ک/ ١١٢١ز)،[٣] نەبوونی فەرمانڕەوایەکی بە توانا و لێهاتوو بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات، وایکرد وڵاتی میسر بکەوێتە گێژاوەیکی بێ کۆتای پڕ پیلان و خوێن ڕژانەوە، بەمەش دوژمنان لە دەرەوەی میسر خۆشحاڵ بوون، لە ساڵی (٥٤٥ک/١١٥٠ز) بلدوینی سێهەم هەستا بە چاککردنەوەی قەڵای غەززە بۆ هێرشبردنە سەر میسر، شاری عەسقلان کە بە دەستی میسریەکانەوە مابوویەوە، مەترسی بوو لەسەر خاچیەکانی فەڵەستین، خاچیەکان توانییان لە ساڵی (٥٤٨ک/

---

(١) . أبن القلانسي: هەمان سەرچاوە،ص٣١٤.

(٢) . رنسیمان: هەمان سەرچاوە،ص٥٤٥.

(٣) . أبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ٣٠٢.

١١٥٣ز)دا داگیری بکەن.[1] بەم شێوەیە تا دوای نیو سەدە لە هاتنی هەڵمەتی یەکەمی خاچیەکان کەنارەکانی فەلەستین نەکەوتە دەستی خاچیەکان، ئەمەش بۆ خۆی هۆکارێک بوو بۆ دۆڕاندنەکانی خاچیەکان لە بەرەکانی باکوور دژ بە (نورەدین مەحمود) و سەرکەوتنیان بەسەر خیلافەتی فاتمی پێشوو لە عەسقەلاندا.[2]
لە ساڵی (٥٥٩ک/١١٦٣ز) بلدوینی سێهەم مرد، ئەم کەسە سیاسەتی دەرەوەی بەرامبەر داگیرکردنی وڵاتی میسر ڕوون و ئاشکرا بوو، بەڵام دوای نەمانی خۆی جێگیرەکەی بە ناوی "امالریک یەکەم" کە بە "عموری یەکەم- Amaloric1" ناسرا، سیاسەتی بریتی بوو لە زنجیرەیەک هەوڵدان بۆ داگیرکردنی میسر، چونکە بارودۆخی سیاسی ئەو سەردەمە وای دەخواست بە تایبەت دوای یەکبوونی حەلەب و دیمەشق لە ژێر فەرمانڕەوایی "نورەدین مەحمود"دا، بە ڕای ئەو داگیرکردنی خاکی میسر تاکە چارەسەر بوو بۆ ڕزگاربوونی خاچیەکان، دوای ئەوەی "عموری یەکەم" دڵنیا بوو لەوەی ئەگەر بێت و میسر و شام یەک بگرن و لە ژێر کۆنترۆڵی موسڵماناندا بمێننەوە ئەوا میرنیشینی خاچیەکان و بەرژەوەندیەکانیان لە ناوچەکەدا دەکەوێتە مەترسیەوە، سەرەڕای ئەم بارودۆخە، (نورەدین مەحمود) لە گۆڕانکارییە سیاسیەکانی ناوچەکە و ململانێی نێوان موسڵمانان و خاچیەکاندا بێ ئاگا نەبوو،[3] بۆیە "نوردەین مەحمود و عموری یەکەم" خۆیان ئامادەکرد بوو بۆ بەدەستهێنانی خەڵاتە گەورەکە، ئەویش وڵاتی میسر بوو بە هەموو توانا "ئابووری و چڕی دانیشتوان"ە کەیەوە، هەوڵەکانی (عموری یەکەم) لەبەر نەبوونی توانای "مرۆیی و مادی" لە میرنشینی بەیت ولمەقدیس و گۆڕانی نەخشەی پەیوەندی سیاسی نێوان هێزە ئیسلامیەکان لە ناوچەکەدا شکستیان هێنا، لە گرنگترین ڕووداوەکانی سەر خاکی میسر و خیلافەتی فاتمی ئەوەبوو "چرغام و شاور" کوژران و (ئەسەدەدین شێرکۆ) بووبە وەزیر لای (خەلیفە عاچد)، لە دوای مردنی شێرکۆ ساڵی (٥٦٤ک/ ١١٦٩ز) سەلاحەددین یوسفی کوڕی ئەیوب لە وەزارەتدا شوێنی گرتەوە و توانی لە ماوەی کارکردنی لە وەزارەتی فاتمیدا جێ دەستی دیار بێت، هاوکات توانی لەسەر ناوچە ئیسلامیەکان خۆی وەک سەرکردەیەکی قارەمان و جوامێر و لێهاتوو نیشان بدات، ڕووداوە مێژووییەکانی

---

(١) . هەمان سەرچاوە،ج٩/ ص ٤٢؛ أبن القلانسی، م.ن،ص٣٢١.

(٢) . د. قاسم عبدە قاسم: هەمان سەرچاوە،ص ١٣٩.

(٣) . د. قاسم عبدە قاسم: هەمان سەرچاوە،ص ١٣٩- ١٤٠.

ـۆچەکە شاهیدی توانای سەلاحەددین لەو سەردەمەدا، سەرنەکەوتنی پڕۆژەی هێرشی هاوبەشی نێوان "عموری یەکەم و بیزەنتەکان"لە ساڵی (٦٦٥ک/ ١١٦٩ز) لە ـژی میسریەکان، و سەرنەکەوتنی گەمارۆیان بۆ سەر (دیماگ)کە ماوەی (٥٠) ـەنجا ڕۆژی خایاند بەڵگەیەکی ڕوونی تواناو لێهاتویی سەلاحەدینن.[1] ئەم ڕووداوانە هۆکارێکی بە هێز بوون بۆ جێگیربوونی دەسەڵاتی سەرکردەیەکی لاوی وەک (سەلاحەددینی ئەیوبی) لە میسر، ئاڵای (نورەدین مەحمود) بەسەر پێنج پایتەختدا "شەکاوە" بوو ئەوانیش، بریتیبوون لە "دیمەشق، ڕەها، حەلەب، موسڵ، قاهیرە"، نورەدین زۆری لە سەلاحەدینی ئەیوبی دەکرد تا هەنگاوی گرنگ و خێرا بنێ بۆ لە ناوبردنی خیلافەتی فاتمی و گێڕانەوەی میسر بۆ ژێر ئاڵای خیلافەتی عەبباسی، بەڵام سەلاحەددین چاوەڕوانی دەرفەتێکی چاکی دەکرد تا بۆی ڕێک بکەوێت، ئەویش یەکەم ڕۆژی هەینی ساڵی (٥٦٧ک/ ١١٧١ز) بوو کە ناوی خەلیفەی فاتمی لە وتاری ڕۆژی هەینی لابرد و ناوی خەلیفەی عەبباسی هێنا، لە دوای یەک هەفتە خەلیفەی فاتمی "العاچد" کۆچی دوایی کرد، کە دوا کەسی بنەماڵەی فاتمیەکان بوو.[2] لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەدا سەلاحەددین بوو بە دەسەڵاتداری یەکەمی میسر لە قۆناغێکی مێژوویی زۆر گرنگی نێو قۆناغەکانی ململانێی دژ بە خاچیەکان. جگە لە توانا و لێهاتووی سەلاحەددین، کۆمەڵێک هۆکار یارمەتی دەربوون بۆ جێگیربوونی و ناو دەرکردنی، لەوانە دەوڵەمەندی میسر و مردنی (نورەدین مەحمود) لە ساڵی (٥٦٩ک/ ١١٧٤ز)، هاوکات مردنی "عموری یەکەم- امالریک" پاشای بەیت ولمەقدیسی دوژمنی لە هەمان ساڵدا، هەموو ئەمانە چاکترین دەرفەت بوون بۆ دووبارە یەکخستنی بەرەی ئیسلامی دژ بە خاچیەکان و سەرکردایەتی کردنی ئەم بەرەیە لە لایەن سەلاحەددینەوە و چارەسەرکردنی هەموو کێشە و ململانێکانی نێوانیان.[3] دوا بەدوای ئەم ڕووداوە سیاسیانە بە ڕەزامەندی خەلیفەی عەبباسی، سەلاحەددین لە ساڵی (٥٧٠ک/ ١١٧٥ز) پاشایەتی خۆی لە وڵاتی میسر و شام ڕاگەیاند، سەلاحەددین بۆ ماوەی (شەش ساڵ) لە ساڵانی (٥٧٢- ٥٧٧ک/ ١١٧٦- ١١٨١ز) بەمەبەستی ڕێکخستنی بارودۆخی میسر و شام و خۆئامادەکردن بۆ بەرەنگاربوونەوەی خاچیەکان، لە میسر مایەوە، لەو کاتەدا سەلاحەددین بە

---

(١) . أبن الأثير: هەمان سەرچاوە، ج٩/ص١٠٦- ١٠٦

(٢) . أبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص١١١- ١١٢.

(٣) . هەمان سەرچاوە، ج٩/ ص١٢٤- ١٧٢؛ د. قاسم عبده قاسم، هەمان سەرچاوە،ص١٤٠.

شـێوەیەکی زۆر زەق و گەورە خـۆی لە قەرەی خاچیەکـان نەدەدا، سـەلاحەددین هەمـوو ناوچەکـانی نێـوان نیـل و فـوراتی بە هەمـوو توانـا مـادی و مرۆییەکـانیەوە کۆنترۆڵ کرد.

لەوکاتەدا خاچیەکان چەند هێرش و پەلامارێکیـان بردە سـەر نیمچە دورگەی سینا، تەنانەت هێزەکانیان گەیشتنە دەریاچەکانی نـاوچەی سـویس، هەروەهـا چەند هەڵمەتێکیان بردەسـەر "تیما و"ی نیوە دورگەی عەرەبی،[1] "رنیالدی شاتیون" میری کرک کە بە "ارناگ" ناسراو بوو، هەوڵیدا لە پێناو دەست بەسـەراگرتنی جووڵانە وە و چالاکیە بازرگانیەکانی نێوان بەندەرەکانی میسر و حیجاز، دەریـای سـوور ببڕێت و مەکـکە و مەدینـە داگیـر بکـات، بەڵام گەشـتیگەلی میسـری تـوانی بە تەواوی گەشتیگەلی خاچیەکـان لە نـاو بەرێـت،[2] ئەم ڕووداوانە هەمـوو هۆکـار بـوون بـۆ ئەوەی سـەلاحەددین دەسـتبکات بە گەورەتـرین شـەڕ لەو سـەردەمەدا لە دژی خاچیەکان ئەویش شەڕی (حگین) بوو لە ساڵی (٥٨٢ک/ ١١٨٧ز)دا.[3]

---

(١) . أبن الأثير: م.ن، ج٩/ ص ١٥٢- ١٢٣؛ ابو شامە، م.ن، ج٢/ ص٢٨- ٣٧.

(٢) . أبن الأثير: هەمان سەرچاوە، ج٩/ص ١٥٩- ١٦٠.

(٣). ابن شداد: النوادر السلطانية،ص ٦٠- ٧٣؛ أبن الأثير: هەمان سەرچاوە،ج٩/ص١٧٦- ١٧٩.

بەشی پێنجەم

ڕاگەیاندنی دەروونی لە شەڕی خاچیەکان

ڕاگەیاندنی دەروونی لە شەڕی خاچپەکان

لەپاش کۆچی دوایی (نورالدین محمود) [1] لە ساڵی (٥٦٩ک/ ١١٧٣ز)دا جیهانی ئیسلامی بوو بەچەند دەوڵەتۆکەیەک و ململانێ کەوتە نێوانیانەوە، تا لەم کاتانەدا سوڵتان سەلاحەددین دەرکەوت کە بۆ دووبارە بنیاتنانەوەو یەکخستنەوەی جیهانی ئیسلامی هەوڵیدەدا کەلەوەو پێش لەدەستی دابوو، بۆ زیندوکردنەوەی ئەو قەوارەیە لە سایەی دەوڵەتی ئەیوبیدا کاری دەکرد. [2]

سوڵتان سەلاحەددین سەرکردەیەکی سەدەکانی ناوەڕاست بوو توانی زۆربەی لایەنەکانی سەربازی و ڕامیاری و کارگێڕی و کۆمەڵایەتی ڕێکبخات، و باشترین ڕێ و شوێنی بۆ دابنێت، ئەوەی لە کەسێتی سەربازی سەلاحەددین بکۆڵێتەوە بۆی دەردەکەوێ کە لەهەمــوو ئەو گریمــانە ســەربازییانەدا کە پێشــتر لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئــاوادا هەبــوون جیــاوازە، بەشــیکردنەوەو لێکــدانەوە دەردەکەوێ کە تیــۆری جەنگی لای سەلاحەددین لە ڕووی هونەری و تاکتیکی ڕاستی و تواناو مەبەست و ئامانجەکانییەوە جیاوازی زۆرە لەو تیۆرانەی کە پێشتر هەبوون. [3]

هەر لەوکــاتەی ســەلاحەددینی ئەیــوبی جــڵەوی لێپرســراوی گــرتە دەســت بەمەبەستی تەواو کردنی بەرنامە پێشینەکانی، هەڵمەتە ڕاگەیاندنە دەروونیەکانی ڕۆڵێکــی کــاریگەرو گرنگیــان هەبــوو لەیەکخســتنی هێــزە ئیســلامیەکان بــۆ بەرپەرچدانەوەو بەرەنگار بوونەوەی خاچ دروشمەکان، لە ڕێگای ڕێکخستنی ڕای گشتی ئیسلامی و خۆ ئامادە کردنیان بۆ جیهاد لە پێناوی خودا و بەدەستهێنانی سەرکەوتن لە پاشەڕۆژدا لە ڕێگای چەندین هۆو شێوازی جیاواز، لەوانە نوسینی نامەی سوڵتانی (الکتابە السلگانیە)، [4] نامەی برایانە (الرسائل الاخوانیە)، [1] کە ڕۆڵی

---

(١) . (نورالدین محمود) لەساڵی (٥١١ک /١١١٨ز) لەشاری حەڵەب لەدایک بووە، کوڕی (عماد الدین زنگی)ە، پاش مردنی باوکی ساڵی (٥٤١ ک /١١٤٧ز) دەسەڵاتی وەرگرت، فەرمانڕەوای (شام و جەزیرە و مصر) بووە، بەپاشای چاکەخواز ناوبانگی دەرکردووە، هەروەها بەچاکترین و دادپەروەرترین پاشاکانی سەردەمی خۆی دەژمێردرێت. (ابن الجوزی: المنتظم في تأریخ الملوک الامم، ج١٠/ ل٢٤٨–٢٤٩؛ سبط ابن الجوزی: مرآة الزمان في تأریخ الاعیان، ج٨/ ل٣٠٥؛ ابو شامة: الروضتین، ج١/ ل٢٢٧ –٢٢٩).

(٢) . ا.ر.جب: صلاح الدین الایوبی، ل١٩٣؛ فشر: تاریخ اوروبا العصور الوسطی،ل١٨٨.

(٣) . چــونکە ســوڵتان جەنگــی دەروونــی ســتراتیژی و تــاکتیکی لە شــەڕەکانی پیــادەکردووە، و ئاگــاداری ئەوشێوازە دەرونیانە بووە بۆ پێکانی ئامانجەکانی دژی خاچ دروشمەکان، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (ئاراس فریق زینل: جەنگی دەرونی لە سەردەمی سەلاحەددینی ئەیوبیدا، ل٢٩-٥٠).

(٤) . نــامەی ســوڵتانی (الکتابــة الســلطانیة): تایبەتە بە خۆگرتنی کاروبــاری دەوڵەت و ئیش و کــاری ســوڵتان لەناوخۆو دەرەوە، کە پێکهاتووە لە دانانی خەلیفەکان و میرەکان و لە ڕێو ڕەسمی (مەراسیم) پێدانی پۆستی

ڕاگەیاندنی دەروونی و پڕوپاگەندەیان دەبینی.[2] دەوڵەتی ئەیوبی و فاتمی لە نووسینی تۆماری هەواڵ و بڵاوکردنەوەی ئاگاداریە سوڵتانیەکاندا لەیەک دەچوون، ئەم دوو دەوڵەتە بۆ ئاهەنگ گێڕان لە بۆنە ئاینیە تایبەتیەکانیاندا دەردەچوون، هەرچەندە وتاری ئەو بۆنە ئاینیانە یەکێکی تر دەیخوێندەوە لەزاناکان (العلماء)،[3] جگە لە ڕۆڵی ڕاگەیاندنی نوسەران لەسەردەمی سەلاحەددینی ئەیوبی کە کاری نووسەری یان لە (دیوانی الانشا و)[4] دا دەکرد، وەک (القاچی الفاچل)[5] کە بەڕێوەبەری ئەم دیوانە بوو و هەروەها (العماد الکاتب).

بۆ نموونە سوڵتان سەلاحەددین کە بۆ خەلیفەی عەبباسی (الناصر لدین الله)[6] ی نووسی، و تێیدا مژدەی ڕزگارکردنی (گبریە وعکا) و کەنارەکانی دەریای شامی

وەزارەتەکان و فەرمانەدەیی و فێرکردن و وتار بێژەکان و ئاگاداریەکانی کۆشکی سوڵتان. بڕوانە (القلقشندی: صبح الاعشی، ج٩/ ل٢٩).

(١) .نامەی برایانە (الرسائل الاخوانیة): پێک هاتبوو لە باس کردنی هەستی کەسایەتی لە ڕازی بوون و توڕە بوون و خۆشەویستی و ڕک بوونەوە، گەورە نوسەران ئەو جۆرە نامانەیان چارەسەر دەکرد وەکو (القاضی الفاضل) و (أبن الاثیر) و ئەوانی تر، بڕوانە (نصر الله بن محمد بن الاثیر: المثل السائر في ادب الکاتب والشاعر، ل٤٦-٤٧.

(٢) . هەر لەسەردەمی دەوڵەتی فاتمیەکاندا بۆ بەڕێوە چوونی کاروباری دەوڵەت بەشێوەیەکی ڕەسمی و ئاڵو گۆڕ کردنی نامەی تایبەتی و کەسی. لە نێوان نوسەرەانی ئەو سەردەمەدا، لەو نامانە کەباس لەچالاکی و کەژاوەو دەرچوونیان بۆ ئاهەنگێران و هەستان بۆ نوێژکردن دەکات. (ابن الصیرفی: قانون دیوان الرسائل، ل٢٧).

(٣). أبن شداد: النوادر السلطانیة، ل٢٤٩.

ج

(٤).دیوانی الانشاء: ئامرازی پەیوەندی حکومەتە لەگەڵ لقەکانی لەناوخۆو دەرەوە ، هاوکات دەربڕی هەستەکانی میللەت بوو، و ئەگەر بێت و پەڕاوەکانی دیوانی الانشاء کۆبکرایەتەوە مێژوویەکی تەواوی لێ دەردەچوو. بڕوانە (القلقشندی: صبح الاعشی، ج١/ ل١٣٥؛ بدوی: الحیاة الادبیة في عصر الحروب الصلیبیة بمصر والشام، ل٣٣٤).

(٥).القاضي الفاضل: ناوی (عبدالرحیم بن علی بن محمد بن حسن بن البیسانی اللخمی العسقلانی) ناسراو بوو بە (القاضي الفاضل)، لە ساڵی ٥٢٩ک/١١٣٥ز لە شاری عسقلان لەدایکبووە، چوە بۆ ئەسکەندەریە، پاشان بۆ قاهیرە، یەکێک بوو لە کەسە هەرەنزیکەکانی سوڵتان سەلاحەددین، هاوکات وەزیری بووە، ڕۆڵی بەرچاوی هەبوو لە (دیوان الانشاء)، نامەیەکی زۆری هەبوو، لە ساڵی (٥٩٦ک/١٢٠٠ز) لەشاری قاهیرە کۆچی دوایی کرد.(ابن خلکان: وفیات الاعیان، ج٣ل/ ١٥٨؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرە، ج٦/ ل١٥٦؛ابن الساعي: الجامع المختصر في عنوان التواریخ وعیون السیر، ج٩/ ل٢٨).

(٦). الناصر لدین الله: لە ساڵی (٥٥٣ک/١١٥٨ز) لە دایک بووە ، لە پاش مردنی باوکی ساڵی (٥٧٥ک/١١٧٩ز)، بووە خەلیفەی عەباسی بۆماوەی (٣٧) ساڵ، پیاوێکی زمان پاراو ولێهاتووبوو، لە سەر دەمی ئەم خەلیفە

پێراگەیاند، وتی: "سوپاس بۆ خوا بۆ بەجێهێنانی بەڵێنەکەی، بۆ سەرکەوتنی ئەم ئایینە لە رابردوو و داهاتوودا، (گبریە) ئاڵای ئیسلامی تیا هەڵکرا و لە (عکا)ش میللەتی کافرەکان تێک شکێنران، کە مسوڵمانەکان بە چاوی خۆیان بینیان ئاوەدان بوو، خۆشترین و پیرۆز ترین رۆژیان بوو".[1]

سەلاحەددین هەوڵی دەدا دەوڵەتەکەی ببەستێتەوە بەچەندین تۆڕی خێرایی پەیوەندیکردنەوە،[2] ئەوەی کە بەلای سەلاحەددینەوە گرنگ بوو زانینی هەواڵی جێگرو فەرمانڕەواکانی و زانینی هەموو شتێک کە لە ولاتدا ڕوو دەدات و دەرکردنی بڕیاری تایبەت بەو مەسەلانە بوو. دەوڵەتەکەی سەلاحەددین هەمیشە لە حاڵەتی ئامادەییدا بووە، بەهۆی ئەو شەڕو شۆڕە زۆرانەی کە لەنێوان خۆی و خاچ دروشمەکاندا ڕووی دەدا، زۆربەی ساتەکانی فەرمانڕەوایی ئەوێی گرتەوە.[3] ئەمەش وای دەخواست هەمیشە گوێ قوڵاخی هەواڵی بێت و لەکاتی پێویستدا خۆی ئامادە بکات، ئەگەر دوژمن بیری لەشەڕ بکردایەتەوە کە هێرش بکاتە سەریان، یان ولاتێک لە ولاتەکان هێرش بکاتە سەر ولاتێکی تر لەو کاتەدا هێزی فریاکەوتنی بۆ دەناردن،[4] سەلاحەددین لە گەیاندنی هەواڵدا پشتی بەم سێ ڕێگایە دەبەست:-

١-پۆست.[5]

٢-کۆتری نامەبەر (الحمام الزاجل).[1]

خاچ دروشمەکان لاواز بوون، بە هۆی سەرکەوتنەکانی سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی، لە ساڵی (٦٢٢ک/١٢٢٥ز) کۆچی دوای کرد. (السیوطي: تاريخ الخلفاء، ل٤٤٨-٤٥٠).

(١). القلقشندی: مأثر الانافة في معالم الخلافة، ج٣/ ل٣٠١.

(٢). بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە العمري: المصطلح الشريف ل٢٣٤.

(٣). ابن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ل٢٨٣؛ ابن قاضی شهبة: الكواكب الدرية، ل٢١٥.

(٤). القلقشندی: صبح الاعشی، ج٤/ ل٦١؛المقريزي: الخطط، ج٢/ ل٢١١.

(٥). پۆست: بریتی بوو لە گواستنەوەی نامەو هەواڵ بە ئەسپ و حوشتر، ئەگەر ئەمانەیش نەبوونایە بە پیادە دەیان گواستەوە. پۆستە یەکێکە لە هۆکارە گرنگەکانی گواستنەوە و بڵاوکردنەوەی هەواڵی ناوخۆو دەرەوە، ئەم هۆکارەش لەلایەن زەنگیەکانەوە گرنگی یەکی زۆری پێ دەدرا.ئەم شێوەیەش تا هاتنی نەوەی ئەیوبییەکان و تا کۆتایی هاتنی دەوڵەتەکەیان هەر بەردەوام بەکاریان دەهێنان، گرنگیەکی زۆریان بە هەواڵی دەوروبەرو ئەو ڕووداوانەی کە بەسەریاندا دێت دەدا تەنانەت لە کاتی شەڕیشدا بەردەوام بوو، بە تایبەت لەلایەن هێزی دەوروبەری پاشا (دەرگاه)وە، و کە هەموو شتێکی دەربارەی پاشاکان پێدەگەیشت لەکاتی شەڕو ئاشتی ئاگادار دەکرایەوە هەروەها لەهەموو کارێک لە شەو و ڕۆژدا دەیانکرد، هەموو ڕۆژێکیش لە لایەن سیخوڕەکانیەوە هەواڵی پێ دەگەیشت. (أبن الاثير: الباهر، ل٨٧؛ القلقشندی: صبح الاعشی، ج٤/ ل٣٧؛ العمري: المصطلح الشريف، ل٢٥٤). بۆزیاتر زانیاری بڕوانە(امين: الاستخبارات الايوبيه، ل٢٩٤-٢٩٦؛ حسين: الجيش الايوبی، ل١٧٣-١٧٤).

٣-ئاگردان.[٢]

سوڵتان (نورالدین محمود) بۆ یەکەمجار کۆتری نامەبەری بۆ گەیاندنی نامەی حکومی بەکارهێنا،[٣] دوای ئەوەی بینی حکومەتەکەی بەرەو فراوانی دەڕۆیشت، خاچ دروشمەکانیش لەدەوریان بوون، کەهێرشیان دەکردە سەر وڵاتێک لە وڵاتەکانی پێویستی بەگەیشتنی هەواڵی ئەو ناوچەیە دەبوو بەئەوەی رزگاریان بکات.

بەم هۆیەوە بوو لە ساڵی (٥٦٧ک/١١٧١ز) لەسەردەمی وەزارەتی سەلاحەددیندا بڕیاری دروستکردنی وێستگەیەک لەسەر گرنگترین ڕێگەکانی وڵاتدا درا، و چەندین فەرمانبەرو راهێنەری شارەزای بۆ دامەزرێنرا، نامەکەشیان لەسەر پەڕۆیەکی تەنک دەنوسی و بەتیرێک بەبن باڵی کۆترەکانەوە دەبەست و بۆ شوێنی مەبەستیان دەنارد، قۆناغ بە قۆناغ لەکۆترێکەوە بۆ کۆترێکی تر دەیانگواستوە تاکو دەگەیشتە ئەو شوێنەی کە (نورالدین محمود)ی لێبوو، سەلاحەددین بایەخ و گرنگی کۆتری نامەبەری دەزانی، بۆیە چەندین ویستگەو هێڵی ئاسمانی لەنێوان فەرمانڕەواکانیدا لەشام و مصر ڕێکخست.[٤] لە چوارچێوەی کارو چالاکیەکانی چۆن گرنگی بەکاروباری شام دەدا، هەروەها گرنگی بە کاروباری مصریش دەدا، و زۆر هەوڵی دەدا بە خەڵکی شام بڵێت کە ساغ و سەلامەتە و بە ماوەیەکی کەم گەیشتۆتە مصرو دڵنیایان بکاتەوە، بۆیە سەلاحەددین بە کۆتری نامەبەر نامەکانی بەخێرایی دەنارد، بەمەبەستی پوچەڵ کردنەوەی ئەو پڕوپاگەندانەی کە دژی سەلاحەددین دەکران و بڵاودەکرانەوە. هاوکات (العماد الکاتب) دەگێڕێتەوە هەر بەگەیشتنی بۆ شاری قاهیرە بڕیاریدا بە نووسینی نوسراوێک بۆ لایەنی پەیوەندیدار لە وڵاتی شام و تیایدا وتی: "بۆ پووچەڵ کردنەوەی پڕوپاگەندەکان، و گۆڕینی ئەو

---

(١). کۆتری نامەبەر (الحمام الزاجل): دەتوانین بە پۆستی ئاسمانی ناوی بنێین لە دەوڵەتی ئەیوبی، لەبەر ئەوە دەوڵەتان لەسەر ئەم جۆرە پۆستە ڕاهاتبوون پێش دەرکەوتنی دەزگا پەیوەندی یە نوێیەکان بە تایبەتی لە کاتی شەڕەکاندا بەهۆی تیژی بیری و خێرایی فڕینی و گەڕانەوەی بۆ شوێنی خۆی ئەگەر چەند ساڵێک لەو شوێنەوە دووربێت. (أبو شامة: الروضتین، ج١/ ل٥٢١؛ ئەمین: الاستخبارات الایوبیة، ل٣٠٠). (بۆزیاتر زانیاری بڕوانە امین: الاستخبارات الایوبیە،ل٣٠٠؛ حسین: الجیش الایوبی، ل١٨٠-١٨٩).

(٢). ئاگردان: شوێنێکە بۆ بەرز کردنەوەی ئاگر لە شەودا و دوکەڵ لە ڕۆژدا بۆ بە ئاگا بوون لە جموجۆڵی دوژمن. (المقریزي: الخطط، ج٥/ ل١٩).

(٣). العمري: المصطلح الشریف، ل٢٥٤؛ المقریزي: الخطط، ج٢/ ل٢٣١.

(٤). العمري: المصطلح الشریف، ل٢٣٤؛ المقریزي: الخطط، ج٢/ ل٢١١، ٢٣١.

مەترسیانەو بۆ دڵنیایی، هەواڵی مژدە بەخشمان پێدا ڕەوانە کرد".[1] هەروەها لە ڕەمەزانی ساڵی (٥٨٦ک/١١٩٠ز) سەلاحەددین بە کۆترێک نامەیەکی نارد بۆ (حلب)، و (حماه) و لەوێوە بۆ (عکا)، تاکو جێگرەکەی (الملک القاهر) باڵا دەستی (حلب) لە هێرشی خاچ دروشمەکان ئاگاداری بکاتەوە کە بەهۆی بێهێزی و سستی سوپای ناوچەکەوە هێرشیان کردبووە سەر ئیمارەتی (أنگاکیە)ی نزیک (حلب)، بەهۆی ئەوەی سوپاکەیان لە (عکا)بوو، بەڵام هێزە یەدەگەکانی (حلب) توانیان شکست بە دوژمن بهێنن و نەهێڵن بە خۆیان بزانن تا شمشێریان لە ڕوویاندا هەڵکێشا و (٧٥) سەربازیان لێکوشتن و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ بەدیل گرتن.[2]

هەروەها لەکاتی گەمارۆدانی خاچ دروشمەکاندا بۆ شاری (عکا) لە نێوان ساڵانی (٥٨٥-٥٨٧ک/١١٨٩-١١٩١ز)دا بەردەوام بە ڕێگای ئەم جۆرە کۆترانەوە هەواڵی موسڵمانە گەمارۆ دراوەکانی پێ دەگەیشت. بەهەمان شێوە بە پێچەوانەشەوە لە سەلاحەددینەوە بۆ دانیشتوانی ئۆردوی (عکا). (القاچی الفاچل) وەسفی ئەو کۆترانە دەکات و دەڵێ: "کۆترەکان فریشتەی پاشاکانن".[3] ڕۆڵی کۆترەکان بەو فریشتانە دەچووێنێ کە دادەبەزنە سەر پێغەمبەران، ئەمە جگە لەوەی کە هەواڵ و ئەمانەتی گرنگیان دەگەیاند، هاوکات لە خیانەت کردن دوور بوون.

ئەوە باسی خێرایی پۆستە بوو، کە باڵی کۆترەکان لە بارودۆخی شەڕ لەگەڵ خاچ دروشمەکاندا گەیەنەری هەواڵ بوون، ئەوەی کە بۆ بەرپەرچدانەوەی هەموو کارێکی سەربازی پێویست بوو بۆ پووچەڵ کردنەوەی پیلانەکانی دوژمن لە باری ئاسایی دا بەپۆستدا بە حوشتر و ئەسپ دەنێردرا.

بەم شێوەیە سوڵتان سەلاحەددین بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجەکانی بۆ زیاتر ئاگادار بوون لە هەواڵەکانی دەوڵەتەکەی، گرنگی زۆری بەم شێوازە دەدا(واتە پشت بەستن بە کۆتری نامەبەر).

مردنی (نورالدین محمود) ڕێگەی بۆ خاچ دروشمەکان خۆش کرد کە دەست بخەنە نێو کارو بارو کێشە نێو خۆییەکانی وڵاتی شام، بەهۆی ئەو بارودۆخەوە

---

(١).أبو شامە: الروضتین، ج١/ ل٢٧٤.

(٢). أبن شداد: النوادر السلطانیة، ل١٤٣. کورتی و وردی لە گرنگترین تایبەتمەندیەکانی کۆترە نامە بەرەکان بوو، هاوکات (بسم الله)و پێشەکی و نازناو هەمووی هەڵدەگیران تەنها کات و مێژوو دیاری دەکراو بەهێڵێکی باریک دەنووسرا،و قەبارەی ئەم نامە ئاسمانیانە یەقەدەر نینۆکی پەنجە دەبوو بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (العبادی: دراسات فی تاریخ الحضارە العربیة، ل١٧٠؛ ویست: الحروب الصلیبیة، ل١٧٨.

(٣). أبو شامة: الروضتین، ج١/ ل٢٠٥؛ ابن قاضی شهبة: الكواكب الدریە، ل٢١٥.

سەلاحەددین لە مصرەوە بەرەو وڵاتی شام بە مەبەستی جیهادو پاک کردنەوەی وڵات لە خاچ دروشمەکان کەوتە ڕێ. کە مەبەستی پشتگیریکردنی (الملک الصالح اسماعیل)[1] بوو دژ بە دوژمنی دەرەکی و لەناوبردنی ئەوانەی هاوکاری خاچ دروشمەکانیان دەکرد لەدژی مسوڵمانان.[2]

ئەوەی کە ئاشکرایە میرەکانی دیمەشق لە پشتگیری کردنی سەلاحەددین دڵنیا نەبوون، هەر لەبەر ئەوەش پەیمانەکەیان لەگەڵ خاچ دروشمەکان پووچەڵ نەکردەوە، بۆیە سەلاحەددین لە ڕێگەی ڕاگەیاندنی دەروونییەوە هەوڵی دا ڕای گشتی دژیان کۆبکاتەوە، بۆ ئەومەبەستەش زانایانی ئاینی بەکاردەهێنا، بۆ نموونە داوای لە (شێخ أبن أبی عصرون)[3] کرد کارێک بکات موسڵمانانیان لێ بە ئاگا بهێنێ، و پتر مەبەستی سەلاحەددین لەو کارە چوونی بۆ وڵاتی شام بووە، چونکە دەیزانی کە زانایانی ئاینی زیاتر کار دەکەنە سەر خەڵک، بۆیە سەلاحەددین بۆ شەڕی نوریەکان پشتی بەیەکێ لەو زانایانە بەست، ئەمەش لە وتەیەکیدا دەردەکەوێت کە دەڵێت:"فأن بلسانه تغمد السیوف"[4] واتا" بەزمانی شمشێر دەوەستێ". سەلاحەددینی ئەیوبی لە کاتی کردە سەربازیەکانی ڕووی کردە (صیدا) و لەگەڵ گەیشتنی هەواڵی (سوپاکەی سەلاحەددین) لە ٢١ جمادی یەکەم ساڵی (٥٨٣ک/١١٨٧ز) شارەکە خۆی بەدەستەوەدا. لەدواییدا ڕووی کردە بەیروت دوای ڕۆژێک ئابڵوقەی داو لەو کاتەدا پڕوپاگەندەیەکی زۆر بڵاوببویەوە کە گوایە سوپای ئەیوبی چوونەتە نێو شارەکە و سەرکردەکانی خاچ دروشمەکان سۆراخی ئەم

---

(١). الملک الصالح اسماعیل: کوڕی (نورالدین محمود)ە، (٥٥٨-٥٧٧ک/ ١١٦٢-١١٨١ز)، لەپاشاکانی بنەماڵەی زەنگیە لەشام و جەزیرە، پاش کۆچی دوایی باوکی ساڵی (٥٦٩ک/١١٧٤ز)، دەسەڵاتی (دیمەشق و حلب)ی گرتە دەست لە تەمەنی (١١) ساڵیدا، بۆیە میر (شمس الدین محمد بن عبدالملک بن المقدم بن خلدون) کاروباری دەوڵەتەکەی بۆ دەبرد بەڕێوە، لەتەمەنی (١٩) ساڵیدا کۆچی دوایی کرد. (سبط أبن الجوزي: مرات الزمان، ج٨/ ل٣٦٦؛ المقریزي: السلوک، ج١/ ل١٦٧؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ج٦/ ل٨١-٨٢).

(٢). کاتێک خاچ دروشمەکان هێرشیان کردە سەر (بانیاس) لە پاش مردنی (نورالدین محمود) لە کۆتایی مانگی شەوالی ساڵی (٥٦٩ک/١١٧٤ز) گەمارۆیان دا. (أبن المقدم) بەمەستی ڕێککەوتن بۆ لایان دەرچوو بەمەرجێک پارەیەکی زۆریان پێدا هاوکات دیلەکانیان ئازاد بکات. (نوری: سیاسة صلاح الدین، ل١٢٨).

(٣). شیخ بن ابي عصرون: دادوەری شارەکانی (شەنگار و نصیبین و حەران)بوو، لە ساڵی (٥٤٥ک/١١٥٠ز) گەیشتە شاری حلب و لەگەڵ نورالدین محمود چووە شاری دیمەشق لە کاتی رزگارکردنی ساڵی (٥٤٩ک/١١٥٤ز) ، چەند پۆستێکی وەرگرت لە ناوەوە و دەرەوەی شاری دیمەشق، لە ساڵی (٥٧٣ک/١١٧٧ز) بوو بە داوەری داوەرانی شاری دیمەشق، پێش مردنی بە ١٠ساڵ چاوەکانی لە دەست دا. (ابن تغري بردي:النجوم الزاهرة، ج٦/ ل١١٠).

(٤).سبط ابن الجوزي: مرات الزمان،ج٨/ ل٣٢٤؛ابو شامة:الروضتین، ج١/ ل٢٣٣.

مەسەلەیان کرد بۆیان دەرکەوت کە پروپاگەندەیە، و سوپاکە نەهاتوونەتە نێو شارەکە و ویستیان خەڵکەکە هێور بکەنەوە بەڵام نەیان توانی، چونکە خەڵکەکە ترسێکی زۆریان لێ نیشتبوو بەهۆی ئەو پروپاگەندانەی کە لەناویاندا بڵاودەکرایەوە، هەربۆیە ناچار بوون داوای ئاسایش و ئارامی لە سەلاحەددین بکەن. سوڵتان بەدەنگ داواکەیانەوە چوو و لە ٢٩ی جمادی یەکەمی ساڵی ٥٨٣ ک/ ١١٨٧ز)دا شارەکە درا بەدەستی مسوڵمانەکانەوە.[(١)] بۆیە دەتوانین بڵێین ئەو سەرکەوتنە ئەنجامی ئەو پروپاگەندانە بوو لە شارەکەدا دەکرا. هەروەها نووسەرەکان (الکتاب) ڕۆڵێکی ڕاگەیاندنی دەروونی گرنگیان بینی لەسەردەمی سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبیدا لەنێو ئەو نوسەرانەشدا (القاچی الفاچل) کە سوڵتان ستایشی کرد کاتێ بۆ مجاهیدەکان دواوەو ووتویەتی: "وا هەست نەکەن کە من بە شمشێری ئێوە توانیومە دەست بەسەر وڵاتدا بگرم، بەڵکو بە پێنوسەکەی (الفاچل) توانیومە ئەم کارانە ئەنجام بدەم".[(٢)] الفاچل وەسفی جەنگی ئازایانی گەلەکەی دەکات و لەوانەش وەسفی شمشێرەکەی سەلاحەددین دەکات و دەڵێ:

ماچیات علی الدوام دوامی هی فی النصر نجده الاسلام

فی یمین السلگان اژا جردتها أشبهتها صواعق فی غمام[(٣)]

(القاچی الفاچل) بوو بە زمانحاڵی گەل و لەسەر زاری سەلاحەددینەوە بۆ خەلیفەو پاشاو میرەکان قسەی دەکرد. ڕووداوەکانی وڵاتی تۆمار دەکرد و بڵاوکراوەکانێ پەخش دەکردو وێنەی جەنگەکانی دژی خاچ دروشمەکان دەکێشا و نامەی سەرکەوتنەکانی دەنووسی، هەروەها وەسفی شوراکان و جەنگەکانی دەکرد، بۆیە نامەکانی لە پالأ بایەخە ئەدەبیەکەیدا بایەخێکی مێژوویيان هەیە.

(العماد الکاتب)یش وەک گەواهیدەرێک بەشداری دەکات، کەخۆی شتەکانی دەبیست و وەسفی جەنگەکانی دەکرد و دەربارەی سەلاحەددین دەیگوت: "لە

---

(١). ابن الاثیر: الکامل ، مج٧/ ل٣٣٠؛ أبو الفداء: المختصر، ج٢/ ل١٥٦.

(٢).المقریزي:الخطط،ج٢/ ل٣٦٦؛ ابن العماد: شذرات الذهب، ج٤/ ل٣٢٤.

(٣). العماد الکاتب: خریدة القصر-قسم شعراء مصر، ج١/ ل٣٥. واتە:

هەردەم لەسەر کارەکانی لێوەشاوە و لێهاتوو بووە

کە لە سەرکەوتندا هەردەم فریاد ڕەسی ئیسلام بووە

ئەو شیرەی کە لەلا ڕاستی سوڵتان بکێشایە

شێوەی هەورە بروسکە لە ئاسمانێکی هەوراوی

خزمەتـی دابـووم و لەتەکیـدا دەڕۆیشـتم و لەتەکیشـیدا دادەبەزیـم".[1] سـەردەمی سـەلاحەددین بەهێزتـرین سـەردەمی بەرەنگـار بـوونەوەی دوژمـن بـوو و پڕبـوو لەسەرکەوتنی سەربازی بەشێوەیەکی ئەدەبی سەرکەوتنەکانی سەلاحەددینی تۆمـار کـردووەو بەهـۆنراوەش وەسـفی ئەم سـەرکەوتنانەش دەکـات، لەوانەش لە پـارچە هۆنراوەیەکدا کە باس لە ڕزگار کردنی قودس و شام دەکات وەسفی سـەلاحەددین دەکات و دەڵێت:

رأيت صلاح الدين أفچل من غدا

وأشرف من أچحى، وأكرم من أمسى

وقيل: لنا فى الارچ سبعه أبحـــر

ولسنــــا نرى الا أناملـــه الخمسا[2]

(العمـاد الكاتـب) شـەڕەکانی (نورالـدين و صـلاح الـدين)ی تۆمـار کـردووەو و شـاعيران هۆنراوەيـان پيـا هەڵـداوە و لەسـەر زمـانی ئەوان نـامەی نووسـيوە و بەدەستی خۆی مژدەی سەرکەوتنەکانی دەنووسی، کاتێک کە دوژمـن لە (عکا) شـکا سی يان چل مژدە نامەی نووسی،[3] لە کاتی ڕزگارکردنی قـودس، حەفتـا نوسـراوی مژدە بەخشی نوسی کەبەسـەر خەڵکيدا لە مزگەوتەکانـدا دەخـوێنرانەوە،[4] لەوانەش نوسـراوەکەی بـۆ (الـديوان) لە بەغـدا کەسـەرەتاکەی بەمُ ئـايەتە دەسـت پێـدەکات، دەڵێت: ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الَّزِينَ يَمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِى الْأَرْچِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّزِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّزِى ارْتَچَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْناً﴾.[5] لەکاتی شيکردنەوەی نامەی نوسەردا دەردەکەوێت کەسـەرەتا بە ئـايەتێکی قورئـانی پيـرۆز دەسـتی پێکـردووەو دوای ئەوەی سوپاسـی خـوای کـردووە بـۆ ئەو سەرکەوتنەی بەسـەر کافرەکانـدا و گەڕانەوەی قـودس بـۆ ژێـر دەسـتی موسـڵمانان، نامەکە بەردەوام دەبێت لە دەرخستنی گەورەيـی ئەو سـەرکەوتنە تاوەسـف کردنـی هەموو سـەرکەوتنەکان کۆتايی دێت جگە لە (صور) کە نوسـەر مزگێنی ئەوە دەدات

---

(١).العماد الكاتب: البرق الشامي، ج٣/ ل١٥.

(٢). العماد الكاتب: خريدة القصر، بداية قسم شعراء الشـام، ل٣٤-٣٧، ٥٤-٥٦؛ خريدة القصـر- قسـم شـعراء مصر، ل٦-٩. واتە:

(٣).ابو شامة: الروضتين،ج٢/ ل٩٦.

(٤).هەمان سەرچاوە، ل١٥٩.

(٥). واتە :"خوا بەوانەی لە ئێوە بڕوايان هەيە و ئاکار و چاکن، بەڵێنی دا: لەم زەمينە دەيانکاتە جێگە نشين ، هەروەکو چۆن ئەوانەی بەر لەوانی کردە جێنشين. دينەکەشيان - کە خۆی پەسـەندی کردووە- هەر بۆيـان دادەمەزرێنێ و ترسەکەشيان بۆ دەکاتە دڵنيايی".(سورەتی نور، ئايەتی ٥٥، وەرگێڕاوی مامۆستا هەژار).

که بەم زوانە ڕزگـار دەکرێـت و ئەم نـامەیە بە پەخشـانێکی سـەروادار (السـجع) نووسراوە.[1]

هەروەهـا هـاوەڵێکردنی زانایـان و سـۆفیەکان بـۆ سـەلاحەددین لە کـاتی ڕزگـار کردنی (بیت المقدس)دا ساڵی (٥٨٣ک/١١٨٧ز) کە خەڵکیان هان دەدا بۆ جیهاد کردن و حەماسـەتی خەڵکیـان بەرز دەکردەوە، و مژدەی سـەرکەوتنی نزیکیـان بە خەڵـک دەدا کە نـزیکەی (٩١) سـالأ بەدەسـتی خـاچ دروشـمەکانەوە دیل بووە کە لە سـاڵی (٤٩٢ک/١٠٩٨ز) دەسـتیان بەسـەری داگرتبـوو، لەم بـارەیەوە (أبـن شـداد) دەڵێـت: "سەرکەوتنی گەورەی بەدەستهێنا، خەڵکێکی زۆر لە ئەهلی زانست و پەیڕەوکەرانـی تەریـقەت کاتێـک بیسـتیان کە خـوای گەورە لەسـەر دەسـتی سـوڵتاندا سـەرکەوتنی بەدەست هێناوە، لە کەنارەکان و قودس دا بە سوپاسگوزاری و نزاو پاڕانەوە بۆ ئەو سەرکەوتنە بەرز بووبۆوە".[2]

لەو زانایانەی کە ڕۆڵێکی گرنگیان لە وشیار کردنەوەی خەڵکی بۆ جیهادو بەرز کردنەوەی ورەیان بۆ ڕزگار کردنی وڵاتی شام بینی (الحسین بن عبدالله بـن رواحه الانصـاری) [3](ت٥٨٥ک/١١٨٩ز) بـوو، کە یەکێکە لەو زانـا بەنـاو بانگـانەی کە شـان بەشانی سەربازانی ئیسلام دژی دوژمنـان دەجەنگـان و ڕۆڵێکی گرنگیـان هەبـوو لە کۆڕی ڕێنمـاییە ئاینییەکـان و وەڵامـدانەوەی خەڵکی و خەڵـک خسـتنە سـەر ڕێگـای ڕاسـت و بانگەشـەیان بـۆ جیهـاد کـردن و بەرز کـردنەوەی ورەیـان دەکـرد، کە لەشەڕی خاچ دروشمەکان شەهید بوو.[4]

خـۆ ئامـادەکردنی دەروونـی و هێرشـی ڕاگەیانـدن بـۆ یەکخسـتنی هێـزە ئیسـلامیەکان و و جیهـاد کـردن کـارێکی سـانا نەبـوو، گیـانی خۆ بەدەستەوە دان و دووبەرەکـی زۆر بەربـڵاو بـوو بەتـایبەت لە نێـو بەرپرسـە ناوخۆییەکانـدا، بەڵام لێهاتوویی و دڵسۆزی وای کرد کە خەڵک وشیار بکاتەوە و ڕای گشتی فشار بخاتە

---

(١). بروانە دەقی نامەکە لە پاشکۆی ژمارە(١) ی ماستەر نامەی (ئاراس فریق زینل:جەنگی دەروونی لە سەردەمی سەلاحەددیندا)..

(٢). النوادر السلطانیة، ل١٨٢.

ج

(٣). الحسین بن عبدالله بن رواحه الانصاری: لە سـاڵی ٥١٥ک/١١٢١ز لە دایک بووە باوکی وتـاربێژی حمـاه بوو، ماوەیەک بە دیلی لای خاچ دروشمەکان مایەوە ، لە ساڵی ٥٨٥ک/١١٨٩ز لە شـەڕی عکا کوژرا.(الكتبی: فوات الوفیات، ج١/ل٣٧٦-٣٧٧).

(٤). الصفدي:الوافي بالوفیات، ج١/ ل٣٧٦.

سەر بەرپرسە ناوخۆییەکان. سەلاحەددین هەوڵی دەدا بزوتنەوەی جیهادی بۆ ڕزگار بوون فراوان بکات و هەموو جیهانی ئیسلامی تێیدا بەشدار بێت.(١)

ئەمە سەرەڕای ڕۆڵی مزگەوتەکان لە ڕووی ڕاگەیاندنی دەروونییەوە، چونکە مزگەوت لە ڕۆژانی هەینی‌دا شوێنی گوتار بێژی بوو، لەکاتی نائاساییدا خەڵکیان بۆ گوێگرتن لەو گوتارانەی کە بەو بۆنەیەوە دەدرا کۆدەکردەوە، وەکو ئەوەی لە دوای مردنی (الملک الصالح أسماعیل) ساڵی (٥٧٧ک/١١٨١ز) و جوڵەی خاچ دروشمەکان لە (دمیاگ) کەدەیانوویست دەست بەسەر مصردا بگرن، لەسەربازەکانەوە نوسراوێک لەو بارەیەوە بۆ قاهیرە چوو و لەمینبەری مزگەوت خوێنرایەوە کە بەم ئایەتە دەستی پێ دەکرد:: ﴿انْفِرُوا خِفَافاً وَثِقَالاً وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾(٢) ئەو نوسراوە ڕێنمایی و ئامۆژگاری زۆری تێدا بوو کە هانی خەڵکی دەدا بۆ جیهاد لە پێناوی خودا و بووە هۆی ئەوەی کە خەڵکی مصرو قاهیرە دەست بەگریان و باوکەڕۆ بکەن، و خۆیان پێ نەگیراو ژمارەیەکی زۆریان بۆ جیهاد کردن دەرچوون.(٣) هەندێک جاریش گوتار لە مزگەوتەکاندا نەدەخوێنرایەوە ئەمەش بەگوێرەی پێویست بوو. (أبن شداد) لە وەسفی شەڕی (عکا)دا، دەیگێڕێتەوە کە سەلاحەددین میرو خاوەن ڕایەکانی لە خێوەتەکەی خۆیدا کۆ کردەوە و پێی وتن کە گوێ لە قسەکانی بگرن و پاشان وتی: "بەناوی خوا، سوپاس بۆ خوا، درود لەسەر پێغەمبەری خودا، بزانن کە ئەم دوژمنە دوژمنی خودا و دوژمنی ئێمەیە، و هاتوونەتە وڵاتمان، و پێیان ناوەتە ناو خاکی ئیسلام، و خەریکە بەتەواوی بەسەریانا سەردەکەوێ، پەنا بە خودا، ژمارەیەکی کەمیان ماوە، و دەبێ گرنگی بدرێت بە ڕیشەکێش کردنیان، وخوا فەرمانی ئەوەی پێ کردووین، ئێوە دەزانن کە ئێمە و سوپاکەمان هیچ شتێکمان بەدواوە نی‌یە کە بگاتە فریامان، تەنها (الملک العادل) نەبێت ئەویش بەڕێگەوەیە، ئەم دوژمنە ئەگەر بمێنێ و دەست بەسەر دەریادا بگرێت پشتیوانی زۆر پەیدا دەکات، ئەمە بۆچوونی منە، و هەر کەسێکیش بۆچوونی لەم بارەیەوە هەیە با پێمان بڵێت".(٤)

---

(١). الجنحاني: حطين رمز الوحدة والتحرر، مجلة المؤرخ العربي، العدد (٣٩)، السنة ١٥، ١٩٨٩، ل١٨٠.

(٢). واتە:"سوکبارین یان گرانبارین ، بۆ غەزایە ڕێ دابگرن و لە گیان و ماڵ بەخت کردن درێغ مەکەن. گەر بزانن هەر بە قازانجی خۆتانە".(سورەتی تەوبە، ئایەتی ٤١، وەرگێڕاوی مامۆستا هەژار).

(٣). المقريزي: الخطط، ج١/ ل٣٥٦.

(٤). النوادر السلطانية، ل٩٧.

(أبن شداد) له وەسفی گەمارۆی قودس دا له لایەن دوژمنەوە دەڵێت: "کۆمەڵێ میر له خێوەتی سوڵتان کۆبوونەوە و پێی وتم که قسەیان لەگەڵدا بکەم و هانیان بدەم بۆ جیهاد و ئەوەی خودا بۆی ئاسان کردم پێم وتن و بەقسەیان کردم".[1]

نابێ ڕۆڵی ڕاگەیاندنی دەروونی شاعیرانی سەردەمی سەلاحەددین لەیاد بکەین. کاتێ که هێرشە توندەکانی خاچ دروشمەکان بۆ سەر شام دەستی پێکرد هانی شاعیرانی دەدا که هۆنراوە بنووسن و بەشان و باڵی ئەو سەرکردانەدا هەڵا بدەن که مسوڵمانانیان له حاڵەتێکی شکست و بێ هیواییەوە گەیاندە حاڵەتی ڕاپەڕین و بەرهەڵستی کردنی داگیرکاری و سەرکەوتن و بەتەواوی دوژمنیان له وڵاتدا دەرکردووە. هەر لەسەرەتاوە که سەلاحەددین هاوڕێیەتی (اسدالدین شێرکۆ)[2]ی مامی دەکرد لەکاتی هێرشەکانی بۆ سەر مصر تا گرتنە دەستی سەرکردایەتی، هەموو هەوڵێکی بۆیەکخستنی بەرەی ئیسلامی بووە له چوارچێوەی ئامانجە دەروونیەکانیدا و شاعیرانی مصرو شام هاوڕێی بوون و وەسفی سەرکەوتنەکانیان دەکرد و شانازیان به سوپاکەیەوە دەکرد، لەوانە (أبو محمد فتیان)(٥٣٠-٦١٥ک/١١٣٥-١٢١٨ز)[3] که وەسفی سەلاحەددین و توانای سوپاکەی و شکاندنی خاچ دروشمەکانی له (دمیاگ) ساڵی (٥٦٥ک/١١٦٩ز) دەکرد. هەروەها (سبع بن خلف) ی شاعیریش وەسفی جیهادی سەلاحەددین لەدەست بەسەرا گرتنی دیمەشق له ساڵی (٥٧٠ک/١١٧٤ز) دەکات، دواتریش دەست دەکات بەیەکخستنەوەی بەرەی ئیسلامی و گێڕانەوەی داستانە مێژووییەکانی سەرکەوتن بەسەر دوژمناندا به نەمری هێشتنەوەی شەڕکەرو ناودارەکانی سوپای سەلاحەددین.

له ڕوانگەی ئەوەی باسکراو سەرکردەکانی ڕای گشتی ئیسلامی له سەردەمی سەلاحەددین لەنوسەرو زاناو گوتار بێژو شاعیران له ڕووی ڕاگەیاندنەوە کردیان، بووە هۆی ئەوەی گیانی جیهادی له خوێنی موسڵمانان بچەسپێ و بەزوویی ئەو

---

(١). هەمان سەرچاوە، ل٢١٢.

(٢). اسدالدین شیرکو: ناوی (شیرکو بن شادی بن مروان) وەزیری خەلیفە (العاضد)ی فاتمی بوو له مصر، شێرکو بەواتای (اسد الجبال-شێری چیاکان) دێت، سەرکردایەتی سێ هەڵمەتی کرد بۆ وڵاتی مصر له ساڵی (٥٥٩ک/١١٦٤ز) که به هەڵمەتی یەکەمی سەر مصر ناسرا، و هەڵمەتی دووەم له ساڵی (٥٦٢ک/١١٦٧ز)، و سێیەم له ساڵی (٥٦٤ک/١١٦٨ز)، شایەنی باسە تەنها دوو مانگ و پێنج رۆژ له وەزارەت مایەوە و له ٢٢ی جەمادی الاخرە ساڵی (٥٦٤ک/١١٦٨ز) کۆچی دوایی کرد. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (عطا عبدالرحمن محی الدین: ئەسەددین شێرکۆ ژیاننامە و ڕۆڵی له شەڕی خاچییەکاندا).

(٣). أبن خلکان: وفیات الاعیان، ج٤/ ل؛٢٤ العماد الکاتب: خریدة القصر-قسم شعراء الشام، ج١/ ل٢٤٧.

بانگەشـەیەی کە ئەو ڕووناکبیرو خاوەن بۆچوونانە سـەرکردایەتیان دەکرد بـووە بزووتنەوەیەکی میللی بەهێز، لەسـەرووی هەموویـانەوە سـەلاحەددینی ئەیـوبی کە دەوڵەتێکـی دامەزرانـد، قەڵەمڕەوەکەی لە حەلەبەوە درێـژ دەبـۆوە تـاکو ڕووبـاری فـوڕات لە بـاکورەوە تـا قـاهیرە و ڕووبـاری نیـل لە باشـوورەوە و لە خـۆ ئامادەکردنیشدابوو بۆ پەلاماردانی خاچ دروشمەکان لە شام،[1]ڕاگەیاندنی دەروونی لەسەردەمی شـەڕو ئاشتی‌دا هاوپەیمانی دبلۆماسی یە، ئەمەش چەکێکی کاریگەرە کە لەسـەرخۆیی و ئـارام گـرتن لەگرنگتـرین خاسـیەتەکانیەتی، هاوکـات لەوێ دەردەکەوێت کە پیشاندانی هێز بۆ دوژمن و ترساندنی لە کاتی شـەڕو ئاشتی دا چەندین ئامـانج دەستەبەر دەکات، خۆئامـادەکردن و هێز پێکەوە نـان ئامانجەکانی ڕاگەیاندنی جەنگی دەروونین، ئەویش لە ڕێگای ترس بردنە دڵی دوژمنەوە کە وای لێبکات زات نەکات بجوڵێتەوە. بۆ نمونە لە ڕۆژی (٨ی محرمی سـاڵی ٥٦٧ک/١١ی ئەیلولی ١١٧١ز) لە قـاهیرە نمایشـێکی سـەربازی بـۆ هێزە سـەربازییە مصـریەکان ئەنجام درا، سەلاحەددین ئەو کاتە هێشتا وەکو وەزیری خەلیفەی (فاتیمی)و جێگری (نورالدین محمود) بوو لە مصـر.. نێردراوی (بیزنگە و خـاچ دروشـمەکان) ئامـادەی ئەو نمایشە بوون، ڕۆژو شەوێک بەردەوام بوو ژمـارەی ئەو سوپا ڕێکخـراوەی کە ئامـادەی نمایشـەکە بـوو (١٤٧) (گلـب)[2] بـوو، [3]نەهاتوەکـانیش (٢٠) (گلـب) بـوون، ژمـارەی ئامـادە بـووانیش گەیشـتە (١٤) هەزار، سـوارەکان زۆربەی زۆریـان لە

(١). ئەوەش دوا قۆنـاغ بـوو لە قۆناغەکانی یەک گرتنی بەرەی ئیسـلامی دوای رزگـارکردنی حەلەب سـاڵی (٥٧٩ک/١١٨٣ز) سـەلاحەددین خـۆی ئامـادەکرد بـۆ ڕوو بەڕووبـوونەوەیەکی بەر بـلاو لە دژی خـاچ دروشـمەکان. لەو کـاتەدا خـاچ دروشـمەکان لە دوورگەی (سـینا) چەنـد هێرشـێکیان کـرد تـاکو گەیشـتنە ناوچەکانی (السویس)، هەروەها هەندێ هێرشیان کردە سـەر (تیماء) لە باکووری نیمچە دوورگەی عەرەبی، وای‌کرد (أرناط) میری (الکرک) دەریای سوور دابەش بکات و هەوڵی داگیرکردنی مەککەو مەدینەش بدات بەمەبەستی کۆنترۆڵ کردنی ڕێگەکانی بازرگانی نێوان ئاسیاو مصر، ئەوە بوو هێرشی کردە سـەر هەندێک لە بەنـدەرەکانی مصـرو حیجـاز، بەڵام کەشـتی گەلی مصـری تـوانی شکسـت بە هەوڵەکـانی بهێنێت. بڕوانە (البنداري: سنا البرق الشامی، ل٢١٢، ٢١٣).

(٢). طلب: ووشەیەکی کوردییە بە واتای میر دێت کە فەرماندەی (٢٠٠) سوار دەکات لە گۆڕەپانی شەڕدا، هاوکات بە فەرماندەیی (١٠٠ یان ٧٠)یش دەوترێت، بۆیەکەم جار ئەم زاراوەیە لە مصرو شام لەسـەردەمی سەلاحەددینی ئەیوبی بەکارهاتووە، پاشـان واتاکەی گۆڕا بـۆ (کتیبە- تیپ). (المقریزی: السلوک، ج١/ ل٢٠٧ پەراوێزی ١).

(٣). أبن شداد: النوادر السلطانیة، ل٢٤٠؛ا.ر.جب: صلاح الدین الایوبی، ل١٦١.

گواشـیەکان) [١]بـوون، بەڵام ئەوانـی تـر لە سـوپاکە لە (قەراغلامیەکـان) [٢]بـوون، سەرباری گالیسکەکان کە پاشکۆی سوپاکە بوون.[٣]

بەم شـێوەیە سـەلاحەددین لە جێبەجـێ کردنـی ئامانجەکەیـدا سـەرکەوتوو بـوو، ئەویش ئاراستە کردنی جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی دژ بە خاچ دروشمەکان بـوو، بۆ نمونە لەماوەی پێشڕەویان لە ڕێگەی پلانێکی زیرەکانەوە، کە سەلاحەددین خۆی داینا بوو تێیدا هۆکاری پەلامـاری لەناکاو، و خسـتنە ڕووی هێزو پێشـڕەوی بەرەو (حگین)،[٤] لە نمایشێکی سەربازیدا بۆ پەشـۆکاندنی خـاچ دروشـمەکان و پەکخسـتنی عەقڵ و هێزیان کە بووە هۆی دروست کردنی درزێک لە هاوسـەنگی دەروونیاندا و متمانەیـــان لە ئەرکـــی ڕوو بەڕوو بـــوونەوە یـــان ســـەرکەوتن بەســـەر ســـوپای سـەلاحەددیندا جـێ لەق کـرد، ئەمە بـووە هـۆی بەتـاڵ کردنەوەیـان لە ئیـرادەی ڕووبەڕوو بوونەوەدا.[٥] وەکو لەم ئایەتەدا هـاتووە﴿سَأُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾.[٦] بێگومـان گرنگتـرین ئامانجەکـانی سـوپا ڕووخاندن و تێکدانی گیانی ورەی سوپای دوژمنە، بە ڕێگەی کردە سـەربازیەکان، یـان بە ئامرازەکـانی ڕاگەیانـدنی دەروونـی، چـونکە سـوپای شـەڕکەر هەوڵ دەدات ئامرازی خۆ ئامادەکردن وەربگرێت بۆ سەربازەکانی، دوای ئەو سـەرکەوتنەی خـاچ دروشمەکان لە شەڕی (الرملە)دا بەسـەر ئەیوبیەکاندا بەدەسـتیان هێنـا، سـەلاحەددین گەڕایەوە وڵاتی شام و فەرمانی دەرکرد کە سەربازەکانی خۆپێشاندانێکی سەربازی نمـایش بـکەن بەمەبەسـتی گێـڕانەوەی متمـانەو ورە بـۆ دەروونـی سـەربازەکان.[٧] سـوڵتان سـەلاحەددین بـۆ بەرزکـردنەوەی ورەی موسـڵمانان و ڕووخانـدنی وورەی دوژمن ، چەندین شێوازی ڕاگەیاندنی دەروونـی بەکـار دەهێنـا، وەک نمـایش کردنـی

---

(١). الطواشیة: سەربازی پلە یەکەمە... کە بەرزترین پلەی سەربازی ڕێکخراوە. العریني: مصر في العصر الایوبي، ل١٥٤، پەراوێزی (١).

(٢). القراغلامیة: سەربازی ئاسایی یە... لە سەربازی (الطواشیة) پلەیان نزمترە، ئەمانە لەکاتی تێپەڕ بوونی سوپادا چاودێری ڕێگاو بانیان لەسەر بوو، ئەمڕۆ پێیان دەوترێ تیپی (سەرا سۆکردن)، بڕوانە (المقریزي: السلوک، ج١/ ل١٨٧).

(٣). المقریزي: السلوک، ج١/ ل١٨٧؛ ا.ر.جب: صلاح الدین الایوبی، ل١٦٠-١٦١.

(٤). زکار: حطین و الفتح الصلاحي للقدس، ل٨٧.

(٥).العسلي: فن الحرب الاسلامي، مج٤/ ل١٣٨.

(٦).واتە:"منیش ترس وەبەر خوانەناسان دەنێم. سا ئێوە لە ملیان دەن و هەموو ئەنگوستەکانیشیان بپەڕێنن". سورەتی ئەنفال، ئایەتی ١٢، وەرگێڕاوی مامۆستا هەژار.

(٧).العماد الکاتب: البرق الشامي، ج٣/ ل٣٢١-٣٢٢؛ نوري: سیاسة صلاح الدین، ل٢٧٤.

دیلەکانی دوژمن و ئەنجامدانی مانۆڕی سەربازی بەتایبەتی لەپاش ڕووداوی (بیت الاحزان) ساڵی (٥٧٠ک/١١٧٤ز) پاش سەرکەوتنی بەسەر خاچ دروشمەکان، دیل و سەرە کوژراوەکانیان گەیشتە شاری دیمەشق کە هەردوو سواریان خستە سەر حوشترێک و هەریەکەیان ئالایەکی لەگەڵدا بوو، هاوکات پێشەواکان بەسەر ئەسپەکانەوە بوون (الزردیە والخودە)یان پێ بوو و لەدەستێکیاندا ئالایان پێ بوو و هەر سێ یا چوار یان کەمترو زیاتر لە گوریسێک بەسترا بوون، و ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شار لە پیرو گەنج و ژن و منالأ بۆ بینینی ئەو دیمەنانە ڕژانە سەر شەقامەکان و سوپاسی خوایان بۆ ئەو سەرکەوتنە گەورەیە کردو ورەیان بەرز بۆوەو زیاتر پەرۆشی جیهاد کردن بوون.[١]

لەو شێوازە دەروونیانەی سەلاحەددین پەیڕەوی دەکرد، ئەنجامدانی مانۆڕی سەربازی بوو بۆ ترساندنی خاچ دروشمەکان و ڕووخاندنی گیانی مەعنەویان و پەکخستنی ئیرادەیان لە بەگژدا چوونی ئەیوبییەکان و خوڵقاندنی حاڵەتێک لە دڵە ڕاوکێ و ترس لەناو ڕیزەکانیان،[٢] بۆ ئەوەی لە ئەنجامی زاڵبوونی ئەو بارە دەروونیەدا بەسەر سەربازەکانیاندا توانای هاتنە مەیدانی شەڕیان نەمێنێت، نموونەش لەسەر ئەمە ئەو مانۆڕە گەورەیە بوو کە سەلاحەددین لەکاتی درەچوونی لە دیمەشق ئەنجامیدا لەیەکی موحەڕەمی ساڵی (٥٨٣ک/١١٨٧ز) [٣]بەو شێوەیە سوور بوو لەسەر ڕووخان و تێکشکاندنی خاچ دروشمەکان لە ڕووی دەروونی و مەعنەوی و سەربازییەوە، کاتێک گەیشت بە شارۆچکەی (عشترا) لە باکوری (الکرک) و کردی بە شوێنێک بۆ کۆکردنەوەی سەربازەکانی و بانگەوازی ڕەوانەی هەموو هێزە موسڵمانەکان کرد وەک لافاو ڕژانە سەری و لە (مصرو شام و جەزیرەو دیاربەکر) هێزی پێگەیشت،[٤] پاش ئەوەی مانۆڕەکەیان تەواو کرد، ژمارەیان گەیشتە (١٢) دوانزە هەزار سەرباز لەشێوەی (اگلاب) ڕێکی خستن، پاشان سەلاحەددین پلانی بۆ شەڕ دارشت و سەربازی بۆ ناوەڕاست و هەردوو قۆڵ و ڕاست و چەپ دانا، بەشێوەیەک هەریەک لەوانە لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوەدا

---

(١). أبو شامة: الروضتين، ج١/ ل١٠٨.

(٢). مصطفى: صلاح الدين الايوبي، ل٢٦٠.

(٣). المقريزي: السلوك، ج١/ ل٢٠٧.

(٤). العماد الكاتب: الفتح القسي، ل٧١؛أبن شداد: النوادر السلطانية، ل٨٥.

کلری خۆیان بزانن. [1]بەم شێوەیە سوڵتان توانی وورەی سەربازەکانی بەرز بکاتەوە و وورەی خاچ دروشمەکانیش بڕوخێنێ، لەکاتێکدا لەگەرمەی بەرپێوە چوونی شەڕی گبریە) دابوون، (ریموند) لەم بارەیەوە وتی: "سوێند بێت بە خودا لەکۆن و ئێستادا سەربازی موسڵمانانم دیووە، بەڵام هەرگیز لەم سەربازانەی لەگەڵ سەلاحەددین دایە بەهێزترو زۆرترم نەدیووە". [2]

ئەمەش بەڵگەیە بۆ بڵاوبوونەوەی ترس و دڵە ڕاوکێ لە نێوانیاندا، لە ئەنجامی ئەو مانۆڕە سەربازییەی کە سەلاحەددین پێی هەستا لە (گبریە). گومانی تیا نی یە ڕاگەیاندنی دەروونی هۆکارێکی گرنگە لە هۆکارەکانی سەرکەوتن، دەتوانین بڵێین گرنگترین هۆکارە بۆ سەرکەوتن، چونکە ئەو ڕاگەیاندنە دەروونییە لایەنی پۆزەتیڤ لای سەربازەکان دەخوڵقێنێ و وایان لێ دەکات بەشێوەیەکی بەردەوام لە حاڵەتی ئامادەیی دابن. [3]

سەلاحەددین دەستی بە کردە سەربازیەکانی دژی خاچ دروشمەکان کرد و گەورەترین سەرکەوتنی لە شەڕی (حگین)دا لە ٢٤ی ڕەبیعی دووەم سالی (٥٨٣ک/٤ی تەممووزی ١١٨٧ز) بەدەست هێنا. [4]

ڕاگەیاندنی دەروونی لەسەردەمی شەڕدا بەشێکی جەنگە کە لەپێش جەنگ و لەکاتی جەنگ و لەدوای جەنگدا دەکرێت، و بەنوێترین جۆری چەک دادەنرێ کە ئاراستەی بیرو باوەڕو ئازایەتی و باوەڕ بەخۆ بوون دژی ئارەزووی جەنگ دەکرێت، هەروەها ئەم جۆرە جەنگێکی بەرەنگاری و هێرش بردنە لەکاتی جەنگ کە هەوڵدەدات وورەی جەنگاوەرەکانی بچەسپێنێ و لەبەرەی ناوخۆوە کۆمەک دەکرێ و هەوڵ دەدات بۆ ڕووخاندنی وورەی دوژمن. هەروەها سەلاحەددینی ئەیوبی لە جێگەی خۆیەوە وەکو سەرکردەی سوپای موسڵمانان چەندین شێوازی ڕاگەیاندنی دەروونی لە دژی خاچ دروشمەکان بەکارهێناوە. بۆ نمونە سوڵتان سەلاحەددین لە کۆتایی ساڵی (٥٨٥ک/١١٨٩ز)دا گەیشتە لوتکەی سەرکەوتنی سیاسی و سەربازی،

---

(١).ابن الآثیر: الکامل، ج٧/ ل٣٢٣؛ أبو شامة: الروضتین، ج٢/ ل٧٦؛ أبن خلدون: تاریخ أبن خلدون، ج٥/ ل٣٠٦؛رنسیمان: تاریخ الحروب الصلیبیه، ج٢/ ل٧٣١-٧٤٣؛ العسلي: صلاح الدین الایوبی، ل١٥٦-١٥٧.

(١) ابن الآثیر: الکامل، ج٧/ ل٣٢٤.

(٢). ابن الآثیر: الکامل، ج٧/ ل٣٢٤.

(٣). عاشور: الحرکة الصلیبیة، ج٢/ ل٨٠٤؛ پیریه: الذکاء و القیم المعنویة في الحرب، ل١٠٧.

(٤). العماد الکاتب: الفتح القسی، ل٢٣؛ أبن الاثیر: الکامل، ج٧/ ل٣٢٦ ؛ أبن شداد: النوادر السلطانیة، ل١٢١؛ أبو شامه: الروضتین، ج٢/ ل٧٧؛ أبن واصل: س.پ، ج٢/ ل١٩٠؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهره، ج٦/ ل٣٢.

و خاچ دروشمەکان جگە لە شارەکانی (صور، انگاکیا، گرابلس، حصن المرقب)[1] هیچ شوێنێکی تریان بەدەستەوە نەما، ئەو سەرکەوتنەی سەلاحەددین لە نامەکەیدا بۆ (سیف الاسلام گغتکین) ی برای کە لە (یمن) جێگری بوو ناردو تێیدا ئامۆژگاری دەکات و دەڵێت: "ئەمڕۆ لە وڵاتی شام، کە لەوێدان، نە قسەی هەرزە دەبیستن، نە وتارێکی نارەوا، مەگەر سەڵاو لەیەکتر بکەن و وەڵامی پێ بدەنەوە". [2]

ئەم دەستەواژانە بەشێکن لە شێوازەکانی ڕاگەیاندنی دەروونی لای سەلاحەددین، سەرەڕای ئەمە توانی سەرکەوتن لە گۆڕەپانی ناوخۆ و دەرەوەدا دژی خاچ دروشمەکان بەدەست بهێنێ، توانی کەسایەتیە قین لە دڵ و دەروون نزمەکان لەسەر ڕێگای خۆی دوور بخاتەوە، و سوپاکەی لە ژێر ئاڵای دەوڵەتی ئەیوبی‌دا یەک بخات. هەروەها سەلاحەددین هاوارکردنی لەجەنگدا بەکاردەهێنا بەمەبەستی فیزکردن و بەهێزی لەکاتی ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵا خاچ دروشمەکاندا. وەکو لەم ئایەتەدا هاتووە:﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ ﴾،[3] لە پێناو بەرزکردنەوەی گیانی ورەیی موسوڵمانان لە کاتی شەڕی خاچ دروشمەکان و بەدەست هێنانی سەرکەوتن، و وەرگرتنی هەر شکستێک ئەگەر ڕوویدا، بە بیرهێنانەوەی ئەو ناز و نیعمەتانەی خوا داویە بە موسوڵمانان لە پاشە ڕۆژدا ئەویش بەهەشتە. لە ڕۆژی سێ شەممەی ٧ی ربیعی دووەم ساڵی (٥٨٧ک/١١٩١ز)و لەکاتی ئابڵوقەی شاری (عکا) لەلایەن خاچ دروشمەکانەوەو کاتێ سوڵتان هەواڵی وەستانی موسڵمانانەکانی لەبەرەنگاری کردنی خاچ دروشمەکان پێ گەیشت، سەربازەکانی بەرەو خاچ دروشمەکان بردو کشانەوە نێو سەنگەرەکان تا سوپاکەی هەمووی چووە ناوی، سوڵتان سەلاحەددین وەکو دایکێکی مناڵ ونبوو بە ئەسپەکەی دەسوڕایەوە لە داوایەک بۆ داوایەکی تر و خەڵکی هاندەدا بۆ جیهاد، لە نێوان خەڵکیدا هاواری دەکرد (وای بۆ ئیسلام). هاوارکردنەکەی سەلاحەددین لە

---

(١).حصن المرقب: شارۆچکە و قەلایەکی بەهێزە دەڕوانێتە سەرکەناری دەریای شام و شاری بانیاس،(یاقوت:معجم البلدان، ج ٤/ ل ٢٥٠).

(٢). أبو شامە: الروضتين، ج٢/ ل٣٦؛ سعداوي: الحرب والسلام، ل١٦-١٧.

(٣). واتە: "ئەی پێغەمبەر ! هانەی باوەڕداران بدەن بچنە خەزا ؛ ئەگەر ئێوە بیست کەس بن و خۆڕاگر بن،- بە ئیزنی خوا- دوو هەزار کەس لە خوا نەناسان رادەنێن؛ چونکە ئەوان کەسانێکی بێ ئاوەزن" سورەتی ئەنفال، ئایەتی ٦٥. وەرگێڕاوی مامۆستا هەژار.

کاتی جەنگدا بۆ بەرزکردنەوەی وورەی موسڵمانان بوو. ئەمە جەنگێکی هێرش بردنە کە سوپا بەچەکێکی فیکری و سۆزی لە پێناو ڕووخاندنی هێزی بەرەنگار بوونەوە لە نێو سوپای دوژمندا پێیهەڵدەستێ.[1] ڕووخاندنی گیانی ورەیی گرنگترین ئامانجە کە سوپا شەڕکەرەکان هەوڵی بۆ دەدەن ئەویش لە ڕێگەی شەڕێکی سەربازی یان بە جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی لەکاتی شەڕدا. کەواتە هەر لایەک لە لایەنەکانی شەڕ هەولأ دەدات پێش دەستپێکردنی شەڕ یا لەکاتی شەڕەکە هەڵوێستی بەرامبەرەکەی لاواز بکات بەڕێگای هێرش کردنە سەر لایەنی ڕۆحی و دەروونی دوژمنەکەی و بەهێز کردنی خۆی. لەم ڕووەوە لەکاتی شەڕدا، سەلاحەددین خۆی بەسەر سەربازەکاندا دەگەڕاو هانی ئەدان و وورەی بەرز دەکردنەوە، فەرمانی بە چاکە پێ ئەکردن و هانی ئەدان لەو شتانە بەدوور بکەونەوە کە خراپن، خەڵکیش ملکەچی وتەکانی ئەبوون وبەرامبەر بەو شتانەی ئەو ڕەتی دەکردەو هەڵوێستیان وەردەگرت.[2] ئەم شێوازە ڕاگەیاندنە دەروونیە کاریگەریەکی گەورەی لە بەهێز کردنی ورەی هێزەکانیان هەبوو.

لە هۆکارە ڕاگەیاندنە دەروونیەکانی ئەو شەڕە موسڵمانەکان دەستیان بەسەر خاچە گەورەکەیاندا گرت، کەپێی دەوترێ خاچی خاچان (صليب الصلبوت) ، ئەم شەڕە کە خاچ دروشمەکان هەر لەسەرەتاوە لە ڕووی دەروونی و مەعنەوی و سەربازییەوە تێیدا دۆڕابوون، سەرەتای کۆتایی هاتنی دەوڵەتەکەیان بوو لە قودس.[3]

کەواتە دەتوانین بڵێین سەربازەکانی سەلاحەددین ئەم شەڕەیان بردەوە، بۆیە بەشەڕێکی ئاینی ڕاگەیاندنی نوێ دەژمێردرێ کە مەملەکەتی خاچ دروشمەکان گەمارۆ درابوون و تێیدا ڕۆحی خاچ پەرستیان ون کردبوو، کەچی سوپای سەلاحەددین ساڵی (٥٨٣ک/١١٨٧ز) لە ئاستێکی گیانی و مەعنەوی و دەروونی و حەماسەتێکی ئایینی وا دابوون وەک سەردەمی خاچ دروشمەکانی ساڵی (٤٩١ک/١٠٩٩ز) .[4] کەواتە هەل و مەرجەکە گۆڕانی بەسەردا هات و ڕۆحی

---

(١).نوفل: الحرب النفسية من منظور الاسلامي، ل٣٤.

(٢). أبن الاثير: الكامل، مج٧/ ل٣٢٥؛ العسلي: فن الحرب الاسلامي، ج٤/ ل١٤٠.

(٣).قاسم: ماهيه الحروب الصليبيه، ل١٤٣.

ج

(٤). باركر: الحروب الصليبية، ل١٠٥.

مەعنەوی و دەروونی هەموو کات سەرکەوتن دەستەبەر دەکات، چونکە بەهێزترین پاڵنەرە کەسەرباز هان دەدات دابەزێتە گۆڕەپانی شەڕو بۆ بردنەوەی شەڕەکە ورەی بەرز بێت.

شکستی خاچ دروشمەکان لە شەڕی (حگین)و کەوتنی (بیت المقدس) بەدەستی سوڵتان سەلاحەددین و ڕزگار کردنی کەنارەکانی شام، دەنگدانەوەیەکی گەورەی ڕاگەیاندنی دەروونی بوو لەنێو ئەوروپادا، هەروەها کارێکی گەورەی لە جیهانی مەسیحی کرد،[1] بۆ ئەو مەبەستەش قەشەو ڕەبەنەکان و زۆر لە ناودارەکانیان دڵتەنگی خۆیان بۆ ئەو دۆخە تازەیە نیشاندا و جەختیان لەسەر وەرگرتنەوەی قودس دەکردەوە و بۆ کۆکردنەوەی پشتگیری لە دژی موسڵمانەکان و گێڕانەوەی (بیت المقدس)، دەستیان کرد بە گەڕان بە وڵاتە ئەوروپیەکاندا، [2]تابلۆیەکی گەورەیان پێ بوو و ئاماژەی بۆ گۆڕی پیرۆزی (مەسیح) دەکرد کە بەسمی ئەسپی موسڵمانەکان پیس بووە و وێنەی مەسیحی لەسەر بوو و لەدواوە عەرەبێک بە قامچی لێی دەداو دەیان گوت ئەمە پێغەمبەری ئیسلامە لە مەسیح دەدات،[3] یەکەم کەس کە دەستی بە پروپاگەندەی ڕاگەیاندن کرد سەرۆکی (أساقیفە)ی شاری (صور)، (جوسیاس) بوو کە (کونراد مرکیس)ی لە کۆتایی هاوینی ساڵی (٥٨٣ک/١١٨٧ز) نارد بۆ ڕۆژئاوای ئەوروپا، چاویان کەوت بە پاپا (ئۆربانی سێیەم) [4]ڕاستی هەڵوێستی خاچ دروشمەکانیان لە وڵاتی شام دەرخست، و دەڵێن گوایە کاتێک پاپا ئەمەی بیست یەکسەر مرد،[5] پاپا (گریگوری هەشتەم) [6]بە ناردنی

---

(١).أبو الفداء: المختصر، ج٢/ ل١٥٥-١٥٦؛حسن: التاريخ الاسلامي، ج٤/ ل١٠٧؛ سعداوي:التاريخ الحربي ، ل٢١٥.

(٢). أبو شامە: الروضتين، ج٢/ ل١٥١؛عاشور:الحركة الصليبية،ج٢/ ل٨٤٢

(٣). ابن واصل: مفرج الكروب،ج٢/ ل٢٨٨؛ النويري: نهايە الارب، ج٢٨/ ل٤١٦؛ باركر: الحروب الصليبية، ل١٠٩.

(٤). ئۆربانی سێیەم: یاخود ایربانی سێیەم ، لە پاش شەڕی (حطین) و کەوتنی بیت المقدس بەدەستی موسوڵمانان بە بیستنی ئەم هەواڵە جەرگبڕە لە ٢٠ی تشرینی یەکەمی ساڵی (١١٨٧ز/٥٨٣ک) کۆچی دوایی کرد(سعداوي: الحرب والسلام، ل٢١٦).

(٥). عاشور: الحركە الصليبيە، ج٢/ ل٨٤٣

(٦). گریگۆری هەشتەم: لەپاش مردنی (ایربانی سێیەم) ساڵی (٥٨٣ک/١١٨٧ز) بوو بە پاپای مەسیحیەکان، و بە وەرگرتنی ئەم پۆستە یەکسەر نامەیەکی پروپاگەندانەی ئاراستەی دانیشتوانی ئەوروپا کرد، و توانی ڕێککەوتننامەیەکی ئاشتبونەوە لەنێوان پاشاکانی ئەوروپا واژۆ بکات بۆ ڕاگرتنی شەڕ و خستنە لاوەی کێشەکان بۆ ماوەی حەوت ساڵا بە پێی پەیمانی (هدنة الرب – ئاگربەستی خواوەند – ئاشتی خواوەند) و

نوسراو بۆ پاشای ئینگلتەراو فەرەنجە و ئیمپراتۆری ئەڵمانی دەست پێشخەری کرد، هەرچەندە کێشەی زۆر لە نێوانیان هەبوو، بە تایبەتی لە نێوان فەرەنساو ئینگلتەرادا،[1] و ئاگر بەستیان راگەیاندو کێشە ناوخۆییەکانیان وەلاناو بەمەبەستی بلاوکردنەوەی ئاشتی لەنێو هەموو کاپولیکەکاندا شەڕیان حەرام کرد، لەپێناو بەشداریکردن لە هەڵمەتی ئازاد کردنی (بیت المقدس) لە دەستی سەلاحەددین، سەرەڕای ئەمە مەسیحیەکان شارەکانی (صورو أنگاکیاو گرابلس) یان لەبەردەستدا مایەوە.[2]

ئەم هەڵمەتەی ڕاگەیاندنی دەروونییە هیوایەکی لە دڵیان جێ هێشت و کەشتیە ئیتاڵیەکان کۆنترۆڵی دەریای ڕوم (ناوەڕاست)یان دەکردو ئامادەبوون بۆ گواستنەوەی جەنگاوەرە خاچ دروشمەکان ئەگەر کرێیان بدایە، لە شێوازەکانی پروپاگەندەو ڕاگەیاندنی دەروونی تایبەت بە سۆزی ئایینی کە خاچ دروشمەکان پەیڕەوییان دەکرد، کاریگەرییەکی زۆری هەبوو بۆ کۆکردنەوەی هەموو تواناکانی جیهانی مەسیحی دژی موسڵمانەکان، ڕەبەن و قەشەکان و خەڵکانێکی زۆرو سوارە ناودارەکانیان جلی ڕەشیان لەبەر کردوو (بگریکی قودس) ولاتانی ئەورویای مەسیحی پێ گەڕاندن و سوڕی دەدان و بووە هۆی دروست کردنی گیانی دوژمنایەتی لە دژی ئیسلامەکان،[3] هانی ژمارەیەکی زۆریان لە پیاوان و ژناندا بۆ جەنگ یان پێشکەش کردنی یارمەتی ماددی لە جیاتی خۆیان، هەروەها توانی تەنها

بەستنی ئەنجومەنێک لە (لۆمانز) ساڵی (٥٨٤ک/١١٨٨ز)، کە تیایدا بڕیاری سەپاندنی باجی دەیی (عشور صلاح الدین)ی کرا بۆ تەواو کردنی پێداویستیەکانی هەڵمەتی سێیەمی خاچ دروشمەکان بۆ ڕۆژهەلات.(رنسیمان: تاریخ الحروب الصليبية، ج٣/ ل٢٢-٢٤؛العمری: اصول العلاقات السياسيه الدوليه، ل١٤٥-١٤٩).

(١).دوای ئەوەی ڕێککەوتن لەسەر پێشڕەوی بۆ ڕۆژهەلاتی ئیسلامی و دابەش کردنی هەموو دەست کەوتەکان، هەروەها دانانی باجی دەیی (ضريبة عشرية) لەسەر ئەو کەسەی بەشداری ئەم شەڕە ناکات، و ئەم باجە بە (عشور صلاح الدين) ناسراو بوو. (بولارد: س.پ، ل٦؛ نوري: سياسة صلاح الدين، ل٣٢٠ک).

ج

(٢). عاشور: الحركه الصليبيه،ج٢/ ل٨٥٢؛سعداوي: الحرب والسلام، ل٢١؛ Grousset: Histoire descroisdeset، P.18.111.

(٣).أبن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ل٢٨٨-٢٨٩؛ العليمي: الانس الجليل، ج١/ ل٣٣٠-٣٣١.

له شاری (رومیه)ی گەورە چوار کەشتی (شینی)[1] پڕ بکات له پاره دوای ئەوەی هۆکاری دەروونی و ئایینی لا وروژاندن بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجەکانیان.[2]

بەرامبەر بەم کارە راگەیاندنەی خاچ دروشمەکان سولتان سەلاحەددین نوسراوێکی ڕەوانەی (ریچاردی شیردلأ) پاشای ئینگلتەرا کردو پێی ڕاگەیاند کە ئامادەیە بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی، چونکە ئەو سوورە لەسەر لەشکرکێشی بۆ ڕۆژهەلات، وەک جەنگێکی راگەیاندنی دەروونی بۆ ترساندنی، هەروەها ڕووداوەکانی هەڵمەتی دووەمی خاچ دروشمەکان بە سەرکردایەتی باوکی (هنری دووەم) لە سالّی (٥٤٤ک/١١٤٩ز) بەبیر دەهێنێتەوە، ئەو کاتە سەلاحەددین ئەفسەرێکی بچوک بوو لە سوپای (نورالدین محمود)ی فەرمانڕەوای شام، کە بەرگری شاری دیمەشقی لە مەترسی خاچ دروشمەکان پێ سپێردرابوو.

له ڕاستیدا ناوی سەلاحەددین زۆر بە خێرایی لە نێو ئەوروپادا بڵاو بۆوە، بەشێوەیەکی وا کە ترسی دەخستە دڵ و دەروونی ئەوروپاییەکانەوە، بۆ نمونە دایکان بۆ ژێر کردنەوەی منداڵەکانیان و خەواندنیان بە سەلاحەددینی ئەیوبی دەیان ترساندن.[3]

پاشاکانی ئەوروپا بە ڕاگەیاندن و پڕوپاگەندەی تایبەتی خۆیان وێنەی سەلاحەددینیان بۆ داماڵینی لە هەموو ڕەوشتێکی مرۆڤانە پیشاندەدا وەک جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی، هاندەر بۆ خۆئامادە کردن و بەشداری لە هەڵمەتێکی نوێی خاچ دروشمەکان دژی سولتان سەلاحەددین بەکاریان هێنا، بۆیە نامە گۆڕینەوەی نێوان سەلاحەددین و ئەوان بێ سوود بوو،و نەگەیشتن بە هیچ ئامانجێکی یەکلا کەرەوە بۆ خزمەتی کێشەی ئاشتی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا.

نوێنەرایەتی دەسەڵاتە بە هێزەکانی ئەوروپا پێکهاتبوو لە (ئینگلترا، فەڕەنسا، ئەلمانیا) لە خۆئامادەکردنێک بۆ هەڵمەتێکی نوێ کە بە هەڵمەتی سێیەم ناسراوە،[4] بۆیەکەم جار لە مێژووی هەڵمەتەکانی خاچ دروشمەکان بۆ ڕۆژهەلات تایبەتمەندی

(١). شینی: کەشتیەکی گەورەی نەفەر هەڵگر بوو، پێی دەوترا (دال)، بە (القار) بۆیە دەکرا، هەروەها قوللە و قەلای تایبەتیان لەسەر دروست دەکرد، بەمەبەستی بەرگری کردن و هێرش بردن، (ابن مماتي: قوانين الدواوين، ل٣٤٠؛ حسين: الجيش الايوبى ، ل٣٤٢؛ ماهر: تاريخ البحرية في مصر الاسلامية، ل٣٥٢).

(٢).عاشور: أوروبا في العصور الوسطى، ج١/ ل٤٦٦-٤٦٧.

(٣). سعداوي: الحرب والسلام، ل٢٤.

(٤). بۆزیاتر زانیاری بڕوانە نەخشەی ژمارە (١) لەپاشکۆی ماستەر نامەی (ئاراس فەریق:س-پ).

علمانی و ڕاگەیاندنی لە خۆ گرتبوو، هاوکات لایەنە مادديەکان زاڵتر بوون لە ڕوحیەکان بەسەر سەرکردەکانی ئەم هەڵمەتەدا.

بێگومان ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە خاچ دروشمەکان بەدەست بەستراوی لە ئاستی ئەیوبیەکاندا وەستابن، ئەوانیش توانیان جەنگی ڕاگەیاندن لەکاتی شەڕدا ئاڕاستەی ئەیوبیەکان بکەن، بەتایبەتی کاتێک (أرناگ) میری (الكرك) لە ساڵی (٥٨٢ک/١١٨٧ز) دەستی بەسەر کاروانێکی گەورەی ئەیوبیەکاندا گرت و هەموویانی بەدیلی گرت،[١] هەرچەندە ڕێککەوتنێکی کاتی لەنێوانیاندا بەسترا بوو کەماوەکەی چوار ساڵ بوو لە (٥٧٩ک/١١٨٥ز) تاوەکو (٥٨٣ک/١١٨٩ز)،[٢] سوڵتان سەلاحەددین نوێنەری خۆی بۆ لای ڕەوانە کردو ئەو ڕێککەوتنە کاتییەی بەبیر هێنایەوە، داوای کرد دیلەکانی ئازاد بکات، بەڵام (أرناگ) ئەوەی ڕەت کردەوەو داواکاریەکەی پشت گوێ خست،[٣] بگرە جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی دژ بەدیلە موسڵمانەکان دەست پێکرد و پێی وتن: "ئەگەر متمانەتان بە (محەمەد) هەیە با (محەمەد) بێت ڕزگارتان بکات". کاتێک سەلاحەددین ئەو هەواڵەی بیست، سوێندی خوارد (أرناگ) بەدەستی خۆی بکوژێ دوای ئەوەی بەسەریدا سەردەکەوێت،[٤] مەبەستی (أرناگ) لە ئاڕاستە کردنی ئەم جەنگە ڕاگەیاندنە دەروونییە دژ بە ئەیوبیەکان جێبەجێکردنی ئامانجە سیاسییە دوژمن کاریەکانی خۆی بوو، بەبێ ئەوەی پەنا بۆ جەنگی سەربازی بەرێت، مەبەستی بوو ترس بخاتە دڵ و دەروونی ئەوانەی لە کاروانەکەی ئەیوبیەکاندا بوون، هاوکات ورەیان بڕوخێنێ و ملکەچی داواکانی بن.[٥]

---

(١). أبن الاثير: الكامل، مج٧/ ل٣٢٠؛ أبو شامة: الروضتين، ج٢/ ل٧٥؛ قاسم: ماهية الحروب الصليبية، ل١٤٣.

(٢). ديورانت: قصة الحضارة، م٤ ج٤/ ل٣٦؛ زكار: حطين و الفتح الصلاحي للقدس، ل٩٢.

(٣). أبن الاثير: الكامل، ج٧/ ل٣٢٠؛ ألمقريزي: السلوك، ج١/ ل٢٠٥؛حسن: تاريخ الاسلام، ج٤/ ل١٠٦.

(٤). ديورانت: قصه الحضارة، م٤ ج٤/ ل٣٦؛ باركر: الحروب الصليبية، ل١٠٤، دەڵێن: "خوشکی سەلاحەددین لەم کاروانەدا بوو، بەڵام سەرچاوە ئیسلامیەکان ئاماژەیان پێ نەکردووە.(سبط ابن الجوزي: مراة الزمان، ج٨/ ل٣٨٩؛ العسلي: فن الحرب الاسلامي، ج٤/ ل١٣٥).

(٥). لەم بارەیەوە (گروسیە) دەڵێت: "ئەم کارە... ئەو دزە دزیەوەی کارێکی پێکرد کە ئەو پەڕی بێزاری لە ویژدانی موسڵماناندا بخولقێنێ، زۆری پێ نەچوو سەلاحەددینی ئەیوبی شەڕی لەگەڵ خاچ دروشمەکاندا دەست پێکردەوە، (أرناط) هەستی موسڵمانەکانی سەر لەنوێ گرتێبەردایەوە کاتێک کەشتیەکەی خۆی خستە نێو دەریای سوورەوە و هەڕەشەی لە شارە پیرۆزەکانی موسڵمانان وەکو (مەککەو مەدینە) دەکرد، ئەمەش بە لەکەدار کردنێکی گەورەی پیرۆزترین حورمەتی موسڵمانان دەژمێردرێت بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (ألحروب الصليبية، ل٧٣).

کاتێکیش (بالیان) لە ڕێککەوتن و سازش کردن لەگەڵ سەلاحەددین بێ ئومێد بوو بیری کردەوە جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی دژ بە سەلاحەددین بەرپا بکات بۆ ترساندنی لەلایەک و جێبەجێ کردنی ئامانجەکانی لەلایەکی ترەوە،[1] بە سەلاحەددینی گوت: " سوڵتان ئەوە بزانە کە ئێمە خەڵکێکی زۆرین لەو شارەدا، بەتەنیا خودا نەبێت کەس نازانێت، لە جیاتی شەڕ داوای ئەمان دەکەن، بە بڕوای خۆیان وەلامیان دەدەیتەوە وەک وەلامدانەوەکانی ترت، حەزیان بە ژیانەو رقیان لە مردنە، ئەگەر بینیمان لە مردن بەو لاوە هیچی تر نیە، سوێند بە خودا هەموو ژن و منالەکانمان دەکوژین و ماڵ و حاڵیشمان دەسوتێنین، ناهێڵین دوای خۆمان سود لە یەک دەرهەم یا دینار وەربگرن، قبوڵ ناکەین ژن و پیاومان ئیهانە بکرێن یان بە دیلی بگیرێن، ئەگەر لەوانە بووینەوە ئەوا گومەزە بەردینەکە و مزگەوتی (الاقصی) و شوێنەکانی تر وێران دەکەین و هەموو دیلە موسوڵمانەکان دەکوژین کە ژمارەیان (٥) هەزار دەبێت، هاوکات هەموو ئاژەڵەکان دەکوژین، ئەو کاتە بۆ شەڕێک دەردەچین کە هەرکەسێک گیان و خوێنی خۆی بپارێزێ، ئەوکاتە کەسێک ناکوژرێت، ئەگەر چەند کەسێک وەکو خۆی نەکوژێت، یا بە سەربەرزی دەمرین یادلێرانە سەردەکەوین".[2]

(بالیان) بەم شێوازە ڕاگەیاندنە دەروونییە توانی سەلاحەددین بترسێنێ، ئەو ئامانجەش جێبەجێ بکات کە لەپێناویدا هاتووە.. ئیدی سوڵتان فەرمانی دەرکرد کە کۆبوونەوەیەک بۆ ئەنجومەنی ڕاوێژکاریەکەی ببەستێت، تاوەکو لەبارەی ئەوەوە کاری پێویست بکرێت لە ئاست قسەکانی (بالیان) ڕاوو بۆچوونی خۆیان دەرببڕن.. وەک ترسێک لەو قسانەی (بالیان) وتویەتی کە هەموویان لەسەر ئەوە پێکهاتن کە وەلامی دڵنیا بوون بدەن بە خاچ دروشمەکان.[3]

کاتێکیش سوڵتان سەلاحەددین چووە ناو شاری (قودس)ەوە، شێوازی ڕاگەیاندنێکی دەروونی ئاشتیخوازانەی گرتەبەر، کاتێک دەرگاکانی کڵێسەی (القیامە)[4] ی بەمەبەستی بێبەشکردنی خاچ دروشمەکان لەو شوێنە پیرۆزە

---

(١).أبن الاثیر: الکامل، ج٧/ ل٣٢٣.

(٢).العماد الکاتب: الفتح القسي، ل ١٢٦-١٢٧؛ ابن الاثیر: الکامل ، ج٧/ ل٣٢٤؛ ابن واصل: مفرج الکروب،ج٢/ ل٢١٢-٢١٤؛ ألنویري: نهایه الارب: ج٢٨/ ل٤٠٤.

(٣). ابن الاثیر: الکامل ، ج٧/ ل٣٣٥؛ابن واصل: مفرج الکروب، ج٢/ ل٢١٥؛ ألنویري: نهایه الارب: ج٢٨/ ل٤٠٥.

(٤). قیامە یان قمامە: مەزنترین کڵێسەی خاچ دروشمەکان بوو لە (بیت المقدس)، دەکەوێتە ناوەڕاستی شارەکە، گۆڕستانێکی لێ یە پێی دەڵێن (القیامە)، چونکە پێیان وایە کە (مەسیح) قیامەتی لەوێ هەستاوە،

ناخست، بەڵام لەو بارەیەوە پرسی بە گەورە پیاوانی دەوڵەتەکەی کرد. هەندێکیان ئاماژەیان بۆ ڕووخاندنی خانوەکانی دەکرد تا وەکو میوان ڕووی تێنەکەن، هەندێکیشیان وتیان ئەوە هیچ سوودێکی لێناکەوێتەوە، چونکە پەرستراوی ئەوان لە شوێنی خاچ و گۆڕەکەیە نەک چەند خانوویەکی بینراو، سەلاحەددینیش ئەو بۆچوونەی پێ باش بوو و چاوی لە (عمر بن الخگاب) بڕی کاتێک نەیروخاند لەکاتی ڕزگارکردنی (بيت المقدس)دا، لەهەمان کاتدا فەرمانی دەرکرد بە کردنەوەی بۆ هەرخاچ دروشمێک کاتێک سەردانی دەکات، بەرامبەر بە کرێیەکی دیاری کراو.[1] ئەمەش بۆخۆی جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی گەورە بوو لە حاڵەتی نەبوونی شەڕدا کە سەلاحەددین بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجە سیاسیەکانی و خوڵقاندنی حاڵەتێکی دەروونی پڕ لە ترس و سەرسامی و بێزاری لە نێوان خاچ دروشمەکان.
بەهەمان شێوەی سەلاحەددین، لە کاتی گەمارۆدانی شاری (عكا)دا کە ماوەی دوو ساڵی خایاند لە (٥٨٥ک/١١٨٩ز) تاوەکو ساڵی (٥٨٧ک/١١٩١ز) لەماوەی پێشڕەوی هەڵمەتی سێیەمی خاچ دروشمەکان بەسەرکردایەتی سێ لە پاشا گەورەکانی ئەوروپا ئەوانیش (فليب ئۆگستس)[2] پاشای فەڕەنساو (ریچاردی شیردلأ) پاشای ئینگلتەرا و (فردریک بەربەرۆسا)ی ئیمپراتۆری ئەڵمانیابوون،[3]لەو شێوازە ڕاگەیاندنە دەروونیانەی کە (فردریک بەربەرۆسا) بەکاری دەهێنا لەکاتی خۆئامادەکردن بۆ هەڵمەتی سێیەمی خاچ دروشمەکان نوسینی نووسراوێک بوو بۆ ئەو سەرکردانەی کە سوپاکەی بە وڵاتەکەیان تێدەپەڕێت وەکو پاشای (المجر-

---

بەڵام ڕاستی ناوەکە قیامە نی یە بەڵکو القمامە، چونکە زبڵخانەی دانیشتوانی شارەکە بوو، هەروەها لەسەر شورای شارەکە دەستی خراپە کارانیان دەبڕی و دزەکانیان تێدا لەخاچ دەدا، بەڵام کاتێک مەسیح لەخاچ درا (واتا ئەو کەسەی کە شێوەی لە مەسیح دەچوو) لەوکاتەوە ئەو شوێنە پیرۆز بوو لایان، بەڵام ئێمە پێمان وانیە کە ئەم شوێنە پیرۆزە زبڵخانە بێت). (ناصر خسرو: سفرنامه، ل٧٤-٧٥؛ياقوت: معجم البلدان، ج٤/ ل٤٤).

(١). العماد الكاتب: الفتح القسي، ل١٤٥-١٤٦.

جج

(٢).فیلیب ئۆگستس: یان فیلیپی دووەم ن کە ناز ناوی (الفاتح یا الغازی) بوو کوڕی لویسی حەوتەمە، لەساڵی (٥٦١ک/١١٦٥ز) لە شاری غینیس لە دایک بووە، و لە ساڵی (٥٧٦ک/١١٨٠ز) بووە پادشای فەڕەنسا، بەشداری هەڵمەتی سێیەمی خاچ دروشمەکانی کرد بۆ ڕزگار کردنی قودس، شەڕی هەردوو پادشای ئینگلیترای کرد (هنری دووەم و ریچاردی شێردل)ی کوڕی و توانی سەربکەوێت بە سەریاندا، لە ساڵی(٦٢٠ک/١٢٢٣ز) کۆچی دوای کرد. (العسلی: فن الحرب الاسلامي، ج٤/ل٢٢٣، پەراوێزی (١)).

(٣). گروسية: الحروب الصليبية، ل٧٦.

هەنگاریا) و ئیمپراتۆری (بیزنگی)، (أسحاق أنجیلیوس)و سولتانی سەلجوقی (قلج ارسلان)و نامەیەکی بە نوێنەرێک بە ناوی (هنری دییتز) نارد کە هەڕەشەو گوڕەشە بوو لە سەلاحەددین و داوای لێدەکرد هەموو (فەلەستین)یان بۆ بگێرێتەوە و لە گۆڕەپانی (صوعن) [1]ڕووبەڕووی ببێتەوە. لە سالی (٥٨٤ک/١١٨٨ز) نوێنەری (بیزنگی)یە کان گەیشتە (نورمبرگ) لە ئەلمانیا بۆ خۆئامادە کردن و کۆکردنەوەی پێداویستی تەواو بۆ کارئاسان کردنی تێپەڕ بوونی سوپای خاچ دروشمەکان بە ولاتی ئیمپراتۆری (بیزنگی)دا. هەروەها لە سالی (٥٨٥ک/تشرینی دووەمی ١١٨٩ز) پاشای (المجر)و سولتانی (سەلجوقی) وەلامی داواکاریەکەی (فریدریک بەربەرۆسا)یان دایەوە و پەیمانی هاوکاریان پێدا. بەلام وەلامی سەلاحەددین بەهێز بوو، دەربارەی ئەم وەلامە (سعداوی)دەلێت: "گیانی ئازایەتی عەشایەری کوردی و دبلۆماسیەتی ئەیوبیی مصری پێوە دیارە". [2] ئەمەش بۆخۆی شێوازێکی ڕاگەیاندنی دەروونی بوو کە سولتان سەلاحەددین لە دژی بەربەرۆسا پیادەی کرد. ڕاگەیاندنی جەنگی دەروونی لەکاتی شەڕدا هۆکارێکی گشت گیرو تەواوە لە هەلویستی سەربازی کە لە هەموو کاتێکدا کاریگەری هەیە، [3] هەلدەستێ بە ڕووخاندنی ورەی هێزی دوژمن، هەروەها ڕاگەیاندنی دەروونی لەسەردەمی جەنگدا هەولدەدات بۆ ڕێگرتن لە ئەندامانی سوپاکەی بۆ ئەوەی نەچنە بەرەی دوژمنەوە،و هەولدان بۆ ئەوەی دۆستەکانی دوژمن بێ لایەن بکات و کاریگەری کردنە سەر سوپای دوژمنەوە بەوەی کە بەرەنگاری هیچ سوودێکی نی یە. [4]

ئەمەی دواییان واتە ئیمپراتۆری ئەلمانیا لە ماوەی بەڕێوە چوونی هەلمەتی ناوبراودا جەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی دژ بە سەلاحەددین بەرپا کرد، کاتێک نامەیەکی درێژی بۆ نووسی لە سالی (٥٨٤ک/١١٨٨ز) و داوای لە سەلاحەددین کرد دەست لە (بیت المقدس)و ناوچەکانی تری ڕۆژهەلات کە لەخاچ دروشمانی بووەوە هەلبگرێت، (فریدریک) سەلاحەددینی لە مەترسی ئەنجامەکانی ئەم شەڕە ئاگادار

(١).صوعن: ئێستا ناسراوە بە (صمان الحجر) لە ڕۆژهەلاتی ڕووباری نیل لە ولاتی مصر ئەو شوێنەیە کە فیرعەون و موسا بەیەک گەیشتن. بڕوانە (رنسیمان: تاریخ الحروب الصلیبیة، ج٣/ ل٣٣).

(٢). التاریخ الحربي المصري ، ل٢١٨.

ع

(٣).نصر: الحرب النفسیە، ج١/ ل١١٠.

(٤). رشتی: الدعایە و استخدام الرادیو فی الحرب النفسیە، ل٢٧٣.

کردەوە،[1] کەچی سەلاحەددین لەهەمان ساڵدا بەرامبەر بەوە بەجەنگێکی ڕاگەیاندنی دەروونی لە ڕێگەی نامەیەکی درێژەوە وەڵامی نامەکەی (بەربەرۆسا)ی دایەوە، نامەیەک کە حەماس و هێزو متمانەی سەرکەوتنی لێ ئەڕژا، کە بۆخۆی نیشانەی دیبلۆماسیەتێکی بەرزو گرنگیدانێکی بەرفراوان بوو بەسیاسەتی نێو دەوڵەتی هاوچەرخ دووپاتی کردەوە کە سوورە لەسەر بە زۆر گێڕانەوەی (صورو گرابلس و أنگاکیا)و ئەو قەلایانەی خاچ دروشمەکان کە لەڕۆژهەلاتدا ماون، ئەگەر زوو بەزویی سەرکردەکانی خۆ بەدەستەوە نەدەن. هەروەها سەلاحەددین ئاماژەی بۆ پەڕینەوە لە دەریای ناوەڕاست کرد بۆ داگیرکردنی خودی ئەوروپا، ئەگەر (بەربەرۆسا) پێ لەسەر هەڕەشەکردن لەسەر ئاشتی و ئاسایشی ناوچەی ڕۆژهەلاتدا هەڵنەگرێت.[2]

(ڕیچارد شێردلأ) شێوازێک لە شێوازەکانی جەنگی ڕاگەیاندنی دەروونی بەکارهێنا کە بریتی بوو لە کاری چەواشە کاری و فرت و فێڵ بۆخۆی و جارێکیان نوێنەری خۆی ڕەوانەی لای سوڵتان سەلاحەددین کرد. [3] پاشان خاچ دروشمەکان ناچار بوون کە لە (الرملە) ساڵی (٥٨٨ک/١١٩٢ز) بکشێنەوە و بۆ داواکردنی ڕێککەوتن و ئاشت بوونەوەو نوێنەریان نارد، کشانەوەی ڕیچارد کاردانەوەیەکی گەورەی هەبوو لە نێو ڕیزی موسڵمانەکان و سەلاحەددین هەناسەیەکی وەبەر هاتەوەو ورەی سەربازەکانیشی بەرزبۆوە.[4] وەکو لەم ئایەتەدا هاتووە: ﴿ وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴾[5] (ڕیچارد) نامەیەکی بۆ سەلاحەددین نارد، تێیدا هاتبوو "موسڵمانەکان هیلاک بوون و وڵات وێران بوو، موڵک و ماڵێکی زۆر بە فیڕۆ درا، خەڵکێکی زۆر کوژرا، ئەم کارەش هەقی خۆی بردو هیچ باسێک نەماوە تەنیا قودس و خاچ نەبێت. قودس پەرستگامانەو هەرگیز

---

(١).لەبەر ئەوەی زۆرێک لەگەلانی ئەوروپا هاوکاری دەبن و شان بەشانی هێرش دەکەنە سەر ڕۆژهەلات و قەلاو شوێنەکانیان تەختی زەوی دەکەن و ماڵ و کێڵگەکانیان وێران دەکەن، ژنەکانیان دەبەن و مناڵەکانیان هەتیو دەخەن.

(٢).سعداوي: الحرب والسلام، ل٢١-٢٢.

(٣).العماد الكاتب: الفتح القسي، ل٥٠١؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ل١٥١.

(٤). المقريزي: السلوك، ج١/ ل١٠٩؛ عاشور: الحركة الصليبية، ج٢/ ل٨٩٣.

(٥).واتە :"ئەگەر داوای شەڕبەسیان کرد، قبولی کەو هەرخۆت بە خودا بسپێرە؛ هەر خۆی گوێدێر و زانایە"، سورەتی ئەنفال، ئایەتی ٦١، وەرگێڕاوی مامۆستا هەژار.

ج

دەستبەرداری نابین و هەمووشمان لە پێناوی بکوژرێین وازی لێ ناهێنین، وڵاتەکان هەموومان بۆ دەگێڕنەوە، و خاچی خاچان لای ئێوە تەنیا دارێکە هیچ بەهایەکی نی یە، بەڵام لای ئێمە زۆر پیرۆزەو سوڵتانەکان بۆ فەرمانڕەوایی بەکاری دەهێنن، دەمانەوێ لەو هیلاکیە پشوو بدەین".[1] هەروەها (ڕیچارد) لەکاتی دانوساندنەکانی لەگەڵ سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی شێوازی هەڕەشەو زۆری بەکار دەهێنا، بۆ نموونە بە سەلاحەددین دەڵێ: "بە دواکەوتنم لەخۆبایی مەبە، بەران دوا دەکەوێ بۆ ئەوەی قۆچ بووەشێنێ". [2]

سەلاحەددین لە وەڵامدا وتی: "قودس چۆن هی ئێوەیە ئاوا هی ئێمەشە،و لای ئێمە زۆر پیرۆزترە وەکو لای ئێوە، چونکە پێغەمبەرمان (د.خ) لەوێوە چوو بۆ ئاسمان و شوێنی کۆبوونەوەی فریشتەکانە، و باوەڕ ناکەم هیچ کاتێک وازی لێ بهێنین و ناکرێ باسی ئەو شتە لای موسڵمانەکان بکەین، بەڵام وڵاتەکانیش لە بنچینەدا هی ئێمەن و ئێوە بەشێوەیەکی کت و پڕ دەستان بەسەریاندا گرت، کەبەهۆی لاوازی ئەوکاتەی موسڵمانەکانەوە بوو، لەناو چوونی خاچیش بەدەستی ئێمە کارێکی مەزنە، ناتوانین واز لە هیچ شتێک بهێنین ئەگەر لە بەرژەوەندی گشتی موسڵمانان نەبێت".[3]

ئەگەر ناوەرۆکی هەردوو نامەکە شی بکەینەوە دەبینین نامەی یەکەم بۆنی دۆڕاندنی لێ دێت لەلایەن (ڕیچارد)ەوە، کە ئاماژە بۆ هێما ئایینیەکانیان دەکات و وەکو قودس و ئامادەن لە پێناویدا فیداکاری بدەن و بەوە کۆتایی پێ دێنێت کە سەلاحەددین خاچەکەیان پێ بداتەوە، و نامەی دووەم بە زمانێکی پڕ لەهێزو (منگق-لۆژیک) وەڵامی دەداتەوە و باسی مافێکی ڕەوای موسڵمانەکان دەکات. هەردوو نامەکە بەزمانێکی پڕوپاگەندەی ئایینی نوسراون کە لە ناوەرۆکدا باس لەترس و تۆقاندن دەکەن لە پێناو بەدەستهێنانی دەسکەوت و شکانی بەرامبەر.

---

(١). أبن الفرات: تاريخ ابن الفرات، م٤ ج٢/ ل٣٩.

(٢). بڕوانە (أبن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ل٣٩٠-٣٩١).

(٣). أبن الفرات: تاريخ ابن الفرات، م٤ ج٢، ل٣٩-٤٠.

بەشی شەشەم

مەترسی سەر جیهانی ئیسلامی

بارودۆخی جیهانی ئیسلامی

له سـهدهی دوازدهیهمـدا، دوو زلهێـزی گهوره دهسـتیان گرتبـوو بهسـهر ڕۆژههڵاتی ناوهڕاستدا، ئهوانیش بیزهنتییه مهسیحیهکان و فاتمیه شیعهکان بوون، له نێوان ئهم دوو هێزهدا دهوڵهتی عهبباسی له بهغدا، که سهلجوقیهکان[1] دهستیان بهسهردا گرتبوو لاواز ببوو، سهلجوقیهکان ناوچهکانی خۆیان فراوان کرد له (ماورا و النهـر)هوه تـا دهگـاته ئهرزڕۆم و شـام، له سـاڵی (٤٨٥ ک/١٠٩٢ز) دهوڵهتـی سـهلجوقی له ئهنجامی ململانێ له نێوان میرهکانیاندا پارچه پارچه بوو، بهمهش باشـترین دهرفهت ڕهخسـا بـۆ خاچیهکـان تـا هێـرش ببهنه سـهر وڵاتـی شـام، فاتمیهکـانیش له سـاڵی(٢٩٧ ک/ ٩٠٩ ز) له بـاکووری ئهفریقیـادهوڵهتی فاتمییـان له تـونس دامهزرانـد، و له سـاڵی (٣٦٢ ک/ ٩٧٢ ز) میسـریان خسـتهژێر دهسـهڵاتی خۆیانهوه، له ساڵی (٤٧٨ ک/ ١٠٥٨ ز) وڵاتی شامیشیان داگیرکرد و کردیانه بنکهی بانگهشهی مهزههبی شیعه، ههر له ههمان ساڵدا بانگهشـهی فاتمی له بهغدا دهستی پێکرد، بهڵام ههر له سهرهتای سهدهی (١١ز) له شامدا خاچیهکان دهرکهوتبوون، و ههوڵـی ئهوهیان دهدا، نـاوچه پیرۆزهکانی فهلهستین بخهنه ژێر دهسهڵاتی خۆیـان، لهم دهمهدا بـارێکی شـێواو و پهرتبـوون له شـامدا ڕوویـدا بـوو، گهلێک میرنشـین لهلایهن سـهرداره عهرهبهکانهوه پهیدابیوون، سهلجوقیهکان بهشی باکووری شـامیان بهڕێوه دهبرد، و فاتمییهکانیش حوکمڕانی بهشی باشـووریان دهکرد، ئهم پشـێوی و دابهش بـوونه، چـاکترین ههل بـوو بۆ بیزهنتییهکـان تـا هێـرش بهێنـنه سـهر نـاوچه کهنارییهکـانی وڵاتـی شـام.[2] له سـهرهتای سـهدهی "٥"ی کـۆچی "١١"ی زایینـی ڕۆژههڵاتـی ئیسـلامی تووشـی حـاڵهتێکی ئـاژاوه بـوو به هـۆی لاوازی دهسـهڵاتی خیلافهتی عهبباسی، ئهمهش بووه هۆی له دهستدانی کۆنترۆڵی لهسـهر ولایهتهکانی ژێـر دهسـهڵاتی خـیلافهت، ئهم دۆخه به هـاتنی داگیرکـاری بوهیهیهکـان[3] بـۆ بهغدا

---

(١). سهلجوقی: هۆزەیەکە لە تورکەکان لە پشتی ڕووبار نزیک بخاری دەژیان و ناویان لە باپیرە گەورەیان وەرگیـراوە کە "سـلجوق" بـوو و بیـوونە موسـڵمان وە خۆیـان بە پـارێزەری مەزهەبـی سـنی دادەنـا و لە سەردەمی طغرلبک دەسەڵاتی سەربەخۆیان وەرگرت، (أبن تغری البردی: النجوم الزاهرة).

(٢) . د. خاشـع المعاضـيدي وأخـرون: الـوطن العربـي والغـزو الصـليبي، ص٢٩، محمـد رفعـت ومحمـد احمـد حسونة: معالم تأريخ العصور الوسطى، ط٤، مصر، ١٩٢٧، ص ١٤٨.

(٣) .بوەیهیەکان: ڕەگەزیان دەگەڕێتەوە بۆ "ال بویە" لە دیلمی وڵاتی فارس، سێ کوڕی هەبوو توانیان وڵاتی فارس و بەغدا داگیر بکەن و ماوەی فەرمانڕەوایان لە نێو ساڵانی "٣٣٤- ٤٤٧ک/ ٩٣٢- ١٠٥٥ز" (بڕوانە: أبن الجوزی : المنتظم في تأريخ الملوك والأمم، حيدر، اباد، ١٩٣٨، ج٦/ ص ٢٧٠).

ئاشكراتر دەركەوت، چونكە هەموو دەسەلاتەكانی "خەلیفەیان" خستە ژێر ڕكێفی خۆیانەوە، بەم جۆرە پێگەی بەهێزی خەلیفە نەما و ڕێزی كەم بووەوە، سەرباری ئەوەی بوەیهیەكان شیعە مەزهەب بوون كە دژی خیلافەتی عەبباسی سوننە مەزهەب بوون، بەڵام هێشتنەوەی خەلیفە عەبباسیەكان بە مەبەستی شەرعیەت دان بوو بە فەرمانڕەواییان.[١]

سیاسەتی بوەیهیەكان پشتی دەبەست بە نانەوەی ئاژاوە لە نێوان مەزهەبەكانی كۆمەڵگەی ئیسلامی،[٢] كە ئەم سیاسەتەش بووە مایەی شەڕ و ململانێ لە ناوخۆ، ئەوەش بۆ خۆی بووە مایەی لاوازكردنی ڕۆڵی كۆمەڵگا لە بەرەنگاربوونەوەی دەسەلات و مەترسی بێگانە، دەسەلاتی بوەیهیەكان درێژەی نەخایاند و بە هۆی شەڕ و ئاژاوەی نێوان ئەندامانی خێزانی دەسەلاتدار لەسەر سەركردایەتی بەرەو نەمان ڕۆشت ئەمە جگە لە هەڵوێستی خەلیفە لە دژیان.

لەو كاتانەدا كە دەسەلاتی بوەیهیەكان بەرەو نەمان دەچوو، هێزێكی نوێی لاو هاتنە مەیدان ئەوانیش سەلجوقیەكان بوون، كە لە ساڵی (٤٢٩ك / ١٠٣٧ز) بە سەركردایەتی "گغرلبك" دەستیان گرت بەسەر هەرێمی خوراساندا و خەلیفە "القائم بأمراللە" پاڵپشتی لێكردن، ئەوانیش خۆیان بە پارێزەری ولات و هەوڵدان بۆ گەڕانەوەی دادوەری و دەسەلاتی خیلافەت دادەنا، لە ساڵی (٤٤٧ك/ ١٠٥٥ز)[٣] خەلیفەی عەبباسی بۆ بەرەنگاربوونەوەی پلانەكانی (البساسیری)[٤] و دەوڵەتی فاتمی كە لە میسر دەسەلاتیان فراوان ببوو، هەستا بە بانگێشت كردنی (گغرلبك) بۆ بەغدا بۆ ئەوەی ببێتە یارمەتی دەری.[٥]

بە هاتنی "گغرلبك" بۆ شاری بەغدا گۆڕانكاریەكی گەورە لە باڵانسی هێزەكانی نێوان دەوڵەتی عەبباسی و فاتمیدا ڕوویدا و ولاتی شام بووە گۆڕەپانی شەڕی

جج

(١) . كلود كاهن: تأريخ الشعوب الأسلامية، ص٣٠٠.

(٢) . السيوطي: تأريخ الخلفاء، تحقيق- محمد محي الدين، ط٣، بغداد، ١٩٨٧،ص ٤٠.

(٣) . حسين أمين: العراق في العصر السلجوقي، بغداد، ١٩٦٥، ص٤٦- ٤٧.).

(٤) . البساسیری :ناوی(أبو الحارث ارسلان بن عبدالله التركي) لە ممالیكی (بهاء الدولة)ی بوەیهی لە پێشەنگی توركەكان بوو دواتر چووە پاڵی فاتمیەكان و ناسرا بە بساسیری كە دەگەڕێتەوە بۆ یەكێك لە شارۆچكەكانی ولاتی فارس (بڕوانە أبن خلكان: وفيات الاعيان وأنباء أبناء الزمان، القاهرة، ١٩٤٩، ج١/ص ٧٦).

(٥) . البنداری: تأريخ دولة ال سلجوق، بيروت، ١٩٧٦، ص١٠- ١١.

سەربازی نێوانیان، چونکە سەلجوقیەکان خۆیان بە پارێزەری موڵکی خیلافەتی عەبباسی دادەنا کە وڵاتی شام بەشێکی زیندووی ئەو موڵکە بوو، بۆیە سەلجوقیەکان پاش پوچەڵ کردنەوەی پلانەکەی البساسیری و جێگیربوونی دەسەلاتیان لە بەغدا چاویان بڕیە ئەو شوێنە، وڵاتی شامیش وەک ناوچەکانی تر کە لە ژێر رکێفی دەسەلاتی خیلافەتدا نەما بوو، ڕووبەڕووی چەندین ئاژاوە و شەڕی هێزە ناوخۆییەکان ببووەوە، لەوانەش سەرکردەی هۆزە عەرەبەکان لە حاڵەتێکی شڵەژان و نا ئارامی سیاسیدا دەژیان لە دژی (عهد کوڕی مرداس) و ئەو کێشانەی (بنو الجراح) لە فەلەستین دروستیان کرد.

لەساڵی (٤٦٢ک/ ١٠٦٩ز)[١] میر (مەحمودی کوڕی نصری کوڕی ساڵح کوڕی مرداس) میری حەلەب لەگەڵ سوڵتان (ئەلب ئەرسەلان)[٢] پەیمانی بەست بەوەی لە خوتبەی جومعەدا ناوی خەلیفە (القائم بأمر الله)[٣] بهێنێت، پاش ئەوەی سوڵتان لە بەغداوە ناوی(نەقیبی نوقبا و)ی بۆ نارد تا بانگەواز بۆ عەبباسیەکان بکات،[٤] لە ساڵی (٤٦٣ک/ ١٠٧٠ز) سوڵتان ملکشاه فەرمانی بە (اتزابن اتبی) فەرماندەی تورکی کرد بۆ ڕۆشتن بەرەو وڵاتی شام و دەستگرتن بەسەر ناوچەکانیدا، سوپاکەی توانی دەستبگرێت بەسەر (الرملە و بەیتولمەقدیس) و دەورووبەری جگە لە (عەسقلان)، پاشان بەرەو (دیمەشق) ڕۆشت و ئابلۆقەی دا، بەڵام بە هۆی بەرەنگاربوونەوەی فاتمیەکان نەیتوانی داگیری بکات،[٥] (اتزابن) هەر بەردەوام بوو لە گەمارۆدانەکەی تا لە ساڵی (٤٦٨ک/ ١٠٧٥ز) توانی بەهۆی خراپی باری

---

(١) . محمد جمال الدين سرور: النفوذ الفاطمي في بلاد الشام والعراق، القاهرة، ص٥٩.

(٢) . ئەلب ئەرسلان: لەساڵی (٤٢٠ک/١٠٢٩ز) لەدایک بووە، لەنێو ساڵانی (٤٥٥-٤٦٥ک/١٠٦٣-١٠٧٢ز) لەپاش (طغرل بگ) دەسەلاتی سەلجوقیەکانی گرتە دەست، سەرەڕای کەمی ماوەی دەسەلاتی بەلام شوێن دەستی دیار بوو، گرنگترینیان سەرکەوتنی بوو بەسەر بێزەنتیەکان لەساڵی (٤٦٣ک/١٠٧٠ز) لەشەڕی مەلازگرد.

(٣) . القائم بأمر الله- ناوی (أبو جعفر عبدالله بن القادر بن المقتدر)ە، لەساڵی (٣٩١ک/١٠٠٠ز) لەدایک بووە، لەنێو ساڵانی (٤٢٢-٤٦٧ک/١١٣١-١٠٧٤ز) خەلافەتی عەبباسی گرتە دەست، لەسەردەمی ئەودا سەلجوقیەکان کۆتاییان بە دەسەلاتی بوەیهیەکان هێنا و خۆیان دەسەلاتی بەغدایان گرتە دەست، نزیکەی (٤٥)ساڵ حوکمڕانی خەلافەتدا بوو. (الذهبي: العبر في خبر من غبر،ج٢/ص٣٢٢؛ الحنبلي: شذرات الذهب،ج٣/ص٣٢٦ السيوطي: تأريخ الخلفاء،ص٤١٨).

(٤) . أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، بيروت، ص٥٨.

(٥) . أبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج١٠/ ص٦٨.

ئابوورییەوە دەستی بەسەردا بگرێت، بەم جۆرە دیمەشق چووە ژێر دەسەڵاتی سەلجوقیەکانەوە و لەو بەرەوارە بە دواوە بانگی فاتمییەکانی تیا نەدرا.[1]
سەلجوقیەکان بەمەش نەوەستانەوە بەڵکو هەوڵیاندا دەسەڵاتی خیلافەتی فاتمی لە میسردا لە ناوبەرن، بۆ ئەم مەبەستەش هێزێکی گەورەیان ئامادەکرد بە سەرکردایەتی (اتزابن) و لە ساڵی (٤٦٩ک/١٠٧٦ز) چوونە زەویەکانی میسرەوە، بەڵام بە هۆی بەرەنگاربوونەوەی فاتمیەکانەوە نەیانتوانی بچنە ناو قاهیرەوە چونکە میری فاتمیەکان (بدرالدین الجمالی) توانی هێزێکی گەورە کۆبکاتەوە و شکست بە هێزی (اتزابن) بهێنێت و تا الرملە ڕاویان بنێت،[2] ئەم شکستە کاری کردە سەر لاوازکردنی هێزەکەی اتزابن، کاتێک سوپای فاتمیەکان بەرەو دیمەشق دەکشا، (تتش کوڕی ئەلب ئەرسەلان) لە وڵاتی شام دەرکەوت و دەستی گرت بەسەر ئەو ناوچەیەدا کە مەلکشای برای پێی بەخشیبوو جگە لە سنوری دەسەڵاتی خۆی، ئەوەی تێبینی دەکرێت (تتش) لە دەسەڵاتی (اتزابن)ی تورکمانی لە وڵاتی شامدا دەترسا و وەک خەتەرێک لەسەر دەسەڵاتی خۆی سەیری دەکرد، بۆیە لە ساڵی (٤٧١ک/ ١٠٧٨ز) یەکەم هەلی لە دەست نەدا بۆ لە ناوبردنی.[3]
جێی ئاماژە بۆ کردنە پاش شکست هێنانی(اتزابن) فراوان بوونی دەسەڵاتی سەلجوقی بەرەو ڕۆژئاوای فاتمی وەستا، ئەگەر چی چەند هەوڵێکی سەرنەکەوتوو هەبوو لە لایەن (تاج الدولە) (تتش)ەوە کە سەرقاڵی جەنگێکی بەردەوام بوو لەگەڵ (موسلمی کوڕی قرینقی) فەرمانڕەوای موسڵ لە لایەک و فاتمیەکان لە لایەکی تر،[4] دواتریش لە ساڵی (٤٧٧ک/ ١٠٨٤ز) لەگەڵ (سلێمان کوڕی قتلمش)ی سەلجوقیدا تووشی ململانێ بوو کە ئەو کاتە دەستی گرتبوو بەسەر (قونیە) و ئەنتاکیا و هەوڵیدا دەسەڵاتی فراوان تر بکات، بەڵام سوپاکەی لە بەرامبەر تاج الدولە (تتشدا) تووشی شکست هات و بە هۆیەوە لە ساڵی (٤٧٩ک/ ١٠٨٦ز)[5] سلێمان خۆی کوشت، لە ناوەندی ململانێی نێوان میرە سەلجوقیەکان لەسەر وڵاتی شام و نێوان خەڵکەکەی بە تایبەتیش پاش مردنە چاوەڕوان نەکراوەکەی سلێمان، ململانێ لە

---

(١) . أبن القلانسي: ذيل تأريخ دمشق، ص١٠٨.
(٢). أبن القلانسي: ن،م، ص١٠٩؛ أبن الأثير: ن،م، ج١٠/ ص١٠٣- ١٠٤.
(٣) . أبن القلانسي: ن،م، ص١١٢؛ المقريزي: اتعاظ الحنفا، تحقيق- محمد حلمى محمد، القاهرة، ١٩٧١، ج ٢/ص ٣٢٠.
(٤) . أبن الأثير: الكامل، ج ١٠/ ص٢٣٢- ٢٣٤.
(٥) . أبن الأثير: البداية والنهاية،بيروت،١٩٧٧،ج١٢/ص١٣.

نێوان میره تورکەکان بۆ گەیشتن بە دەسەڵات زیادیکرد، لێرەدا (ملکشاه) هەستا بە دانانی دوو فەرماندە بۆ فەرمانڕەوایی ڕۆم، کاتێ هەواڵی هاتنی سوڵتان (ملکشاه) گەیشتە (تتش)لە حەلەب هەڵهاتن بۆ دیمەشق.[١]

هەرچەندە سەلجوقیەکان لە وڵاتی شام خۆیان بەهێز دەکرد و سنوری دەسەڵاتیان لەسەر حسابی بیزەنتەکان فراوان دەکرد بە تایبەت دوای سەرکەوتنیان لە شەڕی (ملازگرد)دا لە ساڵی (٤٦٣ک/ ١٠٦٩ز)، کە لە ئەنجامە گرنگەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی سەلجوقی ڕۆم بوو،[٢] بەڵام لە دوای مردنی سوڵتان (ملکشاه) لە ساڵی (٤٨٥ک/ ١٠٩٢ز)، دەوڵەتەکەیان بە هۆی ململانێی ناوخۆیی لەسەر دەسەڵات ڕووی لە لاوازی کرد، بەجۆرێک ناکۆکیەکان پەرەی سەند بۆ شەڕ لە ئەنجامدا دەوڵەتەکەیان دابەش بوو بۆ پێنج بەش،[٣] لە ئەنجامی ئەم دابەش بوونە بارودۆخی وڵاتی شام تێکچوو، ئەمەش بووە هۆی دەست تێوەردانی فاتمیەکان لە کاروباری ناوخۆیی بە تایبەت دوای گواستنەوەی پایتەختی خیلافەتیان لە ساڵی (٣٥٨ک/ ٩٧٣ز) لە مەغریبەوە بۆ میسر،[٤]پێویستی سیاسی و جەنگی ناوچەکە وای خواست کە چالاکیەکانیان ئاڕاستەی وڵاتی شام بکەن، بە مەبەستی لاوازکردنی پایەی خیلافەتی عەبباسی و کۆنترۆلاً کردنی جیهانی ئیسلامی و بانگەشە کردن بۆ مەزهەبی شیعە، لە ساڵی (٣٥٩ک/ ٩٧٣ز) دەستیان کرد بەجێ بەجێ کردنی ئەم سیاسەتە ئەویش بە ناردنی هەڵمەتێک بە فەرماندەی (جعفر بن فلاح)کە توانیان فەلەستین داگیر بکەن،[٥]بەڵام ئەم دۆخە زۆری نەخایاند و قەرامیتەکان[٦] سەریان هەڵدا، هاوکات هێزی هۆزە عەرەبیەکان لە ناوچەکە پەرەی سەند لەوانەش (بنی گیء) لە فەلەستین کە ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو لەسەر ڕووداوە سیاسیەکانی ناوچەکە لە ساڵانی (٣٨٨- ٤٢٠ک/ ٩٨٨-َ ١٠٢٩ز)دا، هەروەها (بنو کلاب و بنو

---

(١) . أبن العديم: زبدة الحلب في تأريخ حلب- ت،سامي الدهان،دمشق،١٩٥١،ج٩٩/٢ص-١٠٣.

(٢) . أبن الأثير: الكامل،ج ١٠/ ص٦٢- ٧٦؛ رنسيمان، ن،م،ج ١/ ص٦٩.

(٣) . عاشور: ن،م، ج١/ ص ١١٤.

ج

(٤) . المقريزي: اتعاظ الحنفا، ج١/ص ١٠٢.

(٥) . المقريزي: اتعاظ الحنفا، ج١/ص ١٠٢.

(٦) . قەرامیتەکان: بانگەوازێکە لە "سواد الكوفة" بڵاوبووە لەسەر دەستی "حمدان بن الاشعث" و لە شوێن کەوتووی بانگەوازی خیلافەتی فاتمی بوو هاوکات لە ژێر کاریگەری "مزدکی و زەردەشتی" بوو و توانیان یەکەم دەوڵەتی کۆماری لە بەحرەین دامەزرێنن و گەورەترین مەترسی بوون لە ناوچەکە- (بڕوانە: أبن الجوزي: المنتظم،ج ٥/ ص ١١٠؛ أبن خلدون: العبر وديوان المبتدأ والخبر، بيروت، ١٩٧١، ج٤/ ص ٨٨- ٨٩).

الجراح) بوونه هاوپەیمان لە دژی فاتمیەکان لە وڵاتی شامدا،[1] بەمەش خیلافەتی فاتمی ناچار بوو لە دژیان سوپایەک ئامادە بکات، بەڵام بارودۆخی فاتمیەکان لە شام بە هۆی مەترسی سەلجوقیەکانەوە بەردەوام سەقامگیر نەبوو.[2]

پاشماوەی ئەم ڕووداوانە بارودۆخێکی نائاسایی و نائارام و پشێووی لە ناوچەکەدا خوڵقاند، ململانێی سیاسی ببووە هۆی تێکچوونی باری ئابووری لە نیوەی دووەمی سەدەی)٥ک- ١٠ز(، بە شێوەیەک (ابن القلانسی)[3] دەڵێت (لەو ساڵانەدا نرخی شت و مەک لە دیمەشق زۆر گران بوو بە ڕادەیەک دانەویڵەیان نەمابوو)هەروەها دۆخی میسریش هیچ کاتێک لە شام چاکتر نەبوو، لە ئەنجامی ململانێ نێوان سەربازەکانیان کە لە بەربەری و سودانیەکان لەگەڵ تورکەکان،[4] پێکهاتبوو نزیکەی "١٠" ساڵ برسێتی بەخۆ بینی، ئەم بارودۆخە ئاڵۆزەی کە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی تیا دەژیا ببووە هۆی لاوازبوونی کۆمەڵگای ئیسلامی لە ڕووبەڕووبوونەوەی مەترسیەکانی دەرەوەدا، بە جۆرێک زۆربەی مێژوونووسان بارودۆخی ڕۆژهەڵات بە هۆکاری سەرەکی سەرکەوتنی هەڵمەتی خاچیەکان دادەنێن لە قۆناغەکانی یەکەمیدا، هەواڵی ئەم پشێویی و نائارامیەی ناوچەکە لە ڕێگای حەجاجەکان و بازرگانەکانەوە دەگەیشتە ئەوروپا و لە ئاسانی داگیرکردنی ناوچەکە ئاگاداریان دەکردنەوە بە هۆی نەبوونی دەسەڵاتێکی بە هێز بۆ بەرگری کردن لە ناوچەکە.

دۆخی ناوچەکە دەرفەتی بۆ خاچیەکان ڕەخساند لە جێبەجێ کردنی کاری سیاسی بۆ بەدەست هێنانی ئامانجە داگیرکاریەکانیان، ئەویش بە بەکارهێنانی حەزی ناوچەگەرێتی لە نێوان دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکەدا "فاتمیەکان، سەلجوقیەکان، تورکمانەکان، میرە ناوخۆیەکان" و ئەم کارەیان زۆر بە ڕوونی و ئاشکرایی دیار بوو لە ئەنجامی بوونیان لە قوستەنتنیەدا چونکە ئیمپراتۆری بیزەنتی زانیاری چاکی لەو بارەیەوە پێ دەبەخشین.[5]

شایەنی باسە پەیوەندیە دیبلۆماسیەکانی نێوان ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و خیلافەتی فاتمی لە میسر لە ڕێگای وەفد و نامە گۆڕینەوە و بەرژەوەندییە

---

(١). أبن القلانسي: ن،م، ص١٣٥.

(٢) . أبن الأثير: الكامل، ج١٠/ص ٢٨٢- ٢٨٣.

(٣) . هەمان سەرچاوە لە میانەی ڕووداوەکانی ساڵی "٤٦٨ک/ ١٠٧٥ز"، ص١٠٨.

(٤) . المقريزي: اتعاظ الحنفا، ج١/ص ٢٧٩- ٢٨٠.

(٥) . رنسيمان: ن،م، ج١/ص ٣٢٥؛ أبن الأثير: الكامل،ج ١٠/ص ٢٧٣.

بازرگانیە هاوبەشەکانی نێوانیان دەرفەتی ڕەخساند بۆ زانینی ئەو زانیاریانە. لە ڕاستیدا مەترسی سەلجوقیەکان بۆ سەر خیلافەتی فاتمی و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی وای لێکردن بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم مەترسیە پەیوەندیان خۆش بێت. ئەم هۆکارانە دەرفەتیان ڕەخساند بۆ هاتنی خاچیەکان و دەست پێکردنی پرۆسەی داگیرکردنی ناوچەکە.

بنەماڵەی ئەیوبیەکان

دامەزرێنەی ئەم دەوڵەتە باپیری سەلاحەددینی ئەیوبی (شادی کوڕی مەڕوان)بوو کە لە کوردانی هۆزی ڕەوادی بوو لە شاری دوین لە عەشیرەتی هەزبانی،شاد دوو کوڕی هەبوو بە ناوەکانی (ئەیوب، شێرکۆ) لە گوندی (ئەجدنکان) لە دایک بوون، "شادی کوڕی مەڕوان" لەگەڵ (بەهرۆزی رۆمی) پەیوەندی ودۆستایەتیەکی چاکی هەبوو،[1] ئەم (بەهرۆزە) مامۆستای منداڵی سەلجوقیەکان بوو، لە پڕێکدا (بەهرۆز) شاری دوینی بەجێ هێشت و ڕووی کردە شاری بەغداد، لە ماوەی مانەوەی لە شاری بەغداد توانی بە چالاکی و زیرەکی خۆی ناو دەرکات و خۆی نزیک بکاتەوە لە سوڵتانی سەلجوقی (مەسعودی کوڕی ملکشاە)، بۆیە سوڵتانی سەلجوقی کردی بە پارێزگاری شاری بەغداد، دوای ئەوەی لە بەغداد دەسەڵاتی وەرگرت، ناردی بە دوای (شادی کوڕی مەڕوان) بۆ لای خۆی، باپیری سەلاحەددینی ئەیوبی بە هیوای (مجاهەددین بەهرۆز) وڵاتی خۆی بەجێ هێشت و بەماڵەوە چووە شاری بەغدا،[2] لە دوای ماوەیەکی کەم سوڵتان (مەسعود) شاری تکریتی بە موڵکانە دا بە بەهرۆز، ئەویش (شادی کوڕی مەروانی) کرد بە نوێنەری خۆی و ناردی بۆ شاری تکریت و لەسەر ئەو موڵکانە داینا، لە پاش چەند ساڵێک شاد لە تکریت دەمرێت و نەجمەددین ئەیوب کە کوڕە گەورەی شاد بوو لە جێگای دانرا، ئەمیش وەک باوکی بووبە نوێنەری بەهرۆز لەسەر ئەو موڵکانە.

لە ساڵی (٥٢٦ک/١١٣١ز)دا (عیمادەدین زەنگی) کە خاوەن ئەتابەکی موسڵ بوو، لەگەڵ (ئۆردووی) سەلجووقی بەغدا لە باشووری تکریت بە شەڕ هاتن، (عیمادەدین

---

(١) . شرف خان بدليسي: شرفنامة، تر:محمد جميل الملا احمد الروزبياني، ط٢، مؤسسة موكرياني، اربيل، ٢٠٠١، ص١٧٣.

(٢).. محمد ئەمین زەکی: خولاصەیەکی تأریخی (کورد و کوردستان)، بەرگی دووەم، چاپخانەی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ص ٧٣.

زەنگی) لەم شەڕەدا شکا و هەڵهات بۆ شاری تکریت، (نەجمەدین) پێشوازی لێ کرد و یارمەتیدا بۆ پەڕینەوەی لە ڕووباری دیجلە، بەم کارە فەرمانڕەوای بەغداد لە نەجمەدین زویر بوو،[1] ئەوەی زیاتر بارودۆخەکەی ئاڵۆز کرد هەستانی (ئەسەدەدین شێرکۆ) برای (ئەیوب)بوو بە کوشتنی یەکێک لە ئەفسەرانی قەڵای تکریت، بەمە (موجاهەدین بەهرۆز) لەبەر پلە وپایەی خۆی لای سوڵتانی سەلجوقی، (نەجمەدین)ی لە وەکیلی خۆی دەرکرد و داوای لێکرد شاری تکریت بەجێ بهێڵێت، بۆیە (نەجمەدین) و براکانی وماڵەوەیان بەشەو شاری تکریتیان بەجێ هێشت و بە ئومێدی چاکەکانیان لەگەڵ (عیمادەدین زەنگی) ڕوویان کردە شاری موسڵ، لەوێ (عیمادەدین زەنگی) پێشوازی لێ کردن و چاکەی ئەیوبییەکانی لە پێش چاو بوو، نەجمەدین و کەس و کارەکەی لە موسڵ مانەوە لەگەڵ عیمادەدیندا و بەشداری چەند شەڕێک یان کرد، کاتێک (عیمادەدین زەنگی) لە ساڵی(٥٣٤ک/١١٣٩ز) هێرشی کردەسەر سوریا و بەعلەبەکی داگیر کرد (نەجمەدین ئەیوبی) کرد بە فەرمانڕەوای ئەو شارە.[2]

سەلاحەددین و بنەماڵەی ئەیوبی

سەلاحەددین لە ماوەی فەرمانڕەوایەتیدا هەرێمەکانی ناو ئیمپراتۆریەتەکەی دابەش کرد بە سەر ئەندامانی بنەماڵەکەیدا، کە لە بەڕێوەبردنی هەرێمەکان دەسەڵاتی تەواویان هەبوو، دەسەڵاتی حکومەتە سەرەکیەکانی میسر و وڵاتی شام بە دەستی هەر سێ کوڕەکەیەوە بوو، (الافچل عەلی) کە گەورەیان بوو فەرمانڕەوای شاری دیمەشق بوو، هەروەها (الگاهر- الغازی) شاری حەلەبی بەڕێوەبرد، (العزیز عیمان) لە وڵاتی میسر حوکمڕان بوو، بەڵام حکومەتی سەرەکی چوارەم کە دەکەوتە خاکی کوردستان لە ناوچەی جەزیرە و سەروی دۆڵی رافیدەین و دیاربەکر کە میافارقین پایتەختی بوو بە دەستی (عادل سیف الدین)[3] ی برایەوە بوو، هاوکات (معظم عیسی) کوڕی عادل فەرمانڕەوای (کرک) و ڕۆژهەڵاتی

---

(١) . صالح قەفتان: مێژووی گەلی کورد، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٩ز،ص ٢١٧.

(٢) . محمد ئەمین زکی: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٧٥.

(٣). "سیف الدین أبوبكر بن ایوب" ساڵی (٥٣٩ک- ١١٤٤ز) لە دایک بوو، دەسەڵاتی میسری وەرگرت لە جێگای سەلاحەددین و ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لەسەر ڕووداوە سیاسیەکان و شەڕی خاچیەکان ساڵی (٦١٥ک- ١٢١٨ز) کۆچی دوای کرد، بڕوانە(الحنبلي: شفاء القلوب في مناقب بني ایوب، ت- ناظم رشید، بغداد، ١٩٧٨، ص٢٠٠- ٢٢٩).

ئوردن) بوو له جێگای باوکی، هەروەها کۆمەڵێک له خزمانی چەند ویلایەتێکیان بەڕێوه دەبرد له وڵاتی شام بۆ نموونه ولایەتی (حماه) له لایەن (المنصور محمد) کوڕی (تقی الدین عمر) بەڕێوه دەچوو که دەکاته برازای سەلاحەددین، ولایەتی (حمص) سەلاحەددین دای به (المجاهد شێرکۆ دووەم) ولایەتی (بەعەلەبەک) درا به (الامجد بهرام شاه)ی کوڕی (فروخ شاه) که ئەمەش برازای سەلاحەددین بوو.[1]

بەڵام له دوای مردنی سەلاحەددین له (٤)ی ئازاری ساڵی (٥٨٩ک/١١٩٣ز) ئەو یەکێتیەی که کەسایەتی و دەسەڵات و لێهاتووی سەلاحەددین رایگرتبوو وەستێنرا و هەموو ولایەتەکان جگه له ولایەتی (کرک) سەربەخۆ و جیاواز بوون، بەمەش سەرەتای کێشه و ململانێ له نێو بنەماڵەی ئەیوبیەکان لەسەر دەسەڵات و بەرژەوەندی تایبەت سەریهەڵدا، و بووه هۆی لاواز بونیان له ناوچەکە، ئەمەش زەمینەی ڕەخساند بۆ دەستتێوەردانی کاروباری ناوخۆیان له لایەن بێگانەکانەوه، ئەوەش سەرەتای له ناوچوونی حکومەتی ئەیوبی کوردی بوو که ڕۆڵ و کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو له سەر گۆڕەپانی سیاسی ناوچەکە و شەڕی خاچیەکان و مێژووی ئیسلام له سەدەکانی ناوەڕاست، ئەم لاوازیه باشترین دەرفەت بوو بۆ پەلاماری مەغۆلەکان و سەرهەڵدانی مەمالیک[2] وەک قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆ له ناوچەکە.[3]

بێگومان له سەردەمی ئەیوبیەکاندا گەشەسەندنێکی بەرچاو له وڵاتانی میسر و شامدا بەدی دەکرا به تایبەت له بواری ڕۆشنبیری و هونەری و ئەدەبی و فیکریدا، ئەمەش بەهۆی پەیڕەوکردنی سیاسەتی دوربینانه له هاندان و پێشخستنی کشتوکاڵ و ئابووری و پاراستنی پەیوەندی بازرگانی لەگەڵ شارەکانی ئیتاڵیا و بەستنی سیاسەتی ئاشتی خوازانەوەبوو. له سەرەتای فەرمانڕەوایی ئەیوبیەکانەوه کەسایەتی سەلاحەددین کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو، توانی ڕۆڵی خۆی ببینێت وەک کەسێکی سەرکرده له فراوانکردنی سنووری دەسەڵاتی و به هێزکردنی پایەی

---

(١).جب:س-پ،ل٢٠٤.

(٢). المماليک: پێکهاتەیان لەو کۆیلانەیه که له وڵاتی "اتراک" هێنابویان که دەکەوته ناوەڕاست و ڕۆژئاوای ئاسیا و له هەندێ شوێنی ئەوروپا، دەسەڵاته ئیسلامیەکان بەکاریان دەهێنا له کاروباری کارگێری و سوپا دوای مەشق پێکردنیان و فێرکردنیان، (بڕوانه جمال الدين الشيال: تأريخ مصر الاسلاميه، القاهره، ١٩٦٧،ج ٢/ص ١٤٥).

(٣). د.محسن محمد حسين:الجيش الايوبي،ص١٢٩-١٣٥.

دەسەڵاتی لە میسر و وڵاتی شامدا،[1] هاوکات زۆر سیاسەتی فێڵ و دبلۆماسیەتی بە کاردەهێنا، هەروەها هەریەک لە "مەلیک عادل" پاشا "کامل و تورانشاه" ڕۆڵی خۆیان هەبوو، بە کوشتنی تورانشاه بە دەستی مەمالیک لە ساڵی (٦٥٦ک/١٢٥٨ز) دەسەڵاتی بنەماڵەی ئەیوبی کوردی کۆتایی دێت، مێژووی ئەیوبی لە مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستدا مێژوویەکی پڕشنگدار و پڕ سەروەریە.

سەلاحەددین، سیاسەتمەدار، سەکردەی ستراتیجی، پاڵەوانی سەردەمی خۆی، جەنگاوەر، دیبلوماتکار و بە ناوبانگترین جەنگاوەری مێژووی ئیسلامە و بە یەکێک لە هێما بە نرخ و بە بەهاکانی دەوڵەتی ئەیوبی کوردی و مێژووی ئیسلام دەدانرێت، ئەو کەسێکی ئاسایی نەبوو بەڵکو کۆمەڵێک تایبەتمەندی لەگەڵ خۆی هەڵگرتبوو، وەک (چاکی و دڵنەرمی و خۆش ڕەفتاری) جگە لەوەی لە کاتی شەڕەکانی دژ بە خاچیەکان زۆر بە توانا بووە و بەهەموو توانایەکیەوە لە میانەی شەڕی خاچیەکاندا دەرکەوت، ڕۆڵی ئەو یەکێکە لە داستانە هەرە گەورەکانی مێژووی جیهان بۆ هەر قۆناغێک چەندەها تایبەتمەندی لە خۆ گرتبوو.

سەلاحەددین لە ئەنجامی ڕووداوەکانی سەر گۆڕەپانی سیاسی و سەربازی ناوچەکە دەرفەتی دەرکەوتنی بۆ ڕەخسا وەک سەرکردەیەکی بلیمەت و بەتوانا، بۆ ئەمەش کۆمەڵێک هۆکار یارمەتی دەربوون، لەوانە لاوازی خیلافەتی عەبباسی و تێکچوونی بارودۆخی خیلافەتی فاتمی و مردنی (ئەسەدەدین شێرکۆ)ی مامی کە زەمینەی ڕەخساند بۆ وەرگرتنی دەسەڵات لە میسر ولاواز بوونی خاچیەکان و مردنی (نورەدین مەحمود) و کۆنترۆڵکردنی بارودۆخی وڵاتی میسر کە زۆر هۆکار و یارمەتی دەربوو بۆ سەلاحەددین، چونکە وڵاتێکی دەوڵەمەند بوو لە ڕووی ماددی و مرۆییەوە جگە لە بوونی چەند فەرماندەیەکی بە توانا لە بنەماڵەی ئەیوبیەکان کە هاوکاری سەلاحەددین بوون بۆ فراوان کردنی سنوری دەوڵەتەکەیان لە ناوچەکەو سەقامگیر بوونی دەسەڵاتیان بەسەر دانیشتوانەکەیدا. سەلاحەددین لە دوای مامی توانی خیلافەتی فاتمی بڕوخێنێت و بەرەی ئیسلامی یەکبخات، ئەمە جگە لە دروستکردنی سوپا و گێڕانەوەی هێمنی و ئارامی بۆ وڵاتی میسر و ڕاکێشانی خاچیەکان بۆ شەڕی "حەتین" کە تیایدا گەورەترین سەرکەوتنی بەدەست هێنا جگە لە ڕزگارکردنی "قودس" کە نزیکەی سەدەیەک بوو بە دەست خاچیەکانەوە بوو، هاوکات بەرەنگار بوونەوەی هەڵمەتی سێهەمی خاچیەکان و

---

(١). جب: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٠٦.

ـوزینـەوەی چـاکترین ڕێگـا بـۆ پەیوەنـدی لەگەڵ دوژمنـان ئەویـش ڕێگـای ـیبلوماسیەت و دانوساندن و بەستنی ڕێککەوتننامە بوو کە ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات ـە دوای سەلاحەددین زۆر بە زەقی پەیڕەویان دەکرد. لە دوای مردنی سەلاحەددین بە هـۆی سـەرهەڵدانی ململانێـی نێـوان ئەنـدامانی بنەمـاڵەی ئەیوبیەکـان لەسـەر ـەسـەڵات دەوڵەتەکەی ڕووی لە لاوازی کـرد،ئەمەش دەرفەتـی ڕەخسـاند بـۆ دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی دەوڵەتەکە و پەنابردن بۆ لای دوژمنان لە پێناو پڕکردنەوەی ئارەزووەکانیان و نەمانی دەسەڵاتی ئەیوبی کوردی و هاتنی مەمالیک و کۆنترۆڵکردنی بارودۆخی ناوچەکە و گەڕانەوەی یەکێتی نێوان شام و میسر.

بێگومان هەموو مرۆڤێک کەم و کوڕی خۆی هەیە، سەلاحەددینیش بەدەر نیە لە کەموکـورتی بەڵام کـوڕی سـەردەمی خـۆی بـووە و بەپێـی تێگەیشـتنی ئەو سەردەمە ڕوانیویەتە ڕووداوەکان.

سەلاحەددین و دەوڵەتی ئەیوبی

سـەلاحەددین کـوڕی نەجمەدیـن ئەیـوبە، لە کوردەکـانی ڕەوادیـیە لە سـاڵی (٥٣٢ک/١١٣٧ز) لە شاری تکریت لە دایک بووە، (نەجمەدین ئەیوب) لە دوای مردنی شـاد، دەسـەڵاتدارێتی تکریتـی گرتـۆتە دەسـت، و لەگەڵ عیمـادەدین زەنگـی دەسەڵاتداری موسڵدا پەیوەندی دۆستانەی بە هێزیان هەبووە، کاتێک (عیمادەدین زەنگی) هێرشی بردەسەر بەغدا، نەجمەدین ئەیوب توانی ژیانی عیمادەدین ڕزگار بکات،[1] سەلاحەددین لەو ڕۆژەدا لە دایک بوو، کە باوک و مامی بە زۆرە ملێ لە تکریـت دەرکـران، نەجمەدیـن ئەیـوب بەپێـی فەرمـانی (عیمـادەدین زەنگی)کـرایە دەسەڵاتداری بەعلەبەک، سەلاحەددین قۆناغی منداڵی لە بەعلەبەکدا بردۆتەسەر، و لەم شـارەدا زانسـتی ئـاین و قورئـانی پیـرۆز و فەرموودەکـانی پێغەمـبەر (د.خ) و فیقهـی ئیسـلام و مێـژوو و زمـان و ئەدەبـی وەرگرتـووە و پێیـان ئاشـنا بـووە، و شارەزاییەکی تەواوی لە یاری تۆپ و ڕاو و سوارچاکیدا بووە، سـەلاحەددین لەگەڵ شێرکۆی مامیدا لە حەلەب بووە، کاتێک مامی لە خزمەتی(نورەدین مەحمود)دا بوو، سـەلاحەددین پـاش زویـر بـوونی بـرا گەورەکەی، بـوو بە سـەرکردەی لەشـکری دیمەشـق لە سـاڵی (٥٥١ک/١١٥٦ز)، بەڵام پـاش مـاوەیەک وازی لەم کـارە هێنـا و گەڕایەوە بـۆ حەلەب، لە سـاڵی (٥٥٦ک/١١٦٠ز) سـەلاحەددین بـۆ جـارێکی دی

---

(١). شرف خان بدلیسی: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١٧٧.

کرایەوە بەسەر لەشکری دیمەشق،[1] (نورەدین مەحمود) لاوازی فاتمییەکانی بە هەل وەرگرت و توانی میسر ڕزگار بکات و سەرکەوتنی ڕامیاری و سەربازی بە دەست بهێنێت، لە ساڵی (٥٦٠ک/١١٦٤ز)دا سەلاحەددین بەشداری ئەو شەڕانەی کرد کە شێرکۆی مامی پێی هەڵسابوو بۆ ڕزگارکردنی میسر،[2] لە ساڵی (٥٦٥ک/١١٦٩ز) (ئەسەدەدین شێرکۆ) لە سەردەمی دوا خەلیفەی فاتمییەکاندا،کرا بە وەزیر، (ئەسەدەدین شێرکۆ) پاش وەرگرتنی دەسەڵاتداریتی لە میسردا بە ماوەیەکی کورت کۆچی دوایی کرد، سەلاحەددین شوێنی گرتەوە و بوو بە وەزیر لە میسردا لە سەردەمی خیلافەتی فاتمیەکان، مەزنترین ئامانجی سەلاحەددین خۆ بەختکردن و درێژەدان بە جەنگ بوو لە دژی خاچپەکان، سەلاحەددین دوای ئەوەی بوو بە وەزیر توانی خیلافەتی فاتمیەکان لاواز بکات، داوای لە وتاربێژی مزگەوتەکان کرد کە وتارەکانیان لە خزمەت خەلیفەی عەبباسیدا (ئەلموسنەسیر)دا بێت، لە جێگەی خەلیفەی فاتمی، دوای کۆچی دوایی (نورەدین مەحمود)، سەلاحەددین سەربەخۆیی میسری ڕاگەیاند، و دەستی کرد بە بەرهەڵستی(ئیسماعیل کوڕی نورەدین مەحمود) و تورانی برا گەورەی سەلاحەددین، ئەو پشێوییەی بە هەل زانی لە یەمەندا هەبوو، هێرشی بردنەسەر و ڕزگاری کردن بەڵام حیجاز چووە پاڵ میسر، بەم شێوەیە دەوڵەتی ئەیوبی دامەزرێنرا.[3]

سەلاحەددین و سیاسەتی بەرامبەر خاچپەکان

هەڵوێستی ڕامیاری سەلاحەددین بەرامبەر خاچیەکان لەدوای مردنی (نورەدین مەحمود)، بریتی بوو لە نەرمی و ڕێککەوتن، چونکە سەلاحەددین هەوڵی ئەوەی دەدا بە تەواوی بەسەر خاچپەکاندا سەربەکەوێت تا بتوانێت دەوڵەتێکی بە هێز و یەکگرتوو دابمەزرێنێت، هەر لەبەر ئەمەش بوو ڕێککەوتنی ئاشتی لەگەڵ خاچیەکاندا دەکرد،[4] هەرچەندە گەلێک پێکدادان لە نێوان سەلاحەددین و خاچیەکاندا

(١). محمد ئەمین زکی: م،ن، ص٧٥

(٢). صالح قەفتان: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٢٢٠.

ججج

(٣). محمد ئەمین زکی: م،ن، ص ٧٦.

(٤). محمد رفعت احمد حسونە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦٧.

ڕوویدا، و سەلاحەددین بە بەردەوامی هێرشی دەبردە سەر شوێنە گرنگ و پتەوەکانی خاچپیەکان، بەڵام هەندێک جار بە شێوەی کاتی و بۆ ماوەی کورت پەیمانی ڕێککەوتنی لەگەڵ خاچپیەکاندا دەبەست، بە مەبەستی خۆ ئامادەکردن و پتەوکردنی ڕیزەکانیان، تا بە تەواوی وڵاتی شام لە دەست خاچپیەکان ڕزگار بکات. لە بەیت ولمەقدیسدا ئاژاوەیەک دروست بوو، ئەم ئاژاوەیە (میری کرک) دەیویست سوودی لێوەرگرێت، بۆ ئەم مەبەستە، هەوڵی ئەوەی دەدا کە پەیمانی ڕێککەوتنی نێوان بەیت ولمەقدیس و سەلاحەددین بشکێنێ، دەسەڵاتداریتی (کرک) هێرشی کردەسەر کاروانێکی مەککە و تالانی کرد، و هەروەها هەوڵی دەدا لە دەریای سوورەوە پەلاماری مەدینە بدات، بەڵام هەندێک لەشکری دیمەشق بەریان لێگرت و شکانیان و گەڕایەوە بۆ کرک.[1] دوای ئەوەی خاچپیەکان پەیمانی ڕێککەوتنیان شکاند، سەلاحەددین دەستی کرد بە خۆ ئامادەکردن و بزووتنەوەی خۆ بەختکردن (جیهاد)ی ڕاگەیاند، لە دیمەشقەوە بەرەو باشوور کەوتەڕێ، و لە شاری بوسراوە ڕووی کردە ئوردن، کاتێک خاچپیەکان زانیان سەلاحەددین لە ڕووباری ئوردن پەڕییەوە، دەستیان کرد بە خۆ ئامادەکردن، و نزیکەی (٥٠) هەزار شەڕکەریان کۆکردەوە، سەلاحەددین لە ماوەیەکی کورت و کەم خایاندا توانی (صفوریە) داگیر بکات، کاتێک خاچپیەکان گەیشتنە چیای تەبەریە، سەلاحەددین هێرشی کردە سەریان و هەموو ڕێگایەکی لێگرتن و ئاوی لێبڕین، لە نیوە شەودا سەلاحەددین گەمارۆی دان، خاچپیەکان هەر ئەوەندەیان پێکرا کە خۆیان بگەیەننە نزیک چیای حەتین، لەوێ دا شەڕێکی سەخت و گران لە نێوان هەردوولا ڕوویدا، و بە سەرکەوتنی سەلادحەین کۆتایی هات و زیانێکی زۆر لە خاچپیەکان کەوت و میری کرک بە دیل گیرا، لە شاری (جای لوز جنان) کە تەنها (١٥٠) شەڕکەر ڕزگاریان بوو، ئەوانیشی بە دیل گرت،[2] ئەم سەرکەوتنەی سەلاحەددین دەگەڕێتەوە بۆ دانانی پلان و نەخشەی سەربازی و لێهاتووی و دانایی خۆی کە لە شەڕەکەدا بە کاری هێنا و بەشداربوونی خۆی لە مەیدانی شەڕدا. سەرکەوتنی سەلاحەددین تەنها ئەوە نەبوو، کە پادشای خاچپیەکان و دارو دەستەکانیان بەدیل بگرێت، بەڵکو ژمارەیەکی بێ سنوری لە خاچپیەکان کوشت، سەلاحەددین ڕووی دەکردە هەر

---

(١).د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م،ن، ص ١٦٥.

(٢).محمد ئەمین زەکی: هەمان سەرچاوەی پێشوو، بەرگی دووەم/ ص٩٥.

ع

بنکەیەکی خاچیەکان، یەکە یەکە دەیڕوخـان و تێکی دەدا، سـەلاحەددین دانیشـتوانی شـارە ڕزگارکراوەکـانی دڵنیـا دەکـردەوە کە سـەرو ماڵیـان پـارێزاوە، بـۆ ئەم مەبەسـتەش بڕیـاری لێبـوردنی گشـتی دەکـرد، ئەمەش بـووە هـۆی ئاسـان کردنـی ڕزگار کردنی شارەکانی تر.[1]

ڕۆڵی کورد لە شەڕی خاچیەکاندا

بە دەرکەوتنی (عیمادەدین زەنگی) دەسەڵاتداری موسڵ، کە ئەتابەگی تورک بوو، سـەردەمێکی نـوێ دەسـت پێـدەکات، تیایـدا موسـڵمانەکان سـەردەکەون بەسـەر خاچیەکانـدا، (عیمـادەدین زەنگـی) حـوکمڕانی نـاوچەیەکی دەکـرد، کە پێکهـاتبوو لە (حەلەب و حەران و موسـڵ) و لە نـاوچەی موسـڵ دەوڵەتـی زەنگـی دامەزرانـد، لە سـاڵی (٥٣٩ک/١١٤٤ز) عیمـادەدین زەنگـی شـاری ڕەهـای ڕزگـارکرد لە دەسـت خاچیەکـان، دوای (حـوس و حەمـا و حەلەب)، گەلێـک نـاوچەی دیـکەی سـوریای ڕزگارکرد، بە ڕزگارکردنی ڕەها، عیمـادەدین فەرمـانی دەرکرد بە کۆتـایی هێنان بە کوشتن و بڕین، و داوای لە سەربازەکانی کرد، هەرچی سامان و مـاڵی دانیشـتوانی شارەکە هەیە بیگێڕنەوە بۆ خاوەنەکانیان و هەموو بەندەکانی ئازادکرد، هەروەها بە مەسیحیەکانی ڕاگەیاند کە (عیمادەدین زەنگی) هـاتووە بۆ ڕزگارکردنیـان لە دەسـت فەرەنجەکـان، نەک بـۆ داگیرکردنیـان و تـاڵانی و کوشـتن و بـڕین، ئەم هەڵوێسـتەی عیمادەدین وایکرد، سوریەکان یارمەتی بدەن لە گرتنی ڕەهادا، شکاندنی خاچیەکان لە ڕەهـا بـووە هـۆی ڕوودانـی هێرشـی دووەمـی خاچیەکـان بە سـەرکردایەتی ئیمپراتـۆریەتی (فەرەنـج و ئەڵمـان و ئینگلیـز)، ئەم هێرشـە لە سـوارەی (فەرەنـج و ئەڵمـان و ئینگلیـز) پێکهـاتبوو، ئەو لەشـکرەی لە قـودس ئامـادەکرابوو گەمـارۆی دیمەشـقیدا، بەڵام بـێ سـوود بـوو، و هـیچ پاشـماوەیەکی جـێ نەهێشـت. دوای عیمـادەدین زەنگـی، نـورەدین مەحمـودی کوڕی دەسـەڵاتی گـرتە دەسـت و شـاری حەلەبی کـردە پـایتەختی خـۆی، لە سـاڵی (٥٤٩ک/١١٥٤ز) نـورەدین مەحمـود پاشـا شاری دیمەشقی ڕزگارکرد، بە ڕزگـارکردنی دیمەشـق هـیچ کۆسـپێک نەمـا لە نێوان ناوچەی زەنگیەکان و قودسدا.[2]

---

(١). صالح قەفتان: م،ن، ص ٢٣٤.

(٢). محمد ئەمین زەکی: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ب٢/ ص٩٥، صـالح قەفتان: هەمـان سـەرچاوەی پێشوو، ص٢٥٥.

بەشی حەوتەم

هەڵوێستی مەمالیك بەرامبەر بە خاچیەكان

هەڵوێستی مەمالیك بەرامبەر بە خاچیەكان

مەمالیک لە ڕووی چەمکی مێژووییەوە بە واتای کۆمەڵی کویلەی سپی "مجموعه رقیق البیج" دێن، چونکە زۆربەی ئەم مەمالیکانە پێست سپی بووین،[١] کۆیلایەتی وەک سیستمێک سەرەتا لە سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەوروپا سەری هەڵدا، و دواتر بە هۆی چەند فاکتەرێک ئەم سیستمە گەیشتە ڕۆژهەلات و بە تایبەت جیهانی ئیسلامی، ئەو جیاوازییەی لە سیستەمی کۆیلایەتی جیهانی لە نێوان جیهانی ئیسلامی و ئەوروپا هەبوو ئەوەبوو کە لە جیهانی ئیسلامیدا بۆ کاروباری سەربازی و جەنگیدا بەکاردەهاتن، بەڵام لە ئەوروپا زیاتر بۆ کاروباری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکاردەهێنران، ئەوەی پەیوەندی بە بنەچەی مەمالیکەکانەوە هەیە ئەوەیە ناتوانرێت هەموویان بگەڕێنینەوە سەر یەک بنەچە، چونکە لە چەندین شوێنەوە دەهێنران، جا بە هۆی بە دیل گیرانیانەوە بوو بێت یاخود بە هۆی کڕین و فرۆشتنەوە بوو بێت، کە ئەمەی دووەمیان زیاتر پیادە دەکرا، ئەمەش لە کاتێکدا بوو بازرگانەکان لە مەڵبەندە جیا جیاکانەوە دەیانهێنانە جیهانی ئیسلامی و بە نرخی بەرز دەیانفرۆشتن، گرنگترین مەڵبەندەکانی هێنانی مەمالیکەکان و بازرگانی پێکردنیان ئەمانەن:

١. وڵاتی قەفجان و پشت ڕووباری (ماورا و النهر).

٢. لە ناوەڕاستی ئاسیا و شاری سەمەرقەند، نیساپور، وەخان، و مەڕ و.

٣. لە ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و فەڕەنساوە بۆ ئیسپانیا و لەوێشەوە لە ڕێگای دەریاوە بۆ میسر.[٢]

سەبارەت بەسەرەتاکانی سەرهەڵدان و دەرکەوتنیان، ئەوە بۆ سەردەمی خەلیفەکانی عەباسی دەگەڕێتەوە، و خەلیفە (مأمون)[٣] ئەم دیاردەیەی هێنایە نێو

---

(١). د. سعيد عبدالفتاح عاشور: العصر المماليكي في مصر والشام، الطبعة الآولى، مطبعة لجنة البيان العربي،١٩٦٥، ص١.

(٢). أحمد مختار العبادي: قيام دولة المماليك في مصر والشام، بيروت، ١٩٦٩، ص ١٧- ١٨.

(٣). مأمون: ناوی (عبدالله بن هارون)ە حەوتەمین خەلیفەی بنەماڵەی عەبباسیەکان بوو لە نێو سالانی (١٩٨-٢١٨ک/٨١٣-٨٣٣ز) خەلافەتی عەبباسی گرتە دەست، کەسێکی نزیک بوو لە زاناو فقیهەکان، تەواوکاری ڕێگەی باپیری (أبو جعفر المنصور) بوو لە وەرگێڕانی کتێبی زانستی و فەلسەفی. (الطبري: تأريخ الرسل والملوك،٥٢٧/٨؛المسعودي: مروج الذهب،٣٩٥/٢ ؛السيوطي: تأريخ الخلفاء،٤٩٠).

جج

جیهانی ئیسلامی، چونکه له سەردەمی ئەم خەلیفەیەدا دەسەڵاتی فارسەکان پەرەی سەندبوو به شێوەیەک تەرازووی سیستمی حوکمڕانی خەلیفه "مأمون" بەلای فارسەکاندا دەشکایەوە، بۆیه مأمون بۆ ئەوەی هاوسەنگی حوکم له دەست خۆیدا بهێڵێتەوە، دەستی کرد به کڕینی مەمالیکه تورکەکان و بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی پشتێنێکی سەربازی به هێزی لێ دروست کردن.[1]

سەبارەت به فاکتەرەکانی گرنگی دان به مەمالیک ئەوە ئەو نموونەی سەرەوە و لاوازبوونی خیلافەتی عەباسی و ئارەزوو و ویستی حوکمدارانی ولایەتەکان بۆ سەربەخۆ بوون له خیلافەت هۆکار بوون بۆ زیاتر کڕین و هێنانی مەمالیکەکان بۆ پێکهێنانی لەشکر له پێناو پراکتیزه کردنی ئارەزووەکانیان، جگه له بەکارهێنانی سەربازی واته گەنج و پێگەیشتوو مەمالیکی منداڵیشیان دەکڕی بۆ ئەوەی له ژێر ڕکێفی پەروەردەی خۆیان دابێت و زۆرجار ئەم منداڵانه سۆزی دەسەڵاتدارانیان ڕادەکێشا که بەگەوره بوون و پێگەیشتنیان پلەوپایەی باشیان وەردەگرت، له میسر گرنگی زۆر به هێنانی مەمالیکەکان دەدرا و ورده ورده دەسەڵاتیان گەوره دەبوو، بەجۆرێک "ئەحمەدی کوڕی گۆلۆن" توانی دەوڵەتی گۆلۆنی له میسر دابمەزرێنی که خۆی مەمالیکێکی تورکی سەردەمی خەلیفەی عەبباسی (مأمون) بوو، ژمارەی جەنگاوەرانی لەشکرەکەی "٢٤" بیست و چوار هەزار جەنگاوەر بوون، دوای گۆلۆن "محمدی کوڕی گغیج ئەخشیدی" توانی له ساڵی (٩٣٥ز) له میسر دەوڵەتی ئەخشیدی دابمەزرێنێ که خۆی مەمالیک بوو، هەروەها فاتمیەکان له میسردا سەرەتا پشتیان به سودانیەکان دەبەست دواتر پشتیان به مەمالیکەکان دەبەست بۆ پێکهێنانی لەشکر، تا سەردەمی ئەیوبیەکان.[2]

سەرەتای چەکەرەبوون و گرتنه دەستی دەسەڵات و گێڕانی ڕۆڵی گرنگ و بەرچاوی مەمالیکەکان له میسر و شام، لەدوای مردنی سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی بوو له ساڵی (٥٨٩ک/١١٩٣ز)، چونکه به مردنی سەلاحەددین دەوڵەتی ئەیوبی دابەش بوو بەسەر کوڕ و برازا و خزم و کەسیدا، له(دیمەشق و میسر و حلب و کرک و بصری و بعلبک و حمس و حما.... تاد). که بنەماڵەی ئەیوبی

(١). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص١.

(٢). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص ٢.

حوکمیان دەکردن، میراتگرەکانی سەلاحەددین لە نێو خۆیاندا بوو بەشەڕیان و ململانێی یەکتریان دەکرد، هەریەکەیان دەیویست ئەوی تر لە ناوببات و دەسەڵات و ناوچەکەی فراوان بکات. ئەمە لە لایەک و لە لایەکی ترەوە ململانێی حوکمدارانی بنەماڵەی زەنگی لە(موسڵ و سنجار و حصن کیفا و ئامەد و بنی سکمان) دژ بە ئەیوبیەکان بوونە هۆی ئەوەی هەریەکەیان ڕاستەوخۆ هەوڵی خۆ بە هێزکردنی بدات و کەرەسەی ئەم بە هێز بوونەش جەنگاوەرانی مەمالیک بوون.(١)

بەم شێوەیە لە دوا ساڵانی سەدەی (١٢) دوازدە و نیوەی یەکەمی سەدەی (١٣) سیازدە، ڕوو لە زیادبوونێکی بەرچاو بوون، نەک تەنها لە بواری سەربازییەوە، بەڵکو لەبواری سیاسیش ڕۆڵی گرنگیان دەبینی، لە ساڵی (٥٩٥ک/١١٩٨ز) سوڵتان (عەزیز عوسمان) کوڕی سەلاحەددینی ئەیوبی کۆچی دوایی کرد، سوڵتان عادلی برای سەلاحەددین ویستی لە شامەوە بچێت حوکمی دەسەڵاتی میسر وەربگرێ وەک میراتگر، بەڵام مەمالیکەکانی (ئەسەدی، ساڵمی) قبوڵیان نەکرد و بانگێشتی مەمالیک (فچل)یان لە خوران کرد و دەسەڵاتی میسریان دایە دەست، لەگەڵ ئەوەشدا هاوکێشەیەک هەبوو هەر کاتێک مەلیک و سوڵتانەکان بە هێز بوونایە ئەوە مەمالیکەکان ڕۆڵ و کاریگەریان لە کاروباری دەوڵەت کەم دەبوو، بە پێچەوانەشەوە، هەر کاتێک مەلیک و سوڵتانەکان لاواز بوونایە ئەوە مەمالیکەکان ڕۆڵ و کاریگەریان زیاتر دەبوو، مەمالیکەکان ڕۆڵی هەرە گرنگیان هەبوو لە هێنانە سەر تەختی "صالح نەجمەدین ئەیوب" ئەمیش بە لادانی عادلی دووەم (٦٣٨ک/١٢٤٠ز) لە حوکمڕانی میسر، صالح کاتێک کە کوردەکان لێی دووركردنەوە پەنای بردە بەر مەمالیک.(٢)

ڕۆڵی مەمالیکەکان لە جەنگی دژ بە خاچیەکان

لەبەر ئەوەی مەمالیکەکان هێزی سەربازی سەرەکی بوون لە میسر و شام دا، بۆیە ڕۆڵی گرنگیشیان بینیوە لە شەڕەکانی دژ بە خاچیەکان لە سەردەمی حوکمڕانیە جیاوازەکاندا وەک "ئەیوب، بیبرس، قلاون"، لە سەردەمی سوڵتان "صالح

---

(١). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص ٣.

(٢). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص ٤- ٥.

نەجمەدیـــن ئەیـــوب"دا لویســـی نـــۆیەم مەلیکـــی بە توانـــای فەڕەنســـا لە ســـاڵی (٦٤٧ک/١٢٤٩ز) فەرمانـدەیی هەڵمەتێکی خـاچی کـرد بـۆ سـەر میسـری کینـانە کە زۆرجـار بە هەڵمەتـی هەشـتەم نـاودەبرێ و بە خێرایـی شـاری (دمیـاگ)یـان گـرت، سوڵتان صالح کە لەوکاتدا زۆر نەخۆش بوو دەبوو خۆی بۆ شـەڕی لویسی نۆیەم ئامادەبکـات، بەڵام مەرگ ڕێـگەی نەدا ئەم کـارە ئەنجـام بـدات، کـاتێ لـویس زانـی (صالح) مردووە ڕووەو شاری مەنصورە هەڵمەتی برد، مەمالیکەکان بێدەنگ بوون تا خاچیەکان بە فەرماندەی (روبرت دی ئارئو) برای لـویس چـوونە نێو کۆڵانەکانی مەنصـورە، کاتێ مەمالیکەکان لێیان هـاتنە دەست ژمـارەیەکی زۆریـان لێکوشـتن و دوایان کەوتن تا (فارسکور) لەوێ شـەڕی یەکلاکەرەوە ڕوویدا ژمـارەیەکی زۆریـان لێ کوژرا و بە دیلی گیران لە نێویاندا (لویسی نۆیەم) مەلیکی فەڕەنسا هەبوو کە بە دەست بەستراوی لە ماڵی (فەخرەدین ئیبراهیم لوقمان)ی مەمالیک زیندانی کرا.[1]

دوای ئەم ســـەرکەوتنە گەورەیە (تورانشـــای کـــوڕی صـــالح نەجمەدیـــن) کە لە جێگای باوکی دەسەڵاتی وەرگرتبوو، کەوتە دژایەتی کردنـی زڕ دایکـی (شـجر الدر) و لە دژی فەرماندەکانی مەمالیک دەجوڵایەوە، ئەوەبوو (شـجر الـدر) و فەرماندەکان لەسـەر نـاوبردنی (تورانشـاە) ڕێککەوتـن گرنگتـرین فەرمانـدەکانی بە شـداربوو لەم پلانە (١- بیبرس البنقداری، ٢- قلاون المصـالحی، ٣- أقگـای الجامـداری، ٤- ایبیک الترکمـانی) ئەوە بـوو توانیـان لە (فاسـکردی) لە نـاوی ببەن، بەم شـێوەیە حـوکمی بنەمـاڵەی ئەیـوبی کۆتـایی پێهـات، (شـجر الـدر) تـورک بـوو صـالح کڕیبـوی و دواتـر خواستی بۆیە لە مەمالیک نزیـک بـوو، (مەقریـزی) دەڵـێ (وأول مـن ملـک مصـر مـن ملوک الترک الممالیک)[2] شجر الدر لەگەڵ فەڕەنسیەکان پێکهات و مەترسـی لەسـەر مصـر دروخستەوە.

سەردەمی زاهر بیبرس

(ڤـاهر بیبـرس) نازنـاوی کەسـایەتێکە کە ڕۆڵـی گەورەی بینیوە لە جەنگـان دژی هەڵـــمەت و میرنشـــینەکانی خـــاچی... بیبـــرس دوای لە نـــاوبردنی (قگـــز) لە ســـاڵی

(١). سعید عبدالفتاح عاشور: م. ن،ص ٨.

(٢).د. سید الباز العرینی: الممالیک، مطبة دار النهضة العربیة، مصر، ١٩٦٧،ص ٤٥- ٤٦.

(٦٥٩ك/١٢٦٠ز) له دوای سەرکەوتنی له شەڕی (عەین جالوت) بەسەر تەتەرەکان، توانی دەسەلاتی میسر وەربگرێ.[1] بیبرس سەرەتا کۆمەڵێک ڕێوڕەسمی ناوخۆیی ئەنجامدا، که بریتی بوو له لێدان و ناوبردنی نەیارانی و ڕێکخستنەوەی لایەنە جیاکانی بەڕێوەبردن، ئەمە سەبارەت به سیاسەتی ناوخۆ، بەلام سەبارەت به سیاسەتی دەرەکی ئەوە چەندین کاری ئەنجامدا بۆ به هێزکردنی دەسەلاتی و دوورخستنەوەی مەترسی لەسەر میسر، ئەم کارانەی ئەنجامدا.

١. هاوپەیمانی بەست لەگەڵ تتاری مەغۆل دژ به تتاری فارس.

٢. هاوپەیمانی بەست لەگەڵ دەوڵەتی ڕۆمی بیزەنتی وەک پەناگیریەک بۆ سیاسەتەکەی.

٣. دامەزراندنەوەی خیلافەتی عەبباسی له میسر و شام، ئەمەش بۆ شەرعیەتدان بوو به حوکمەکەی.

٤. پێک نەهاتن لەگەڵ تتاری فارس، چونکه به بکوژی خەلیفەو پارچه پارچه کردنی خیلافەت یا ڕاستر دەوڵەتی ئیسلامی دا دەنان، ئەمەشی وەک پروپاگەندەیەک به کاردەهێنا بۆ سەرنج ڕاکێشانی موسڵمانان.

٥. له ساڵی (٦٧٦ك/١٢٧٧ز) هێرشی کردەسەر سەلاجقەکانی ڕۆم، چونکه یارمەتی تتارەکانیاندا و سەرکەوتنی گەورەی بەسەردا هێنان.[2]

بەسەرنج دان لەم (٥) پێنج خاڵە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە که بیبرس ڕووبەڕووی دوو مەترسی گەورە بوەتەوە ئەوانیش(تتار و خاچیەکان) بوون که هەردوو له زۆربەی کاتدا هاوپەیمانی یەکتر بوون دژ به دەسەلاتی ئیسلامی، ئەم هاوپەیمانیەتیە لەسەر بنچینەی بەرز واژۆ کرا و بەردەوام بوو، وەک هاوپەیمانی نێوان (پاپا و هۆلاکۆ) هەروەها هاوپەیمانی تتار لەگەڵ میرنیشنی ئەرمینیای بچووک که مەسیحی بوون، ڕەنگە (دوو قوزخاتون)ی ژنی هۆلاکۆ که مەسیحی نەستوری بوو کاریگەری هەبووبێ، بۆیە هۆلاکۆ هەر شارێکی بگرتایە گیان و ماڵی مەسیحیەکانی دەپاراست، بۆ تێگەیشتن و ئاسانکاری له کردە سەربازییەکانی بیبرس دژ به خاچیەکان به شێوەی خاڵ دەیانخەینە ڕوو:

---

(١). د. سيد الباز العريني: م.ن،ص ٤٩.

(٢). سعيد عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص ٤٢- ٤٤.

١. بیبرس دوای خۆ قایم کردن خۆی بۆ شەڕی خاچیەکان یەکلا کردەوە، چونکە باکور و باشووری شام و کەنارەکانیشیان لەژێر دەستدا بوو، ئەوە بوو لە ساڵی (٦٥٩-٦٦٠ک/١٢٦٠- ١٢٦١ز) هێرشی کردەسەر میرنشینی (ئەنتاکیە) بۆ سەرکوت کردنی شا (بوهیموندی شەشەم)، بیبرس خەریک بوو شارە کە بگرێت، بەڵام (هیپوم) مەلیکی ئەرمینیای بچووک بە هاوکاری تتار نەیانهێشت ئەم کارە سەربگرێ.

٢. لە ساڵی (٦٦٤ک/١٢٦٥ز) هێرشێکی گەورەی کردەسەر خاچیەکان و توانی شارەکانی (غەززە، یافا، قیساریە، وعتلیت) بگرێت هەروەها ئارسوفیشی دوای بەرگرییەکی توند گرت، دواتر ڕووی کردە (عەککا)، بەڵام (هیوی سێیەم)ی مەلیکی قودس تدخلی کرد و هیواکەی سەری نەگرت و گەڕایەوە.

٣. لە ساڵی (٦٦٥ک/١٢٦٦ز) بیبرس توانی شارەکانی عەککاو قەڵای سەختی (مترین) بگرێت، دواتر هێرشی کردەسەر (صف) و گرتی، هەروەها "صوتین، وتبین" و شاری رملە و هەندێ شوێنی نزیک ترابلسی گرت.

٤. لەشکرێکی گەورەی بە فەرماندەی "أمیر قلاون و مەلیک مەنصور ئەیوبی" بۆ سەر مەملەکەتی ئەرمینای بچووک نارد و توانیان پایتەخت بگرن و کوڕێکی "هیپومی مەلکی ئەرمنیا" بکوژن و یەکێکی تری بە دیل بگرن، هەروەها پایتەختیان سوتاند ئەمەش لە ساڵی (٦٦٥ک/١٢٦٦ز) بوو.

٥. لە ساڵی (٦٦٦ک/١٢٦٧ز) هێرشی کردەسەر "گبریە و عەککا و یافا و شقیق دانونی" و دەستی بەسەردا گرتن سەرکەوتنەکانی ساڵی (١٢٦٨ز) بەگرتنی میرنشینی ئەنتاکیە پشت ئەستور تر کرد، کە توانیان دەستکەوتێکی گەورە و نزیکەی (١٠٠) هەزار کەس بە دیل بگرن.

٦. ساڵی (٦٦٩ک/١٢٧١ز) هێرشی کردەسەر میرنیشنی (تەرابلوس) و گرتی، هەروەها قەڵای کوردان و قەڵای ڤرینی سەختیش گرت.

٧. هێرشێکی دەریایی کردە سەر قوبرص، بەڵام بە هۆی دۆخی ئاووهەوا هەوڵەکەی سەری نەگرت.

٨. ساڵی (٦٧٠ک/١٢٧١ز) ئاشتی کاتی لەگەڵ خاچیەکان کرد، بەڵام هەر خۆی ئەم ئاگر بڕەی شکاند و لە ساڵی (٦٧٤ک/١٢٧٥ز) هێرشی کردەسەر ئەرمینیای

بچووک و ساڵی (٦٧٦ک/١٢٧٧ز) هێرش کردەسەر ڕۆمی سەلجوقی و تتارەکان لە شەڕی (ئیلستین) تێکیشکاندن و هەر ئەو ساڵەش خۆی مرد.[١]

سوڵتان (ئەشرەف خەلیل)ی کوڕی قلاون

سوڵتان سیف الدین هەر لە ژیانیدا بوو کوڕەکەی (علا و الدین)ی کردە جێنشینی خۆی، بەڵام (علا و الدین) کە بە (ملک الصالح) ناسرابوو لە ساڵی (٦٨٧ک/١٢٨٨ز) مرد بۆیە دەبوایە جێنشینی خۆی بدات بە کوڕی دووەمی کە بە ناوی (الاشرف خلیل بن قلاون) ناسرابوو، بەڵام(سیف الدین) ڕازی نەبوو جێنشینی بدات بە (خەلیل) بۆیە کاتێ داوایان لێکرد سوڵتان (سیف الدین) وتی "أنا ما اولی خليلا على المسلمين" چونکە ئەمیرەکان خۆشیان نەئەویست لەبەر ئەوەی هەردەم گاڵتەی پێدەکردن و تاوانبار بوو بەوەی دەستی هەبووە لە کوشتنی یا مردنی (علا و الدین- ملک صالح)ی برای، و کاتێ (سیف الدین) مرد، خەلیل داوای لە قازی (عبدالقاهر)ی خاوەن دیوان کرد کە کوا تقریرم؟ قازیش تقری بۆ هێنا بەڵام واژۆی سوڵتان (سیف الدینی) پێوە نەبوو بۆیە وتی (ان السلفان اقنح ان ان يعگینی فأعگانی الله) دواتریش ئەمیرەکان سوێندیان بۆ خوارد و بوو بە سوڵتان (الاشرف خلیل بن قلاون).[٢]

خاچیەکان بە هەواڵی مردنی سوڵتان (سیف الدین)خۆشحاڵ بوون چونکە پێیان وابوو شاری عەککا لە ژێر هەژمونی هێرشی مەمالیک ڕزگاری بوو، بەڵام سوڵتان خەلیل سوور بوو لەسەر ئەوەی ئەو لەشکرەی کە باوکی ئامادەی کردبوو بۆ هێرش و گەمارۆدانی شاری عەککا هەمان ئامانجی پێ بەجێ بهێنی، هەروەها نامەی بۆ حوکمدارانی شام نارد کە هێزەکانیان کۆبکەنەوەو لە دەوری شاری عەککا یەکتر بگرنەوە، ئەوە بوو لەشکرێکی یەکجار زۆر لە دەوری شاری عەککا کۆبووەوە کە ژمارەیان (٦٠) هەزار سور و (١٦٠) سەدوشەست هەزار پیادەبوو، بەچەک و تفاق و کەرەستەی گەمارۆدان گەمارۆی عەککایاندا، لە بەرامبەردا خاچیەکان خۆیان کۆکردەوە و نزیکەی (٣٠- ٤٠) هەزار جەنگاوەر لە عەککا

---

(١). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص٦٢- ٦٤، و د. خاشع المعاضیدي واخرون: الوطن العربي والغزو الصلیبي،ص ٢٣٣- ٢٣٧.

(٢). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن،ص٧١- ٧٢.

کۆبوونەوە، هەروەها مەلیکی قبرس بە خۆی و (٢٠٠) سوار و (٥٠٠) پیادە گەیشتە عەککا، بەڵام زۆر نەمایەوە و گەڕایەوە قبرس، هەروەها لەشکری خەلیل بە مەنجەنیق توانیان کەلێنێک بکەنە شورای عەککا و لەوێوە بچەنە ژوورەوە، شەڕی گەرم ڕوویدا و سیخوریەکان زۆریان کوژران و ئەوانی تر ڕایانکردە ناو بەلەمەکانی دەریا، بەڵام زۆریان نوقم بوون لەبەر بارگرانی، بە گرتنی عەککا سەرجەم قەڵاو شوێنە سەختەکان چۆڵ کران و ئیتر خاچیەکان لە شامدا نەمان، بەم شێوەیە لە ئابی ساڵی (٦٩٨ک/١٢٩٨ز) هەموو شارەکان کەوتنە دەست سوڵتان خەلیل.[١]

(١). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن،ص ٢٥١.

بەشی هەشتەم

هەڵمەتی سێهەمی خاچیەکان

هەڵمەتی سێهەمی خاچپەکان

داگیر کردنی وڵاتی شام لە لایەن خاچپەکانەوە نزیکەی سەدەیەکی خایاند، ئەوان لە بارێکی بە هێز و هێرشی بەربڵاودا بوون، ئەمەش لەوکاتەدا بوو کە نورەدین مەحمود زەنگی سەرۆکایەتی جیهانی ئیسلامی وەرگرت و هەوڵ و کۆششی دەدا لە پێناو گۆڕینی باڵانسی هێزەکانی نێوان هەردوو لادا، بەم جۆرە نورەدین مەحمود بەرەی ئیسلامی لە باری بەرگریەوە گۆڕی بۆ هێرشبردن، و خاچپەکانی کردە ئامانجی هێرشەکانی،[1] نورەدین مەحمود پێی وابوو هەرگیز ناتوانرێت بەرەی ئیسلامی بخرێتە ئاستی هێرش بردن گەر یەکێتی وڵات بەدی نەیەت، بۆ سوود وەرگرتن لە سەرچاوە مادی و مرۆییەکان لە پێناو خزمەتکردنی جیهاددا، نورەدین مەحمود پاش ئەوەی توانی یەکێتی نێوان میرنشینەکانی جەزیرە و موسڵ و وڵاتی شام بەدی بهێنێت، بوو بە خاوەن هێزێکی هێرشبەر کە لە ڕێگەیەوە توانی مەترسی بۆ میرنیشینەکان دروست بکات و ئەو میرنیشینانەی دەکەوتنە باکووری شامەوە سنورداریان بکات بە جۆرێک نەوێرن بە تەنها لە دژی بجەنگن،[2] نورەدین مەحمود بڕیاریدا وڵاتی میسر بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆی، لەگەڵ "املریک" کەوتبووە ململانێ بۆ گرتنی میسر، چونکە نورەدین مەحمود پێی وابوو هەر لایەک دەستبگرێت بەسەر میسردا، دەبێت بە براوەی جەنگ دوا جاریش نورەدین مەحمود توانی دەست بگرێت بەسەر میسردا و بیخاتە سنوری دەوڵەتە یەککگرتووەکەیەوە،[3] نورەدین مەحمود لەم هەنگاوەیدا چەند ئامانجێکی سەرەکی هەبوو، گرنگترنیان:

١. سوود وەرگرتن لە سەرچاوە ماددی و مرۆییەکان بۆ بەهێزکردنی بەرەی جیهانی ئیسلامی.

٢. دوورخستنەوەی خاچپەکان لە میسر بۆ ئەوەی نەتوانن سود لە سەرچاوە گەورەکانی وەربگرن بۆ بە هێزکردنی خۆیان.

٣. ژیاندنەوەی گۆڕەپانی بزووتنەوەکانی باشوور کە لە ماوەی کۆتایی سەردەمی فاتمیەکاندا فەرامۆش کرابوو، بە مەبەستی ناچارکردنی دوژمن بۆ ئەوەی

---

(١). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص١٧٦.

(٢). خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥، ص٢٠٠.

(٣). د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (١٤٩) الكويت، ١٩٩٠، ص ١٤١.

له چەند لایەکەوە شەڕ بکات، بەم جۆرەش هێزەکانی لە سنورەکانی جەنگدا دابەش دەبن دواجار لاوازیش دەبن،[1] لەو کاتەی کە نورەدین مەحمود خۆی بۆ هێرشێکی توند دژ بە خاچیەکان و دەرکردنیان لە وڵاتدا ئامادەکرد، پاش ئەوەی توانی یەکێتی سیاسی لە میسر و شامدا بینا بکات کۆچی دوایی کرد، لە پاش نورەدین مەحمود سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی هاتە گۆڕەپانی ڕووداوەکان و لەسەر هەمان ڕێبازی ئەو کاری دەکرد، ماوەی دەسەڵاتەکەی بە درێژبوونەوەی دەسەڵاتی نورەدین مەحمود دادەنرێت، توانی بە ئازایەتی و ئەزموونیەوە وەک هەنگاوێکی سەرەتایی یەکێتی وڵات بگەڕێنێتەوە، هاوکات کاریکرد بۆ ئەوەی خاچیەکانی ناوچەی باشووری وڵاتی شام لەناوببات،[2] سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی کاریکرد بۆ بە هێزکردنی بەرەی ئیسلامی و ئامادەکردنی بۆ جەنگێکی یەکلاکەرەوە لەگەڵ خاچیەکاندا، بە جۆرێک سەرکەوتنی هێزی موسڵمانانی تیادا مسۆگەر بێت، بۆیە کاریکرد بۆ دروستکردنی بارودۆخێکی لەبار تا خاچیەکانی گەیاندە دۆڵی "حەتین"، لە ساڵی (٥٨٣ک/ ١١٨٧ز) شەڕێکی گەورە و بەر فراوان لەم دۆڵەدا ڕوویدا لە نێوان لەشکرەکەی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی و لەشکری خاچیەکاندا، لەپاش کوشتارێکی زۆر، لەشکری سەلاحەددینی ئەیوبی سەرکەوتنێکی گەورەیان بەدەست هێنا لە دەرئەنجامە گرنگەکانی ئەم جەنگە لە ناوبردنی سوپای خاچیەکان و نەهێشتنی مەملەکەتی بەیت ولمەقدیس و دروستبونی مەترسیەکی گەورە بوو لە سەر تەواوی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵاتدا،[3] خاچیەکان پێیان وابوو ئەگەر بیانەوێت پاش شەڕی حەتین لە ڕۆژهەڵاتدا بوونیان هەبێت ئەوا دەبێت ئەوروپا بە زووترین کات هەڵمەتێکی نوێیان بۆ بنێرێت، بۆیە چەند نێردراوێک گەڕانەوە ئەوروپا و باسی بارودۆخ و بەسەرهاتی خاچیەکانیان کرد لە ڕۆژهەڵات و وتیان مانەوەیان پەیوەستە بە گەیشتنی هێز، یەکێک لە نێردراوەکان سەرۆکی (اسقفیە صور) بوو کە بە "صوسیس" ناو دەبرا، نێردرا بۆ لای پاپا و پادشاکانی ئەوروپا بۆ ئەوەی مەترسی بارودۆخی خاچیەکان باس بکات، ئەمەش کاریگەری باشی هەبوو، چونکە پاپا و پادشاکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا قایل بوون بە دەرکردنی بڕیارێک بە ناردنی

---

(١). د. قاسم عبدة قاسم: هەمان سەرچاوە،ص١٤١.

(٢). رانسیمان: تأریخ الحروب الصلیبیه، ج ٢/ص ٦٤٣.

(٣). رانسیمان: هەمان سەرچاوە، ج ٣/ص ٦٨.

هەڵمەتێکی نوێی خاچپەکان بۆ ڕۆژهەڵات و ڕزگارکردنی شاری قودس لە دەستی موسڵمانان، یەکەم هێز کە گەیشت ئەو هێزە بوو کە پادشای صقلیە "ولیەمی دووەم" ناردبووی کە لە "٣٠٠" سوار پێک هاتبوو،سەرەڕای زۆری هەوڵەکان بۆ بە خێرایی ناردنی سوپا بەڵام هەڵمەتەکە زۆر درەنگ کەوت، هێزەکانی فەڕەنسا و ئینگلتەرە تا هاوینی ساڵی (٥٨٦ک/١١٩٠ز) نەکەوتنە ڕێ، هەردوو سوپاکە لە (٥٨٦-٥٨٧ک/١١٩٠- ١١٩١ز) وەرزی زستانیان لە دورگەی صقلیە بردەسەر،[1] بەڵام سوپای ئەڵمانیا کە بەهێزترینیان بوو بە سەرکردایەتی "ئیمپراتۆر فردریک بەربەرۆسا" لە (٥٨٥ک/ ١١٨٩ز) بەرەو ڕۆژهەڵات کەوتەڕێ بۆ بەشداری کردن لە هەڵمەتی سێهەمی خاچپەکان، بەمجۆرە سوپای سێ وڵاتی گەورە و بەهێزی ئەورووپای ڕۆژئاوا بە سەرکردایەتی پادشاکانیان بۆ فریاکەوتنی خاچپەکان لە ڕۆژهەڵات و گەڕاندنەوەی شاری قودس بۆ ژێر ڕکێفی خۆیان پێشکەوتن، سوپاکانیش بەمجۆرە بوون:

١. سوپای ئەڵمانیا- بە سەرکردایەتی ئیمپراتۆر- فردریک بەربەرۆسا.
٢. سوپای فەڕەنسا- بە سەرکردایەتی پادشا- فیلیب ئۆکستس.
٣. سوپای ئینگلیزی- بەسەرکردایەتی پادشا- ریتشارد شێردڵ.

ئەم سوپایانە هێزی هەڵمەتی سێهەمی خاچپەکانیان پێکدەهێنا، لەبەر ئەوەی سوپای ئینگلتەرە و فەڕەنسا لە یەک کات و لە یەک تەوەرەوە هاتن کە ئەویش ڕێگەی دەریایی بوو، یەک سوپای گەورەیان پێکهێنا، ئەوە بەشی یەکەم بوو، بەشی دووەم سوپای ئەڵمانی بوو کە لە وشکانیەوە هاتن و کاریان تەنها گەڕان و بەدواداچوونی ئەو ڕێگە و بانانە بوو کە بەشی یەکەمی سوپاکە "فەڕەنسا و ئینگلتەرە"ی پێدا دەهات لەو ناوچانەی هاوسنووری وڵاتی ئیسلامی بوو تا دەگەیشتن بە خاچپەکانی عەککا،[2]

فردریک بەربەرۆسا سەرەنجی زۆر لە مێژوونووسانی هەموو سەردەمەکانی ڕاکێشاوە، لەبەرئەوەی پیاوێکی زۆر ئازا و لێهاتوو و هاوکات سوار چاکی

(١). د.سعيد عبدالفتاح عاشور:الحركة الصليبية،ج٢/ص٨١٢.
(٢). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن،ص ١٧٧.

سەردەمی خۆی بووە، جگە لە قارەمانی و جوامێری لە ڕادەبەدەر و ئارەزوومەندی بۆ شەڕ و حەز بە سەرکێشی کردن، لەگەڵ خەڵکدا بە بیرو بۆچوونی خۆی نەک بە یاسایەکی وشک دادپەروەر بوو، لەو بارەیەوە مێژوونوس نیشر دەڵێت "لە دوای شارلەمان ئەڵمانیا پاشای وای لە بە توانایی و فەرمانڕەوایی بە هێز و دڵ نەرمیدا بەخۆوە نەبینیوە"،[1] ئەمانە لە کەسێتی بەربەرۆسادا بەدیدەکران بۆیە بە نموونەی سەرکردە و سوارچاکی ئەو سەردەمە ناودەبرا. لە هەڵمەتی سێهەمی خاچیەکاندا سوپای ئەڵمانی کە گەورەترین سوپا بوو بەرەو ڕۆژهەڵات کەوتە جووڵە و بە باشی مەشق و خۆڕێکخستنی خۆی کرد بە سەرکردایەتی ئیمپراتۆری ئەڵمانی فردریک بەربەرۆسا و بە هاوکاری کوڕی دووەمی فردریک میری سوابیا، بەربەرۆسا لە هەڵمەتی دووەمدا بەشداری کردبوو، بۆیە ئاکامەکانی هەڵمەتی دووەم کاریگەری لە سەری دروستکردبوو، سوپاکەی لە ولاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا لە لایەن دانیشتوانی گوندەکان و چەتە بلغار و حزبەکانەوە ڕووبەڕووی ناڕەحەتی بووەوە، کاتێ سوپاکەی گەیشتە ئەدەنە لەوێ تا کۆتایی مانگی مارسی ساڵی (٥٨٦ک/١١٩٠ز) مایەوە، پاشان بە هاوکاری پاپۆڕەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی پەڕیەوە بۆ وشکانی ئاسیا.[2]

هەڵوێستی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بەرامبەر سوپای ئەڵمان

یەکەم پەیوەندی نێوان ئیمپراتۆری ئەڵمانی و بیزەنتی "اسحاق ئەنجیلیوس" ئەو کاتە بوو کە ئیمپراتۆری ئەڵمانی هەستا بە کۆکردنەوەی سوپا، بەمجۆرە ئیمپراتۆری بیزەنتی باڵوێزێکی نارد بۆ ئەڵمانیا بۆ ئەوەی بەیەکەوە پەیمانێک ببەستن و کار بکەن بۆ پەڕینەوەی سوپای ئەڵمانیا بە خاکی بیزەنتەدا،[3] لەگەڵ ئەوەشدا بیزەنتیەکان هەستی دوژمنکاریان بەرامبەر ئەڵمانەکان هەبوو، ئەویش لەبەر ئەم هۆیانە:

---

(١). د. اسمت غنيم: الدولة الايوبية والصليبيون، دار المعرفة، القاهرة، ١٩٨٨،ص٤٧.

(٢). ه- ا- ل، فشر: تأريخ اوروبا "العصور الوسطى" ق١، ت- السيد الباز العريني وسيد مصطفى زياده، دار المعارف مصر، القاهرة، ص١٨٧.

(٣). رانسیمان: هەمان سەرچاوە، ج٣/ص٣٣.

١. به تێڕوانینی بیزەنتەکان بۆ نازناوی ئیمپراتۆری لە دوای شارلەمان لە ساڵی (٨٠٠ز)کە لە لایەن پاپا لیوی سێهەمەوە کرا بە ئیمپراتۆر، کەسی تر ئیمپراتۆر نیە تەنها ئیمپراتۆری بیزەنتە نەبێت.[١]

٢. هاوپەیمانی نێوان ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی (فردریک بەربەرۆسا) و نۆرمانەکانی صقلیە کە دوژمنی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتە بوون.[٢]

٣.هاوپەیمانی بیزەنتەکان لەگەڵ سەلاحەددیندا، لە بەرئەوەی بیزەنتەکان چاویان بڕیبووە ئەوەی سەلاحەددین پاش دەرکردنی خاچیەکان جێگە پیرۆزەکانی شاری قودسیان بداتێ.[٣]

٤. هەڵوێست وەرگرتن لە فردریک بەربەرۆسا کاریگەری زۆری هەبوو لە ڕەفتاری کاتی هەڵمەتی سێهەمیدا.[٤]

لە ئەنجامدا ئیمپراتۆری بیزەنتی کەسێکی نارد بۆ لای سەلاحەددینی ئەیوبی بۆ ئەوەی هەواڵی گەیشتنی هێزی ئەڵمانی بۆ ئەدەنەی پێ ڕابگەیەنێت، هەروەها پەیمانیدا بە سەلاحەدین نەهێڵێت سوپای ئەڵمانیا تێپەڕێت بۆ ئەنادۆڵ، بەڵام بەهێزی سوپای ئەڵمانیا بیزەنتیەکانی ناچار کرد تا وشکانی ئاسیا هاوکاری سوپاکە بکەن، لەگەڵ ئەوەشدا ئیمپراتۆری بیزەنتی قۆناغەکانی جموجۆڵی هێزەکانی ئەڵمانیای بە بەردەوامی بە سەلاحەددین دەگەیاند،[٥]هەرچەندە بۆ خەمڵاندنی هێزی سوپای ئەڵمانیا هەموو سەرچاوەکان کۆکن لەسەر زۆری و کامڵی و بە هێزی و مەشق و ڕێکخستنی سوپای ئەڵمانیا، بەڵام سەرچاوەکان لەسەر ژمارەی سوپاکە ڕا جیاوازن، هەندێک لە سەرچاوەکان به (١٠٠- ٣٠٠) هەزار سەرباز خەمڵاندویانە، بەڵام زۆربەی سەرچاوەکان بە (١٠٠-١٥٠) هەزار دەیخەمڵێنن، ئەمەش خەمڵاندنێکی قبوڵکراوە.[٦]

پاش ئەوەی هێزەکانی ئەڵمانیا بە تەواوی پەڕینەوە بۆ کەناری ڕۆژهەڵاتی دەردەنیل، لە کۆتایی مانگی مارسی (٥٨٦ک/١١٩٠ز) بە هاوکاری بیزەنتەکان

---

(١). د. اسمت غنيم: هەمان سەرچاوە،ص ٤٨.

(٢). د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ج٢/ص ٨١٣

(٣). د. عاشور: م.ن،ج ٢/ص ٨١٣

(٤). أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، ج٢/ص١٥١.

(٥). رانسيمان: م.ن،ج ٣/ص٣٢؛ عاشور: م.ن،ج ٢/ص٨١٢

(٦). د. اسمت غنيم: م.ن،ص٤٩.

گەیشتنە وشکانی، لەگەڵ چەند گۆڕانکاریەکدا، بەهەمان ڕێگەدا ڕۆیشتن کە هەڵمەتی دووەمی خاچیەکانی پێیداتێپەڕ بوو، ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەو بەشەی ڕێگەکەیە کە خاکی سوڵتانی سەلجوقیە ڕۆمەکان بوو، ئەم ڕێگەیە لە پاش دەردەنیلەوەیە لە کەناری دەریاوە کە خاکی ڕومە بیزەنتیەکانە،[1] دەست پێدەکات تا دەگاتە شاری ئەفیسوس لە باشووری شاری ئەزمیر، دانیشتوانی ناوچەکە لەبەر رق وکینە هێرشیان دەبردە سەر بەشی کۆتای سوپاکە،[2] ئەمەش وایکرد ئیمپراتۆر فردریک لە دژیان چەند هەنگاوێ بنێ و سزایان بدات، سەرباری ئەو هێرشانەی ڕووبەڕووی بووەوە هێزەکە بەردەوام پێش دەکەوت، ئەمەش بەهۆی سەرکەوتنی تەواوی بەسەر هێزی سەلجوقیەکاندا کە نەیانتوانی ڕێگە بگرن لە هێزەکانی ئەڵمانیا، سەرکردەکانی سەلجوقیە ڕۆمەکان چەند نەخشە و پلانێکیان دانا بۆ هێرش بردنەسەر سەرگەردانەکان (ئەوانەی هاتبوون و داوای خواردنیان دەکرد)، هەرچەندە نەخۆشی بڵاو بویەوەو چەندین زیانی گەورەی بە سوپای ئەڵمانی گەیاند، لەگەڵ ئەوەشدا سوپاکە بەردەوام بوو لە پێشکەوتنیدا تا گەیشتە شاری قونیەی پایتەختی دەوڵەتی سەلجوقیە ڕۆمەکان، لەوێدا ڕووبەڕووی هێزەکانی (قگب الدین ملکشای) دووەمی کوڕی سوڵتان قلج ئەرسەلانی دووەم بوونەوە،شەڕێکی قورس لە نێوانیاندا ڕوویدا، تیایدا هێزەکانی ئەڵمان لە (٥٨٦ک/ ١١٩٠ز) توانیان هێزی سەلجوقیەکان بشکێنن و بچنە شارەکەوە،ماوەیەکیش لەوێ مانەوە و هێزەکەیان دووبارە ڕێکخستەوە و پاش (٥) ڕۆژ بەجێیان هێشت و بەرەو قرمان چوون و توانییان بگەنە ئەوێ، لە قرمان هێزەکە بە نێو دۆڵ و گەروەکانی شاخەکانی تۆرۆسدا تێپەڕ بوو، بەبێ ئەوەی ڕووبەڕوی هیچ بەرەنگاربوونەوەیەک بێتەوە،[3] پاشان بەرەو باشوور کەوتەڕێ تا لە مانگی حوزەیران چووە ناو دەشتی سلۆڤیا کە دەکەوێتە کەناری باکوری دەریای سپی ناوەڕاست، لێرەدا ئیمپراتۆر فردریک بەربەرۆسا لەگەڵ هێزە تایبەتەکەیدا پێش سوپاکەی کەوت و بەرەو شاری سلوقیە بەڕێکەوت تا گەیشتە ڕووباری (کالیکادنوس)، کاتێ ویستی بپەڕێتەوە تیایدا نوقم بوو پاش ئەوەی هێزەکانی ئەڵمانیا چوونە ناو ناوچەی ئەرمینیای بچووکەوە

---

(١). د. اسمت غنیم: م.ن،ص٤٩.

(٢). د. اسمت غنیم: م.ن،ص٤٩.

(٣). أبن واصل: مفرج الكروب في اخبار بني ايوب، تحقيق د. جمال الدين الشيال، القاهرة، ١٩٧٥،ج ٢/ص ٣١٩

(كه دانيشـــتوانەكەى ئەرمەن بــوون و خزمەتـــى كـــارگێرى زۆريـــان بەو شـــوێنە كردبـــوو)،[1] مێژوونوســـــان بـــاس لەو تـــرس و دڵە ڕاوكێـــيە دەكەن كە تووشـــى موســـڵمانان بـــوو، كاتێـــك موســـڵمانەكان بيســـتيان ئيمپراتـــۆر بەربەرۆســـا بە ســـەركردايەتى زيـــاتر لە (١٠٠) هەزار خـــاچى بـــۆ ڕزگـــاركردنى شـــارى قـــودس گەيشتوەتە ئەرمينيا، سەلاحەددين بۆ خۆى تووشى بارێكى دەروونى خراپ هات، ئەوكات بڕياريدا بە ڕووخاندنى شوراى "گبريە، يافا و ارنون و قيسارية و صيدا و جبل" و گواستنەوەى دانيشتوانەكەى بۆ شارى بەيروت.[2]

بەربەرۆسا لە كاتى پەڕينەوەى لە دەرياى كاليكادنوس لە ئەرمينيا خنكا، لەم بارەيەوە چەند گێڕدراوەيەک هەيە هەنديكيان دەڵێن "لە كاتى پەڕينەوەيان خۆى هەڵـداوەتە نـاو ئـاوەكە چـونكە زۆر گەرمـاى بـووە"، بەڵام راى دووەم دەڵێـت "ئەسپەكەى فڕێى داوەتە نـاو ئاوەكە و بەربەرۆسا جل وبەرگى جەنگى لە بەردا بووە كە زۆر قورس بوون بەو هۆيەشەوە خنكاوە"، بەڵام گێڕانەوەى سێهەم دەڵێت "لە كـاتى مەلەكـردن خنكـاوە"،[3] بە هەرحـاڵ مردنـى خـاڵێكى گرنـگ بـوو بـۆ سـەر دەروونى موسڵمانان، پاش مردنى ئيمپراتۆر كوڕەكەى بەناوى "فردريک" كە پێشتر ميرى سوابيا بوو سەركردايەتى سوپاكەى گرتە ئەستۆ، ئەو سوپايەى بڕواى بە سەركردايەتى ئيمپراتۆر فردريک بەربەرۆسا هەبوو، ئەو هەموو ماوەيەى بڕى هەر لە كاتى هاتنيان تا مردنى ئيمپراتۆرى ناوبراو، بەڵام جگە لە بەرگرى كردنى سـەرما و گەرما و هيلاكى و نەخۆشى و برسێتى تا ئەو كاتە نەگەشتبوونە ئامانجەكەيان،[4] هەموو ئەم هۆكارانە سەركردەى نوێى ڕووخاند و نەيتوانى دەسـەڵاتى بەسـەر ئەم سـوپا مانـدوەدا بشـكێت، بـۆيە دەبينين هەنـدێ لە ميرەكـانى لەگەڵ سـەربازەكانيان گەڕانەوە بۆ ئەوروپا،[5] بەم شێوەيە سوپاى ئەڵمانى كەم بوويەوە، هەندێكيشيان لە سلوقيە بەجێمان،[6] ميرى نوێ سەركردايەتى پاشماوەى ئەو سوپايەى كرد و چوو بەرەو وڵاتى شـام بـێ ئەوەى بير لە خـواردن و پێداويسـتى ئەم سـوپايە بكـاتەوە،

---

(١).د. اسمت غنيم: هەمان سەرچاوە،ص٥٠.

(٢). ابن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، ص ١٢٣.

(٣). د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ص،ج ٢/ ص٨١٨.

(٤). رانسيمان: م.ن،ج ٣/ص ٤١.

(٥). عاشور: س-پ،ج٢/ص٨١٩.

(٦). رانسيمان:س-پ،ج٣/ص٤٢.

ئەمەش بــوو بە هــۆی برســێتی و بڵاوبــوونەوەی نەخۆشـــی و کەمبــوونەوەی ژمارەیـان،[1] پێش ئەوەی میر فردریک پێشڕەوی بکات بەرەو ئەنتاکیا هێزەکەی دابەشکرد بۆ سێ گروپ تا بە ئاسانی ڕێ ببڕن، کاتێک گروپی یەکەم بە ژێر قەڵای بەفراسدا تێپەڕین هێزی موسڵمانان هێرشیان کردە سەریان و (٢٠٠) سەربازیان لێ گرتن، دواتر نامەیان نارد بۆ وڵاتی شام کە سوپای ئەڵمانیا هێزی سوارەی زۆر کەمە، هاوکـات برسـێتی و نەخۆشـی بـوو بە بەشـیان و هـیچ توانایەکیـان نەمـا، هەروەها چەکیشیان کەم بوویەوە، ئەمەش بۆ خۆی چاکترین هاندان بوو بۆ ورەی موسڵمانان، پاش گەیشتنی هەواڵ بە میرەکانی شام هێزێکیان ڕەوانە کردە سـەریان و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و (٥٠٠)یان لێ گرتن، لەو کاتەدا سوپای ئەڵمـان کەوتەڕێ بەرەو شــوێنێک کە پێــدەوترا "مینــان"،[2] لەوێ فەرمانــدەکەیان توشـــی نەخۆشیەکی سەخت هات کە بووە ڕێگر بۆ پێشکەوتنی سوپاکە، هەروەهـا خراپی باری سوپاکەی وایکرد خۆی و پاسـەوانە تایبەتەکانی و نزیکەی (٧٠) سوار لەگەڵ چەند تیمارکەرێکدا بەرەو ئەنتاکیا بڕۆن و لەوێ بمێننەوە تا چاک دەبێتەوە، بۆ ئاسانکردنی ڕۆیشتنی سوپاکەی هەستا بە دابەشکردنی بۆ سێ بەش، پاشان یەک لە دوای یەک کەوتنەڕێ،[3] پاش ئەوەی گەیشتنە نزیک ڕووباری عاصی لە ناویانـدا پەتـا بڵاوبـوویەوە کە بـوویە هـۆی زیـانێکی زۆر،[4] ئەمە وایکـرد نەتـوانن بـگەنە ئەنتاکیـا، پـاش ئەوەی فردریـک چـاک بـوویەوە بە سـوپاکەیەوە کە نـزیکەی چەنـد هەزار سەربازێک دەبوو گەیشت.

هەڵوێست و کاردانەوەی موسڵمانان

هەواڵــی ســوپای خاچیەکــان بەردەوام دەگەیشــتە ســەرکردە ئیســلامیەکان، بەتـایبەت ئەو بەشـەی کە لە سـوپای ئەڵمـانی پێکهـاتبوو کە پـێش بەشـی دووەم کەوتبــووە ڕێ و لە وشــکانیەوە دەســتی بە جــوڵە کردبــوو، زۆری ئەم ســوپایە

---

(١). د. دريد عبدالقادر: سياسة صلاح الدين في مصر والشام والجزيرة، ص٣٢٥.

ج

(٢). ابو شامە: هەمان سەرچاوە،ج ٢/ص ١٥٦.

(٣). هەمان سەرچاوە،ج ٢/ ص١٥٦.

ج

(٤).د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ج٢/ص ٨١٨.

کاریگەری هەبوو لەسەر هەردوولا "خاچپەکان و موسڵمانان" لە ناوچەی عەککا، چونکە لە لایەکەوە ورەی خاچپەکانی بەرزکردەوە لە لایەکی ترەوە کاریگەری هەبوو لەسەر بیرکردنەوەی سەرکردە و جەنگاوەرە ئیسلامیەکان، بەڵام باوەڕی سەرکردایەتی ئیسلامی و توانا و وزەی ناوچەی ئیسلامی وایکرد باڵانسی خۆی لەدەست نەدات و لەسەر هەڵوێستی خۆی بمێنێتەوە و هەموو توانایەکی بخاتەگەڕ بۆ بەرگری کردن لە ناوچە ئیسلامیەکان لە ڕۆژهەلات،[1] هاوکات موسڵمانان هەستیان بە مەترسی هێرشی خاچپەکانیان دەکرد لە هێرش هێنانە سەر وڵاتی شام کە لە دوو لاوە ئەگەری هێرش بردنە سەری هەبوو:

١. بەرەی باکوور- ئەو بەرەی سوپای گەورەی ئەڵمان هێرشی بۆ دێنێ، بۆیە دەسەڵاتی ئیسلامی هەستی بە مەترسی بارودۆخی میرنیشینە ئیسلامیەکانی باکووری وڵاتی شام کرد ئەگەر بێتو سوپای ئەڵمانی بگەنە ئەو ناوچە.

٢. بەرەی ڕۆژئاوا- ئەویش بەرەی دەریایە کە هەردوو سوپای فەرەنسی و ئینگلیزی بە و ئاراستەیە دەڕۆن، لەگەڵ ئەوەشدا مەترسی ئەم تەوەرە وەک تەوەرەی یەکەم هێندە نەبوو.[2]

سوڵتان سەلاحەددین پاش بەراوردکردنی هێزی هەردوولا گەیشتە ئەو ئاکامەی بارودۆخی ئیسلامی ترسناکە ئەگەر وڵاتی شام لە دوو لاوە ڕووبەڕووی هێرش ببێتەوە،چونکە لەم بارەدا پێویست بوو هێزە بەرگریکارەکانی لە زیاتر لە بەرەیەکی جەنگدا دابنرێن، بەمەش هێزی موسڵمانان لە هەموو خاڵەکاندا لاواز دەبوون لە بەرئەوە پێویست بوو لەم بارودۆخەدا هێزی گەورەی ئیسلامی سەر بەسنوری سەلاحەددین کۆبکرێتەوە و پەیوەندی بکرێت بە هێزە موسڵمانەکانی ترەوە و داوای یارمەتیان لێ بکەن،[3] چونکە ئەگەر ئەم سوپایە پێکەوە کۆنەبونایەتەوە ئەوا هێزە خاچپەکان بە ڕێژەیەکی بەرچاو بەسەر هێزی ئیسلامیەکاندا سەردەکەوت، لێرەوە مەترسیەکی گەورە هەبوو لەوەی خاچپەکان بتوانن ئەو ناوچانەی لە شەڕی حەتیندا لە دەستیاندا بوو بیهێننەوە ژێر رکێفی خۆیان، سەرکردایەتی ئیسلامی توانای خۆی لەسەر بنەمای گفتوگۆ کردن و سروشتی ناوچەکە و هێز و چەکی

---

(١).د.درید عبدالقادر نوری:س-پ،ل٣٢٥.

(٢). د. نظیر حسان سعداوی: التأریخ الحربي المصري، ص٢٥٢- ٢٥٣.

(٣). محمود یاسین احمد: الایوبیون في شمال الشام والجزیرة، ص٢٥٧.

هەردوولا و کەش و هەوا بینا دەکرد... لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار چەند هۆکارێک دێنە پێشەوە هەرگیز لەبەرچاو نەگیراون و کاریگەرییان دەبێ لەسەر ئاکامی شەڕ و بە ئاڕاستەیەکی تردا دەیبەن،[1] ئەم بارەش لای هێزی ئیسلامی مەترسیدار بوو چونکە دەترسا لە گەیشتنی هێزی گەورەی ئەڵمانی کە بەرەو وڵاتی شام بەڕێ کەوتبوو، ئەگەر چی بە هۆی لەبەرچاو نەگرتنی هەندێ هۆکار ژمارەیەکی کەمیان گەیشتن،[2] و ئاکامی هەڵمەتەکە بە تەواوی گۆڕا. لەسەر ئەم بنەمایە سەرکردایەتی ئیسلامی چەند هەنگاوێکی نا بۆ بەرەنگار بوونەوەی دۆخەکە:

١. سوڵتان سەلاحەددین هەستا بە ناردنی چەند سیخوڕێ بۆ ناوچەی ئەنادۆڵ بۆ چاودێری کردنی پێشکەوتنی سوپای ئەڵمانی و ناردنی هەواڵ سەبارەت بە بارودۆخی کارگێڕی و جەنگیان.[3] ئەمە جگە لە و زانیاریانەی لە سەرچاوەی ترەوە پێی دەگەیشت ئەویش ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو کە هاوپەیمانی لەگەڵدا هەبوو، هەروەها میرە ئەرمەنەکان کە ڕقیان لە هێزەکانی ئەڵمانیا بوو. بەمجۆرە سوڵتان سەلاحەددین بە تەواوی بەئاگا بوو لە جموجۆڵی سوپای ئەڵمانی.

٢. پاش ئەوەی سوپای ئەڵمانیا گەیشتە ئەنادۆڵ سوڵتان سەلاحەددین هەستا بە ناردنی قازی"ئیبن شداد" بۆ لای میرنیشینی جەزیرە و دەوروبەری تا مەترسیداری بارودۆخەکەیان پێ ڕابگەیەنێت، دواتر ناردی بۆ لای خەلیفەی عەبباسی تا لەو قەیرانە ئاگاداری بکاتەوە.

٣. سوڵتان سەلاحەددین فەرماندەکانی کۆکردەوە بۆ وەرگرتنی ڕاو و بۆچوونیان سەبارەت بە هێرشبردنە سەر هێزە ئەڵمانیەکان پێش هاتنیان بۆ عەککا، بەڵام لەبەر لاوازییان بڕیاریاندا ئەم هێرشە ئەنجام نەدەن.[4]

٤. گەڕانەوەی هێزی ئەو میرنیشینانەی کە سوپای ئەڵمانی پیا تێپەڕ دەبێت بۆ بەرگری کردن و خەریک کردنی سوپای ئەڵمانی تا عەککا لەو قەیرانە ڕزگار دەبێت.[5]

---

(١). د. اسمت غنیم: م.ن،ص٥٢.

(٢). رانسیمان: م.ن،ج ٣/ص٤٢.

(٣). د. دردید عبدالقادر: س-پ، ل٣٢٥.ج

(٤). أبن الأثیر :م.ن،ج٩/ص٢٠٧.

(٥).أبن شداد: م.ن،ص ١٢٦.

هەڵوێستی سەربازگەی خاچپەکان

هێزی خاچپەکان بە هۆی هێرشی بەردەوامی هێزە موسڵمانەکانەوە باری کارگێڕییان تێکچوو، لە بارودۆخێکی زۆر پشێوو ناهەمواردا بوون. هاوکات بە تەواوبوونی زستانی ساڵی (٥٨٧ک/ ١١٩١ز) هێزە موسڵمانەکان بارودۆخیان باشتر بوو، بە تایبەت دوای گەڕانەوەی هێزەکانیان بۆ گەمارۆدانی هێزە ئەڵمانیەکان، هەروەها تێکچوونی کەش و هەوای ناوچەکە بویە ڕێگر لە گەیشتنی کەشتیگەلی خاچیەکان بۆ شاری عەککا و تەنها ژمارەیەکی کەمیان توانییان بگەن.[١] سەرکردە موسڵمانەکان توانییان بۆ پڕکردنەوەی پێداویستیەکانیان و هاوکاری کردنی گەمارۆدراوەکان بە پێشکەشکردنی خواردەمەنی و تەقەمەنی هەندێ بەلەم ڕەوانەی عەککا بکەن، بەڵام سەبارەت بە خاچیەکان لە زستانی ساڵی (٥٨٧ک/ ١١٩١ز) بارودۆخیان زۆر بە خراپی تێکچوو بە شێوەیەک برسێتی و نەخۆشی ڕووی کردبووە سەربازگەکانیان، ئەمەش بووە هۆی مردنی ژمارەیەکی زۆر لە سەربازەکانیان، سەرەڕای کوشتاریکی زۆر لە ڕیزی خاچیەکان، بەڵام بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و برسیەتی هۆکارێکی زۆر گرنگ بوو بۆ تێکچوونی باری دەروونی سوپای خاچیەکان،[٢] هەرچەندە لە لایەن سوپای فەڕەنسی و ئینگلیزیەوە یارمەتی و هاوکاریان بۆ دەهات، بەڵام سەرنەکەوتنی هێرش و پەلامارەکانیان بۆ سەر شاری عەککا بۆ خۆی خاڵی گرنگ بوو لە تێکچوونی بارودۆخی کارگێریان و بڵاوبوونەوەی برسێتی و نەخۆشی. هەرچەندە لەو بارودۆخەدا سوڵتان سەلاحەددین نەخۆش کەوت،بەڵام لەگەڵ فەرماندە و سەرکردەکانی کۆبوونەوەی کرد بۆ هێرشبردنە سەر خاچیەکان، سەلاحەددین پابەند بوو بە ڕا و بۆچوونی سەرکردەکانی بە پەلەنەکردن لە هێرشبردنە سەر خاچیەکان، بۆ ئەوەی هەموویان لە بەرامبەر شاری عەککا کۆببنەوە و سەرکەوتنی کۆتایی بەدەست بهێنن، چونکە موسڵمانان لە سەرکەوتندا بوون و بە پێچەوانەوە خاچیەکان لە شکستدا بوون و ئەمەش باشترین هەل بوو بۆ موسڵمانان.[٣]هاوکات لە ڕێی دەریاوە کەشتیەکی

---

(١). رانسیمان: م.ن،ص،ج٣/ص٦٨.

(٢). محمود یاسین:م.ن،ص٢٥٨.

(٣). د. خاشع المعاضیدي وأخرون: م.ن،ص ١٧٨.

ع

خاچی گەیشتە ناوچەکە کە "٣٠٠" ژنی زۆر جوانی ئەوروپی تێدا بوو، عماد الکسابت زۆر بە جوانی باسی ئەم بابەتە دەکات، خاچیەکان ئەوەیان وەک چەکێکی دەروونی لە دژی موسڵمانان بەکارهێناو لە نزیک سەربازگەی موسڵمانان نیشتەجێ بوون، هاوکات هەندێکیان چوونە ناو شاری عەککا بۆ بڵاوکردنەوەی خراپە و بەرەڵلایی و سەرنج ڕاکێشانی گەنجان و لاوان تا توانای شەڕیان نەبێت، چونکە ئەو کاتە شەڕ لەسەر هێز بوو، ئەمەش بۆ خۆی بەڵگەیە کە خاچیەکان لە جەنگدا دژی موسڵمانان (جنس)یان بەکارهێناوە.[١]

سوپای فەڕەنسی و ئینگلیزی

بەشی دووەمی سوپای خاچیەکان پێکهاتبوو لە هەردوو سوپای فەڕەنسی بە سەرکردایەتی پاشا "فیلیب اوغسکس" و سوپای ئینگلیزی بە سەرکردایەتی پاشا "ریتشارد شێردڵ"، هەردوو سوپا لە هاوینی ساڵی (٥٨٦ک/١١٩٠ز) لە بنکە سەرەکیەکانیانەوە لە ڕێی دەریاوە بەڕێکەوتن، سوپای فەڕەنسی لە جەنەوە و، سوپای ئینگلیز لە مرسلیاوە بەڕێکەوتن، هەردوولا لە دورگەی "صقلیە" یەکیانگرتەوە، سەرەڕای بوونی جیاوازی و ململانێ و ناکۆکی نێوانیان بەهۆی ئەو قەیرانەی لە ڕۆژهەلات تێی کەوتبوون، بەلام بۆ ماوەیەکی کاتی هەموو ئەو کێشانە خرانە لاوە، هەردوو سوپا لە دورگەی صقلیە زستانیان بەسەر برد، چونکە کەش و هەواکەی خۆش بوو،[٢] لە ئەنجامی ئەم مانەوەدا کە نزیکەی (٦) شەش مانگی خایاند زۆر لە سەربازەکانیان ڕیزی سوپاکانیان بەجێهێشت بۆ خۆ گەیاندن بە شاری عەککا، بە تایبەت ئەندامانی سوپای فەڕەنسی، سەرهەڵدانەوەی کێشە کۆنەکانی نێوان پاشاکانیان بوو بە هۆی کێشە و ململانێی نێوان سەربازەکان،[٣] هاوکات کردەوەکانی ریتشارد بوونە هۆی ئەوەی فیلیب ئۆگستس دورگەکە بەجێ بهێڵێت و لەگەڵ سوپاکەی بەرەو عەککا بەڕێکەوێت. لە کۆتایی مانگی ئازاری ساڵی (٥٨٧ک/١١٩١ز)دا فیلیپ ئۆگستس و سوپاکەی گەیشتنە شاری صور،[٤] دواتر

---

(١). عماد الکاتب الاصفهاني: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص٢٢٨- ٢٢٩.

(٢). د. عاشور: م.ن،ج ٢/ ص٨٣٠.

(٣). ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ص٨٩.

(٤). د. قاسم عبده قاسم: م.ن، ص١٤٥.

لەگەڵ میـری ئەو شـارە "کـونراد" بە سـوپایەکی چەنـد هەزار کەسـیەوە کە بە (٦)شـەش کەشتی گوێزرانەوە خۆیـان گەیاندە سـەربازگەی خاچیەکـان لای شـاری عەککا، خاچیەکان چاوەڕوانی ژمارەیەکی لەوە زیاتریان دەکرد.[١]

گەیشـتنی پاشـا فیلیـب ئۆگسـتس بـۆ سـەربازگەی خاچیەکـان لە ڕووی دەروونیەوە کاریگەری زۆری لەسەر شـەڕکەرەکانی هەردوولا هەبوو،[٢] بە تـایبەت لەسەر خاچیەکان کە ورەیـان زۆر بەرزبوویەوە، هاوکات کاریگەری سلبی لەسـەر دەروونی سوپای موسڵمانان هەبوو چ ئەوانەی لە ناو شـارەکە بوون یـان دەرەوە، فیلیـب دوای گەیشـتنی بـۆ سـەربازگەی خاچیەکـان ویسـتی ئەو هەلە بـۆ خـۆی بقۆزێتەوە و پێشنیاری کرد تـا کاتیـان بەشـەڕ کردن لەگەڵ موسڵمانانی دەرەوەی شـار نەکـوژن، بەڵکـو هێـرش بەرنە سـەر شـاری عەککـا و داگیـری بـکەن، ئەمەش هانـدانێکی دەروونـی چـاک بـوو بۆ خاچیەکـان کە لەو مـاوەدا بەرامبەر موسڵمانان زۆر شەڕیان دۆڕاندبوو، بۆیە هەموو کەرەستەکانی گەمارۆیان ئامادەکرد بۆ لێدانی شـاری عەککـا، بەشـە و و ڕۆژ بەبێ وەسـتان کەوتـنە پڕکـردنەوەی خەنـدەقەکەی نێوانیـان بە لاشـەی کوژراوەکانیـان و ئاژەڵەکـان، بەڵام هێـزی بەرگـری عەککـا نەیدەهێشت ئەو کارە سەربگرێت و کەوتنە چاککردنی خەندەقەکە.[٣]

هەڵوێستی موسڵمانان

سوڵتان سەلاحەددین لەگەڵ سەربازەکانی کەلە نـاوچەی "شـغرعم"ی باشـووری (تـل الفخـار) بـوون، بە هـۆی ئەم هۆکـارانەوە بـاری دەروونـی سـەربازەکانی زۆر خراپ بوو.

١. پاشای فەڕەنسی گەیشتە سەربازگەکانی خاچیەکان.

٢. درێژخایەنی مـاوەی شـەڕەکان و دوورکەوتنەوەی موسڵمانان لە شـوێنەکانی خۆیان.

---

(١). أبن واصل: هەمان سەرچاوە،ص،ج ٢/ص ٣٤٩.

(٢). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م،ن، ص١٧٩.

(٣). نظير حسان سعداوي:م.ن،ص ٢٥٣.

٣. هـــاتنی وەرزی زســـتان و خۆئامـــادە نەكـــردن بـــۆ ئەم وەرزە لە لایەن موسڵمانەكاوە.

ئەمەش ســەلاحەددینی ناچــار كــرد ڕێ بــدات بە هەنــدێ لە هێزەكــانی تــا بگەڕێنەوە بۆ ناوچەكانی خۆیان تا هاتنی وەرزی بەهار و خۆئامادەكردن بۆ جیهاد، گرنگترین ئەم هێزانە هێزەكانی "میرنیشینی موسڵ، میرنیشینی جەزیرە، میرنیشینی سنجار" بوون،[1] بێگومان ئەم هێزانە ڕۆڵی كاریگەریان هەبوو، چونكە بڕبڕەی پشتی سـوپای ســەلاحەددین بـوون، هاوكـات جەنگـاوەری بە توانـا و لێهاتوویـان هەبـوو، ســەرەڕای ڕێكخســتنی ڕیزەكانیــان، ســەلاحەددین هەمــوو ڕۆژ لەگەڵ هێزەكــانی دەچـوو بـۆ شــەڕی خاچیەكـان و خەریككردنیـان بە مەبەسـتی دوركەوتنەوەیـان لە شــاری عەككـا،[2] بەڵام هەوڵەكـانی بـێ ئاكـام بـوو، بـۆیە بڕیاریـدا بە گواسـتنەوەی هێزەكانی بۆ "تل كیسـان" بە مەبەسـتی نزیكبوونەوە لە گۆڕەپانی جەنگ، هەروەهـا سەلاحەددین فەرمانیكرد بە میری بەیروت "اسـامە مسـتحفظ" تـا لە دەریـاوە ڕێ بە خاچیەكـان ببـڕێ، لەگەڵ چوونەنـاو دەریـا تووشـی (٥) كەشـتیگەل بـوو كە سـوپای ئینگلیزی دەگواسـتەوە بـۆ شــاری عەككـا، لە شــەڕێكی گەورەدا موسـڵمانان توانییـان دەسـتبگرن بەســەر هەمـوو ســەرباز و شــمەكی گەشــیتگەلەكەدا، ئەو هێـزانەش كە گەڕابوونەوە شوێنەكانیان لە سەرەتای وەرزی بەهاردا لە هەموو لایەكەوە دووبارە پەیوەنـدیان كـرد بە سـوپای سـوڵتان سـەلاحەددینەوە، بەم شـێوەیە بەرەی جیهـادی موسڵمانان بە سەركردایەتی سەلاحەددین بەهێزتر بوو.[3]

سوپای ئینگلیزی

دوای بەڕێكەوتنـی سـوپای فەڕەنسـی، "ریتشـارد شـێردڵ" بەرامبەر ڕای گشـتی مەسـیحی شــەرمەزار بـوو، چـونكە چاوەڕوان دەكرا پێش هەموویـان بگـاتە وڵاتـی شــام، بـۆیە ناچــار بـوو لە مــانگی نیســانی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دورگەی صـقلیە بەجـێ بهێڵێـت و لە دورگەی "قبـرص" دابەزێ و تـوانی داگیـری بكـات، بەمەش شــاری

(١). المقریزي: السلوک لمعرفة دول الملوک، تحقیق، محمد مصطفی زیادة، القاهرة، ١٩٣٩، ج١/ص ١٠٥.

(٢).أبن الأثیر: الكامل،ج ٩/ص ٢١٣.

(٣). ابن واصل: هەمان سەرچاوە،ص،ج ٢/ص ٣٤٩- ٣٥٠.

عەککـای لە بیرکــرد، دوای چەنــد ڕۆژێــک وەفـدێک گەیشــتە دورگەکە کە چەنــد سەرکردەیەکی تێدابوو، لە سەروو هەموویانەوە پاشـا "جای لوزجنـان" کە نوێنەری بەرەی ئۆپۆزسـیۆن بـوو لە دژی میـر "کـونراد مـونتغیرات" میـری صـور کە لەگەڵ فیلیـب ئوگسـتس بە مەبەسـتی بـردنەوەی لایەنگـری ریتشــارد ڕێکەوتبـوو، [1]بەم شێوەیە بەرەی خاچپەکان بە ڕووکەش بوون بە دوو بەشەوە بۆ جێ بەجێ کردنـی ئامانجەکانیــان، بەڵام لە ژێــرەوە بــۆ بەدیهێنــانی بەرژەوەنــدیەکانیان یەک بــوون. ســوپای "ریتشــارد شــێردڵ" لە (٢٥) بەلەم پێکهــاتبوو لە ســاڵی (٥٨٧ک/ ١١٩١ز) ژمارەیــان دەگەیشــتە نــزیکەی (١٠) هەزار جەنگــاوەر، بەگەیشــتنیان کــاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر ورەی خاچپەکان، هاوکات بارێکی دەروونی قورسی لەسـەر موسڵمانان دروست کرد. [2]

شەڕی عەککا

خاچپەکـان لە دژی شــاری عەککـا هەمـوو شــێوازێکی جەنگیـان بە کارهێنـا، بە مەنجەنیـق و کبـاش بە شــەو و بە ڕۆژ لێیـان دەدا، بەڵام هـیچ ئاکـامی نەبـوو، بـۆیە بیریان لە ڕێگەیەکـی نوێ کـردەوە ئەویـش دروسـتکردنی تەپۆڵکەی خـۆڵی جـووڵاو بـوو بـۆ پێشـڕەوی کـردن بەرەو شــاری عەککـا، ئەم ڕێگـایە سـەرکەوتوو بـوو و کـاریگەری ڕاسـتەوخۆی هەبـوو لەسـەر بەرگریکـارانی عەککـا و بەرگریکـاران هـیچ شێوازێکیان نەبوو بۆ بەرپەرچدانەوەیان.[3] خاچپەکـان بە گەشـتنی سـوپای ئینگلیـز هەنـدێ هێرشـیان کردەسـەر موسـڵمانان بەڵام سـەرکەوتوو نەبـوون، سـەلاحەددین هێرشــی دەبــردە ســەر ســەربازگەی خاچپەکــان بــۆ دورخســتنەوەیان لە گەمــارۆی شــاری عەککــا، بەڵام بە هــۆی گەرمــی نــاوچەکە هەردوو لا لە بەرەکــانی جەنــگ کشانەوە، دوای ماوەیەک خاچپەکان دووبارە هێرشیان بردە سەر هێزی موسڵمانان بەڵام بێ ئاکام بوو، لەو کاتە "ریتشارد شـێردڵ" فێڵـی لـێ کردن بە نـاردنی نـوێنەر بۆ لای سەلاحەددین و دوای چەند ڕۆژێک لە کشانەوەی موسڵمانان خاچپەکان لای

---

(١). رانسیمان: م،ن، ج٣/ص ٩١.

(٢). أبن الأثیر: الکامل، ج٩/ص ٢١٣.

(٣). أبن الأثیر: الکامل،ج ٩/ ص٢١٤.

باکوورەوە لە کەناری دەریاوە هێرشیان کردەسەر شاری عەککا، کاتێک ئەم هەواڵە گەیشتە سەلاحەددین دووبارە هێرشی کردە سەریان و شەڕ لە نێوانیاندا تا ئێوارە بەرپابوو دواتر هەردوولا کشانەوە.[1]بەهۆی زۆری ژمارەی خاچیەکان بە تایبەت لە دوای هاتنی "ریتشارد شێردڵ " و لاوازی بەرگری شاری عەککا و درێژخایەنی گەمارۆی شارەکە، هاوکات سەرکردە موسڵمانەکان بۆ دروخستنەوەی خاچیەکان لە شاری عەککا هیچ کارێکیان لە دەست نەدەهات، بەم شێوەیە بارودۆخی بەرگریکارانی شاری عەککا بەرەو خراپی هەنگاوی دەنا بە تایبەت دوای زۆربوونی ژمارەی خاچیەکان و شەڕ کردن لە دوو بەرەی جیاواز، بۆیە تای هێز بە لای خاچیەکاندا بوو. [2]جگە لە گەمارۆی شاری عەککا کە دوو ساڵی خایاند لە (٥٨٥ک-٥٨٧ک/١١٨٩-١١٩١ز)دەبینین موسڵمانان لەسەر دەستی خاچیەکان تووشی قەیرانێکی خراپ هاتن، هەرچەندە فیلیب ئۆگستس پێش هاتنی رتیشارد بۆ ناوچەکە کەرەستەکانی گەمارۆی ئامادەکرد، بەڵام نەیتوانی لەو بارودۆخە ناسکە دەرچێ کە پێویستی بە سەرکردایەتی لێهاتوو و بەتوانا هەبوو بۆ کۆتایی پێ هێنانی ئەم قەیرانە کە نزیکەی دوو ساڵی خایاند تا هاتنی "ریتشارد شێردڵ " کە هەموو خەسلەَتەکانی سەرکردەی تێدابوو، هەر بە هاتنی توانی سەربازگەی خاچیەکان کۆنترۆڵ بکات و ببێتە سەرکردەی یەکەمی شەڕی عەککا، لە هەنگاوە یەکەمەکانی کە دوای بینینی هەڵوێستی گشتی لە هەردوولا بیری لێ کردەوە بە تایبەت دوای بەرگری کردنی موسڵمانان بۆ ماوەی دوو ساڵ بریاریدا بە:

١. توند و درێژکردنەوەی گەمارۆی سەر بەرگریکارانی شاری عەککا.

٢. هاندانی هێزی خاچیەکان بۆ شەڕکردن دژ بە بەرگریکارانی شاری عەککا بە هەموو هێز و توانایەکیانەوە، سەرەتا بۆ سوود وەرگرتن لە کات و بێزارکردنی موسڵمانان کە ماوەی دوو ساڵ بوو لەو ناوچەکەدا شەڕیان دەکرد، ریتشارد ڕێگای گفتوگۆی لەگەڵ سەلاحەددین گرتەبەر، ریتشارد ئەمەی وەک چەکێکی دەروونی دژ بە موسڵمانان بەکارهێنا، هاوکات هێزە دەریاییەکانی هەموو ڕێگە

(١). أبن شداد: م.ن،ص١٦٢- ١٦٤.

(٢). د.درید عبدالقادر:س-پ،ل٣٢٩.

دەریاوانیەکانیـان کـۆنترۆڵ کردبـوو، ریتشـارد تـوانی بە بیـانووی دانوسـتان و واژۆکردنـی رێککەوتنـامەی نێـوان هەردوولا سـەرکردایەتی گشـتی موسـڵمانان هەڵخەڵەتێنێت، ریتشارد بە گەیشتنی بۆ سەربازگەی خاچیەکان وەفدی نارد بۆ لای سەلاحەددین بە مەبەستی دانوستان، دوای چەند ڕۆژێک بە بیانوی نەخۆشی خۆی شاردەوە[1] و تا مانگی تەمووزی ساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز) پەیوەندی پێوە نەکردن وەک پێشتر ئاماژەمان پێکرد مانەوەی ئەم بارودۆخە بەم شێوەیە لە بەرژەوەندی ریتشارد بوو، چونکە دانیشتوان و بەرگریکارانی شاری عەککا لە درێژە کێشانی ئەم جەنگە بێزار بوون، هاوکات یارمەتی و هاوکاری بەردەوام دەگەیشتە ناوچەکە و لە خزمەتی فیلیپدا بوو بۆ هێرشبردنە سەر شاری عەککا، بەڵام ریتشارد قایل نەبوو بە بەشداری کردنی سوپای فیلیب لەم هێرشەدا،[2] فەرەنسیەکان هێرشێکی بە هێزیان بردەسەر شاری عەککا و توانییان کەلێنێ بکەنەوە، هەرچەندە موسڵمانان بەرپەچیان دانەوە و "١٥٠"یان لێ کوشتن،[3] بەڵام دانیشتوانی شاری عەککا تووشی حاڵەتێکی دەروونی خراپ هاتبوون، ناچار سەلاحەددین بۆ دەرباز بوون لەو قەیرانە بڕیاریدا پەلاماری خاچیەکان بدات، هێزەکەی ئاگادار کردەوە لە بەردەوام بوونی هێرش و پەلامار، و بە شەویش هەڵمەتی دەبرد بۆ سەر سەربازگەی خاچیەکان،[4] دوا بە دوای ئەم بارودۆخە سوڵتان سەلاحەددین دوا ڕاپۆرتی شاری عەککای پێگەشت، تیایدا هاتبوو بەهۆی تێکچوونی بارودۆخیانەوە چیتر توانای بەرگرییان نەماوە،[5] لە دوای (٨) ڕۆژ لەم کارە و تێکشاندنی هێرشی فەرەنسیەکان، ریتشاردی ئینگلیزی ئەو هەلەی بۆ خۆی قۆستەوە و کەوتە هێرش بردنە سەر شاری عەککا، بەڵام هێرشەکەی سەرکەوتوو نەبوو.

---

(١). عماد الكاتب: هەمان سەرچاوە،ص٢٥١.

(٢). عماد الكاتب: م،ن،ص٢٥٣.

(٣). رانسيمان: م،ن،٣ج/ص ٩٦.

(٤).عماد الكاتب :هەمان سەرچاوە،ص٢٥٤.

(٥). عماد الكاتب :هەمان سەرچاوە،ص٢٥٥.

خۆ بەدەستەوەدانی شاری عەککا

دوای ئەوەی فەرماندەکانی شاری عەککا بە تایبەت هەردوو میر "بها و الدین قراقوش" و "سیف الدین بن مشگوب" لە چالاکیەکانی سەلاحەددین بۆ ڕزگار کردنی شاری عەککا و لەناو بردنی لەشکری خاچپەکان بێ هیوا بوون، بیریان کردەوە لە بە دەستەوەدانی شارەکە بەپێی چەند مەرجێکی بەجێ، بۆئەم مەبەستە پەیوەندیان کرد بە فیلیپی فەڕەنسیەوە،[1] (ئیبن مشگوب) چوو بۆ بینینی فیلیپ و وژاۆکردنی ڕێککەوتننامە، بەڵام فیلیپ لە ترسی فەرماندەکانی تری خاچپەکان نەیتوانی لە گەڵیدا ڕێککەوێت، بۆیە(ئیبن مشگوب) بەبێ ئەنجام گەڕایەوە شاری عەککا،[2] سەرەڕای شکستی ئینگلیزەکان بەرامبەر شاری عەککا بەڵام لە ناو شاری عەککا حاڵەتێکی دەروونی خراپ خەڵکەکەی داگرتبوو، زۆر لە میرەکان بە شەو هەڵدەهاتن، بۆیە سەرکردایەتی بەرگری شاری عەککا پەیوەندی کرد بە میر "کونراد" میری صور بۆ بە دەستەوەدانی شاری عەککا، لە ساڵی (٥٨٧ک/ ١١٩١ز) هەردوولا بەم شێوەیە ڕێککەوتن:[3]

١. بەدەستەوەدانی شاری عەککا بە هەموو شتێک کە تیایدایە وەک "بەلەم- چەک"... هتد.

٢. پێدانی (٢٠٠) هەزار دینار بۆ خاچپەکان و (١٤) هەزار دینار بۆ میر (کونراد)ی میری صور لە لایەن موسڵمانەکانەوە.[4]

٣. ئازادکردنی (١٥٠٠) دیلی خاچی کە لە ناو شاری عەککا بەندکرابوون.

٤. گێڕانەوەی خاچی خاچان بۆ خاچپەکان، بەرامبەر بەوەی دانیشتوان و سەرباز و فەرماندەکانی شاری عەککا ژیانیان پارێزراو بێت، بە نوێنەرێک ئەم مەرجانەیان ڕەوانەی لای سەلاحەددین کرد ئەویش زۆر بە توندی بەرپەرچی دایەوە و پێی قایل نەبوو، هاوکات ئاڵای خاچپەکان بەسەر شواری عەککادا شەکاوە بوو و ئەویش هیچی پێ نەدەکرا تەنها ڕازی بوون بەو بارە نەبێت کەببوو بە

---

(١). أبن واصل: م.ن،ص،ج ٢/ ص٣٥٧

(٢). أبن خلدون: تأريخ أبن خلدون، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٩،ج ٥/ص ٣٥٢.

(٣). د. عاشور: م.ن،ج ٥/ص٣٢٥.

(٤). أبن الأثير: الكامل،ج ٩/ص ٢٠٤.

ع

ئەمری واقیع، گرتنی شاری عەککا دوای دوو ساڵ گەمارۆدانی بوو لەلایەن خاچپەکانەوە، کە لەوماوەیەدا دانیشتوانەکەی بەرگری زۆریان کرد و لە باروودۆخێکی زۆر ناهەموار و ئاڵۆزدا بوون، لە ئەنجامی ئەم گەمارۆیەدا بە هەزاران خاچی کوژران و بریندار و دیل بوون، ئەمە جگە لە نەخۆشی و برسێتی کە لە ناو ڕیزەکانی سوپای خاچپەکاندا بڵاوببووەوە، بۆ ئەم شەڕە تەنها ئەڵمانەکان لەشکرێکی(١٥٠)هەزار کەسیان هێنابوو بەڵام هیچیان لێ نەگەڕانەوە.[١]

لە ڕاستیدا کەوتنی شاری عەککا بەڵایەکی گەورەبوو بۆ سەر موسڵمانان کە بۆ ماوەی دوو ساڵ هەموو هەوڵ و توانایەکیان خستەگەڕ بۆ بەرگری کردن لەم شارە، بەڵام دەرئەنجامەکەی شکست و دۆڕان بوو بۆ موسڵمانان. بەم شێوەیە شاری عەککا گەڕایەوە باوەشی خاچپەکان و بوو بە پێگەیەکی زۆر گرنگ بۆ خاچپەکان لە ناوچەی ڕۆژهەڵات و دەریای ناوەڕاستدا بۆ هێرش بردنە سەر موسڵمانان، ئەم شارە بۆ ماوەیەکی زۆر لە ژێر کۆنترۆڵی خاچپەکاندا مایەوە، هاوکات دەتوانین بڵێین خاچپەکان بە گشتی و دوو پاشا و ئیمپراتۆرێک لە بەدیهێنانی ئەو ئامانجەی لە پێناویدا هاتبوون کە ئەویش ڕزگارکردنی بەیت ولمەقدیس بوو شکستیان هێنا، چونکە لە بنەڕەتدا ئەم هەڵمەتە بۆ ئەو ئامانجە هاتبوو نەک بۆ گرتنی شاری عەککا.[٢]

هەڵمەتی سێهەمی خاچپەکان وەک هەڵمەتی یەکەم نەبوو و زۆریش جیاواز بوو، چونکە ئەم جارە بە هاندانی پاپا و لە ژێر کاریگەری ئایینی نەهاتبوون، بەڵکو لە لایەن دەسەڵاتی علمانیەوە هەڵمەتەکە ڕێکخرابوو ئیمپراتۆری ئەڵمانی و هەردوو پاشای فەرەنسی و ئینگلیزی سەرکردایەتیان دەکرد، بەڵگەش بۆ سەلماندنی ڕاستی علمانیەتی ئەم هەڵمەتە ئەوەیە هەردوو پاشای فەرەنسی و ئینگلیزی کەوتنە وەرگرتنی باج لەو کەسانەی کە بەشداری شەڕی موسڵمانانیان نەدەکرد تا ببێتە داهاتێکی چاک بۆ بەردەوام بوون و سەرکەوتنی هەڵمەتەکە، ئەمەش فاکتەرێکی زۆر بە هێز بوو لە هەڵسانی خەڵکێکی زۆر بۆ بەشداری کردن لەم هەڵمەتە بۆ نەدانی ئەو باجەی کە بە باجی "دەی سەلاحەددین" ناسراوبوو. هەرچەندە

---

(١).أبن شداد: هەمان سەرچاوە،ص١٧١.

(٢).أبن واصل:م.ن،ج ٢/ص ٣٦١.

موسڵمانان بۆ ماوەی دوو ساڵ بەرگرییان کرد، بەڵام بەهۆی درێژی ماوەی شەڕەکە و نەرمونیانی سەلاحەددین بەرامبەر فەرماندەکانی و بەکارهێنانی فێڵ لە لایەن "ریتشارد شێردڵ"ەوە بۆ دانوسان وەک چەکێکی دەروونی و بۆ سود وەرگرتن لەکات، هەموو ئەمانە یارمەتیدەربوون بۆ ئەوەی شاری عەککا بە هەموو شمەکە مادی و جەنگی و مرۆییەکانەوە بکەوێتە دەست خاچپەکان، لەگەڵ ئەوەشدا خاچپەکان نەیانتوانی ئەو ئامانجەیان بەدەست بهێنن کە بۆی هاتبوون، ئەویش داگیرکردنەوەی شاری قودس بوو.[1]

---

(١).بۆ زانیاری بروانە(ئاراس فریق زینل:جەنگی دەروونی لە سەردەمی سەلاحەددینی ئەیوبیدا).

بەشی نۆیەم

هەڵمەتی چوارەم و پێنجەمی خاچییەکان

هەڵمەتی چوارەمی خاچپەکان

(٥٩٩- ٦٠١ك/ ١٢٠٢- ١٢٠٤ز)

ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی ئامانجی سەرەکی هەڵمەتەکانی خاچپەکان بوو، بەڵام ئەگەر سەرنج بدەین لە ڕێڕەوی ڕووداوەکان تێبینی ئەوە دەکەین ئەم هەڵمەتە لە بیرۆکەی ڕاستەقینەی خۆی لایدا کە لە ژێر پەردەی ئایینی مەسیحی بۆ ڕزگارکردنی قودس لە دەستی موسڵمانان خۆی دەنواند، بەڵام ئەوەی تایبەتە بە هەڵمەتی چوارەمی خاچپەکان ئەوەیە خاچپەکان بە سەرۆکایەتی ئیمپراتۆری ئەڵمانی "هنری شەشەم" تا بەهاریساڵی (٥٩٧ك/١٢٠٠ز) بە هاوکاری و یارمەتی پاپا "انوسنت سێهەم" بە تایبەت لە فەڕەنسا خۆیان بۆ ئەم هەڵمەتە ئامادەکرد، و بە ئامانجی داگیرکردنی وڵاتی میسر و دواتر وڵاتی شام بەڕێکەوتن، خاچپەکان ئەوەیان لا ڕوون بوو کە داگیرکردنی وڵاتی میسر تەنها بە ڕێگای دەریا دەبێت، بۆیە لەگەڵ فەرمانڕەوای شاری بندقیە ڕێککەوتن بۆ ئاسان کردنی گواستنەوەی سوپاکەیان، هاوکات فەرمانڕەوای(بندقیە) پێشوازی لێکردن، بەو مەرجەی "٨٥ هەزار مارک" و نیوەی دەسکەوتەکانیان لەو شوێنانەی کە داگیری دەکەن بۆ شاری بندقیە بێت.[١] بەڵام ئەم هەڵمەتە ڕێگاکەی گۆڕی بۆ قوستەنتنیە لەبەر ئەم هۆیانە:

١. ڕق و کینەی خاچپەکان بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی کە لە کاتی هاتنیان بۆ وڵاتی شام یارمەتی نەدان.[٢]

٢. ئارەزووی بندقیە لە دەستکەوتنی دەستکەوتی بازرگانی لە ڕۆژهەڵات، بە تایبەت دوای ڕووخانی گەڕەکی بندقیە لە قوستەنتینە لە ساڵی (٥٦٧ك/١١٧١ز) و لە دەستدانی هەندێ دەستکەوت.

٣. بوونی هەندێ کێشەی کۆنی نۆرماندیەکان لە قوستەنتنیە.

٤. ئارەزووی پاپا لە کۆنترۆڵ کردنی ئەو بارودۆخە کە لە دوای ڕووخاندنی کڵێسای ڕۆژهەڵاتی لە قوستەنتینیە دروست ببوو.

٥. خاچپەکان لەوە دڵنیابوون کە ناتوانن "٨٥ هەزار مارک" کۆبکەنەوە بۆ بندقیە کە پێشتر پەیمانیان پێدابوون.[٣]

---

(١).د. اسمت غنیم: م،ن، ص٥٧.

(٢). د. سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج٢/ ص ٩٣٤.

(٣).سعید عاشور:س-پ،ج٢/ص٩٣٥.

بەمشێوەیە خاچپەکان لە جیاتی شاری قودس بەرەو شاری قوستەنتینیە بەڕێکەوتن و توانییان لە نیسانی ساڵی (٦٠١ک/١٢٠٤ز) داگیری بکەن، سەرەڕای ئیجابیەتی ئەنجامی ئەم کارە لە دەستکەوتەکانی، هاوکات بەلایەکی گەورە بوو لەسەر پاپا و بزووتنەوەی خاچپەکان، چونکە جڵەوی شەڕی خاچپەکان لە چوارچێوە ئاینیەکەوە دەرچوو بۆ بەرژەوەندیەکی سیاسی و بازرگانی ڕووت.[١]

لە ڕاستیدا خاچیەکان ئەوەیان لە یادچوو هێرشیان کردووەتە سەر وڵاتێکی مەسیحی سەرەڕای جیاوازی مەزهەبی، لە ئەنجامی ئەم هێرشەیاندا ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەم شارەیان کوشت، جگە لە کاری تاڵانی و وێرانی کە تەنانەت کڵێسا و دێرەکانیشی گرتەوە تا ئەو ڕادەی دانیشتوان دەیانگوت "خۆزگە کەوتنی قوستەنتنیە بە دەستی موسڵمانەکان بوایە نەک بە دەستی خاچیەکان"، بە تایبەت دوای بینینی ئەنجامی فەتحی قودس و شێوەی ڕەفتاری سەلاحەددین و موسڵمانان لەگەڵ دانیشتوانی قودس. [٢]

خاچیەکانی وڵاتی شام چاوەڕوانی گەیشتنی هەڵمەتی چوارەمیان دەکرد بۆ ئەوەی پەیمانەکەیان لەگەڵ موسڵمانەکاندا هەڵوەشێننەوە چونکە ئەوە نەریتیان بووە(شەڕکردن لەگەڵ موسڵمان) لە گەڵ ئەوەی پاشا "عموری دووەم" بە پەرۆش بوو لەوەی هەستی موسڵمانان بریندار نەکات،[٣] بەلام هەندێ لە خاچیەکان کە لە کۆتایی ساڵی (٥٩٩ک/١٢٠٢ز) و سەرەتای ساڵی (٦٠٠ک/١٢٠٣ز) گەیشتنە شاری عەککا، بوونە هاوپەیمانی "سواری الداویە"و بە سەرکردایەتی پیاوە ئایینیەکان، بەرەو (جبلە واللاژقیە) کەوتنەڕێ، دواتر نوێنەریان نارد بۆ لای میر "مەنسووری ئەییوبی" میری حماە بۆ ئەوەی ترس بخەنە دڵیانەوە و ورەی دابەزێنن بەوەی "٦٠" شەست هەزار جەنگاوەری خاچی بەڕێوەیە بۆ شەڕکردن لەگەڵ موسڵمانان لە وڵاتی شام، بەلام مەنسووری ئەییوبی وەلامی نوێنەری (داویەی) دایەوە کە موسڵمانان ناڕوخێن و شەڕ کە هات گەڕانەوەی نیە، بۆیە خێرا سوپای ئامادەکرد و بەرەو "اللاژقیە" پێشکەوتن و توانی شکستێکی گەورە تووشی خاچیەکان بکات و دوای کوشتارێکی زۆر لێیان دیلەکانیان بهێنێت بۆ شاری "حماە"،[٤]بەلام دواتر

(١).ارنست باركر: الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، بيروت، ص٩٨- ١٠١.

(٢). هەمان سەرچاوە،ص ١٠٣- ١٠٤.

(٣). عاشور: هەمان سەرضاوة،ج٢/ص٩٣٥.

(٤). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص٢٠١.

مەلیک "عموری دووەم" هێرشی کردە سەر کەشتیگەلی موسڵمانان کە لە میسرەوە هاتبوو بۆ وڵاتی شام و توانی دەست بەسەر هەموو شتومەکەکانیدا بگرێت کە نرخەکەی بە "٦٠" هەزار دینار دەخەملا، هەروەها توانی هێرش بکاتە سەر چەند ناوچەیەکی ئیسلامی بە تایبەت ڕێگەی نێوان "عەککا و گبزیە" و توانی کۆنترۆڵی بکات، بەمەش دەسکەوتێکی زۆری ماددی بەدەستهێنا، بەم ڕووداوانە "مەلیک عادل" ئەوەی لا ڕوون بوویەوە کە "عموری دووەم" پەیمانەکەی نێوانیانی پێشێل کردووە، بۆیە نامەی نارد بۆ هەموو وڵاتانی ئیسلامی کە جەنگاوەرانیان ئامادە بکەن بۆ شەڕی خاچیەکان،[1] بەڵام شەڕی گەورە لە نێوانیان ڕوویnەدا، چونکە هەردوولا دڵنیا بوون لەوەی هەڵمەتی چوارەمی خاچیەکان بەڕێوەیە، هاوکات مێژوونووسی فەرەنسی گروسیە دەڵێت "مەلیک عادل نەیویست بۆ ئەو شەڕە بچووکە هێزەکەی لەگەڵ "عموری دووەم" ماندو کات، بەڵکو خۆی ئامادە دەکرد بۆ شەڕی هەڵمەتی نوێ.[2] کە هەواڵی هاتنی ئەم هەڵمەتە گەیشتە وڵاتی شام هەمووان گومانیان وابوو دوای دەرچوونیان لە قوستەنتینیە دەگەنە وڵاتی شام لەبەرئەوەی هیوا و ئاواتی خاچیەکان بوو، بەڵام ئەو خەونەی خاچیەکان بەدی نەهات.[3] دوای ئەوەی مەلیک عموری دووەم دڵنیا بوو لەوەی هەڵمەتی چوارەم ناگاتە وڵاتی شام بەڵکو لە قوستەنتینیە جێگیر بووە، بە خێرایی هەستا بە بەستنی پەیمانێ لەگەڵ مەلیک عادل، مەلیک عادل حەزی لەو جۆرە ڕێککەوتنامەیە بوو،[4] بە تایبەت لەو بارودۆخە ناسکەی کە دەوڵەتەکەی پێدا تێ دەپەڕی، هاوکات نەیدەتوانی سیاسەتی توندوتیژ بەرامبەر خاچیەکان بە کاربهێنێت، بۆیە ئەم جۆرە ڕیککەوتنەی پێ باش بوو کە لەسەر بنەمای لێبوردنی ئایینی و بەرژەوەندی بازرگانی هاوبەش بێت.[5] بەم شێوەیە ڕێکەوتننامەی نێوان هەردوولا نوێ کرایەوە، و خاچیەکان زۆر سودیان لە دەستکەوتی ئەم ڕێکەوتننامەیان وەرگرت.[6] سەرەڕای ئەوەی ماوەی ئاشتی نێوان موسڵمانەکان و خاچیەکان بە شێوەیەکی گشتی بە هێمنی و ئارامی بەڕێوە چوو، بەڵام هەندێ شەڕی بچووک لە نێوانیاندا ڕوویدا، لەوانە لە تەمووزی

---

(١). عاشور: هەمان سەرچاوە، ج٢/ ص ٥٤٢.

(٢). أبن الأثير: الكامل في التأريخ، بيروت، ١٩٦٦،ج ١٢/ ص ٢٨٩.

(٣). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص ٢٠١.

(٤). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص ٢٠١.

(٥). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص ٢٠٢.

(٦). د. سعيد عاشور: س-پ، ج٢/ ص ٩٤٦.

ساڵی(٦٠٤ک/١٢٠٧ ز)دا مەلیک عادل هێرشی کردە سەر شاری تەرابلس وتوانی پێگەی "القلیعات" ڕزگار بکات و بە شێوەیەکی زۆر توند گەمارۆی شاری تەرابلس بدات، لە ئەنجامدا ڕێککەوتننامەیەک لە نێوان "مەلیک عادل و میر بوهیمدنوی چوارەم" واژۆ کرا، بەپێی ئەو ڕێککەوتنامەیە "میر بوهیمدنوی چوارەم" دیاریەکی زۆریدا بە مەلیک عادل جگە لە ئازادکردنی "٣٠٠" دیل بەرامبەر بە ڕازی بوونی مەلیک عادل بە ڕێککەوتننامەکە.[١]

شایەنی باسە هەڵوێستی موسڵمانان لە وڵاتی شام زۆر گەرم و گوڕ بوو، هیچی لە ڕۆژانی سەرەتاکانی شەڕی خاچیەکان کەمتر نەبوو، چونکە زیاتر لە "٣٠" هەزار جەنگاوەری موسڵمانان لە دیمەشق و شارەکانی دیکەی وڵاتی شام، خۆیان بۆ جیهاد کردن لە پێناوی خوا و ڕزگارکردنی ناوچەکە لە خاچیەکان ئامادەکردبوو، لە گرنگترین ئەنجامەکانی ئەم هەڵمەتە:

١. هەڵمەتی چوارەم بەڵایەکی گەورە بوو بۆ سەر خاچیەکان و دەسەڵاتی پاپا، بەهۆی لاواز بوونی فاکتەری ئایینی و سەرهەڵدانی بەرژەوەندی سیاسی و بازرگانی.[٢]

٢. ئەم هەڵمەتە هیچی بۆ خاچیەکانی ڕۆژهەڵات پێشکەش نەکرد، تەنها کێشە و ئاژاوە و باوەڕ نەبوون بە هاوپەیمانەکانیان نەبێت، زۆرێک لە میرە خاچیەکان بە مەبەستی دروستکردنی چەند "دوقیەک" بۆ خۆیان لە شاری قوستەنتنیە نیشتەجێ بوون.[٣]

٣. دەست بەسەراگرتنی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە لایەن خاچیەکان، بوو بەهۆی بە هێزبوونی سەلجوقیەکانی ڕۆم لە ناوچەکەدا و توانیان هەندێ ناوچە کۆنترۆڵ بکەن.[٤]

٤. ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بۆ ماوەی چەند سەدەیەک پارێزەری دەرگای ڕۆژهەڵاتی ئەوروپی بوو لە دژی هەر پێشکەوتنێکی موسڵمانان، بە کەوتنی ئەم ئیمپراتۆریەتە کۆسپ لە ڕێگەی پەلاماری موسڵمانان بۆ سەر ئەوروپای ڕۆژهەڵات نەما.[٥]

---

(١). أبن الأثير: هەمان سەرچاوە، ج١٢/ ص ٣١٤.

(٢). ابو شامة: ذيل الروضتين، القاهرة، ١٩٤٧، ص٦٩- ٧٠؛ د. عاشور: م.ن،ج ٢/ ص ٩٤٨.

(٣). ابو شامة: ذيل الروضتين، القاهرة، ١٩٤٧، ص٦٩- ٧٠؛ د. عاشور: م.ن،ج ٢/ ص ٩٤٨.

(٤). بارکر: هەمان سەرچاوە،ص١٠٣.

(٥). رانسيمان: تأريخ الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني،ج ٢/ ص٢٣٢.

هەڵمەتی منالآن و هەنگاریەکان

پـێش ئەوەی بـاس لە هەڵمەتـی پێنجەمـی خاچیەکـان بکەیـن، ئامـاژە بـۆ دوو هەڵمەتـی دیـکەی بچـووکی خاچیەکـان دەکەیـن، یەکەمیـان کە لە مێـژووی شـەڕی خاچیەکانـدا بە هەڵمەتـی منـالآنی خاچیەکـان ناسـراوە لە سـاڵی (٦٠٩ک/١٢١٢ ز)دا بـوو، دووەمیـان هەڵمەتـی هەنگاریەکـان بـوو لە سـاڵی (٦١٤ک/١٢١٧ز)دا، سـەرەتا منالێکی تەمەن (١٢) دوانزە ساڵ کە ناوی "ستیفن"بوو لە فەڕەنسا وای ڕاگەیاند کە مەسیح (ع) نامەی پێ داوە تا لەگەڵ منالآنی خاچیەکان بۆ خۆیان هەڵمەتێک بکەن و خوا لەگەڵیان دەبێت،[1] هاوکات دەریای ناوەڕاست لەت دەبێت و بەیت ولمەقدیس ڕزگـار دەکەن، نـزیکەی (٥٠) هەزار منـاڵ لە فەڕەنسـا لە دەوری کۆبـوونەوە، کەشـتیەکان لە بەنـدەری مرسـیلیاوە بەڕێکەوتـن، لەو کـاتەوە هـیچ کەس هەواڵـی نەزانیون، هەندێک دەڵێن گەیشتنە باکووری ئەفریقیاو لە بازاڕی کۆیلەکان فرۆشران و هەنـدێکیان بـران بـۆ شـارە ئیسـلامیەکان،[2] بەڵام هەڵمەتـی هەنگاریەکـان کە پاپـا "انوسـنت سـێهەم" بانگەشـەی بـۆ دەکـرد، و هەنـدێ لە ئەڵمـان و قوبروسـیەکانی تێـدابوو، توانییـان بـگەنە شـاری عەککـاو دواتـر بەرەو شـاری بیسـان بەڕێکەوتـن، هەندێ هێرشیان کردە سەر شاخەکانی لوبنان، بەڵام هیچ ئەنجامێکی نەبوو، ناچار گەڕانەوە بۆ ئەورووپا، بەوە ئەم هەڵمەتەش ئاکامی خۆی نەپێکا و شکستی هێنا.[3]

هەڵمەتی پێنجەمی خاچیەکان

دوای شکست هێنانی هەڵمەتی چوارەمی خاچیەکـان لە گەیشـتن بە وڵاتـی شـام، لە ژێر سایەی پەیماننامەی نێوان "مەلیک عادل و مەلیک امالریک"دا ئاشتی و ئارامی بـاڵی کێشـابوو بەسـەر نـاوچەکەدا، خاچیەکـان لە ڕۆژهەڵات زۆر لاوازببـوون و بە هـیچ شـێوەیەک بیریـان لە سەرکێشـی نەدەکـردەوە، مەلیـک عـادلیش لەو مـاوەیەدا خەریکـی ڕێکخسـتنی کاروبـاری نـاوخۆیی و پتەوکردنـی پـایەی دەوڵەت بـوو،[4] هەروەها لە ڕووی بازرگانیشەوە لە سایەی ئەو ڕێککەوتنامەدا پەیوەندی بازرگانی

---

(١). د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ج ٢/ ص٩٠٠.

(٢). د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ص، ج٢/ص ٩٥٤- ٩٥٦.

(٣). م.ن، ج٢/ ص ٩٥٦- ٩٦٠؛ د. خاشع المعاضیدي وأخرون: م.ن،ص٢٠٣.

(٤) . د. خاشع المعاضیدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص ٢٠٣.

نێوان موسڵمانەکان لەگەڵ بازرگانە "بوندوقیەکان" پەرەی سەند،[1] بەڵام خاچپەکان لە ژێرەوە خۆیان ئامادە دەکرد بۆ هەڵمەتێکی نوێ و پیلانی داگیر کردنی میسریان دانابوو، چونکە فەرمانـدە و سـەرکردەکانی خاچیەکـان گەیشـتنە ئەو ئەنجـامەی داگیرکردنـی میسـر دەبێتە کلیلـی وڵاتـی شـام، هەروەهـا دەیـانوت میسـر سـەری مـارەکەیە و گەنجینـەی هێـزە ئیسـلامیەکانە لە وڵاتـی شـام لە ڕووی مـادی و مـرۆییەوە، لەبەرئەوەی میسـر وڵاتێکـی بەرفـراوان و دەوڵەمەنـدە،[2] بیـرۆکەی هەڵمەتی چوارەم هەر بۆ ئەو مەبەستە بوو کە دواتر پیلانی هەڵمەتی پێنجەمی بۆ داڕێژرا بەمەبەستی داگیرکردنی وڵاتی میسر و دواتر وڵاتی شام و گەمارۆدانی موسڵمانان، بۆیە بەرەو میسر بەڕێکەوتن.[3]

لەو مـاوەیەدا "حنـا بـرین" پاشـای میرنشـینی خـاچی "بەیـت ولمەقـدیس" لە بارەگـاکەی لە شـاری عەککـا بـوو، (چـونکە قـودس ڕزگـار کرابـوو و سـەنتەری خاچیەکان لە وڵاتی شام لە شاری عەککا بوو)، لە کۆتایی ساڵی (٦١٤ک/١٢١٧ز) خاچیەکان کۆمەڵ کۆمەڵ لەسەر بانگەوازی پاپا "انوسنت سێهەم" و جێگرەکەی دوای خۆی "هونریوسی سێهەم" دەهاتن، بەڵام ئەو کۆمەڵانە بۆ ئەم هەڵمەتە بەس نەبوون تا پاشا "حنا" لە (٢٧)ی ئایاری ساڵی (٦١٥ک/١٢١٨ز) بەرەو شاری دمیاگ بەڕێکەوت، لە ڕاستیدا ئەم هەڵـمەتە ئامـانجی دەست بەسـەراگرتنی بیروبـاوەڕی موسڵمانان بوو، ئەویش نەک تەنها لە میسر و شام بەڵکو لە هەموو نیمچە دورگەی عەرەبیدا، چونکە مەلیک "حنا" لەگەڵ نەجاشی پاشای حەبەشە بۆ لێدانی موسڵمانانی حیجاز و ڕووخاندنی "کەعبە" ڕێککەوتبوو.[4]

لە سـەرەتای مـانگی حـوزەیرانی سـاڵی (٦١٥ک/١٢١٨ز) کەشـتیە خاچیەکـان گەیشتنە ڕێژگەی دمیاگ و لە بەشی ڕۆژئاوای نیل لە بەرامبەر شارەکەدا کە پێگە و شوراکانی زۆر بە هێز بوون دابەزین،[5] دواتر خاچیەکان هەڵەی خۆیانیان زانی، چونکە دەبوو لە ڕۆژهەڵاتی نیل بەرامبەر دمیاگ دابەزن، بەم شێوەیە بۆ پەڕینەوە کاتێکی زۆریان لە دەست چوو، لەو ماوەدا موسڵمانان توانییان پێگەکانیان بەهێز بکەن و داوای یارمەتی بکەن، (مەلیک کامل) ی ئەیوبی کە لە جێی (مەلیک عادلی)

---

(١) . السيد الباز العريني: الشرق الادنى في العصور الوسطى "الاوربيون"، بيروت، ١٩٦٧، ص ١٢٠.

(٢) . د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ج٢/ ص ٩٦١- ٩٦٣.

(٣) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن،ص ٢٠.

(٤) . د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ج٢/ ص ٩٦٥.

(٥) . المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص١٨٨.

باوكی حاكمی میسر بوو، زۆر بە خێرایی خۆی گەیاندە گۆڕەپانی جەنگ و فەرماندەیی سوپای موسڵمانانی كرد، و هێرشی كردەسەر خاچیەكان و توانی بە سەریاندا سەربكەوێت، لە بەرامبەردا خاچیەكان بورجێكی بە هێز و گەورەیان لە دار دروست كرد لەسەر دوو بەلەم كە لە نێوانیاندا پرد و حاملات هەبوو، توانییان لە ناو ئاوەكەدا بجوڵێن و بورجی موسڵمانان تێكشكێنن كە یەكێك بوو لە پێگە دەریایە گرنگەكانی پارێزگاری شاری دمیاگ لە ڕووی دەریاوە.[1] بەم شێوەیە ڕێگە لە بەردەم خاچیەكاندا والاّ بوو بۆ هێرشبردنە سەر شارەكە لە دەریا و وشكانیەوە، ئەم كارە (٣) سێ مانگی خایاند و هەواڵی ئەم سەركەوتنە گەیشتە خاچیەكانی ڕۆژئاوای ئەوروپی، بۆیە بە فەرماندەی (الكاردنیال بلاجیوس) هاوكارییان بۆ هات، كاردینال لە مانگی ئەیلولی ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز) گەیشتە میسر و بووبە نوێنەری پاپا و سەركردەی باڵای خاچیەكان لە بەرەی میسر.[2] هەرچەندە بەرگریكارانی شاری دمیاگ خۆڕاگر و ئازا بوون و بۆ ماوەی (٩) مانگ بەرگرییان كرد، هاوكات جموجووڵی سەربازی لە بەرەی شامدا دژی خاچیەكان بەمەبەستی خەریك كردنیان و دوورخستنەوەیان لە میسر كە مەلیك (معظم ئەیوبی) پێی هەستابوو بەردەوام بوو،[3] بەڵام خاچیەكان توانییان لە (٥) تشرینی دووەمی ساڵی (٦١٦ك/١٢١٩ز)دا شاری دمیاگ داگیر بكەن و خەڵكێكی زۆری لێ بكوژن و بگرن، مزگەوتەكانیان كردە كڵێسا و تیپەكانیان نارد بۆ دێهاتەكانی دەوروبەری دمیاگ بۆ داگیر كردن و كوشتن و تالاّن و وێران كردنیان.[4]

گرنگترین هۆكارەكانی ڕووخانی شاری دمیاط

١. زۆری ژمارەی خاچیە هێرش بەرەكان، هاوكات مەزنی ئەو هاوكاریانەی دەگەیەنرانە خاچیەكان.

٢. پشێوی و نائارامی لە لایەن عەرەبەكانی دەلتاوە، كە لە كاتی هەڵمەتی خاچیەكان بۆ دەلتاو پێش داگیركردنی شاری دمیاگ خەریكی كاری سەركێشی و چەتەیی بوون.

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص٢٠٤.

(٢) . هەمان سەرچاوە، ص ٢٠٤.

(٣) . ابو شامە: هەمان سەرچاوە، ص ١٠٩- ١١٠؛ د. عاشور: هەمان سەرچاوە، ج٢/ص ٩٦٩- ٩٧١.

(٤) . أبن الأثير: هەمان سەرچاوە، ١٢ج/ ص ٣٥٠.

٣.مردنـــی (مەلیــک عـــادلی) بـــرای ســـەلاحەددین لە (٣١)ی ئـــابی ســـاڵی (٦١٥ک/١٢١٨ز) و دابەش بـوونی مەمـلەکەت لە نێـوان کورەکانیـدا، ئەم هۆکـارانە ڕێگر بوون لە پێش خستنی بەرەی ئیسلامی لە دژی خاچیەکان.

٤. مەترسی ناوخۆیی کە لە کاتی بەرەنگاربوونەوەی خاچیەکان لەسەر سنووری دمیاگ تووشی "مەلیک کامل" هات، چونکە (ئیبن مشکوب) بە مەبەستی لادانی کامل و دانانی (فائز)ی برای لە شوێنی پیلانێکی گێڕا لە ناو سەربازگەی (کاملدا)، ئەمەش کـاریگەری ڕاســتەوخۆی هەبـوو لەســەر ورەی (کامــل) و بەرگـری کردنـــی و دابەشبوونی سوپاکەی و دواتریش هەڵهاتنی تا گەیشتنی (مەلیک المعظم)ی ئەیوبی لە شامەوە و گێڕانەوەی(کامل)بۆ شوێنی خۆی و بەدیلگرتنی (ئیبن مشکوب)، ئەمە گرنگترین هۆکـار بـوو بـۆ پەڕینەوەی خاچیەکـان لە نیل و دەست بەسەراگرتنی شاری دمیاگ.[1]

بەم شێوەیە شاری دمیاگ کە بنکەیەکی بازرگانی کەم وێنەبوو کەوتە دەستی خاچیەکـان، هاوکـات موسـڵمانان بەهـۆی سـەرهەڵدانی مەغۆلەکـان کە ڕۆژهەڵاتـی ئیسلامییان داگیر کردبوو تووشـی قەیرانێکی سـەخت هـاتبوون، موسـڵمانان کەوتنە بەر مەترسی نێوان دوو هێزی ترسناک ئەویش خاچیەکان لە ڕۆژئاوا و مەغۆلەکان لە ڕۆژهەڵاتـدا بـوون، بە هەرحـاڵ خاچیەکـان لە دوای دمیـاگ بڕیـاری داگیرکردنـی قاهیرەیان دابوو، بەم هۆیەش هەموو بانگەوازەکانی (مەلیک عادلیان) بۆ ڕێکەوتن و کشـانەوە لە میسر بەرامبەر هەندێ دەسـتکەوت لە وڵاتـی شـام بەرپەرچ دەدایەوە، خاچیەکـــان لە دوای گەیشـــتنی یـــارمەتێکی زۆر لە ئەوروپـــاوە بەرەو قـــاهیرە بەڕێکەوتن، [2] و چوونە ناو سێ گۆشەیەکی ئاوی، لە ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی "منزلە" و لە ڕۆژئاوا لقێکی" دمیاگ" و لە باشوور دەریـای "بچووک"، لە شـەوی یەکـی ئابی ساڵی (٦١٨ ک/١٢٢١ز)دا لەو خـاکەدا لافـاو هەڵسـا سـەرەڕای گەرمـی کەش و هەوا، نـاوچەکە نغرۆ بـوو لە ئـاوی نیل، بـۆیە خاچیەکـان بەم بارودۆخەیـان نەدەزانـی،[3] موسڵمانان بەم بـارودۆخە زۆر دڵخـۆش بـوون، (مەلیک کامـل) بە خێرایـی سـوپای کـۆکردەوە بـۆ بەرەنگـاربوونەوەی خاچیەکـان لە بـاکوری (شـربین) تـا ڕێـگەی

(١) . أبن تغری البردی: النجوم الزاهرة ج ٦/ ص ٢٣٠؛ المقریزی: هەمـان سـەرچاوە، ج١/ ص١٩٦- ١٩٧، د. عاشور: هەمان سەرچاوە، ٢/ ص٩٧٢- ٩٧٣.

(٢) . المقریزی: هەمان سەرچاوە،ج ١/ ص٢٠٣.

(٣) . هەمان سەرچاوە،ج ١/ ص٢٠٧.

گەڕانەوەی خاچپەکان بۆ شاری دمیاگ ببڕێت، هاوکات فەرمانیدا بە بڕینی هەموو بەنداوەکان، چونکە ئاوەکان زۆر زیادیان کردبوو، خاچیەکان هەستیان نەدەکرد تا هەموو دەوروبەریان کەوتە ژێر ئاو، کاتێ ویستیان بگەڕێنەوە بۆ شاری دمیاگ، موسڵمانان ڕێگەکەیان لێ بڕیبوون.[1] بەم شێوەیە بارودۆخی خاچیەکان لە دەلتای نیل تێکچوو و هیچیان لە پێش نەماو ناچار ڕازیبوون بە ڕێککەوتن لەگەڵ مەلیک کامل، ئەوەبوو لە (٢٨) ئابی ساڵی(٦١٨ ک/١٢٢١ز) داوای ڕێکەوتنیان کرد(کە پێشتر پێ ڕازی نەبوون) و قایل بوون بە کشانەوە لە دمیاگ و خاکی میسر، بە مەرجێک لەم قەیرانە بە سەلامەتی ڕزگاریان بێت.[2] (مەلیک کامل) زۆر بە خێرایی وەڵامی خاچیەکانی دایەوە، و ڕازی بوو بە ڕێککەوتن بە مەرجێک بارمتە لە پاشاکانیان ڕەوانە بکەن، بۆ جێ بەجێ کردنی داواکەی کامل، خاچیەکان "٢٠" لە پیاوانیان ڕەوانەی لای کامل کرد، لە نێوانیاندا پاشا "حنا" هەبوو.[3] بەمشێوەیە لە (٧) ئەیلولی ساڵی (٦١٨ک/١٢٢١ز) خاچیەکان لە شاری دمیاگ دەرکران، دوا بەدوای ئەوە خاچیەکانی ڕۆژئاوا بەرەو ئەوروپا بەڕێکەوتن، دوای ئەوەی پاشاکەیان لەگەڵ (مەلیک کامل) پەیماننامەیەکی بۆ ماوەی (٨) ساڵ واژۆکرد، بەم شێوەیە هەڵمەتی پێنجەمی خاچیەکان شکستی هێنا و بەیتولمەقدیس لە داگیرکردنی خاچیەکان ڕزگاری بوو، و بێ ئەوەی هیچ ئامانجێک بپێکن لە دمیاگ دەرکران.

لە ڕاستیدا ئەم دوو هەڵمەتە هەر لە سەرەتای بانگەشە کردنیانەوە لە لایەن پاپاوە بۆ ڕزگارکردنی شاری قودس، لەبەر ڕق وکینەی کۆنی نێوان ئەوروپاییەکان و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە کاتی هەڵمەتەکانیان بۆ ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بە شێوەیەکی چاک هاوکاری یەکییان نەدەکرد، بۆیە هەڵمەتی چوارەم لە قوستەنتنیە مایەوە و توانییان هەندێ(دوقیات)بۆ خۆیان دروست بکەن، جگە لە کاری تاڵانی و وێرانی و بێزاری دانیشتوانی ئەم شارە بە دەستی خاچیەکان، بەجۆرێک پێیان خۆش بوو لە لایەن موسڵمانانەوە داگیر بکرایە نەک خاچیەکان. هەروەها هەڵمەتی منالان و هەنگاریەکانیش هیچ ئەنجامێکی نەبوو، دواتر هەڵمەتی پێنجەم دەستی پێکرد بۆ داگیرکردنی وڵاتی میسر، چونکە لە ڕووی مادی و مرۆییەوە وڵاتێکی دەوڵەمەند بوو، پێیان وابوو ئەگەر میسر داگیر بکەن، ئەوا دەتوانن زۆر بە ئاسانی

---

(١) . ابو شامة: هەمان سەرچاوە،ص١٢٩ ؛عاشور، م.ن، ج٢/ ص ٩٨٢.

(٢) . أبن تغری بردی: م.ن، ٦ج/ص ٢٤١.

(٣) . المقریزی: م.ن، ص ٢٠٨، د. عاشور: م.ن، ٢ج/ ص٩٨٣؛ بارکر: م.ن،ص ١٠٩- ١١٠.

ولاتی شام کۆنترۆڵ بکەن، ئەوەی جێی ئاماژەیە ئەوەیە کە هەڵمەتی خاچیەکان لە چوارچێوەی ئایینی خۆی دەرچوو و چووە بەرگی سیاسی و بازرگانی و بەرژەوەندیەکانیانەوە، هاوکات بەرەی ئیسلامی تووشی لاوازی هاتبوو و بە هەموو شێوەیەکی ڕێککەوتن قایل دەبوو، چونکە دانیشتوانی ناوچەکە لە شەڕ بێزار ببوون و بنەماڵەی ئەیوبیش ناکۆکی کەوتبووە نێوانیان.

بەشی دەیەم

هەڵمەتی شەشەمی خاچپەکان

هۆکارەکانی هەڵمەتی شەشەم

سەرەڕای بەستنی پەیمانی ئاشتی نێوان پاشای خاچی(حنابرین) و پاشا (کامل) کە پێشتر باسمان لێوەکرد، پاشا حنابرین لە پایزی ساڵی (٦١٩ک/١٢٢٢ز)دا ڕۆیشت بۆ ئیتاڵیا و چاوی کەوت بە پاپا "انوسنتی سێهەم"، هاوکات ئیمپراتۆری ئەڵمانی "فردریکی دووەم"ی بینی و باسی بارودۆخی خاچیەکانی لە وڵاتی شامدا دوای شکست هێنانی هەڵمەتی پێنجەم بۆ کردن، هەروەها سەردانی فەرەنسا و ئیسپانیای کرد و هانی پاشاکانی دا بۆ پەلە کردن لە ناردنی هەڵمەتێکی نوێ بۆ ڕزگارکردنیان لەو قەیرانە،[1] بەڵام پێش ئەوەی باسی هەردوو هەڵمەتەکە بکەین باس لە گرنگترین هۆکارەکانی ئەم دوو هەڵمەتە دەکەین ئەوانیش:

١. هۆکاری ئایینی: ئەم هەڵمەتە زیاتر بە هۆی کاریگەری پاپا انوسنتی سێهەم و گریگوری نۆیەمەوە بوو، کە بانگەشەیان دەکرد بۆ دەستپێکردنی هەڵمەتێکی نوێ دژ بە موسڵمانان و ڕزگارکردنی بەیت ولمەقدیس، بێگومان ڕۆڵی ئایینی لە هەموو هەڵمەتەکاندا کاریگەری ڕاستوخۆی هەبووە لەسەر خاچیەکان، بە تایبەت بانگەشەکانی پاپا کاریگەری لەسەر دڵ و دەروون و باوەڕی خاچیەکان دادەنا لە خۆ ئامادەکردن بۆ جیهاد لە پێناو خواوەند و ڕزگارکردنی قودسی پیرۆز و دەرکردنی کافرەکان و دەسکەوتنی پلەوپایەی بەرز لە دوا ڕۆژدا، بۆیە ڕۆڵی ئایینی پاپا لە هەڵمەتەکاندا ڕوون و ئاشکرا بوو بۆ کۆکردنەوەی خەڵکی و پێشکەوتن بەرەو ڕۆژهەڵات.

٢. هۆکاری ئابووری: ئەم هۆکارە هیچی لە هۆکاری ئایینی کەمتر نەبووە، بەڵکو کاریگەری ڕاستەوخۆشی هەبووە لەسەر میرەکان و دانشتوانی ڕۆژئاوا، چونکە بارودۆخی ئابووری ڕۆژئاوا بە گشتی خراپ بوو، هاوکات میرەکان ئامانجیان بەدەست هێنانی دەستکەوتی زیاتر و دروستکردنی دوقیاتی تازە بوو، سیستەمی کۆمەڵایەتی ئەوروپاش فاکتەرێکی گرنگ بوو، چونکە میراتی تەنها بۆ کوڕی گەورە بوو و ئەوانی دی لەو میراتە بێ بەش دەبوون، هەروەها پەرەسەندنی بازرگانی لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا بە تایبەت لە ماوەی بەستنی ڕێککەوتننامەی ئاشتی نێوان هەردوولادا بەدیکرا، ئەمەش هەندێ جار دەبووە کێشەی نێوان خودی میرەکان لەسەر دەسکەوتی زیاتر.

---

(١) . د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ٢/ ص٩٩٤.

٣. هۆکــاری رامیــاری: زۆربەی پاشــاکان پەلەیــان دەکــرد لە هاتنیــان بــۆ ڕۆژهەلات، بەلام لەم هەلـمەتەدا کـاریگەری سیاسـی یەکجـار گەورەبـوو، چـونکە فردریــک لە دوای بــێ بەشــکردنی لە بەرەکــاتی کلێســا لەلایەن پاپــاوە، زۆری لا مەبەست بوو ئەم هەلمەتە سەربکەوێت و بە سەربەرزی بگەڕێتەوە بۆ ئەوروپا لە پێناو پاراستنی پلەوپایەی رامیاری و سەربازی لە دژی پاپا و کلێسا، سەرئەنجام سەرکەوتنەکانی فردریک بووە هۆی ئەوەی پاپا بڕیاری حرمانی لەسەر هەلگرێت، واتە میرو پاشاکانی ئەوروپا چەند مەبەستیان ئەوە بوو لە ڕۆژهەلات دەستکەوتیان هەبێت ئەوەندە زیاتر دەسەلاتی ئەوروپایان لا گرنگ بوو.

هەلمەتی شەشەمی خاچیەکان

لە ئەنجـامی کۆبـوونەوەی پاپـا لەگەل پاشـاکانی ڕۆژئـاوا، ئیمپراتـۆر فردریـک پەیمانی بە پاپا دا خۆی ئەم هەلمەتە ئەنجام بدات، بەلام پێش گەیشتنی ئەم هەلمەتە بۆ ولاتـی شـام، کێشـەیەکی گەورە دروسـت بـوو لە نێـوان پاپـای نـوێ "گریگـوری نۆیەم" و ئیمپراتۆر "فردریک" و بووبە هۆی "بێبەشی" ئیمپراتۆر لە بەرەکاتی کلێسا. بلاوبوونەوەی هەوالی ئەم بڕیارە دواخرا کە مەبەستی پوچەل کردنەوەی هەلمەتـی ئیمپراتۆر و بەفیرۆدانی ماندوبوونەکەی بوو لە گەیشتنی بۆ ولاتـی شـام، هاوکـات لەو ماوەیەدا جۆرە نزیکبوو نەوەیەک لە نێوان (مەلیک کامل و ئیمپراتـۆر فردریـک) لە گۆڕینەوەی بالوێزدا ڕوویدا، هەروەها دەلێت گوایە مەلیک کامل داوای یارمەتی و هاوکـاری لە ئیمپراتـۆر فردریـک کـردووە لەترسـی دەولەتـی خـوارزمی و بـراکەی (مەلیک معظم) بۆ دەست بەسەراگرتنی دەولەتی ئەیوبی پرسی پێ دەکرد، لەو کاتەدا خاچیەکـان لە جـولان و چـالاکی و خـۆ ئامـادەکردن بـۆ هەلمەتێکـی نـوێ بەردەوام بوون کە ئەویش (هەلمەتی شەشەمە)، (مەلیک کامل) بالیۆزی خۆی (فخرالدین) نارد بـۆ لای ئیمپراتـۆر و داوای یـارمەتی لیکرد، لە هەمـان کاتـدا ئیمپراتـۆر (بیـراردوا)ی بـالیۆزی ڕەوانەی میسـر کـرد، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێـت کە هەر دوولا ئـارەزووی ئاشــتیان هەبــووە نەک شــەڕ کــردن، بەلام لە ســەربازگەی هەردوولادا خەلکانێـک هەبوون باوەڕیان وابوو تەنها شمشیر بڕیاری کۆتایی دەدات.

له ڕۆژی (٢٨) تەمووزی ساڵی (٦٢٤ک/١٢٢٨ز)دا ئیمپراتۆر له وڵاتی شام دابەزی،[١] ئاڵای خاچی هەڵنەکرت چونکه پاپا ئاڵاکەی لێ سەندبوویەوه، بۆیه ئارمی داڵێکی هەڵکرد.[٢]

له ڕاستیدا ئیمپراتۆر فردریک یەکێک بوو لەو سەرکردانەی خاچیەکان که موسڵمانانیان خۆش دەویست، هەروەها له نێو ئەو شەش زمانەی که دەیزانی یەکێکیان زمانی عەرەبی بوو، هاوکات حەزی به شیعر و ئەدەب هەبوو، له شەڕکردن لەگەڵ موسڵمانان زۆر دڵ گەرم نەبوو، تەنها ئامانجی ئەوه بوو کڵێسا لێ ڕازی بێت، ئەو دەرفەته چاکەیشی بۆ ڕەخسا کاتێک (مەلیک کامل) پەیوەندی پێوەکرد.[٣] ئەم جۆره پەیوەندییه له نێوانیاندا سەیر نەبوو، چونکه هەندێ جار فردریک پرسیاری "ئەندازیاری و حیکمەت و ماتماتیک"ی بۆ دەنارد به مەبەستی وەڵامدانەوەی له لایەن مەلیک کامیلەوه، ئەویش وەڵامەکەی بۆ دەنارد.[٤] بەم شێوەیه ئیمپراتۆر فردریک هات بۆ وڵاتی شام و بیری له شەڕ کردنی موسڵمانان نەدەکردەوه، باوەڕی وابوو که دەگەنه ڕێککەوتن و پێی وابوو ڕێککەوتن زۆر چاکتره له شەڕکردن، چونکه شەڕ زۆر قورس دەکەوت لەسەریان، جگه لەوەی سوپای ئیمپراتۆر ئەوەندە نەبوو بۆ شەڕ کردن له خاکی بێگانه، هاوکات سەرکردایەتی بەرەی ئیسلامی به دەستی یەکێک بوو که زۆر لەگەڵ بیروڕاکانی دەگونجا

ز[٥] به هەرحاڵ ئەم بارودۆخه بەم شێوەیه بۆ ئیمپراتۆر نەمایەوه له وڵاتی شام و تووشی بێ هیوایەک بوو به تایبەت له دوای مردنی (مەلیک معظم) و سەقامگیر بوونی بارودۆخی بنەماڵەی ئەیوبی، به شێوەیەک کامل پێویستی به یارمەتی ئیمپراتۆر فردریک نەما که لەو پێناوه هاتبوو بۆ وڵاتی شام. بەڵام له ڕاستیدا فردریکی دووەم له هاتنی بۆ وڵاتی شام تەنها مەبەستی یارمەتی کامل نەبوو، ئەوەندەی مەبەستی دەست بەسەراگرتنی شاری قودس و چوونه ناو کڵێسای قیامه و ڕاگەیاندنی ئیمپراتۆریەتی خۆی بوو، بەمەش گەورەترین سەرکەوتنی به دەست دەهێنا بەسەر دوژمنەکانی که پاپا و کڵێسا بوون، که ئاواتەخوازبوون له شکست

---

(١) . جوزیف جای دیس: الزندیق الاعظم، القاهرة، د/ت، ص ٣٥٠.

(٢) . هەمان سەرچاوه،ص ٣٦٠.

(٣) . المقریزی: السلوک لمعرفة دول الملوک، ج ١/ ص ٢٥٨- ٢٥٩.

(٤) . هەمان سەرچاوه، ج١/ ص٢٣٢.

(٥) . جوزیف جای دیس: هەمان سەرچاوه، ص ٣٦٧.

هێنانی هەڵمەتەکەی. لەبەرئەوە ئیمپراتۆر هەموو شێوازێکی گرتەبەر لە پێناوی گەیشتن بە ئامانجەکەی،[1] بۆیە ئیمپراتۆر دیاری زۆر بە نرخی بۆ مەلیک کامل ڕەوانە دەکرد، هاوکات ئەوەی پێ ڕاگەیاند بەدەستەوەدانی قودس بۆ ئەو زۆر گرنگە، چونکە شەڕ کردنی لەگەڵ موسڵماناندا هیچ بەرژەوەندیەکی تێدا نیە و هیچ نیەتێکی نیە بۆ داگیرکردنی خاکی موسڵمانان، بەڵکو مەبەستی ئەم هەڵمەتە تەنها پاراستنی کەرامەتیەتی لای خاچیەکان و جێگیر کردنی دەسەلاتیەتی لە ڕۆژئاوا کە بە هۆی دژایەتی پاپاوە جێ لەق بووە.[2] بەلام (مەلیک کامل) زۆر بە جوانی وەلامی دایەوە و پێی ڕاگەیاند کە بارودۆخ گۆڕاوە و پێویستی بە یارمەتی ئەو نەماوە، بۆیە پێویست ناکات قودس لە دەستی خۆی دەربکات و هەستی موسڵمانان بریندار بکات.[3] لەو کاتەدا بارودۆخی ئیمپراتۆر ئەوەندەی دیکە لە وڵاتی شام تێکچوو بە تایبەت لە دوای هاتنی گەردەلولێکی بە هێز لە دەریای ناوەڕاست و نغرۆکردنی کۆمەڵێک کەشتیگەل کە خواردنیان هەڵگرتبوو، لە لایەکی دیکەوە سوپای پاپا مەملەکەتی صقلیەیان داگیرکرد، هاوکات پیاوانی پاپا هەواڵی مردنی ئیمپراتۆر فردریکیان لە ناو خەڵکیدا بڵاودەکردەوە.[4] بەمەش ئیمپراتۆر هیچی لە پێش نەماوە تەنها پەلەکردن لە گەڕانەوە بۆ وڵاتەکەی نەبێ، بەلام گەڕانەوەی ئیمپراتۆر بە تێکشکاوی بارو دۆخەکەی ئەوی قورس تر دەکرد، بۆیە پەنای بردە بەر پاڕانەوە لای مەلیک کامل، بەم شێوەیە "من خزمەتکار و کۆیلەی تۆم، لە فەرمانی تۆ دەرناچم، خۆت دەزانی کە گەورەترین پاشای دەریام، پاپا و پاشاکانی ئەوروپا بە توانا و شارەزاییم دەزانن، ئەگەر بە شکستی بگەڕێمەوە لایان ئەوا حورمەتم دەشکێت، ئەم قودسە باوەڕی خەڵکە، ئەگەر سوڵتان قایل بێت بە وەرگرتنی ئەو وڵاتەو سەردانی خەڵک ئەوا چاکەیەکە لەوەوە"[5]، سەرئەنجام ڕێککەوتننامەی ئاشتیان واژۆ کرد لە نێوانیان بۆ ماوەی (١٠) دە ساڵ لە (١٨) شوباتی ساڵی (٦٢٦ک/١٢٢٩ز) بەم مەرجانە:

---

(١) . د. عاشور: الحركة الصليبية، ج٢/ ص١٠٠٨؛ جوزيف جاى ديس، م.ن، ص ٣٦٩.

(٢) . المقريزي: هەمان سەرچاوە،ج ١/ ص ٢٣٠.

(٣) . د. عاشور: هەمان سەرچاوە، ج٢/ص١٠٠٩.

(٤) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە، ص ٢٠٩.

(٥) . د. عاشور: م.ن، ج ٢/ ص١٠١٠.

١. شاری قودس بۆ خاچیەکان بێت، بەو مەرجەی پێگەی سەربازی تێدا دانەنێن، مزگەوتی عومەر لای هەیکەلی سولەیمان بە دەست موسڵمانانەوە بێت و نەصاریەکان ئازاد بن لە چوونە ناوی بۆ پەرستن.

٢. ناصریە بۆ خاچیەکان بێت بە مەرجێک موسڵمانان لە چوون بۆ بەیت لەحم ئازاد بن.

٣. هەندێ شاری کەناری وەک صیدا بۆ خاچیەکان بن بە مەرجێک پێگەی تێدا نەکەنەوە.

٤. ئیمپراتۆر فردریک پەیمانیدا لە ماوەی ئەو ڕێککەوتننامەدا چیتر یارمەتی و هاوکاری خاچیەکان نەکات لە کاتی هێرشیان بۆ سەر مەلیک کامل.[١]

ڕای گشتی موسڵمانان بەم ڕێککەوتنامە سلبی بوو زۆریان پێ ستەم بوو.[٢] مەلیک کامل هەوڵی دەدا موسڵمانان هێور بکاتەوە بە بیانووی ئەوەی بەپێی ئەم ڕێککەوتننامەیە تەنها کڵێساکانی داوە بە خاچیەکان و مسجد الاقصى و ئالای ئیسلام لەوێ بۆ والی ئیسلامە،[٣] بەڵام موسڵمانان سوور بوون لە هەڵوێستیان بەرامبەر مەلیک کامل ودەیانووت مەلیک کامل بەرامبەر ئیسلام و شاری قودس کە پێشتر سوڵتان سەلاحەددین فەتحی کردووە ناپاکە، ئیمپراتۆر کەزانی شەرمەزاری بۆ مەلیک کامل دروستکردووە، نامەیەکی بە باڵیوز "فخرالدین"دا نارد بۆ مەلیک کامل و تیایدا داوای لێبوردنی لە مەلیک کامل کرد چونکە ئەگەر لەبەر پلەوپایەی ئەو نەبوایە سوڵتان لەلای موسڵمانان شەرمەزار نەدەبوو.[٤] هەڵوێستی خاچیەکانیش هیچی لە موسڵمانان کەمتر نەبوو، چونکە دەیانوت ئەم سەرکەوتنە بە پاڕانەوە بەدەست هاتووە نەک بە شمشێر، ئەوەشیان بەسوکایەتی بۆ کەرامەتیان دەزانی، بە تایبەت کە موسڵمانان لە قودس شوێنی زۆریان بەدەستەوە بوو، هاوکات "الداویە والاسبتاریە" هەموو کارەکانی ئیمپراتۆریان ڕەتکردەوە، چونکە لە ڕەحمەتی پاپا دەرکرا بوو، بەم شێوەیە خاچیەکان بە گشتی نرخی گرتنی قودسیان بەبێ خوێن ڕژان نەزانی.[٥]

---

(١) . جوزیف: ە- س، ص٣٧٤، المقریزی: م.ن،ج ١/ ص ٢٣٠.

(٢) . السید الباز العرینی: الشرق الادنی فی العصور الوسطی، ص ١٢٧.

(٣) . د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ٢٠٩.

(٤) . السید الباز العرینی: هەمان سەرچاوە، ص ١٢٧.

(٥) . د. عاشور: هەمان سەرچاوە،ج ٢/ص١٠١٣.

له ڕۆژی (١٧/ ٥/ ١٢٢٩ز) سەرەڕای قایل نەبوونی پاپا، ئیمپراتۆر چووە شاری قودس و لە ڕۆژی دواتر وەک ئیمپراتۆر خۆی نیشاندا، دواتر سەردانی بەیت ولمەقدیسی کرد و ڕەفتارکردنی بە شێوەیەک بوو لای موسڵمانان جێگای سەرسوڕمان بوو، ئەویش بە دەرکردنی یەکێک لە قەشەکان کە ویستی بچێتە مسجد الاقصی و هەڕەشەی لێکرد کە نابێ بێ پرسی موسڵمانان بچێ‌تە ئەو شوێنە و وتی ئێمە خزمەتکاری سوڵتان کاملین و بەم کەنیسانە چاکەی لەگەڵ کردووین و دەبێت کەس ئەو سنورە نەبەزێنێت،[1] هەروەها لە کاتی هاتنی بۆ مسجد الاقصی بانگبێژی مزگەوت نە بانگیدا و نە قورئانی خوێند، فردریک ئەم کارەی پێ ناخۆش بوو و پێی وتن بۆ لە پێناوی من واز لە مەراسیمی خۆتان دەهێنن، ئەگەر ئێوە بێن بۆ لای ئێمە ئەوا بە هیچ شێوەیەک قایل نابم بە واز هێنان لە لێدانی زەنگی کڵێسا، بۆیە هەندێ پارەی نارد بۆ بانگدەرەکە تا لە کارەکەی بەردەوام بێت، هەروەها سەردانی شوێنی موسڵمانانی دەکرد و ڕێزی لە هەستیان دەگرت، بۆ نموونە لە کاتی چوونە ناو مزگەوت وەک نەریتی موسڵمانان "پێڵاوی" لەپێ دادەکەند، بەمەش فردریک لای موسڵمانان خۆشەویست بوو.[2] ئیمپراتۆر لە دوای گەشتەکەی گەڕایەوە شاری عەککا، و هەواڵی تێکچوونی بارودۆخی پێگەیشت کە پاپا هێزەکانی لە دژی فردریک ئامادەکردووە، بۆیە بە خێرایی گەڕایەوە بۆ ئیتاڵیا، پاپا ناچار بوو بڕیاری "حرمانی" لەسەر هەڵگرێت و دانبنێ بە دەستکەوتەکانی لە ڕۆژهەڵاتدا، ئەویش لە چوارچێوەی ڕێککەوتنامەی "سان جرمانو"دا لە ساڵی (٦٢٨ک/١٢٣٠ز).[3] لە ماوەی گەڕانەوەی ئیمپراتۆر"فردریک "بۆ ئەوروپا بە هۆی ململانێی نێوان پاشاکان و پیاوانی ئاینی و میرەکانی ئەوروپا بارودۆخی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵات تێکچوو، بارەگایان لە عەککا وەک خۆی مایەوە و شاری قودس شارێکی ئاینی بوو، ڕۆژئاوای ئەوروپی بۆ ماوەی (٣٥) ساڵ خەریکی کێشەی ناوخۆیی خۆیان بوون و هیچ گرنگیان بە مەملەکەتی خاچی لە ڕۆژهەڵات نەدەدا و لەو ساڵانەدا بێ پاشا مایەوە،[4] لە بەرامبەردا ئەیوبیەکان وریا بوون لەوەی ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی خاچیەکان نەبنەوە، چونکە مەترسی هەرە

---

(١) . المقريزي: هەمان سەرچاوە،ج ١/ ص ٢٣١.

(٢) . جوزيف: هەمان سەرچاوە،ص ٣٨٣.

(٣) . د. عاشور: اوروبا في العصور الوسطى،ج ١/ ص٤٠٧.

(٤) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م،ن، ص ٢١٢.

گەورەیان هێزی خوارزمی بوو،نەک خاچیەکان، ئەم هێزە هەڕەشەی لە خیلافەتی عەبباسی دەکرد لە بەغدا، ئەمەش پاڵنەر بوو بۆ ئەوەی ئەیوبیەکان کێشە ناوخۆیەکانیان بیرچێت و لەگەڵ سوڵتانی سەلجوقیەکانی ڕۆم (علا و کیقباد الاول)دژی(جلال الدین الخوارزمی)ببنە هاوپەیمان.[1] هاوپەیمانی (ئەیوبی و سەلجوقی) لە تێکشکاندنی هێزی خوارزمەکان لە ئابی ساڵی (٦٢٨ک/١٢٣٠ز) لە شەڕێک لە نزیک ئازەربایجان سەرکەوتنی بەدەستهێنا، کە ژمارەیەکی زۆری هێزی خوارزمی تێدا کوژرا و (جەلالەدین) هەڵهات بۆ ناوچەی ئازەربایجان، لە دوای ئەو ڕووداوە دەوڵەتەکەی هەڵوەشایەوە. ئەم هاوپەیمانیەی نێوان "ئەیوبیەکان و سەلجوقیەکان" دەبوایە زیاتر پەرەی بسەندایە، بەڵام سەلجوقیەکان دەرفەتی نەمانی خوارزمیەکانیان قۆستەوە بۆ ململانێی ئەیوبیەکان لەسەر دەسەڵاتی "خلاگ، ڕەها، حەڕان"، ئەیوبیەکان بە سەرۆکایەتی مەلیک کامل کۆبوونەوە بۆ بەرپەرچدانەوەیان،[2] بەڵام بەهۆی جیابوونەوەی میری(حمص و دیمەشق) مەلیک کامل بە ناچاری گەڕایەوە بۆ میسر، بەم شێوە لە ساڵی (٦٣٣ک/١٢٣٥ز)دا (حەڕان و ڕەها) کەوتنە دەستی سەلجوقیەکان، مردنی مەلیک کامل هەڕەشە بوو بۆ جیابوونەوە و ڕووخاندنی دەوڵەتی ئەیوبی، و بووبە هۆی ململانێیەکی ترسناکی نێوان کوڕەکانی "عادلی بچووک" و "صالح ئەیوب"، ئەم ململانێ یە پەرەی سەند و زۆربەی بنەماڵەی ئەیووبی گرتەوە و هەرکام پەنایان دەبردە لای خوارزمەکان دژ بە یەکدی، ئەمەبوو بەهۆی هاتنی خوارزمەکان و گەلەکۆمەکردنیان لە وڵاتی شام.[3]

خوارزمەكان و گێڕانەوەی بەیت ولمەقدیس

ڕێککەوتنی نێوان ئیمپراتۆر فردریک و سوڵتان کامل کۆتایی نەهاتبوو، لە ساڵی (٦٣٧ک/١٢٣٩ز) پاپا هەستا بە بانگەشەکردن بۆ هەڵمەتێکی نوێ، ژمارەیەکی زۆری سوارە فەڕەنسیەکان وەڵامیان دایەوە و بە فەرماندەیی "پیبوتی چوارەم" مەلیک فاغاری چوون بەدەم بانگەوازەکەیەوە، ئەم هەڵمەتە لە ساڵی (٦٣٧ک/١٢٣٩ز) گەیشتە شاری عەککا و لەوێ خاچیەکان لە دەوری کۆبوونەوە بۆ دەست

---

(١) . المقریزي: هەمان سەرچاوە،ج ١/ ص ٢٣٨.

(٢) . د. عاشور: الحركة الصليبية، ج٢/ ص ١٠٣٠.

(٣) . السيد العريني: الشرق الادنى في العصور الوسطى، ج١/ ص١٢٧- ١٣٢.

بەسەراگرتن و کۆنترۆڵ کردنی قودس،[1] بەڵام "ناصر داودی ئەیوبی" فەرمانڕەوای ئوردن پێش خاچیەکان کەوت بۆ قودس بەمەبەستی دەرکردنی خاچیەکان لەو شارە، کە بە چاکردنەوەی شورا و پێگەکانی قودس پەیمانەکەیان پێشێل کرد بوو، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت خاچیەکان بۆ داگیرکردنی شاری قودس پێشتر خۆیان ئامادەکرد بوو،[2] بەڵام خاچیەکان کاتێک هەواڵی بارودۆخی شاری قودسیان پێ گەیشت بڕیاریاندا میسر داگیر بکەن و دواتر ڕوو بکەنە شاری دیمەشق، بەمەش موسڵمانان ناچار دەبن قودسیان تەسلیم بکەن.

بەشێکی زۆری خاچیەکان بەرەو عەسقلان چوون بۆ دەست بەسەراگرتنی کاروانێکی موسڵمانان کە خواردنی هەڵگرتبوو، دواتر بەرەو غەزە بەڕێکەوتن و تووشی موسڵمانان هاتن و لە شەڕێکی گەورەدا "١٨٠٠" خاچی کوژران و هەندێ فەرماندەیان بەدیل گیران و "٢٥٠"دیلیان ڕەوانەی میسر کران،[3] ئەیوبیەکان ئەم سەرکەوتنەیان نەقۆستەوە بۆ ڕێکخستنەوە و یەکخستنەوەی ڕیزەکانیان بەڵکو چوونەوە ناو کێشە و ململانێی نێوان خۆیان، کە بە لادانی مەلیک عادلی دووەم و دانانی "صالح نجم الدين ئەیوب" لە شوێنیدا لە ساڵی (٦٣٩ک/١٢٤٠ ز) کۆتایی هات، صالح ئیسماعیل فەرمانڕەوای دیمەشق ئەم پلانەی زۆر پێ ناخۆش بوو، بۆ تێرکردنی ئارەزووەکانی پەنای بردەبەر خاچیەکان دژی ئەیوبیەکان وداوای هاوکاری لە خاچیەکان کرد بەرامبەر بە پێدانی شاری "قودس و گبریە و عەسقلان و نیوەی صیدا" و هەموو بەشە کەنارییەکان،[4] موسڵمانان بەم کارەی صالح نیگەران بوون و هەندێکیان وتاری هەینی و دوعایان لێ بڕی، هەروەها بەرگریکارانی ئیسلامی قایل نەبوون بەدەستەوەدانی پێگەی (شقیق ارنون) بە خاچیەکان و مەلکەچی فەرمانەکانی (صالح ئیسماعیل) نەبوون، ناچار صالح خۆی هات بۆ گەمارۆدان و پێدانی قەڵاکە بەخاچیەکان،دوای داگیرکردنی قەڵاکەو سزادانی بەرگریکارانی ناوی، صالح قەڵاکەی تەسلیم بە خاچیەکان کرد،[5] بە هۆی هاوکارییەکانی خاچیەکانەوە، (صالح ئیسماعیل) توانی بارودۆخی ناوچەی شام کۆنترۆڵ بکات، بەڵام دوای سەرکەوتنی بەسەر صالح ئەیوب لەنزیک غەزە و

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي: م.ن، ص ٢١٣.

(٢) . المقريزي: م.ن،ج ١/ص٢٩١.

(٣) . د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ٢/ ص ١٠٣٥.

(٤) . أبن تغری البردی: النجوم الزاهرة ج٦/ص ٣٢٢.

(٥) . المقريزي: م.ن، ج١/ ص٣٠٨.

جولانەوەی بەرەو میسر بەمەبەستی داگیرکردنی ئەم بارودۆخە گۆڕا، لەو کاتەدا هێزی شام لە (صالح ئیسماعیل) جیابوونەوە و بۆ شەڕی خاچیەکان چوونە بەرەی برا میسریەکانیان و توانییان لە شەڕێکی گەورەدا زیانێکی قورسیان پێ بگەیەنن و کۆمەڵێکیان بەدیلی ڕەوانەی میسر بکەن،[1] ئەمە بوویە مایەی گەڕانەوەی "پیبوتی چوارەم" بە شکست خواردوی بۆ ئەوروپا و هاتنی ریتشارد کورنول برای هنری سێهەمی پاشای ئینگلترا، دوای چەند مانگێک بێ بە دەست هێنانی هیچ ئامانجێک گەڕایەوە تەنها پێگەی عەسقەلانی چاک کرد، هەرچەندە صالح ئەوەی پێ ڕاگەیاند کە ڕێزی ڕێککەوتننامەی نێوانیان دەگرێت بەڵام بێ ئاکام بوو،[2] لە ڕاستیدا مەترسی گەورە لەسەر وڵاتی شام لەو سەردەمەدا ململانێی نێوان میرەکانی بنەماڵەی ئەیوبی بوو، ئەم ململانێ یانە بەڕادەیەک سەرقاڵی کردبوون قودس و بەرژەوەندی موسڵمانانیان لە بیر چوو بوویەوە و پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان لەبەرچاو بوو، لە ئەنجامی ئەم ململانێیەدا خاچیەکان چوونە پاڵی" مەلیک صالح "فەرمانڕەوای دیمەشق، هاوکات صالح ئەیوب فەرمانڕەوای میسر لە ساڵی (٦٤٢ک/١٢٤٤ز) داوای یارمەتی و هاوکاری لە خوارزمەکان کرد، ئەوکات (١٠) دە هەزار پیاوی خوارزمی گەیشتنە وڵاتی شام و "گبریە و نابلس" یان گرت و زۆر بە ئاسانی شاری قودسیان فەتح کرد، لە (١١)ی تەمووزی ساڵی(٦٤٢ک/١٢٤٤ز) خاچیەکانیان ناچار کرد شارەکە بەجێ بهێڵن، دوای ئەوەی "ناصر داود" حاکمی ئوردن داوای لێکردن کە ڕێگەیان پێ بدەن، شەش هەزاریان بەرەو شاری یافا چوون و تەنها "٣٠٠" کەسیان گەیشتن، دوای ئەوەی خوارزمەکان پلانێکیان بۆ گێڕان و زۆربەیان لێ کوشتن،[3] بەم شێوەیە قودس گەڕایەوە دەستی موسڵمانان و هیچ سوپایەکی خاچی هەوڵی داگیرکردنی نەدا تا هاتنی جەنگی جیهانی یەکەم (١٩١٤- ١٩١٨ز)، بەڵام خاچیەکان لەگەڵ هاوپەیمانەکەیان (صالح ئیسماعیل) هێزیان کۆکردەوە و بەرەو وڵاتی میسر دژی صالح ئەیوب پێشڕەوییانکرد، هاوکات خوارزمەکان کەوتنە دوایان و توانییان لە شەڕێکی گەورەدا لە غەزە (٣٠) هەزاریان لێ بکوژن و هەزار دیلیان بەرەو وڵاتی

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوە، ص ٣١٤.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م،ن، ص ٣١٤.

(٣) . د. عاشور: الحركه الصليبيه،ج ٢/ص ١٠٤٢- ١٠٤٥.

میسر ڕەوانە بکەن،[1] ئەنجامەکانی ئەم شەڕە وەک شەڕی حەتین بەڵایەکی گەورە بوو بۆ سەر خاچپەکان، بە شێوەیەک مێژوونوسی فەڕەنسی(گروسیە) بە (حەتینی دووەم) ناوی دەبات، سەرکەوتوان لەم شەڕەدا کەوتنەدوای هەڵهاتووان تا شاری عەککا، دواتر صالّح ئەیوب سزای فەرماندە موسڵمانەکانیدا کە هاوکاری خاچپەکانیان کردبوو، (دەست بەسەراگرتنی سامانی داود فەرمانڕەوای کرک و بەدەستەوەدانی دیمەشق و دەرچوونی صالّح ئیسماعیل بە هەندێ پارە و پێگەی نزیک)[2] بەم شێوەیە دەوڵەتی ئەیوبی بە سەرکردایەتی (صالّح ئەیوب)یەکڕیزی وەرگرتەوە و دەسەلاتی بەسەر وڵاتی میسر و دیمەشق و بەیت ولمەقدیسدا فراوان بوو.[3]

(١) . أبن تغری البردی: م.ن،ج ٦/ ص ٣٢٣؛ د. خاشع المعاضیدي: م،ن، ص ٢١٥.

(٢) . هەمان سەرچاوە، ج٦/ ص ٣٢٤- ٣٢٥.

(٣) . د. خاشع المعاضیدي وأخرون: هەمان سەرچاوە،ص ٢١٥.

بەشی یانزەهەم

هەڵمەتەکانی تری خاچیەکان

هەڵمەتی حەوتەمی خاچیەکان

لە دوای دەرکردنی خاچیەکان لە بەیت ولمەقدیس لەسەر دەستی خوارزمەکان، بگریقی قودس نوێنەری نارد بۆ ڕۆژئاوای ئەوروپی تا بانگەشەیان بکات بۆ ئامادەکردنی هەڵمەتێکی نوێ بۆ ڕزگارکردنی بەیت ولمەقدیس لە وڵاتی شام، ئەم بانگەشە لە لایەن پاشای فەڕەنسی "لویسی نۆیەم" قبوڵ کرا، لویس تووشی نەخۆشی مەلاریا هاتبوو لە کۆتایی ساڵی(٦٤٢ک/١٢٤٤ز) و پەیمانیدا ئەگەر چاک بێتەوە سەرکردایەتی ئەم هەڵمەتە دەکات، لویس زۆر توندڕەو بوو بۆ خاچیەکان و یەکێک بوو لە بەناوبانگترین ناوی تۆمارگای قدیسین لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، لە مجمعی لیون کە لە ساڵی (٦٤٣ک/١٢٤٥ز) بەسترا بڕیاری ئەم هەڵمەتە درا بە پاڵپشتی پاپا انوسنتی چوارەم کە صکوکی غفرانی پێ بەخشین، ئەمەش بۆ خۆی کاریگەری دەروونی زۆری هەبوو لە سەریان،[1] لویسی نۆیەم بۆ ئەم هەڵمەتە سێ ساڵ خۆی ئامادەکرد بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم هەڵمەتە فەڕەنسی بوو، لە (١٢)ی ئابی ساڵی (٦٤٦ک/١٢٤٨ز) پاریسی بەجێ هێشت و پێش گەیشتنی بۆ میسر هەواڵی خۆی و هەڵمەتەکەی بە نهێنی و لە ڕێگەی ئیمپراتۆر فردریکی دووەم گەیشتە سوڵتانی ئەیوبی "صالح ئەیوب"، فردریک هاوڕێ و خۆشەویستی (سوڵتان کامل) بوو ئارەزووی لە شەڕی موسڵمانان نەبوو، هاوکات نەیدەتوانی بە ئاشکرا ناڕەزایی خۆی پێشان بدات دژی ئەم هەڵمەتە، بۆیە هەستا بە ناردنی وەفدێکی خاچی بە جل وبەرگی بازرگانە موسڵمانەکان بۆ ئاگادارکردنەوەی صالح ئەیوب لە ئامانجی خاچیەکان لەم هەڵمەتەدا، بەمەش موسڵمانان توانیان یەدەگەکانی خۆیان ئامادە بکەن.[2]

لە ڕۆژی پێنج شەممە ڕێکەوتی (١٩ی مانگی صفر ساڵی ٦٤٧ک/ ٣ی حوزەیرانی ساڵی ١٢٤٩ز) لویسی نۆیەم بەخۆی و هێزەکەی کە نزیکەی (٥٠) هەزار دەبوو گەیشتە بەرامبەر شاری دمیاگ و بینی بەرگری کارانی ئیسلامی بە فەرماندەی (فخرالدین) چاوەڕوانن، لەسەر کەنارەکانی دەریا شەڕێکی گەورە بەرپابوو و خاچیەکان توانیان سەرکەوتن بە دەست بهێنن بەسەر موسڵماناندا، فخرالدین بەشە و کشایەوە بۆ دیوی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری نیل لای شاری دمیاگ،

(١) . محمد مصطفى زيادة: حملة لويس التاسع على مصر، القاهرة، ١٩٦١، ص ٨٩- ٩٠؛ د. عاشور: الحركة الصليبية،ج٢/ ص١٠٥٢.

(٢) . أبن تغرى البردي:م.ن،ج ٧/ص٢١١؛ محمد مصطفى زيادة، م.ن، ص٩١.

له ڕۆژی دواتر لەوێش کشایەوە بۆ باشوور لە "شموم گناح"، دانیشتوانی دمیاگ زۆر ترسان لە گەمارۆ و شەڕ و کوشتن، بۆیە ناچار بوون شارەکەیان بەبێ بردنی هیچ شتێک بەجێ بهێڵن، هاوکات "ئیبن واصل" گلەیی لە (فخرالدین) و سەربازەکانی کرد لە بەجێ هێشتنی شاری دمیاگ و ترسانی خەڵکی ئەو شارە لە گەمارۆ و کوشتن و برسێتی وەک جاری یەکەم،[1] بەم شێوەیە شاری دمیاگ چۆڵ بوو لە بەرگریکاران و دانیشتوان، خاچپەکان زۆر بە ئاسانی و بەبێ شەڕ چوونە ناو شاری دمیاگ و مزگەوتەکانیان کردە کەنیسە و بگرێکیان لێ دانا، ئەم ڕووداوە گەورەترین بەڵا بوو لە مێژووی ئەم شارەدا، مەلیک (صالح ئەیوب) بەرگریکارانی سزادا و هەندێکیانی لە سێدارەدان،[2] (لویسی نۆیەم) بەم سەرکەوتنەی لە شاری دمیاگ کە بەبێ شەڕ بە دەستی هێنا زۆر لە خۆی بایی بوو، بۆیە هەستا بە ناردنی نامە بۆ سوڵتان (صالح ئەیوب) و تیایدا ئیهانەی سوڵتانی کردو داوای خۆ بەدەستەوەدانی لێکرد، کاتێک ئەم نامە گەیشتە سوڵتان کە نەخۆش بوو زۆری پێ ناخۆش بوو، بۆیە هێزی لە سەرباز و اعراب کۆکردەوە و بارەگای سەربازیی لە مەنصورە دانا و فەرمانیدا بە وەڵامدانەوەی (لویسی نۆیەم) وشکستپێهێنانی بەرامبەر موسڵمانان،[3] سوڵتان (صالح ئەیوب) بەرامبەر خاچپەکان مایەوە و هەندێ جار تیپە سەربازیەکانی دەناردە سەریان،[4] بەڵام نەخۆشی زۆری بۆ هێناو لە (١٥)ی شعبانیساڵی (٦٤٧ک) کۆچی دوای کرد،[5] لە دوای خۆی کورەکەی "معظم تورانشاه" بووبە سوڵتان لە میسر، هەرچەندە هەواڵی مردنی سوڵتان شاردرایەوە، بەڵام هەواڵەکە گەیشتە خاچپەکان، بۆیە ویستیان سوود لەم دەرفەتە وەربگرن بۆ هێرش بردنەسەر شاری قاهیرە لە ڕێگای دەلتاوە، بەڵام دەریای (اشمسوم) ڕێگر بوو لە پێش خاچپەکان بۆ گەیشتن بە شاری مەنصورە کە سەنتەری کۆبوونەوەی هێزە ئیسلامیەکان بوو، ئەمەش خاڵێکی گرنگ بوو بۆ موسڵمانان بۆ لێدانی خاچپەکان و کۆسپ خستنە ڕێگەیان لە پێشکەوتن بەرەو قاهیرە و زەرەرێکی زۆریان پێ گەیاندن،[6] سەرەڕای ئەو بارودۆخە خاچپەکان

---

(١) . أبن واصل: مفرج الكروب، ج ٢/ ص٣٥٦.

(٢) . د. عاشور: الحركة الصليبية،ج ٢/ ص ١٠٦٣.

(٣) . محمد مصطفى زيادة: م.ن، ص ٢٦٨.

(٤) . المقريزي: السلوك،ج ١/ص٣٣٧.

(٥) . أبن واصل: م.ن، ج٢/ ص ٣٥٩.

(٦) . المقريزي: السلوك، ج١/ ٣٤٧.

بەردەوام بوون لە پێشکەوتن، بەڵام کەوتنە ناو سێ گوشەیەک لە لقی دمیاگ و دەریای اشمسوم و موسڵمانانی مەنصورە، خاچپەکان توانیان لە "سلمون" بە ڕێبەری هەندێ دانیشتوانی ئەو شارۆچکە کە موسڵمانان نەبوون بپەڕنەوە،[1] زۆربەری سوپای خاچیەکان بەرێوە بوون بۆ شاری مەنصورە، سەرئەنجام شەڕێکی گەورە و سەخت لە نێوان هەردوولا ڕوویدا و موسڵمانان سەرکەوتنێکی گەورەیان بە دەست هێنا بە سەرکردایەتی مملوک "بیبرس البندقداری" کە دواتر بووبە سولتانی میسر و شام لە سالانی (٦٥٨ک/ ١٢٦٠ز) – (٦٧٦ک/ ١٢٧٧ز)،[2] بەم سەرکەوتنە موسڵمانان دەریای اشموسیان کۆنترۆڵکرد، (لویسی نۆیەم) کاتێک ویستی بگەڕێتەوە بۆ دمیاگ هەواڵی ئەوەی پێ گەیشت کە موسڵمانان ڕێگەی گەڕانەوەیان لێ گرتوەو دەستیان بەسەر ئەو کەشتیانەدا گرتووە کە خواردن و کەرەستەی جەنگی بۆ خاچیەکان هەڵگرتبوو،[3] بەم شێوەیە لویسی نۆیەم خۆی بەگەمارۆدراوی و لاواز بینی، بۆیە بە ناچاری داوای دانوستان و ڕێککەوتنی لە سولتان(المعظم تورانشاه) کرد، بەڵام سولتان تورانشاه داواکەی ڕەتکردەوە، کۆتای خاچیەکان لە "فارسکور" توشی شکستێکی گەورەبوون بە دەستی موسڵمانەکان و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراو بە دیلگیران و لویسی نۆیەمیش لە نێو دیلەکاندا بوو، بە دیلی هێنایانە قاهیرە، تورانشاه ڕێزی لێگرت دواتر ئازادی کرد بە مەرجێک لە شاری دمیاگ بکشێنەوە و شەڕی موسڵمانان نەکەن بەم شێوەیە ڕێککەوتنی ئاشتیان ئیمزا کرد بۆ ماوەی "١٠" دەساڵ.[4]

شایەنی باسە سولتان معظم تورانشاه لە ڕۆژی (٢٧) محرمی ساڵی (٦٤٨ک/ ١٢)ی ئایاری ساڵی (١٢٥٠ز) بە دەستی مملوکی "بیبرسی البندقداری" فەرماندەی سوپاکەی کوژرا، بەمە سەردەمی دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر کۆتایی هات و کەوتە دەستی ممالیک، بەڵام وڵاتی شام بە دەستی (مەلیک ناصری ئەیوبی) مایەوە، کاتێک بە هەواڵی ڕووداوەکانی میسری زانی، حەلەبی بەجێ هێشت و چووە ناو شاری

(١) . د. عاشور: الحركة الصليبية،ج ٢/ص ١٠٦٨.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي:م.ن، ص٢١٩.

(٣) . المقريزي: السلوك، ج١/ ٣٥٣.

(٤) . هەمان سەرچاوە، ج١/ ص ٣٤٧ ؛ د.عاشور: م.ن،ج ٢/ ١٠٦٦.

دیمەشق و دەستی بەسەرداگرت،[1] بەم ڕووداوانە ممالیک توانیان ببنە پێگەیەکی بە هێز لە بەرامبەر مەترسی مەغۆلەکان و خاچیەکان لە وڵاتی شام و میسر.[2]

مەترسی مەغۆلەکان لە وڵاتی شام

جیهانی ئیسلامی لە سەدەی "٧ک/ ١٣ز" تووشی هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان هات و کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر مێژووی موسڵمانانی ناوچەکە، ئەمەش لە ئەنجامی وێران و تالان کردنی شارە ئیسلامیەکان و داگیر کردنی شاری بەغداد ساڵی (٦٥٦ک/ ١٢٥٨ز).[3] بێگومان داگیرکردنی بەغدا، هێرش و پەلاماری وڵاتی شامی بەدواوە بوو، ململانێی نێو خۆیی یارمەتیدەر بوو بۆ بەردەوام بوونی شەڕی خاچیەکان، لەو کاتەدا(لویسی نۆیەم) گەڕایەوە وڵاتی شام لە دوای ئازادکردنی لە موقعەی مەنصور پەیمانەکەی پێشێل کرد و هەستا بە کۆکردنەوەی خاچیەکان و هێرش بردنەسەر شارە ئیسلامیەکانی وەک (نابلس و صور)، هەر بەمەوە نەوەستا بەڵکو ببووە هاوپەیمانی بزووتنەوەی ئیسماعیلیە "الحشیشیە" لە لایەک و مەغۆلەکان لە لایەکی تر،[4] بەو هیوایەی وڵاتی شام کۆنترۆڵ بکات و بە هاوکاری مەغۆل میسر داگیر بکات، هەروەها ئەرمەنەکانی نصاری بە فەرماندەیی "هیتوم"ی پاشای ئەرمینیای بچووک ببوونە هاوپەیمانی هۆلاکۆ بۆ ڕزگارکردنی بەیت ولمەقدیس لە دەستی موسڵمانان،[5] بەم شێوەیە مەترسی مەغۆلەکان لەسەر خاچیەکان نەبوو لە وڵاتی شام، بەڵکو خاچیەکان هیوایان زۆر بوو بە هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان، چونکە پێیان وابوو ئامانجەکانیان بەدی دەهێنێت، لەبەر ئەم فاکتەرە(لویس نۆیەم) عەککای بەجێ هێشت بۆ فەڕەنسا لە (٢٥)ی نیسانی ساڵی (١٢٥٤ز)، ئەمەش دوای ئەوەی دڵنیا بوو لە بەرژەوەندی خاچیەکان بە شێوەیەکی گشتی لە وڵاتی شام.[6]

لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی (٦٥٧ک/ ١٢٥٩ز) سوپای مەغۆل بە سەرکردایەتی هۆلاکۆ لە ئازربیجان بەڕێککەوتن بۆ وڵاتی شام و تیپەکانی ئەرمەنی نصاری

---

(١) . العبادي: قيام دولة المماليك، القاهرة، ص ١٢٢- ١٢٣.

(٢) . د. خاشع المعاضيدي:م.ن، ص ٢٢٠.

(٣) . فؤاد الصياد: المغول في التأريخ، ص ٢٤٩- ٢٨٧.

(٤) . د. عاشور: الحركه الصليبيه، ج٢/ ص ١٠٩٧- ١١٠٠.

(٥) . الصياد: م.ن،ص٢٩١- ٢٩٢.

(٦) . د. عاشور: الحركه الصليبيه،ج ٢/ ص ١١٠٣.

چوونه ژێر فەرماندەی هۆلاکۆ، سەرەتا گەمارۆی شاری میافارقین یاندا لە دیاربەکر،[1] بە بیانووی ئەوەی قسیسیکی یعقوبیان کوشتووە، مەلیک کامل (محمد بن مظفر بن عادل) قایل نەبوو بە بەدەستەوەدانی میافارقین و بۆ ماوەی دوو ساڵ بەرگریان لەم شارە کرد، بەڵام لەکۆتاییدا لەبەر نەمانی خواردن و کەرەستەی جەنگی و بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و مردنی دانیشتوانی شارەکە، تەسلیم بوون و کامل دەستگیرکرا و گۆشتیان لە گیانی بڕی و بووە هۆی مردنی و کەلەکەی بەرمێک هەموو وڵاتیان پێ گەڕاند،[2] ئەمەش ئەوە دەگەیێنێت کە وڵاتی شام و موسڵمانان تووشی هێرشی خاچیەکان هاتن لە ژێر پەردەی پەلاماری مەغۆلەکان، و پیلانیان دانابوو بۆ داگیرکردنی بەیتولمەقدیس و ناوچەی رەها و دەکردنی لە دەستی موسڵمانان و دواتر دانی بە نصاریەکان،[3] لە دوای داگیرکردنی میافارقین بەرەو ماردین بەڕێکەوتن، دوای گەمارۆدانی بۆ ماوەی "٨" مانگ و بە پیلانێک دژی مەلیک "سعید ئەیوبی" شارەکەیان داگیر کرد لەوکاتەدا مەغۆلەکان هەندێ شارو پێگەی ناوچەکەیان داگیر کرد لەوانە نصیبین، هاوکات شارەکانی حران و رەها تەسلیم بوون، بەڵام سروح کە بەرگریان کرد دانیشتوانەکەی ئیبادەکرا، هەروەها منبج و شارەکانی تری وڵاتی شام داگیرکرا، هاوکات مەلیک معظم تورانشاە بڕیاری ڕووبەڕووبوونەوەی مەغۆلەکانیدا لە شاری حەلەب، بەڵام شارەکە بەهۆی گەمارۆی توندی مەغۆلەکان و خیانەتی ناوخۆ توانای بەرگری نەما، بەم شێوەیە لە ساڵی (١٢٦٠ز) حەلەب کەوتە دەستی مەغۆلەکان و هێرش بەران کۆشتارێکی زۆریان لێکردن، جگە لە بەدیل گرتنی "١٠٠" هەزار ژن و منداڵ، زۆربەیان لە بازاڕەکانی شام و ئەرمینا فرۆشران، نصاریەکان تووشی هیچ کێشە و زەرەرێک نەهاتن، تەنانەت مزگەوتی حەلەب بە دەستی هیپومی ئەرمینی سوتێنرا،[4] هیچ شارێک لە پێشیان نەما تەنها دیمەشق نەبێت، لەوێش مەلیک نصاری ئەیوبی هەڵهات بۆ غەزە، لەبەرئەوە دانیشتوانەکەی ناچار بوون شارەکەیان بەدەستەوەدا هەر چەندە قەڵای شارەکە بۆ ماوەی "٤٠" ڕۆژ بەرگری کرد بەڵام سودی نەبوو، بە هەمان شێوەی شارەکە لە لایەن مەغۆلەکان و نصاری یەکان ڕۆژهەڵات، تووشی

---

(١) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن، ص٢٢١.
(٢) الصياد: م.ن، ص ٣٩٢.
(٣) . هەمان سەرچاوە، ص ٣٩٢.
(٤) . ابن تغرى البردى: م.ن،ج ٧/ ص٤٧؛ المقريزى: السلوک،ج ١/ ص٤٢٣.

تالان و وێران هات جگە لە کاری تالانی و وێرانی داگیرکەران عرق یان بردنە ناو مزگەوتی ئەیوبیەکان و هەندێ مزگەوت یان گۆڕی بۆ کەنیسە[1].

جەنگی عەین جالوت

لە تشرینی دووەمی ساڵی (٦٥٧ک/١٢٥٩ز) وڵاتی میسر لە ژێر فەرمانڕەوایی مەمالیکدا بوو بە سەرۆکایەتی (قگز) کە لە ڕووی سەربازی و رامیاری، دەسەڵاتی زۆر بە هێز بوو،ببووە تاکە سەرکردە لە وەستان بەرامبەر بە مەغۆلەکان و هێرش بردنە سەریان و ڕزگارکردنی ناوچەکە لە دەستیان واتە تاکە هیوای موسڵمانان بوو، قگز نامەی نارد بۆ مەلیک ناصری ئەیوبی بەوەی جێگرێتی و داوای لێکرد هاوپەیمان بن لە دژی مەغۆلەکان لە پێناو ڕزگار کردنی وڵاتی ئیسلام[2].

خاچیەکان لە شاری عەککا بوون بۆیە (قگز) هەوڵیدا لە گەڵیان ڕێککەوێت بەوەی لە پشتەوە هێرش نەکەنە سەر موسڵمانان لەبەرامبەردا بەڵێنی پێدان ئەگەر سەرکەوت بەسەر مەغۆلەکاندا ئەوا ئەسپەکانیان بە هەرزان پێ دەفرۆشێت.[3]

هۆلاکۆ نامەیەکی زۆر توندی بۆ(قگز) ڕەوانەکرد کە بێ هیچ کۆت و بەندێک خۆی تەسلیم بکات ئەگینا لە دانیشتوانی عێراق و شام خراپتری بەسەر دێت، بەڵام (قگز) نامەکەی هۆلاکۆ کاری تێ نەکرد و نەخەڵاتا بەو جەنگە دەروونیەی هۆلاکۆ، بۆیە فەرماندەکانی کۆکردەوە بۆ بڕیاردان بە شەڕی مەغۆلەکان و ڕزگارکردنی موسڵمانان، یەکەم کار کەکردی نوێنەری هۆلاکۆی ئیعدام کرد بۆ وەڵامدانەوەی شەڕ بە کرداری نەک بە دەروونی، هەروەها موسڵمانانی کۆکردەوە و لە وتارەکەیدا پێ ڕاگەیاندن (من بۆ جیهاد لە پێناوی خودا دەڕۆم، ئەوەی جیهاد دەکات با لەگەڵ من ئامادە بێت، ئەوەی جیهاد ناکات با بگەڕێتەوە بۆ ماڵەوە)، ئەم وتارە زۆر کاریگەر بوو لە ڕووی دەروونی بەسەر موسڵمانان هاوکات لە ورەی جەنگاوەرانی بەرزکردەوە بۆ شەڕکردنی مەغۆلەکان،[4] فاکتەرێکی تری دەروونی بۆ بەرزبوونەوەی ورەیان گەشتنی نامەی (صارم الدين ازبک بن عبدالله الاشرفی) کە دیل بوو لای مەغۆلەکان لە کاتی پەلاماری وڵاتی شام دواتر قایل ببوو

---

(١) . رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبيه، ج٣/ ص ٥٢٨.

(٢) . ابن تغرى البردى: م.ن، ج٧/ ص ٨٠. الصياد، م.ن،ص٢٩٦.

(٣) . رنسيمان: م.ن،ج ٣/ ص ٥٣٦.

(٤) . المقريزى: السلوک،ج ١/ ص٤٣٠.

بەکارکردن لە خزمەتیان، ئەوەی لە نامەکە ڕوون کردەوە کە ئامانجی مەغۆلەکان چیە هاوکات نوسیبوی ژمارەیان کەمە و ئەو هێزە نین لێیان بترسن،[1] بەم شێوەیە (قگز) لە میسرەوە بە ناو خاکی خاچیەکان لە تەنیشتی شاری عەککا وە بەڕێکەوت وگەیشتە نێوان نیسان و نابلس لە (١٥ ڕەمەزانی ٦٥٨ک/ ١٢٦٠)، لە موقعەی (عین جالوت) بە مەغۆلەکان گەیشتن و شەڕێکی زۆر گەورە و قورس لە نێوانیان ڕوویدا کە پێشتر مەغۆلەکان شەڕی وایان بە خۆوە نەبینی بوو لە وڵاتی ئیسلامدا، مەغۆلەکان لە هەموو لایەکەوە گەمارۆدران بە شێوەیەک(قگز)هاواری دەکرد و دەیگوت "وا اسلاماه"،[2]ئەو ڕۆژە تەواو نەبوو هەتا هەموو مەغۆلەکانیان کوشت و سەرکردەکەیان "کیتوبوقا" بە دیلی گیراو دواتر لەسەر فەرمانی سوڵتان کوژرا،[3] موسڵمانان بەم سەرکەوتنە زۆر دڵخۆش بوون چونکە باوەڕیان نەدەکرد بتوانن سەربکەون بەسەر مەغۆلەکاندا، هەواڵی ئەم سەرکەوتنە لە وڵاتی شام بڵاوببووە و ببووە هۆی هەڵهاتنی سەرکردەی مەغۆلەکان بە تایبەت لە شاری دیمەشق لە ترسی پەلاماری موسڵمانان، هەروەها هاوکارەکانیان تووشی سزای خراپ هاتن بە دەستی موسڵمانان لە ئەنجامی خیانەتەکانیان.[4]

ئەنجامەکانی جەنگی عین جالوت

١. مەترسی پێشکەوتنی مەغۆلەکان بۆ خاکی میسر وەستا، دوای تێکشکاندنی هێزەکانیان لە وڵاتی شام، بەمەش میسر و وڵاتی مەغرب لە پەلاماری مەغۆلەکان ڕزگاریان بوو، چونکە هەموو پێشکەوتنێکیان لە ناو برد.

٢. گەڕانەوەی یەکێتی لە نێوان میسر و شام، ممالیک فەرمانڕەوا بوون لە وڵاتی میسر.

٣. هێزی سەرەکیان لە ڕۆژ هەڵات مایەوە.

٤. سەرکەوتنی موسڵمانان لە عەین جالوت گیانێکی نوێی پێ بەخشین لە ململانێ کردنی نصاری و بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام لە نێو مەغۆلەکان، لە ئێران

---

(١). ابو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، ص ٢٠٧.

(٢). المقريزى:سلوک،ج١/ص٤٣١.

(٣). الصياد: م.ن، ص ٣١١

(٤). ه- س، ص٣١٣- ٣٢١.

جج

مەغۆلەکان تا ڕادەیەک ببوونە موسڵمان و ئاینی ئیسلام ببووە ئاینی ڕەسمی دەوڵەتی مەغۆل لە ئێران و فاکتەری یارمەتی دەربوو لە نەمانی میرنیشنی خاچپەکان لە ڕۆژهەڵات.

٥. پەیوەندی نێوانیان جێگیر بوو و هەردوولا هاوپەیمانی بوون دژی دوژمنی هاوبەشیان و بنەماڵەی هۆلاکۆ[1].

تێکشکانی خاچیەکان لە هەڵمەتی پێنجەم ببووە هۆی بیرکردنەوە لە هەڵمەتێکی نوێ دژی ڕۆژهەڵات، بەڵام کێشە لە نێو خۆیان دروست بوو بە تایبەتی نێوان پاپا و فردریک و ببووە هۆی بێبەش کردنی فردریک لە بەرەکاتی کەنیسە، هاوکات لە لایەن پاپاوە بانگەشەکرابۆ هەڵمەتێک دژی فردریک، بەڵام لە هەموو گرنگتر و سەیر تر ئەوە بوو بێڕشتنی خوێن سوڵتان کامل بەیت ولمەقدیسی تەسلیم بە فردریک کرد، دوای ئەو هەموو ساڵە لە خەبات و جیهاد و خوێن ڕشتن بە ماندوبوونی سوڵتانی سەلاحەددین لە بە دەست هێنانی ئەو سەرکەوتنە گەورە بەسەر خاچیەکان و ڕزگارکردنی قودس، زۆر بە ئاسانی فردریک قودسی دەسکەوت، ئەمەش بووە مایەی نیگەرانی موسڵمانان بە شێوەیەکی گشتی لەبەر ئەو فاکتەرانەی باسمان لێوەکرد، هاوکات خاچیەکان ئەم سەرکەوتنەیان پێ ناخۆش بوو چونکە دەیانوت بە شمشێر ڕزگار نەکراوە، بەڵکو بە پاڕانەوە دەستیان کەوتووە، بەڵام ماوەی ڕێککەوتنی نێوانیان بۆ ماوەی (١٠) دە ساڵ دەرفەتێکی چاک بوو بۆ خاچیەکان لە خۆ ئامادەکردنیان بۆ هەڵمەتێکی نوێ لە دوای مردنی مەلیک کامل و تێکچوونی بارودۆخی نێو بنەماڵەی ئەیوبی لە ناوچەکانی (جەزیرە و شام و میسر)، بە سەرهەڵدانی مەغۆلەکان لە دژی جیهانی ئیسلامی هاوپەیمانیان لەگەڵ بەستن بۆ داگیرکردنی وڵاتە ئیسلامیەکان، ئەمەش بوو بەهۆی زیاتر بوونی کاری تالان و وێران و کوشتن و بڕین و بەدیل گرتن، بەڵام بە سەرهەڵدانی ممالیک و ڕووخاندنی دەوڵەتی ئەیوبی بە تایبەتی لە دوای کوشتنی تورانشاە و وەرگرتنی دەسەڵات لە شام و میسر لە لایەن ممالیک و تێکشکاندنی مەغۆلەکان لە شەڕی عین جالوت و بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە نێو مەغۆلەکان و هەڵگەڕانەوەیان لە خاچیەکان، خاچیەکان نەیانتوانی قودس ڕزگار بکەن تا جەنگی جیهانی یەکەم (١٩١٤- ١٩١٨).

---

(١) . الصیاد: هەمان سەرچاوە ،ص ٣١٤- ٣١٨؛ رنسیمان: هەمان سەرچاوە ،ج ٣/ ص ٥٣٧.

خاچ دروشمەکان دوای شکست هێنانیان لە هەڵمەتی شەشەم و حەوتەم و دەرکەوتنی مەترسی مەغۆلەکان لە ڕۆژهەڵات و تێکچوونی بارودۆخیان لە ناوچەی شام، هاوکات بە هێز بوونی ممالیک و فراوان بوونی دەسەڵاتیان و گێڕانەوەی یەکێتی لە نێوان شام و مصر، ئەم جارە ئاڕاستەی هەڵمەتەکەیان گۆڕی بەرەو ڕۆژئاوای عەرەبی لە جیاتی (بیت المقدس) ئەویش وڵاتی تونس بوو.

هەڵمەتی هەشتەمی خاچیەکان

لویسی نۆیەم دوای تێکشان و شکست هێنانی لە هەڵمەتی حەوتەمی خاچیەکان بۆ سەر مصر و ناوچەی شام گەڕایەوە فەرەنسا، لە ماوەی مانەوەی لە ڕۆژهەڵات کە چوار ساڵی خایاند نەیتوانی هیچ کارێک بۆ خاچیەکان بە ئەنجام بگەیەنێت، بەتایبەت سەقامگیرکردنی بارودۆخی مەملەکەتی (بیت المقدس).[1]

دوای ئەوەی لویسی نۆیەم ناوچەی شامی بەجێ هێشت، بەرەی ئیسلامی خەریکی بەرەنگاری هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان بوو کە هەموو ناوچەکانیان داگیرکرد بوو، سەرەڕای ئەنجامدانی کاری تاڵان و وێران و کاولکاری و کوشتاری بێ ئامان، بە شێوەیەک بەرەی ئیسلامی نەیتوانی هەڵوێستی کۆتایی خۆی بەرامبەر خاچیەکان بە ئەنجام بگەیەنێت، لەو ماوەیەدا کێشە و ململانێی نێو خۆیی لە نێو پاشماوەی خاچیەکاندا سەری هەڵدا و بووبە گرنگترین فاکتەر بۆ لە ناوچوونی مەملەکەتی "بیت المقدس" و کۆتایی پێ هێنانیان لە ڕۆژهەڵات.

لە ساڵی (٦٦٦ک/ ١٢٦٧ز) لویسی نۆیەم بیری لە هەڵمەتێکی نوێ کردەوە، بەڵام ئاڕاستەکەی بەرەو وڵاتی شام و مصر نەبێت، بەڵکو شوێنێکی تری دەستنیشان کرد، وڵاتی (تونس)بوو بە ئامانجی ئەم هەڵمەتە نوێیە، میر "شارل انجو" برای لویس کە پاشای صقلیە بوو ئەم بیرۆکەی ڕەتکردەوە، چونکە کاریگەری ڕاستەوخۆی دەبوو لەسەر پەیوەندی بازرگانی نێوان صقلیە و تونس،[2] لە کۆتاییدا شارل ناچار بوو لەگەڵ براکەی بەشداری لەم هەڵمەتەدا بکات لە ژێر کاریگەری ئەم هۆکارانە:

١. ملکەچی و پشتگیری کردنی بۆ لویسی نۆیەمی برای.

---

(١) . ارنست باركر: الحروب الصليبية، ترجمة السيد الباز العريني، بيروت، ١٩٦٧، ص١٢٢.

(٢) . قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٩٠، ص١٥٩.

٢. شوێن کەوتنی هەڵهاتووە نەیارەکانی کە لە تونس بوون، ئەوانەی لە ئەنجامی وەرگرتنی دەسەڵات لە دورگەی صقلیە لەلایەن (شارل)ەوە ڕوویان کردبووە تونس.

٣. ناچار کردنی تونسیەکان لە دانی باج بە دەسەڵاتدارانی(صقلیە)کە پێشتر بە ئەباگرەی ئەڵمانیایان دەدا.(١)

لە ڕاستیدا ئەم هەڵمەتە بە پێچەوانەی هەڵمەتەکانی تری خاچیەکان بۆ یەکەم جار ئاراستەکەی بەرەو وڵاتێکی ڕۆژئاوای عەرەبی بوو، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە خاچیەکان بەتەنها مەبەستیان داگیرکردنی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی نەبووە، بەڵکو ئامانجیان داگیرکردنی تەواوی جیهانی ئیسلامی بووە، ئەمەش بەهۆی ململانێی ئایینی نێوان ئیسلام و مەسیحیەت کە کەنیسەی کاسۆلیکی پاڵپشتی بوو.(٢)

لە مجمعی "کلیرمونت" لە ساڵی (٤٨٨ک/ ١٠٩٦ز)دا پاپا هاندەری بیرۆکەی درێژەدان بەشەڕ بوو لە دەرەوەی ئەوروپا، ئەمەش بۆ خۆی مەبەست و سیاسەتی دەرەوەی پاپا بوو بۆ داگیرکردنی جیهانی ئیسلامی لە ژێر ئاڵای مەسیحیەت، کاریگەری ئایینی لەسەر دانیشتوانی ئەوروپا لە پێشوازی کردنی ئەم شەڕانەدا کە نزیکەی دوو سەد ساڵی خایاند بەئاشکرا دیاربوو.

لویسی نۆیەم دەیویست شکست و دۆڕاندنەکانی لە میسر و وڵاتی شام بەسەرکەوتنێک لە داگیرکردنی وڵاتێکی ڕۆژئاوای عەرەبیدا قەرەبوو بکاتەوە، وڵاتی تونس لەبەر نزیکی لە کەنارەکانی ئەوروپا و بۆچوونی هەڵە، بەوەی کە فەرمانڕەوای تونس(٣) مەیلی بۆ لای مەسیحیەکان هەیە و کەسێکی لاوازە، وای لە لویس کرد وڵاتی تونس هەڵبژێرێت و بیکات بە ئامانجی هەڵمەتە نوێکەی، بە تایبەت دوای ئەوەی براکەی میر "شارل انجلو" ببووە فەرمانڕەوای دورگەی صقلیە و بووبە بنکە و پشتی هێزەکانی لەم هەڵمەتەدا، لویس پێی وابوو ئەگەر بێت و وڵاتی تونس داگیر بکات ئەوا بارودۆخی جوگرافی و ماددی زەمینە دەرخسێت بۆ ئەنجام دانی هەڵمەتێک بۆ سەر وڵاتی مصر.(٤)

---

(١) . سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركه الصليبيه، القاهره، ١٩٦٣، ج٢/ص١١٧٧.

(٢) . هەمان سەرچاوە، ص ١٢٣٧.

(٣) .ناوی أبو عبدالله محمد المستنصر بالله الحفصي (١٢٤٩- ١٢٧٧)، بڕوانە(زامباور: معجم الانساب، ترجمة زكي محمد وأخرون، القاهرة، ١٩٥١- ١٩٥٢،ص)١١٥.

(٤) . سعيد عبدالفتاح عاشور: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص١٢٣٨.

هێزەکـانی هەڵمەتـی هەشـتەمی خاچپەکـان بە فەرمانـدەیی لویسـی نـۆیەم کۆبوونەوە و ژمارەیان بە نزیکەی (٤٠) چل هەزار دەخەملێنرا، کە پێکهاتبوون لە:

١/ (٦) شەش هەزار سوار.

٢/ (٣٠٠٠٠) سی هەزار سەربازی پیادە.

٣/ (٣٠٠) سێ سەد بەلەمی گەورە و بچووک.[1]

ئەم هێزانە لە سـاڵی (٦٦٨ک/ ١٢٧٠ز)دا لە دەریـاوەو بە ئاڕاسـتەی کەنارەکـانی تـونس بەڕێکەوتـن، کاتێـک هەواڵـی ئەم سـوپا گەورەیە گەیشـتە سـوڵتانی تـونس "المسـتغرابی زکریـا"، ئەویشـبەخێرایی هەسـتا بە وەرگرتنـی کۆمەڵێـک ئیجرائـاتی بەرگری کردن لە ناوچەکە بەم شێوەیە:

١. فەرمـانی بە کەشـتیگەلی تونسـیدا بـۆ چـاودێری کردنـی جموجـۆڵی دوژمـن و ناردنی زانیاری سەرەتایی دەربارەی جموجۆڵەکانیان.

٢. فەرمانی دەرکرد بۆ هەمـوو شـارەکان بـۆ خـۆ ئامـادەکردن و چـاکردنی پێگە کەنارییەکان پێش گەیشتنی هێزی دوژمن.

٣. نـاردنی نـوێنەر بـۆ هەمـوو هەرێـمە ئیسـلامیەکان لە (ئەنـدەلوس) و بـاکووری ئەفریقیا و ئاگادارکردنەوەیان لە هاتنی ئەم هەڵمەتە، هاوکات داوای یارمەتی لێکردن بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزی خاچپەکان[2].

دوای گەیشـتنی هێـز و یـارمەتی لە هەرێـمە ئیسـلامیەکانەوە، سـوڵتان لەگەڵ فەرماندەکانیـدا کۆبـویەوەو بڕیـاری پێویسـتیاندا، ئەنجـامی ئەم دانیشـتنە دوو بۆچوونی لێ کەوتەوە ئەوانیش:

١.لەدەریادا ڕووبەڕووی خاچپەکـان ببنەوە و تێکیـان بشـکێنن و ناچاریـان بکەن پێش ئەوەی بگەنە وشکانی بگەڕێنەوە.

٢. ڕێـگە بـدەن بە خاچپەکـان لە کەنارەکانـدا دابەزن دواتـر گەمارۆیـان بـدەن لە وشکانیدا و لەناویان ببەن، بیانووی ئەم ڕێگایە ئەوە بـوو ئەگەر بێت و لە دەریـادا لێیان بدەن ئەوە ڕوو دەکەنە بەندەرەکانی تر کە هێزی بەرگری چاکی لێ نییە، بۆیە چـاکتر وایە ڕێگەیـان بـدەن لە بەنـدەری (قرگـاجنە) دابەزن، ئەمە دوای ئەوەی

---

(١) . أبن خلدون: تأريخ أبن خلدون، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٩، ج٦/ ص ٩٢.

(٢) . عاشور: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١١٧٨.

هەواڵگرەکان فەرماندەکانیان ئاکادار کردبوویەوە لەوەی کە خاچیەکان لە بەندەری (قرگاجنە)دابەزن، لەکۆتاییدا سوڵتان بەم پێشنیارە ڕازی بوو[1].

لە ساڵی (٦٦٨ک/ ١٢٧٠ز) هێزەکانی خاچیەکان کە دابەش ببوون بۆ سەر حەوت کۆمەڵ لە بنکەکانیان لە صقلیە و سردینیا بەرەو تونس بەڕێ کەوتن و ئامانجیان "مرسی الحچرە" بوو لە شاری قرگاجنە، لە مانگی تەمموزی ساڵی (٦٦٨ک/١٢٧٠ز) گەیشتنە کەنارەکانی ئەو شارە بەبێ ئەوەی هێزی موسڵمانان ڕووبەڕوویان ببنەوە، خاچیەکان هێزەکانیان لە شارێکی کۆنی ڕووخا ودا دابەزند و هەوڵی چاککردنی پێگە و شوراکانیاندا، هاوکات موسڵمانانیش هەستان بە دابەش کردنی هێزەکانیان بۆ حەوت بەش بە فەرماندەیی یەکێک لە سەرکردەکانی "موحدین"، دوای بینینی بارودۆخی خاچیەکان لە ناوچەکە، سەرکردایەتی بەرەی ئیسلامی لە نیوە شەودا بڕیاری هێرشیدا و شەڕ لە نێوان هەردوولا بەرپابوو، لە ئەنجامدا "٥٠٠" خاچ دروشم کوژران و موسڵمانان کشانەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان، هاوکات هێزەکانی خاچیەکان لە شوێنێکی تەسکدا گەمارۆدران و هیچ پەیوەندیەکیان بە دەرەوە نەما، تەنها لە ڕێگای دەریاوە پەیوەندییان بە بنکەکانیان لە سردینیا و صقلیەوە مایەوە، خاچیەکان لەم بارودۆخەدا تا شەش مانگ مانەوە، ئەمەش بوو بەهۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لە ڕیزی سوپاکەیان،[2] و لەئەنجامدا هەڵوێستی کارگێریان تێکچوو بەتایبەت لە دوای مردنی لویسی نۆیەم، بەمەش خاچیەکان ئارەزووی بەردەوام بوونی شەڕیان نەما لەگەڵ موسڵمانان، بۆیە ناچار بوون داوای دانوساندن بکەن، دوای دانوساندنێک لە نێوان هەردوولا لە ساڵی (٦٦٩ک/ ١٢٧٠ز) ڕێککەوتننامەی ئاشتی یان واژۆ کرد بۆ ماوەی (١٥) ساڵ،[3] بەم شێوەیە هەڵمەتی هەشتەمی خاچیەکان بە سەرکردایەتی لویس نۆیەمی پاشای فەرەنسا کۆتایی هات، دوای ئەم هەڵمەتە خاچیەکانی ڕۆژهەڵات بێ هیوا بوون لە گەیشتنی هەڵمەتێکی نوێ بۆ ڕۆژهەڵات و ڕزگارکردنیان لەو قەیرانەی تێیدا بوون[4].

---

(١) . خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ٢٣٦.

(٢) . ستيفن رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، بيروت، ١٩٦٧، ج٣/ ص٥٠٢.

(٣) . أبن خلدون: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ج٦/ ص ٢٩٤.

(٤) . رنيه گروسيه: الحروب الصليبية (صراع الشرق والغرب)، ترجمة: أحمد ايبش، دار قتيبة، ط١، ٢٠٠٢، دمشق، ص ٩٢.

کۆتایی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵات

خاچیەکـان لە ڕۆژهەڵات زۆر لاواز و بـێ توانـا بـوون، ئەگەر موسـڵمانان خەریکـی چارەسـەکردنی هێـرش و پەلامـاری مەغۆلەکـان نەبوونـایە، پێشـتر لە ڕۆژهەڵات کۆتاییان پێ دەهێنان، بەڵام هێرشی مەغۆلەکان مانەوەی خاچیەکانی لە ڕۆژهەڵاتدا درێژە پێدا، تێهەڵچوون و شەڕی نێوان موسڵمانان و خاچیەکان دوای تێکشـکانی مەغۆلەکـان لە شـەڕی (عەیـن جـالوت) لە سـاڵی (٦٥٨ک/ ١٢٦٠ز) لە سەردەمی سوڵتان "ركن الدين بيبرس" سەری هەڵدایەوە،[1] سوڵتان(بیبرس)دوای ئەوەی بارودۆخی وڵاتەکەی سەقامگیر کرد، بە فەرماندەی هێزێکی گەورە لە وڵاتی مصر بەرەو وڵاتی شام بەڕێکەوت، کاتێک سوڵتان و هێزەکەی گەیشتنە ناوچەی یافا گەمارۆیانـدا، دوای ئەوەی هێزی خاچیەکان نەیانتوانی بەرگری بکەن ناچار شـارەکەیان بەجـێ هێشـت و هەڵهـاتن، هێـزی موسـڵمانان بەبـێ شـەڕ چـوونە نـاو شـارەکە، خاچیەکـان داوای دڵنیابوونیـان کـرد لە سـوڵتان، دوای دڵنیابوونیـان لە پەیمـانی سـوڵتان قەڵای شـارەکەیان بەجـێ هێشـت و لە ڕێگـای دەریـاوە گەڕانەوە شاری (عەککا)، دواتر سوڵتان بڕیاریدا قەڵاکە بڕوخێنن، لە دوای تەواو بوونی ئەم کارە بەرەو پێگەی (شقيف) بەڕێکەوتن و توانیـان داگیری بکەن، هاوکات سوڵتان (بیبرس) دوای ئەوەی هێزی بەرگری لە (شقيف) دانا هێزێکی ناردە سەر "الباشوره" و ڕزگـاری کـرد، دواتـر هێزێکـی تـری نـاردە سـەر (دمشـق) و (گـرابلس)، ئەم هێزە بەرەو پـێگەی (الاكـراد)[2] بەڕێـکەوت و گەمارۆیانــدا، دواتــر ئەم هێـزە پـێگەی (الاكراد)ی بەجێ هێشت و (حمص) و (حماه وافاميه)ی ڕزگار کرد.[3]

---

(١) . عاشور: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١٠٨٦.

(٢) . (حصـن الاكراد) قەڵایەکی بە هێز و پۆڵایینە دەکەوێتە سـەر چیـا، کە لە بەشـی ڕۆژئـاواوە، بەرامبەر شـاری (حمص)ەوە، ئەو چیـایەی (الجليل) کە پەیوەنـدی بە لبنـانەوە هەیە لە نێوان بعلبک و حمـص (یـاقوت الحموى: معجم البلدان، ج٢/ ص١٥٢.)

ججج

(٣) . خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٢٣٥- ٢٣٦.

ڕزگارکردنی ئەنتاکیا

هێزی موسڵمانان لە ساڵی (٦٥٨ک/ ١٢٦٠ز)[1] لە ناوچەی (امامیە)ەوە بەرەو شاری (ئەنتاکیا) بەڕێکەوتن، دوای گەیشتنی ئەم هێزە، سوڵتان سوپاکەی کردە سێ بەشەوە و هەر بەشێکیان ئەرکی خۆی هەبوو:

١. بەشی یەکەم- ئاڕاستەکەیان بەرەو بەندەری (سویدیە) بوو، ئەرکیان بڕینی هەموو ئەو ڕێگاوبانانە بوو کە شاری ئەنتاکیای بە دەریا دەبەستەوە.

٢. بەشی دووەم- ئاڕاستەکەیان بەرەو باکوور بوو بۆ بڕینی ڕێگای نێوان (ئەنتاکیاو قیلقیە) بۆ ئەوەی هیچ یارمەتیەکیان پێ نەگات.

٣. بەشی سێهەم- کەبەشی گەورەی هێزەکان بوو بە فەرماندەی سوڵتان خۆی، ئەرکی هێرش بردنەسەر شاری ئەنتاکیا و ڕزگارکردنی بوو[2].

"الکند سگبل سیمون" فەرماندەی خاچیەکان بوو لە شاری (گرابلس)، بڕیاری دا سەرکردایەتی سوپایەک بکات بۆ لێدانی هێزە ئیسلامیەکان و ڕووبەڕووبوونەوەیان لەدەرەوەی شارەکە، بەڵام هێزی موسڵمانان توانیان سەرکەوتن بەسەر خاچیەکاندا بە دەست بهێنن و فەرماندەکەیان بەدیل بگرن،[3] دواتر موسڵمانەکان لە (٤) ڕەمەزانی ساڵی (٦٥٨ک/ ١٢٦٠ز) هەستان بە هێرشێکی گشتی بۆ سەر شواری شارەکە، دوای کوشتارێکی زۆر توانیان کەلێنێک بکەنە شورای شارەکە و لەوکەلێنەوە بچنە ناو شاری ئەنتاکیا، بەم شێوەیە یەکەم میرنشینی خاچیەکان لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی دوای "١٧١" ساڵ فەرمانڕەوایی کۆتایی هات ئەمەش گەورەترین شکست بوو بۆ خاچیەکان و بووبە سەرەتای نەمانیان لە ڕۆژهەڵات.[4]

هەڵوێستی خاچیەکان

کەوتنی شاری ئەنتاکیا بە دەستی موسڵمانان دەنگ دانەوەیەکی گەورەی هەبوو لە ئەوروپا، بەڵام بێ هێزی و لاوازی بزووتنەوەی خاچیەکان لە وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا، بە تایبەت "فەڕەنسا و ئەڵمانیا و ئینگلتەرا" بووبە هۆی ئەوەی

---

(١) . أبن تغري بردي: النجوم الزاهرة ، ج٧/ ص ١٤٣.

(٢) . عاشور: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص١٠٩٤.

(٣) . رنسیمان: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٥٥٨.

(٤) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص١٤٣.

وەلامــدانەوەی خاچیەکــان و بەتــایبەت پاپــا کە پێشــتر بانگەشــەی دەکــرد بــۆ ڕزگارکردنی (بيت المقدس) لە ڕۆژهەلات زۆر لاواز بێت، ئەم قەیرانە پاشا "اراجون جیمســی یەکەمــی" هەژانــد، بــۆیە بە کەشــتیگەلێکی گەورە و بە هێــزەوە لە ســاڵی (٦٦٨ک/ ١٢٦٩ز) لە (بەرشــەلۆنە)وە بەئاراســتەی ڕۆژهەلات بەڕێکەوت، لە ڕێــگەدا ئەم کەشــتیگەلە تووشــی گەردەلــولێکی بە هێــز هــات، ناچــار هەنـدێ لە کەشــتیەکان گەڕانەوە بــۆ بەرشــلۆنە، ئەو کەشــتیانەی مــانەوە لەگەڵ هەردوو کــوڕی پاشــا لە کۆتــایی ساڵی (٦٦٨ک/١٢٦٩ز) گەیشــتنە شــاری (عەککا) و زۆر دڵ گەرم بــوون بۆ شەڕ کردن لەگەڵ موسڵمانان، هاوکات (مەلیک قاهر بیبرس)یش گەیشتە نــاوچەی عەککا،[1] بیبرس بەشێکی زۆری هێزەکەی لە ناوچەکە حەشــاردابوو، تەنها هەنـدێ هێزی لە بەرامــبەر شــاری عەککــادا ئاشــکرا کــرد کە ژمارەیــان دەگەیشــتە (٣) ســێ هەزار سەرباز، لێرەدا تەکنیکێکی سەربازی بەکارهێنا بۆ چەواشە کردنی خاچیەکــان بــۆ دەرچــون و شــەڕکردن لەگەڵ موســڵمانەکان لە دەرەوەی شــاری عەککــا، لەم بــارودۆخەدا هێــزی خاچیەکــان گەیشــتە شــاری عەککــا و فەرمانــدەکانی ئــارەزووی شــەڕی موســڵمانەکانیان هەبــوو، بــۆیە بڕیــاری شــەڕیاندا، بەلام فەرمانــدەکانی خاچیەکان لە شارەکە ڕێگر بوون لە بەردەم دەرچوونیان لە شاری عەککابۆ ئەوەی نەکەونە ناو بۆسەی موسڵمانەکانەوە وەک چۆن پێشتر تیپێکی فەڕەنسی کەوتبووە بۆسەی موسڵمانەکانەوە، ناچار ئەم هێزە گەڕایەوە ئەورووپا و هیچ ئاکامێکی نەپێکا، هاوکات بارودۆخی خاچیەکانی ڕۆژهەلات بەرەو ئاقارێکی خراپ هەنگاوی دەنا.[2]

ڕزگارکردنی پێگەی (الاكراد)

قــاهر بیبــرس لە ســاڵی (٦٥٩ک/ ١٢٦٠ز) بە ســەرکردایەتی هێزێکــی گەورە لە شــاری قــاهیرەوە کەوتە ڕێ بــۆ شــاری دیمەشــق، دوای گەیشــتنی ڕایگەیانــد کە ئامانجی ئەم هەڵمەتەی پێگەی (الاكراد)ە، بۆ ئەم مەبەستە پلانێکی دانــاو هێزەکەی دابەشکرد بۆ دوو بەش، بۆ ئەوەی دوژمــن ئاڕاســتەکەی نەزانێت، بڕیاریــدا هەردوو هێزەکە بە دوو ڕێگای جیاوازدا بەڕێ بکەون و دواتر لە شوێنێکی دیاریکراودا یەک

---

(١) . هەمان سەرچاوە، ص١٤٧.

(٢) . رنسیمان: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٥٦٧.

بگرنەوە، بەشی یەکەمی ئەم هێزە بە فەرماندەی خۆی بوو، بەشی دووەمی بە فەرماندەی کوڕەکەی (پاشا سعید) بوو،[1] هێزەکان لە ساڵی (٦٥٩ک/ ١٢٦٠ز) لە دمەشق کەوتنە جوڵە و ئامانجە سەرەتاییەکانیان هێرش و پەلاماردانی پێگە و قەڵاکانی "جبله واللاڨيه والمرقب وعرقه ومرقيه والقلعيات وصافيتا والمجدل" بوو، دواتر ئەم هێزانە بەرەو پێگەی الاكراد کەوتنەڕێ و گەمارۆیاندا و دەستیان کرد بە هێرش و پەلاماری ئەم پێگەیە و لە سێ هێرشی گەورەدا توانیان شوراکانی پێگەکە ڕزگار بکەن و تەنها قەڵاکە لە پێشیان مایەوە، هاوکات دانیشتوانی ناو قەڵاکە ئەم هێزەیان بینی داوای خۆ بە دەستەوە دانیان کرد، بەم شێوەیە لە ڕۆژی (٢٣)ی شعبانی ساڵی (٦٥٩ک/ ١٢٦٠ز) قەڵاکەیان دایە دەستی پاشا "الڨاهر بيبرس"، دوای ئەوەی " ڨاهیر بیبرس" بارودۆخی ناو قەڵاکەی کۆنترۆڵ کرد، ترس چووە دڵ و دەروونی خاچیەکان و ناچار داوای ڕێککەوتنیان کرد،[2] پاش دانوساندن هەردوولا ڕێکەوتننامەی ئاشتییان واژۆکرد بۆ ماوەی "١٠" ساڵ و "١٠" مانگ و "١٠" ڕۆژ،[3] دوا بەدوای ئەم ڕێککەوتننامەیە هێزە موسڵمانەکان بەرەو پێگەی "ابن عەککار" لە باکووری شاری گرابلس کەوتنەڕێ و گەمارۆیاندا، لە ئەنجامدا دانیشتوان و بەرگریکارانی قەڵاکە دوای دەرچوونی خاچیەکان خۆیان دابە دەستەوە، دوای گرتنی ئەم قەڵایە هێزی موسڵمانەکان بە سەرۆکایەتی سوڵتان (بیبرس)پەلاماری شاری گرابلس یان دا و دانوساندن لە نێوان میری ئەم شارە و پاشا (ڨاهر بیبرس) دەستی پێکرد، لە ئەنجامدا ڕێککەوتنێکیان ئیمزاکرد بۆ ماوەی (١٠) ساڵ، دوای ئەوە گەڕانەوە بۆ شاری دیمەشق بە مەبەستی گرتنی پێگەی (القرين) کە دەکەوتە نزیک شاری (صفد)، ئەم هێزە توانیان گەمارۆی پێگەکە بدەن، ناچار بەرگریکارانی پێگەکە داوای دڵنیابوونیان کرد، دوای وەرگرتنی دڵنیایی بەرگریکارانی قەڵاکە خۆیان دابە دەست موسڵمانەکانەوە، پاشا (ڨاهر بیبرس) فەرمانیدا شورای پێگەکە بڕوخێنن، دوای ئەوە هێزەکانی بەرەو (مصر) بەڕێکەوتن، لەکاتی گەڕانەوەیاندا لە نزیک شاری (عەککا) سەربازگەیان دانا و سوڵتان تەماشای ناوچەی (عەککا)ی دەکرد، دواتر لە ساڵی (٦٧٠ک/ ١٢٧١ز) کەوتەڕێ بۆ مصر دوای ئەوەی هێزەکە گەیشتە

---

(١) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥٠

(٢) . رنيه گروسيه: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص ٩٢.

(٣) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص١٥١.

نێوان (قیساریە وارصوف) لەوێ سەربازگەیان دامەزراند و دەستیان کرد بەهێرش بۆ سەر شاری عەککا، دوا بە دوای ئەو هێرشانە فەرماندەی خاچیەکان داوای دانوساندنیان کرد، لەئەنجامدا پەیمانێکیان واژۆکرد بۆ ماوەی (١٠) ساڵ و (١٠) مانگ.

لە (٢٢)ی ڕەمەزانی ساڵی (٦٧٦ک/ ١٢٧٧ز)[1] پاشا (ڤاهر بیبرس البندقداری) کۆچی دوایی کرد، بە مردنی بەرەی ئیسلامی چالاک ترین سەرکردەی ئەو سەردەمەی لە دەستدا، بیبرس توانی لە ماوەی سەرکردایەتی کردنی بەرەی ئیسلامی مەترسی مەغۆلەکان لە ناوچەکەدا نەهێڵێت، هاوکات توانی کۆمەڵێک شار و پێگە و قەڵا ڕزگار بکات، لەوانە (قیساریە، ارصوف، صفد، گبریە، یافا، الشقیف، انگاکیە، بغراس، القصیر، حصن الاکراد، عەککا، القرین، صافیتا، مرپیە)، چەند شوێنێکی تریش لە ئەنجامی ڕێککەوتنی لەگەڵ خاچیەکاندا، بەهاوبەشی بەڕێوەیان دەبرد لە نێوان خۆیاندا دابەشیان کردبوون ئەوانیش (گرقب، بانیاس، انگرس) بوون، لە دوای خۆی کوڕەکەی سوڵتان (سعید ناصر الدین محمد) کە نازناوی "برکە خان" بوو شوێنی گرتەوە، بەڵام هیچ ڕۆڵێکی نەبوو لە ڕووداوەکانی سەر گۆڕەپانی سیاسی و سەربازی ناوچەکە، لە دوای ئەویش مەلیک (عادل)ی برای دەسەڵاتی وەرگرت، بەڵام لە هەمان ساڵدا لە دەسەڵات دەرکرا، دوای ئەو لە ساڵی (٦٧٨ک/ ١٢٧٩ز)[2] سوڵتان (منصور سیف الدین قلاوون الالفی) دەسەڵاتی وەرگرت، لە ئەنجامی جێگیر نەبوونی دەسەڵات میرنیشینی دیمەشق بە سەرکردایەتی میر (شمس الدین سنقر الاشقر) کە جێگری مەلیک (ڤاهر) بوو لە دیمەشق لە میسر جیابوویەوە، سوڵتان (منصور) لە ساڵی (٦٧٩ک/ ١٢٨٠ز) هێزێکی ئامادەکرد و بەرەو دیمەشق بەڕێکەوت، ئەم هێزە توانی یەکێتی نێوان میرنشینی دیمەشق و مصر بگێڕێتەوە، بەمەش بەرەی ئیسلامی گەڕایەوە دۆخی خۆی، دوای ئەم ڕووداوە هێزەکانی سوڵتان قلاوون لە ساڵی (٦٨٣ک/ ١٢٨٤ز) گەیشتنە پێگەی (المرقب) و گەمارۆیاندا، دوای ئەوەی هێزەکەی سوڵتان بەمەنجەنیق هێرشیان کردە

(١) . المقریزي: السلوک لمعرفة دول الملوک ، ج١/ ص ٦٣٦.

(٢) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٢٩٢.

سەر پێگەکە، بەرگریکارانی پێگەکە خۆیان دا بەدەستەوە، ئەم هێزە دوای ئەوەی (مرقبە)شیان لە دەستی خاچیەکان ڕزگار کرد، گەڕانەوە قاهیرە.[1]

ڕزگارکردنی طرابلس

لە دوای پرۆسەی ڕزگارکردنی ناوچەکان، قلاوون بڕیاری دەکردنی خاچیەکانی لە شاری (گرابلس)دا، بۆ ئەم مەبەستە لە ساڵی (٦٨٨ک/ ١٢٨٩ز) لە شاری قاهیرەوە بەرەو دیمەشق و لە وێشەوە بۆ شاری تەرابلس بەڕێکەوت، هێزەکانی قلاوون کاتێک گەیشتنە کەناری شارەکە بە دانانی مەنجەنیق (ئاگر پەرژێن) گەمارۆیاندا و خۆیان ئامادەکرد بۆ هێرش و پەلامار، دوای ئەوەی شەڕ دەستی پێکرد توانیان بچنە ناو شارەکە و دەستی بەسەردا بگرن، دوای گیرانی شارەکە قەڵا و پێگەکانی دەوروبەری بە بێ شەڕ کردن خۆیاندا بە دەستەوە،[2] دوای ئەم ڕووداوانە هێزی موسڵمانان لە سەرەتای ساڵی (٦٨٩ک/ ١٢٩٠ز) گەڕایەوە بۆ میسر.

دوای ڕووخانی میرنشینی تەرابلس کێشە و ململانێ لە نێوان (بیزا و جنوا) دەستی پێکرد، ئەم ململانێ یە پەرەی سەند تا گەشتە بەرپابوونی شەڕ لە نێوانیاندا، و گەشتیەکانیان خەریکی شەڕ بوون، ئەمەش باشترین دەرفەت بوو بۆ موسڵمانان بۆ هێرش بردنە سەر خاچیەکان، بۆیە سوڵتان فەرمانیدا بە میر "حسام الدین گرنگای" بەندەری (اللاژقیە) کە دوا شار بوو بە دەستی خاچیەکانەوە ڕزگار بکات.[3]

لە دوای کەوتنی تەرابلس خاچیەکان ترس باڵی کێشا بە سەریاندا و بەناچاری لە هەندێ شوێنی وەک (بیروت و جبلە)کشانەوە،[4] دوای ئەوەی سوڵتان (قلاوون) گەڕایەوە بۆ دیمەشق لە لایەن مەلیک (هنری دووەم) پێشوازی لێکرا کە داوای ڕێککەوتنی دەکرد و ڕازی بوو بە تازەکردنەوەی پەیمانەکەی نێوانیان، کە لە هاوینی ساڵی (٦٨٨ک/١٢٨٩ز)دا بۆ ماوەی (١٠) ساڵ و (١٠) مانگ مۆریان کردبوو،

---

(١) . قاسم عبدة قاسم: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص١٦٠

(٢) . رنیە گروسیە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٩٣

(٣) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٢٩٣.

(٤) . عاشور: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١١١٩.

دانیشتوانی (جنوا) کاتێک ئەم هەنگاوەی میر (هنری دووەم)یان بینی، لەگەڵ سوڵتان پەیمانی برایەتییان واژۆکرد بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییە بازرگانیەکانی نێوان هەردوولا، بەمەش هەندێ ئیمتیازاتی بازرگانیان لە (ئەسکندەرییە) دەسکەوت، بەم شێوەیە ئاشتی باڵی کێشایەوە بەسەر پەیوەندی نێوان موسڵمانانەکان و خاچیەکان، کاروانە بازرگانیەکانی هەردوولا بە دڵنیاییەوە و بەبێ هیچ ڕێگرییەک هاتووچۆیان دەکرد٬ بەڵام (بندقیە)کان بەرامبەر بەم کارە نیگەران بوون.[1]

ڕزگارکردنی شاری عەککا

ئاشتی نێوان موسڵمانان و خاچیەکان بەردەوام نەبوو بە هۆی ئەوەی خاچیەکان ئەو پەیمانەیان پێشێل کرد کە لەگەڵ موسڵمانەکاندا واژۆیان کردبوو، ئەمەش لە دوای گەیشتنی هێزێکی خاچی بۆ شاری (عەککا)، ئەم هێزە کە لەشاری (بندقیە)ەوە لە هەموو ڕوویەکەوە ئامادە کرابوو، مەبەستی تێکدانی ئمتیازاتی بازرگانی (جنوا)بوو کە لە مصر دەستییان کەوتبوو، ئەم هێزە بە گەیشتنی بۆ ناوچەکە هەستا بە هێرش و پەلاماردانی جوتیارە موسڵمانەکان لە ناوچەکانی نزیک شاری عەککا، هەروەها بازرگانە موسڵمانەکان لە کاتی گەڕانەوەیان بۆ شاری (ئەسکندەرییە) کە بە مەبەستی بازرگانی چوو بوون بۆ شاری (عەککا) بە دەستی ئەم هێزە کوژران.

ئەم ڕووداوانە سوڵتانی نیگەران کرد، ناچار خاچیەکان وەفدێکیان ناردە لای سوڵتان و داوای لێبوردنیان کرد، بۆ سەلماندنی نیازپاکی خاچیەکان سوڵتان داوای بەدەستەوەدانی تاونبارانی کرد، بەڵام خاچیەکان وەڵامیان نەدایەوە ئەمەش بووبە هۆی تێکچوونی ئاشتی نێوان هەردوولا، بۆیە سوڵتان فەرمانی شەڕیدا، بۆ ئەم مەبەستە هەستا بەخۆ ئامادەکردن و پلانێکی سەربازی دارشت بۆ بەرەنگاربوونەوەیان بەم شێوەیە:

١. دانانی سەربازگەیەک لە دەرەوەی شاری قاهیرە، لای مزگەوتی"التبن" وەک بنکەیەکی سەربازی.

---

(١) . هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص١١٢٠.

٢. داوای لە جێگرەکەی کرد لە دیمەشق خۆی بۆ شەڕ ئامادە بکات،[1] سوڵتان دوای ئەوەی خۆی بۆ شەڕ ئامادەکرد بڕیاری دەرچوونیدا، بەڵام پێش ئەوەی بەرێبکەوێت نەخۆشی زۆری بۆ هێنا و لە ساڵی (٥٨٩ک/ ١١٩٣ز)دا کۆچی دوایی کرد، بەم شێوەیە ژیانی ئەم فەرماندە لێهاتووە تەواو بوو، لەوکاتەدا خاچپەکان تەنها (عەککا، صور، صیدا، عقلیت) یان بەدەستەوە مابوویەوە.

لە دوای مردنی قلاوون کوڕەکەی کە ناوی میر (اشرف خلیل) بوو شوێنی گرتەوە، لەو کاتدا خاچپەکان وەفدێکی تریان ناردە لای سوڵتانی تازە بۆ ڕاگرتنی شەڕ و داوای لێبوردنیان کرد، لەو کارەی پێشوویان بەڵام سوڵتان (اشرف خلیل) بە داواکانی خاچپەکان قایل نەبوو، بەڵکو هەواڵی نارد بۆ وڵاتی شام تا لای شاری عەککا ئامادە بن،[2] بۆ جێ بەجێکردنی ئامانجەکەی باوکی لە گەمارۆدانی عەککا و شەڕ کردن لەگەڵ خاچپەکان، هێزەکانی سوڵتان توانیان گەمارۆی عەککا بدەن، دوای ئەوەی بە مەنجەنیق هێرشیان کردەسەر شارەکە، توانیان کەلێنێک بکەنە شوراکانی شارەکەوە.[3]

سەرکردایەتی خاچپەکان پێیان وابوو تێکشکانیان لە شەڕی عەککا دەبێتە کۆتایی خاچپەکان لەناوچەکەدا، لەبەرئەوە هەموو هێزەکانیان لە ناو شاری عەککا کۆکردەوە بۆ بەرگری کردن لەشارەکە، ژمارەی هێزەکانیان لە ناو شاری عەککا نزیکەی (٨٠٠) سوار و (١٤) هەزار جەنگاوەر و (٢٥) هەزار لە حەجاج و دانیشتوان و خۆ بەختکار دەبوو.

بۆ پاڵپشتی کردنی خاچپەکان لە ساڵی (٦٩٠ک/ ١٢٩١ز) پاشای قبرص (هنری دووەم) لەگەڵ هێزێکی پێکهاتوو لە (٢٠٠) سوار و (٥٠٠) پیادە و بڕێکی زۆر کەرەستەی جەنگی گەیشتە شاری عەککا، بە گەیشتنی ئەم هاوکارییانە ورەی خاچپەکانی شاری عەککا بەرز بوویەوە،[4] (هنری دووەم) کاتێک تێبینی بارودۆخی هەردوولای کرد، بۆی دەرکەوت دۆخی خاچپەکان خراپە، لەبەرامبەردا موسڵمانان ساز و ئامادەن بۆ شەڕ کردن، بۆ دەربازکردنی خاچپەکان لەو قەیرانە هنری دووەم پەنای بردە بەر سیاسەتی ڕێککەوتن لەگەڵ سوڵتان (اشرف خلیل)، بەڵام

---

(١) . ە- س، ص ١١٢٢.

(٢) . ە- س، ص ١١٢٤.

(٣) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ج٨/ ص٥.

(٤) . عاشور: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص١١٢٤.

دوای ئەوەی هەوڵەکانی بێ سوود بوون و نەیتوانی هیچ پێشکەوتنێک بە دەست بهێنێت، لەگەڵ هێزەکانی گەڕایەوە بۆ (قبرص).[١]

گەڕانەوەی هنری دووەم و هێزەکەی کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر باری دەروونی خاچیەکان کە بە هۆیەوە ورەیان دابەزی، دوای ئەم دۆخە ترسناکەی خاچیەکان هێزە موسڵمانەکان لە هەموو لایەکەوە خۆیان ئامادە کرد بۆ جیهاد و ڕزگارکردنی شاری عەککا، هاوکات هێزەکانی (سیف الدین)یش لە "تەرابلس" ەوە پەیوەندییان کرد بەهێزەکەی سوڵتانەوە، هێزی مصریەکان کە(٧٢) مەنجەنیقیان هێنابوو،[٢] لە هەموو لایەکەوە دامەزران و لە ماوەی چوار ڕۆژدا توانیان گەمارۆی شاری عەککا بدەن،[٣]دوای گەمارۆدان و لێدانی بەردەوام لەلایەن موسڵمانەکانەوە، هێزی موسڵمانان خۆیان ئامادەکرد بۆ دەست پێکردنی پرۆسەی پەلامار، دوای ئەوەی سوڵتان (اشراف خلیل) بڕیاری هێرشیدا، توانیان بەرەو شوراکانی شاری عەککا پێشکەون، بەڵام پێشتر خاچیەکان لە ژێر کاریگەری لێدانی موسڵمانەکاندا بەجێیان هێشتبوو بەمەش موسڵمانەکان توانیان لەماوەیەکی کەمدا شاری عەککا ڕزگار بکەن، خاچیەکان تەنها هەندێ قوللەیان بە دەستەوە مابوو ئەوانیش سواری (الداویە و الأسبتاریە)ی لێی بوو، هێزە موسڵمانەکان توانیان گەمارۆی ئەوانیش بدەن، ناچار داوای دڵنیابوونیان کرد، بەڵام لە ئەنجامی ڕەفتاری هەندێ لە هێزە ئیسلامیەکان دووبارە گەڕانەوە ناو قوللەکانیان و جارێکی تر موسڵمانان گەمارۆیان دانەوە، دووبارە سوڵتان ئەمانی پێدان و شاری (عەککا)یان بەجێ هێشت، بەمەش موسڵمانەکان پرۆسەی ڕزگارکردنیان تەواوکرد، سوڵتان لەو کاتەی شاری (عەککا)ی گەمارۆدا بوو هێزێکی بە فەرماندەی (علم الدین سنجر الصوای الجاشنکیر) نارد بۆ شاری (صور) بۆ بڕینی ڕێگای عەککا و ناردنی زانیاری لەسەر جموجۆڵی خاچیەکان، بە کەوتنی شاری (عەککا) شاری (صور) داوای دڵنیابوونی کرد، دوای وەرگرتنی دڵنیایی بەبێ شەڕ خۆیان دا بەدەست هێزی موسڵمانەکانەوە، دواتر شوێنەکانی تری ناوچەی شام ڕزگار کرا، "علم الدین سنجر" توانی شاری (صیدا)ش ڕزگار بکات، هەروەها سوڵتان فەرمانیدا بە تێکدانی

---

(١) . أبن تغري بردي: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ج٨/ ص٦.

(٢) . ە- س، ج٨/ ص٥.

(٣) . المقريزي: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٧٦٥.

قەڵای (جبیل)، دواتر بەرەو شاری (انگرسوس) بەڕێکەوتن و بە هەمان شێوە ڕزگاریان کرد[1]، بەم سەرکەوتنانە جیهانی ئیسلامی ڕزگاری بوو لە مەترسی و شەڕ و هێرش و پەلامار و هەڵمەتی خاچپەکان، کە بۆ ماوەی "٢٠٠" ساڵ جیهانی ئیسلامی تووشی قەیرانێکی خراپ کردبوو، لە خوێن ڕشتن و دەردەسەری و ئاوارە بوون و تالان و وێران و کاولکاری، جگە لە کوشتارێکی زۆری هەردوولا (موسڵمانان و خاچپەکان).

هەڵمەتی نۆیەمی خاچپەکان

کۆتاییهاتنی شالاوی هەشتەمی خاچپەکان بە مردنی لویسی نۆیەم بوو. دوای ئەو بیبرس خۆی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هەڵمەتەکەی ئامادە نەکرد و بۆ جاری دووەم بەرەو تەرابلوس چوو، بەڵام بوهیموندی میری ئەوی داوای ئاشتی کرد و سوڵتانیش بەوە ڕازیبوو، چونکە شالاوێکی نوێی خاچی بەسەرکردایەتی میر ئیدوارد هات و گەیشتە عەککا، ڕێککەوتنی نێوان بیبرس بوهیموندیش بۆ ماوەی دەساڵ بوو. سوڵتان بیبرس هێرشی بردە سەر عەککا کە (هێزی سێیەمی گەورە) و دوژمنی سەرسەختی ئیسلام و خاوەن چاوچنۆکی خاچی بەرپرسی بوو، خاچپەکان ئەوێیان کردبوویە بنکەیەک تا لەوێوە هەنگاو بنێن و بگەن بە وڵاتی شام (لەوکاتەی دەچوونە ناو دەریاوە)، بەڵام کەشتیگەلی ئیسلامی بە هۆی گەردەلولێکی دەریاییەوە تێکشا.ئەرمەنیەکان دوای جەنگی ملازگرد کیلیکیایان بە جێهێشتبوو، کاتێک سەلجوقیەکان لە ئاسیای بچووک ئەوێیان بە جێهێشت، ئەرمینیەکان لەوێ دەوڵەتی ئەرمینیای بچووکیان دامەزراند کە بەردەوام پاڵپشتێکی خاچپەکان بوو، بۆیە بیبرس هێرشی بردە سەر، ئەو دەوڵەتە لە دژی بیبرس دەوەستاو پاڵپشتی خاچپەکانی دەکرد و نەیدەهێشت تەختەو ئاسن بچێت بو میسر، بیبرس بەسەریدا سەرکەوت و ژمارەیەک لە سەرکردەکانی بەدیلگرت، لەوانە کوڕی (هیسومی یەکەم)بەوە ئەودەوڵەتە لەوەو بەدوا لاواز کەوت.تێبینی ئەوەدەکرێت ئەو دەوڵەتانەی بیبرس هاوپەیمانی لەگەڵ بەستبوون پاڵپشتی خاچپەکان نەبوون ئەوەش واتای هاوپەیمانی بوو، چونکە ئەگەر بڕوانینە دەوڵەتی ڕۆمانی ڕۆژئاوا هەمیشە پاڵپشت و هاندەری

---

(١) . رنیە گروسیە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٩٤.

خاچیەکان بوو، کاتێک فەرەنسی و ئینگلیزەکان سەرکردایەتی شالاوی هەشتەم و نۆیەمی خاچیەکانیان دەکرد نیمچە بێلایەنی نواند.چونکە یەکەمیان بەڕێبەری لویسی نۆیەمی پاشای فەرەنسا بوو و دووەمیش بەسەرکردایەتی ئیدواردی سەرکردەی ئینگلیزی بوو، کاتێک سولتان مەنسور قلاون بوو بە فەرمانڕەوا مەرقەب و دەوروبەری قەتعکرد و میری خاچی تەرابلوسیش لێی ترساو لەسەر خواستی سولتان بینا نزیکەکانی وێرانکرد، سولتان مەنسور قلاونیش چوو بۆ دیمەشق و لەوێوە بۆ تەرابلوس و گەمارۆی داو گرتی، لە کاتێکدا بەدرێژایی ئەو ماوەیە لە دەست خاچیەکاندا مابوویەوە.قلاوون بڕیاریدا عەککا بگرێت، بەڵام پێش ئەو مرد، کاتێک ئەشرف سەلاحەددین خەلیلی کوڕی هاتە سەر دەسەلات لە میسرەوە بەرەو عەککا چوو سەربازانی دیمەشق و تەرابلوس و حەممای کۆکردەوە و فەتحیانکرد و خاچیەکان لە ڕێگەی دەریاوە ڕایانکرد، ئەشرف توانی صیدا و صوریش بگرێت.پاشان نوێنەری خۆی لەسەر دیمەشق و بەیروت دانا، دواتر ترجبیل و تەرسوسی کەوتە دەست، خاچیەکان لە کەناراوەکان و ولاتی شامدا هیچ شوێنەوارێکیان نەما، دواتر هێرشی بردە سەر ڕۆم و هێزێکی نارد بۆ کیسرەوان چونکە مەسیحیەکانی ئەو ناوچەیە پاڵپشتی مەسیحیەکانی دیکە بوون.[1]

ئەنجامی لایەنی ژیاری و فیکری

ڕۆژهەڵات بە شێوەیەکی گشتی و وڵاتی شام و جەزیرە بە شێوەیەکی تایبەتی لە ڕۆژگاری بەر لە هاتنی هەڵمەتەکانی خاچیەکان، لەسەرجەم لایەنەکانیدا لە سەردەمێکی گەشەسەندوودا دەژیا، لە کاتێکدا ئەوروپا بە شێوەیەکی گشتی لە چەرخە تاریکەکانیدا دەژیا و بە قۆناغێکی تایبەتدا تێدەپەڕی کە لە مێژوودا بە "چەرخە تاریکەکان" ناودەبرێ، شەڕی خاچیەکان ماوەی (٢٠٠) ساڵ زیاتری خایاند و لەم ماوەیەشدا دەیان و بگرە سەدان شەڕ و ڕووبەڕوو بوونەوە و ئاگر بەست و هانا بۆ یەکتر بردن و... تاد ڕوویداوە، لە ئەنجامدا چەندین کارلێکی جیا جیا لە نێوان هەردوو ژیاردا ڕوویدا، ئاشکرایە کڵێسا لەو سەردەمەدا لە ئەوروپا لە هەردوو لایەنی ئاینی و دونیایی بالادەست بوو، واتە هەردوو دەسەڵاتی ئایینی و

(١).جفری برون:پوختەی مێژووی ئەوروپا، و.نهاد جلال حبيب الله،چاپی یەکەم،٢٠٠٩،ل ٢٦٨-٢٦٩.

سیاسی لە دەست بووە، هەموو ئەو زانست و فەلسەفە و مەعریفانەی قەدەغە کردووە کە لەگەڵ ڕەوتی دەسەڵاتی کڵێسادا نەدەگونجا هەروەها هەردەم هەوڵی ئەوەی داوە کە بونیادە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکەی کۆمەڵگای ئەوروپی لەسەر ڕێڕەوی ڕاستەوخۆی نەخشە بۆ کێشراوی کڵێسا، بە شێوەیەکی هێمن و لەسەرخۆ و دوور لە بیرکردنەوە و قوڵ بوونەوە لە دیاردەکان و ڕووداوەکان هەنگاوبنێت، ئەویش بە ڕەتکردنەوەی هەر هەنگاوێک کە ئاماژەبوایە بۆ فیکری سیاسی، هەمان پرانسیپشیان لەسەر مەزهەبەکانی خودی مەسیحیەتیش پراکتیزە دەکرد، کە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان کاریگەری لەسەر بەشێک لە کۆمەڵگای ئەوروپی ماوە، هەرچی جیهانی ئیسلامییە یا بە شێوەیەکی ڕاستر ڕۆژهەڵات ئەوە بە بوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئاینی ئیسلامی کە ئەوانیش خیلافەتی عەباسی لە ڕۆژهەڵات و فاگیمی لە میسر و ئومەوییەکان لە ئەندەلوس (ئیسپانیا)بوون، ژیاری ئیسلامی لە سەدەی (١٢)ی زاینیدا تاکە ژیای پێشکەوتووی دونیا بوو، بە پێچەوانەی ئەوروپا کە لە دواییەکانی ژیاری دابوو.

دەتوانین گرنگترین ئەو خاڵانەی وەک دەرئەنجامی شەڕی خاچیەکان لە ڕووی ژیانییەوە دەست نیشان دەکرێت بەم شێوەیەی خوارەوە ئاماژەی بۆ بکەین، خاچیەکان کاریگەر بوون بە پیشەسازییە تازەکان و ڕەنگەکان (سبوغ)، و جل و بەرگ و زرێپۆشی سەربازی و هێما سەربازییەکان و مۆسیقای سەربازی و کۆتری نامە بەر، هەروەها لە بیناکاریدا کاریگەری زۆری موسڵمانانەکانیان لەسەر بوو، هەروەها مەسیحیەکان لەکاتی گەڕانەوەیان بۆ ئەوروپا چەندین شتی وەک مەنجەنیق و قامیشی شەکر و خشڵی جوانکارییان لەگەڵ خۆیاندا دەبرد، [١] خاچیەکان فێری بە کارهێنانی تیروکەوان و شێوازی گەمارۆدان بوون، هەروەها خاچیەکان لە شەڕەکانیاندا فێری بە کارهێنانی بارووودبوون و شمشێری عەرەبیان هەڵگرت بە تایبەت یەمەنیەکەی کە بە سووکی لەکاتی کارهێنانیدا ناسراوە، هەروەها فێری دروست کردنی پێگە و قەڵا جەنگییەکان و هێرش بردنە سەری بوون،[٢] هەر چەندە دەبێ ئەوەش بزانین کە شوێنەوار و پاشماوەی بیناسازی ئەورووپی هەر لە کۆنەوە تا سەردەمی شەڕی خاچی لە سەدەکانی (١٢- ١٣ز)دا پێشکەوتوتر بووە

---

(١). نجيب العقيقي: المستشرقون، مطبعة دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٤، ج١/ص١٣٧.

(٢). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن،ص٢٦٠.

له بیناسـازی ئیسـلامی هەروەک نجیـب العقیقـی دەڵێت "خاچیەکـان لەگەڵ خۆیانـدا ئەنـدازەی بونیادنـانی سـەربازییان لەگەڵ خۆیانـدا هێنـا لە ئیتاڵیـا و نورمانـدییەوە، شـوێنەواری ئەم قەڵا و پـێگە سـەربازیانە تـا ڕۆژگـاری ئەمڕۆمـان مـاونەتەوە، لەوانەش (قەڵای کورد) و(قەڵای مرقب) و (سقیف ئارنون) و کڵێسای (بترس بوخیا) لە بیـروت و چـاککردن و بینـاکردنی بەشـێک لە کڵێسـای ڕۆژی هەڵسـانەوە (یـوم القیمـامە)،[1] خاچیەکـان کـاریگەربوون بە ڕۆژهەڵات و زۆر نزیـک دەبـوونەوە لە زانسـت و هـونەر و وێژە، زۆرجـار لە ڕووی فەلسـەفە و بیرکـارییەوە راوێژیـان بە موسڵمانان کردووە، هەروەها چەندین بابەتیان وەرگێراوەتە سەر زمانەکانی خۆیـان وەک "الف لیله ولیله" و "کەلیله ودمنه" و"المکلی الگبی- لعلی بن عباس" ئەمە یاسـن ئیستفانی ئەنتاکی وەرگێڕاوە،[2] هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بڵێن کە سـەرجەم مرۆڤـایەتی قەرزاری ڕۆژئـاوایە بە تـایبەتی قەرزاری ژیـارە یۆنـانی و ڕۆمانیەکـان بە هەمـوو پێکهاتەکانیـانەوە، هەروەهـا لە ئەنجامەکـانی تـری ژیاریـدا گرنگیـدان و پێشـکەوتنی جوگرافیا و مێژوو بوو، هەڵبەتە هەر یەکێک لەم دووانە هاوشـانی یەکتـری بووین جوگرافیا بۆ دۆزینەوەی ڕێگا و شـارەزا بـوون لە وڵاتـانی ڕۆژهەڵات وەک شـام کە بـاس لە بـارودۆخ و شـارەکانی و ڕێگاکـانی دەکـات بـۆ هەڵمەتەکانیـان، بە تـایبەت بازرگان و موژدەدەرەکان لە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا کـاریگەری زۆریـان هەبـوو بـۆ ئەوەی زانیـاری زیـاتر دەربـارەی جوگرافیـای ئەو وڵاتە وەربگـرن و ڕەوانەی وڵاتەکانی خۆیانی بکەن کە هیچ شارەزاییان لەسەریان نەبووە.[3]

ئەنجامی لایەنی کۆمەڵایەتی و سیاسی

پێکهاتەی کۆمەلایەتی کۆمەڵگاکانی ئەوروپا تا ئاستێکی زۆر لە ڕووی بونیاد و پێکهاتەوە لە یەکتر نزیک بوون، چونکە هەر لە سـەردەمی ڕووخـانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیەوە موڵکدارە بچووکەکان نەیانتوانی پارێزگاری و وەبەرهێنانی زەوییەکانیان بکەن ناچار یا بەنایان دەبردە بەر موڵکدارە گەورەکان یا کڵێسـاکان یـاخود لە ژێر چەتری فەرماندەکی سەربازی کاریان دەکرد، بەم شێوەیە گەورە و نۆکەر دروسـت بوو تا کۆتاییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست درێژەی کێشا، بەڵام لە سەردەمی شـەڕی

---

(١).نجیب العقیقي: م.ن،ص ١٣٧.

(٢). نجیب العقیقي: م.ن،ص ١٣٨.

(٣).د. خاشع المعاضیدي واخرون: م.ن،ص ٢٦١.

خاچیەکان ئەم نۆکەرە کە لە ڕووی مێژووییەوە بە (رقیق) ناسرابوون، لە ئەنجامی خراپی گوزەرانیان بە هیوای باشکردنی ژیانیان و ڕزگاربوونیان لە ژێردەستی لە شەڕی خاچیدا بەشداریانکرد، ئەوە بوو خەڵکێکی زۆر بەشداریان کرد و ئەوروپایان ڕووەو ڕۆژهەڵات بەجێهێشت، ژمارەیەکی زۆریان مردن و بەشێکی تریشیان پیشەیەکی تری هەڵبژارد، بەم شێوەیە کشتوکاڵ لە ئەوروپا پشتگوێ خرا و دۆخی خراپ بوو چونکە بەشێکی زۆری جوتیارەکان لەکەنارەکان نیشتەجێ بوون، لە هەمان کاتدا شارەکان گەشەیان کرد، بەم شێوەیە سیستمی دەرەبەگایەتی لە ئەوروپا هەرەسی هێنا و لاواز بوو، سیستمی دەرەبەگایەتی تەنها سیستەمێکی کۆمەڵایەتی نەبوو، بەڵکو سیستمێکی سیاسیش بوو چونکە دەرەبەگە گەورەکان جۆرێک لەسەربەخۆییان هەبوو، بە تایبەت لە ڕۆژئاوای ئەوروپا، تەنانەت مەلیک بۆی نەبوو حوکمی رەهایان بەسەردا بدات، شەڕی خاچیەکانیش هەرەس هێنانی ئەم سیستمەی خێراترکرد، چونکە دەسەڵاتی مەلیکەکان بە هێز بوو لە بەرامبەردا دەرەبەگەکان لە دوولاوە زیانیان لێکەوت لە لایەک زەوییەکانیان فەرامۆش کرا و لە لایەکی ترەوە پارەوپول و هێزێکی زۆریان لە شەڕی خاچیەکاندا لە دەستدا لە بەرامبەردا مەلیک هەر بە هێزتر دەبوو، ئەوەش بووە هۆی ئەوەی کە مەلەکەتی بە هێز پەیدابێت.[١]

هەروەها کڵێسا هێز و توانایەکی وای پەیداکردبوو کە ململانێ کردن لەگەڵیدا سەرکێشی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا هەردوولا پەیوەندی توندیان هەبووە، چونکە بەرژەوەندییەکانیان هاوجوت بوو، بۆ دەبینین ڕاهیبەکان لە جیاتی کاری تەبشیری کە کۆڵەکەی فیکری خاچی بو و ئاسانکاریان بۆ نزیک کردنەوەی پەیوەندی نێوان پاپا و مەلیکەکان دەکرد واتە لە کاری ئاینی لایان دابوو ڕوویان کردبووە بوارێکی تر کە ئەویش ڕاگرتنی هەردوولا بوو،[٢] دەبێ ئاماژە بەوەش بدەین کە ڕق و قینێکی زۆر لە نێوان هەردوولا ئەوروپا و ڕۆژهەڵات دروست بوو، ئەمیش لە ئەنجامی جۆشی کوێرانەی خاچیەکان بووە بە پلەی یەکەم چونکە لە گرتنی شاری قودس کوشتارێکی زۆری موسڵمانان و دانیشتوانی قودسیان کرد هەروەک

---

(١).د. خاشع المعاضيدي واخرون: ه- س، ص٢٦٣.

(٢). د. أحمد دراج: المماليك والفرنج، مطبعة دار الفكر العربي للطباعة، القاهرة، ١٩٦١، ص١٢.

مێژوونوسی شەڕی خاچیەکان دەڵێ کاتێ شاری قودس گیرا ئەمیرەکان نامەیەکیان بۆ پاپا ناردوو تێیدا هاتبوو (اژا اردت ان تعرف مایجری لأعدائنا، فیق انه فی معید سلیمان جامع عمر کانت خیولنا نفوچ الی رکبتها فی مجد من وما و الشرتین)[1] ئەمەش ئەوەمان لا دەردەخات کە ئەم شەڕە دورو درێژەی نێوان هەردوولا بە شێوەیەکی سەرەکی تەنها ئامانجی سیاسی و ئابووری لە پشت بووە و لایەنەکانی تر بە پلەی لە خوارتر بوون و گرنگی سەرەکیان نەبووە، هەروەک ئەو نزیک بوونەوە و هەوڵدانەی پاپا بۆ ئەوەی "حەبەشە بخاتە نێو مەزهەبی کاسۆلیکی و بە یەکەوە هێرشێکی وشکانی و دەریایی لە هەموو لایەکەوە بکەنە سەر میسر و داگیری بکەن،[2] لەگەڵ ئەمەشدا بازرگانی گەشەی کردوو و هاتوچۆی کاروانەکان و گەشتەکان زۆر ئازاد بوون و تەنانەت کێشەی شەڕ و شۆڕیش دوورخرابوونەوە، ئەم بازرگانیە بووبە هۆی ئەوەی کە چەندین شاری ئەورووپی وەک (جەنەواو بەرشلۆنە و بندقیە) ببوژێنەوە، بەم شێوەیە ئابووری لە ئەورووپا گەشایەوە و شارەکانی ئەورووپا تائاستێکی زۆر لە کاروباری ناوخۆیان سەربەخۆبوون و بوون بە یەکەیەکی سیاسی و ئابووری گەشاوە،[3] بەلام زۆر جار بازرگانی بە تایبەتی و ئابووری بە گشتی بۆ مەبەستی سیاسی و سەربازی بەکار دەهات وەک بە کارهێنانی دابڕینی ئابووری بەسەر میسر و لێدانی بەندەرەکان ڕێگری دەریاوانی بۆ ئەوەی ئامادەسازی بکەن بۆ هێرش بردنە سەر میسر.[4]

ئەنجامەکانی لایەنی ئابووری

هەڵبەتە هەر جەنگ و شەڕێک وەک دیاردەیەکی وێرانکەر ئەنجامی تێکدان وماڵ وێرانی بە دواوە دەبێ و لە هەردوو لایەنی شەڕکەریش خەرجێکی زۆری پێویستە بۆ دابین کردنی تەدارەکی جەنگ و ئامادەکردنی سەربازەکان و دابین کردنی پێداویستیەکانیان و... تاد. سەبارەت بە شەڕی خاچیەکان، هەردوو لایەنی شەڕکەر کە یەکێکیان لە پێگەی بەرگریی کردندا بوو ئەوتریان (خاچیەکان) لە

---

(١).محمد عمارة: معارک العرب ضد الغزاة، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ،١٩٧٥، ص٢٥.

(٢). د. أحمد دراج: م.ن،ص٢٥.

(٣). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن،ص ٢٦٤.

(٤). د. أحمد دراج: م.ن،ص ٩.

پێگەی هێرش و هەڵمەتدا بووە و ڕێگایەکی دور و درێژیان بڕییوە تا گەیشتونەتە ڕۆژهەڵات کە لەوانەیە هەزار کیلـۆمەتر بێـت بە تـایبەت بـۆ ئەو سـەردەم کە ئامرازەکـانی گواسـتنەوە و گەیانـدن زۆر سـاکار و سـەرەتایی بـووە و خەرجێکـی زۆری پێویسـت بـووە، بـۆیە هەر لە سـاڵی (٥٤٢ک/١١٤٧ز) لویسـی حەوتەم بـاجی تـازەی دانـا و لە دوای ئەویـش (هنـری دووەم) مەلیکـی بەریتانیـا لە سـاڵی (٥٦٢ک/١١٦٦ز) ئەم بـاجەی بە نـاوی (دەیەکـی چاکسـازی ئـاینی- عشـور إصـلاح الدینی) گەشەپێدا ئەم باجەیان گرنگی خۆی بوو چونکە بۆ یەکەمجار باج لەسەر گواسـتراوەکان دانـرا، کە بە سـەرەتای سیسـتمی تـازەی بـاج دادەنرێ، بە هەمـان شێوە کڵێساش باجی لەسەر پیاوە ئاینییەکان دانا بە ناوی (دەیەکی شـەڕی خـاچی- عشور حرب الصلیبیه).[١]

بازرگـانی لە نێـوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاوا ژیـایەوە و تەنـانەت نـاوچەی شـام و میسر ببوون بە ناوچەی بە یەکگەیشتنی بازرگانی و بە بـازاڕێکی جیهـانی، تەنـانەت محمد عمارەی مێژوونووسی شەڕی خاچیەکـان سـەبارەت بە دەسـەڵاتی خاچیەکـان لە ڕووی بازرگـانی دەڵێ (كانت خزائن مصـر تحت تصـرفنا، سلكه اورشـليم كانت أمنه من جهه البر المصـرى، وسـالك الجركـان صـرا كمـا إن المـوانى المصـريه كانت كلها مفتوحه لقيول مراكبنا، وتجارهـا كـانوا ينقلـون الـى مـوانى بلادنـا غـلات اراچيهـا، وهژه اعتاد كانت كليه الفوائد لنا، وكانت الجزيه والغرات نأتى لنا بأنتقام).[٢]

ئەنجامی لەسەر جیهانی ئیسلام

هەڵمەتەکـــانی خاچیەکـــان کـــاریگەری زۆری کردەســـەر جیهـــانی ئیسـلامی،گرنگترینیان ´جهـاد´ی لە پێنـاو خـودا زینـدوکردەوە کە ئەمەش گیـان و سـۆزی موسـڵمانانی خرۆشـاند و یەکـی کـردن، بە کارهێنـانی پڕوپاگەنـدە بـۆ بەرزکـردنەوەی ورەی خەڵـک بە تـایبەت دوای گیرانـی قـودس بـۆ ئەوەی ڕووەو قـودس بچـن و ڕزگـاری بـکەن ئەنجـامێکی دیـکە بـوو، هەروەهـا لە ئەنجـامی ئەو جەنـگە مـاوە دوورو درێـژەدا سـەرکردە و فەرماندەکانی موسـڵمانان بەهرەیەکـی

(١). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن،ص٢٦٤.

(٢). وەرگیراوە لە محمد عمارە: م.ن،ص ٢٨.

باشیان له جەنگ و هونەرەکانیدا پەیداکرد و له هەمان کاتیش پەیوەندیەکی گشتی له نێوان خو و نەریت و سروشتی موسڵمانان له لایەن مەسیحیەکان و به پێچەوانەشەوە دروست بوو، پاشان پەیوەندی موسڵمانان لەگەڵ ئەوروپا و میرنشینە مەسیحیەکانی ناوچەکەدا هاتە کایەوە، ئەنجامێکی دیکەش بریتی بوو له دروست بوون و هاتنەکایەی چەندین دەوڵەتۆکە له میسر و شام، له هەمان کاتیشدا بوو به هۆی لاوازبوون و لەناو چوونی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و هەروەها دەوڵەتی ئیسلامیش له ئاکامی چەندین ساڵ شەڕی بەردەوام لاواز بوو به تایبەت دوای دەرکەوتنی مەغۆلەکان.[1]

ڕووخاندنی دەوڵەتی ئەیوبی

دەسەڵاتی سەلاحەددین ناوچەی نێوان دیجلە و نیلی گرتبووەوە، بەڵام پاش کۆچی دوایی سەلاحەددین (٥٨٩ک/١١٩٣ز)، دەوڵەتی ئەیوبی له نێوان کوڕ و براکانیدا دابەشکرا، ساڵی (٥٩٢ک/١١٩٦ز) ناکۆکی و دووبەرەکی کەوتە نێوان کوڕەکانی و براکانییەوە، هەر چەندە ئەم ناکۆکییە درێژەی خایاند، بەڵام سیاسەتی گشتی ئەوەبوو ئاشتی بپارێزن و بازرگانی گەشە پێ بدەن له نێوان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی موسڵمانەکان و ناوچەی خاچیەکاندا، هەر لەم ڕوانگەیەوە ڕێدرا به بازرگانەکانی بوندوقیە بازاڕ و میوانخانە له ئەسکەندەرییەدا بکەنەوە.

دووبەرەکی نێوان ئەیوبیەکان و چەند خێزانێک له بنەماڵەی ئەیوبیەکان، هۆیەکی کاریگەر بوو بۆ خاچیەکان، تا ئەو شار و ناوچانەی سەلاحەددین ڕزگاری کردبوون داگیری بکەن، له ساڵی (٧٣٠ک/١٣٢٩ز) قودس کەوتە ژێر دەسەڵاتی خاچیەکان، بەڵام خاچیەکان نەیانتوانی سوود لەم هەلە وەربگرن، بەڵکو ناکۆکی کەوتە نێوان سەردارەکانیانەوە به تایبەت پاش برینی یارمەتی ئەوروپا بۆ خاچیەکان، له ساڵی (٦٥٩ک/١٢٦٠ز) حوکمڕانی ئەیوبیەکان له شام به دەستی مەغۆل کۆتایی هات و له ساڵی (٧٣٢ک/١٣٣١ز) کۆتایی به ئەیوبیەکانی میسر هات و کەوتە ژێر چاودێری مەمالیک.[2] دامەزراندنی دەوڵەتێکی وا گەورە و به هێز له

---

(١). د. خاشع المعاضیدي واخرون: م.ن،ص ٢٦٥- ٢٧٣.

(٢). محمد ئەمین زەکی: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ب٢/ ص١٣٣؛ صالح قەفتان: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص٢٥٨.

ناو جیهانی ئیسلامی بە تایبەتی لە وڵاتی میسر کە خاوەن شارستانیەتێکی یەک جار گەورەیە، خۆی لە خۆیدا کارێکی ئاسان و کەم نەبووە و پێویستی بە هەوڵ و خەباتی بەردەوام هەبوو بۆ پاراستنی ئەم دەوڵەتە گەورەیە و پارێزگاری لە

جیهانی ئیسلامی و لە چاوگرتنی بەرژەوەندی گشتی لە ئایین و ڕەگەز و ئابووری و کۆمەڵایەتی و شارستانی، ئەگەر بنەماڵەی ئەیوبی کوردی نەبووایە هەر زوو عەرەب و ئیسلامەکانی ناوچەکە لە ناو دەچوون بەهۆی هێرشەکانی خاچیەکانەوە، چونکە توانای بەرهەڵستکاری ئەو شاڵاو و پەلامارە گەورانەی ئەوروپیەکانیان نەبوو، ئەمەش بەهۆی نەبوونی سەرکردەیەکی عەرەبی بە توانا بۆ سەرکردایەتی ئەو هەموو شەڕانە، بەپێچەوانەوە کۆمەڵێک سەرکردەی کوردی بە توانا لە فەرمانڕەوایی کارگێری و فەرماندەیی هێزە سەربازیەکان لە مەیدانی جەنگ دژی خاچیەکان و بەرگری کردن لە ناوەوە و دەرەوەی وڵات سەریانهەڵدا بوو.

بەشی دوانزەهەم

ئەنجامەکانی جەنگە خاچیەکان

ئەنجامەکانی جەنگە خاچییەکان

هێرش و پەلاماری خاچیەکان بۆ سەر رۆژهەڵات، لە ئەنجامی کۆمەڵێک هۆکار و فاکتەری گرنگی تێکەڵ بە یەک بوو کە هانی دان بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ ئەم شەڕە پیرۆزە، لەوانەش خراپی سیستەمی دەرەبەگایەتی و ویست و هەوڵدانی جوتیاران و کۆیلەکان بۆ ڕزگاربوون لە برسێتی و هەژاری و بیرکردنەوە لە تالان و دەستکەوتنی سەرمایەی زۆر لە ڕۆژهەڵاتی دەوڵەمەندا، باشترین بەڵگەش بۆ ئەو حاڵەتە بڕینی هەزاران کیلۆمەتر بوو بە بیانووی ڕزگارکردنی گۆڕی مەسیحی نەزانراو کە بە خۆی ڕۆژهەڵاتی بووە و هیچ پەیوەندییەکی بە ڕۆژئاواوە نەبووە، ئەمە جگە لە بیانووی گێڕانەوەی (خاچی خاچان- صلیب الصلبوت) کە مەسیحی لەسەر خاچ دراوە، هاوکات بەشداری کردنی دەیان میر و پاشا و خانەدان و پیاوە ئاینییەکانی ڕۆژئاوا لەگەڵ بازرگانەکانی ئیتاڵیا بۆ ئاسانکاری گواستنەوەی خاچیەکان لە ڕێگای دەریاوە بۆ ڕۆژهەڵات، جگە لە کاریگەری پاپا و کڵێسا لە وروژاندنی هەست و سۆزی ئەوروپیەکان، کە ئەمەش بۆ خۆی ڕۆڵێکی زۆری بینی لە پروپاگەندەی دەروونی و کۆنترۆڵ کردنی مێشکیان بۆ جێبەجی کردنی بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی خۆیان دوور لە بەرژەوەندیەکانی مەسیحیەت لە قاڵبی سیاسەتی دەرەوەدا، ئەمە لەلایەک و لە لایەکی تر پشێویی و نائارامی و ئاڵۆزی ناوچەکە بەهۆی ناڕێکی میرنیشینەکان لەناو خۆیاندا، و دەست تێوەردانی زلهێزەکان لە کاروباری دەسەڵاتی فاتمی و بیزەنتی، هەروەها لاوازبوونی خیلافەتی عەبباسی بەدەستی سەلاجقە تورکەکان، جگە لە قەڕامیتەکان کە لە تێکچوونی بارودۆخی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی (المشرق الاسلامی) ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو، هاوکات نەبوونی سەرکردەیەکی بەهێز و بەتوانا بۆ یەکخستنی بەرەی ئیسلامی و ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەودۆخە نائارامە لەگرنگترین هۆکارەکانی هەڵمەتەکانی خاچیەکان بوون.

لەم بارودۆخە نائارام و ئاڵۆزو پڕ پشێوییەی کە لەناوچەکەدا ڕوویدا بوو بەتایبەت لە میسر و وڵاتی شام، سەرکردەیەکی بەتواناو لێهاتوو دروست بوو، سەرەڕای ئەوەی لە نەتەوەی عەرەب نەبوو، توانی بەرەی ئیسلامی یەکبخات و هێز و ئومێد بۆ موسڵمانان بگێڕێتەوە و پاش سەرکەوتنێکی گەورە بەسەر خاچیەکاندا گەورەترین شانازی بۆ ئیسلام و موسڵمانان و نەتەوەی کورد تۆمار بکات،

بەرادەیەک دۆست و دوژمنەکانی شایەتی لێهاتویی و گەورەیی و کارامەیی دەدەن، ئەو سەرکردە گەورەیەش سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبیە.

سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی یەکێکە لە کەسایەتیە هەرە گرنگ و بەناوبانگەکانی مێژووی ئیسلام و شەڕی خاچیەکان، ئەم ناوە لە کۆتایی سەدەی ٦ی کۆچی و ١٢ی زاینی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستی هەژاند، و کەسایەتیەکەی جیهانی ئیسلام و ڕۆژئاوای ئەوروپی داگیرکرد، وەک سەرکردەیەکی بە توانا و لێهاتوو جێگای شانازی هەموو موسڵمانان و، هاوکات جێگای مەترسی خاچیەکان بوو، سەلاحەددین خاوەن مێژوویەکی پڕشنگدار و پڕ لە سەرەورییە، جگە لەوەی کە گەورەترین و ناودارترین سەرکردەی مێژووی کورد و ئیسلام بووە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ڕەنگە کەسێک تا ئێستا لە مێژووی ئیسلام بە ئەندازەی سەلاحەددین کاریگەری نەبوو بێت لە پاراستن و یەکخستنی ڕیزەکانی بەرەی ئیسلامی و ڕووبەڕووبوونەوەی گەورەترین مەترسی لەسەر ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی.

ئاشکرایە شەڕ و هەڵمەتی خاچیەکانیش بە ئامانجی ڕزگارکردنی میرنشینە مەسیحیەکانی ڕۆژهەڵات بوو لە دەستی موسڵمانەکان، بەمەش ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕووبەڕووی بزووتنەوەی داگیرکاری بوویەوە لە لایەن ڕۆژئاوای ئەوروپای مەسیحیەوە، بە شێوەیەک پێشتر هیچ وڵاتێک یان ناوچەیەک هەڵمەتی لەم شێوەیەی بە خۆیەوە نەبینیو و، هەوڵیاندا لە ژێر پەردەی ئایین هەموو مەرامەکانیان جێبەجێ بکەن.

لەڕاستیدا پاپا بە خۆی هۆکاری هەڵگیرسانی شەڕی خاچیەکان بوو، بە هۆی ئەوەی بەرژەوەندییەکانی خۆی لە سەرووی بەرژەوەندییە گشتیەکانی مەسیحیەتەوە دادەنا، و لە ژێر پەردەی ئایینەوە مەرامە سیاسیەکانی خۆی جێبەجێ دەکرد، هاوکات لە پێناوی پاراستنی پلەوپایەی دونیایی خۆی کاری دەکرد نەک بۆ ئەو دوارۆژەی کە لە ڕواڵەتدا بانگەشەی بۆ دەکرد.

شەڕی خاچیەکان لە ناوەڕۆکەوە شکستی نەهێنا چونکە ئەم شەڕانە بە هەڵمەتی داگیرکاری ڕۆژئاوای مەسیحی بۆ ڕۆژهەڵات کۆتایی نەهات، بەڵام بە دەست بە سەراگرتنی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بەسەر ڕۆژئاوا لەو کاتەی سەلجوقیەکان لە شاری (نیقیە) نیشتەجێ بوون، بە سەرەتای کۆتایی هاتنی

هەڵمەتی خاچیەکان دادەنرێت، ئاشکرایە کە مەسیحیەکان لە دوای سەدەی (١٣ز) لە ڕۆژهەڵات ڕوویان لە کەم بوون و لاوازی دەکرد، بەڵام پێش ئەوکاتە هەموو ئەوروپا و بەشێک لە ئاسیا و فەلەستین پەیڕەوی ئایینی مەسیحیان دەکرد، چونکە چالاکیەکی بە هێزی بانگەوازی مەسیحیەت لە ناوچەکەدا هەبوو، ئەم چالاکیەش شەڕی خاچیەکانی لێکەوتەوە.

لەئەنجامە گرنگەکانی شەڕی خاچیەکان گەشەکردنی شارەکانی ئەوروپا و ڕووخاندنی سیستەمی دەرەبەگایەتی بوو، ئەو سیستەمەی کە میرات تەنها بۆ کوڕی گەورە بوو، ئەمەش ئەنجامی دروست بوونی چەند میرنیشینێکی خاچی بوو لە ڕۆژهەڵات ئەوانیش مەملەکەتی بەیت ولمەقدیس و مەملەکەتی قوبرس و ئیمپراتۆریەتی لاتینی لە قوستەنتنیە بوون، ئەمە جگە لە سەرهەڵدانی چەند دەزگایەتی ئایینی سەربازی وەک "الاسبتاریە، الدوایە، الفرسان الیتوتون" و سەرهەڵدانی بیرۆکەی جیهاد لە پێناوی خواوەند و گەیشتن بە ئامانجی گەورە لە دواڕۆژ دا، دواتریش هەنگاویان نا دەزگا جەنگیەکان بگۆڕن بۆ کۆمەڵی بازرگانی بەمەش بوونە خاوەن "بانک، گەشتیگەل، زەوی وزار".

شارە بازرگانیەکانی ئیتاڵیا ڕۆڵی کاریگەریان هەبوو لە ئیستغلال کردنی ئەم شەڕە پیرۆزە بە مەبەستی بە دەستهێنانی دەسکەوتی مادی بۆ خۆیان و گەشەپێدانی بازرگانی لەگەڵ ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، بە تایبەت لە دوای ئەوەی شارەکانی ئیتاڵیا دەیان وت "ئێمە چ سودێک لە شەڕی خاچیەکان دەبینین، لە دوای تێکدانی بنکە دەریاییەکان لە ئەنجامی شەڕی ئەوروپیەکان لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا" ئەم شارانە هەستان بە بەستنی دەیان پەیماننامەی بازرگانی لەگەڵ دوژمنانی ڕۆژئاوا لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان و مانەوەی ئیمتیازاتەکانیان لە ناوچەکەدا، ئەمە جگە لە کردنەوەی چەند گەنجینەیەکی بازرگانی لە ڕۆژهەڵات وەک ئەوەی لە شاری عەککا هەبوو. لە دوای کەوتنی شاری عەککا لە فاماجستای لە قبرس هەبوو کە بە دوو سەنتەری مەزنی بازرگانی ڕۆژهەڵات دادەنران، هەروەها شتومەکەکانی ڕۆژهەڵات بە ڕێگای شارە بازرگانیەکانی ئیتاڵیا وەک (جنوە، بندقیە) دەگەیشتنە وڵاتانی ئەوروپا.

لە ئەنجامە گرنگەکانی هەڵمەتەکانی خاچیەکان دۆزینەوەی چەند ناوچەیەکی ناوەڕاستی ئاسیا بوو لە سەدەی (١٣ز)دا، ئەمەش بە هۆی دەوڵەمەندبوونی

زانیـاری جوگرافیناسـەکانەوە بـوو کە لە پێشـەنگی مـژدە دەرەکـانەوە بـوون، ناودارترینیان "بیانوکاربینی" و لە بازرگانەکان "ال بولو" بوون لە بندقیە، کە توانیان بە ڕێگەی وشکانی لە ئاسیاوە دەست بە گەشتەکەیان بکەن لە شاری عەککاوە بۆ پەکین، لە دەریاشەوە لە شاری (بصری)یەوە بۆ دورگەی (کانتون) لە باشووری ئاسیا، ئەمەش ڕێگەی ئاسان کرد بۆ گەشتیاران و حەجاجەکان لە هاتنیان بۆ ناوچەکە. بۆیە دەتوانین بڵێین بزوتنەوەی کۆلۆنیالیزمی ڕ چالاکی بازرگانی و دۆزینەوەی جوگرافی پەیوەندی راستەوخۆیان هەیە بە مێژووی شەڕی خاچیەکانەوە. ئەمە جگە لە پەرەسەندنی سیستەمی دارایی لە ساڵی (٥٤٢ک/١١٤٧ز) لە سەردەمی (لویسی حەوتەم)ی پاشای فەڕەنسا لە کاتی وەرگرتنی باج لە پێناوی شەڕی خاچیەکان، و لە ساڵی(٥٦٢ک/١١٦٦ز) هنری دووەم پاشای ئینگلترا باجی وەردەگرت و گرنگی تایبەتی پێ دەدا، ئەم باجە لە ساڵی (٥٨٤ک/١١٨٨ز) گەشەی سەند و ئەم جارە بۆ بەردەوام بوونی شەڕی خاچیەکان بە ناوی "عشر صلاح الدین" ناسرا. لە ڕاستیدا ئەم باجانە تەنها سوودی بۆ دەسەلاتی سیاسی نەبوو بەڵکو پاپاش سوودی لێ وەردەگرت، بۆ نموونە پاپا (انوسنتی سێهەم) لە "مجمعی الاتران" لە ساڵی (٦١٢ک/١٢١٥ز) بۆ بەرژەوەندی شەڕی خاچیەکان باجی "دە-عشور"ی لەسەر پیاوە ئاینیەکان فەرز کرد، دواتر ئەمە بوو بە پرۆژەیەکی سیاسی بە تایبەت لە هەڵمەتی (پێنجەمی خاچیەکان)دا. هەروەها لە سەردەمی "گریگوری نۆیەم" ئەم باجە ببووە بەشێکی گەورەی داهاتی پاپا و لە دژی بنەماڵەی "هوهفشتاوفن" بە کاری دەهێنا. بەم شێوەیە داهاتی ئەم باجانە ببوون بە پایەکی سەرەکی و سروشتی لە پایەکانی حکومەتی کڵێسا.

هەندێ دید و بۆچوون هەیە کە میرەکانی ئەوروپا بەر پرسن لە شەڕی خاچیەکان و شکست هێنانیان بە هۆی ئەوەی بەرژەوەندییە کەسی و بنەماڵەیی و نەتەوایەتیەکانیان لە سەروو بەرژەوەندی مەسیحیەتەوە دادەنا. بێگومان بارودۆخی ئەوروپا لە ساڵی (١١٠٠ز - ١٣٠٠ز) زۆر گۆڕا بوو، کۆمەڵێک گۆڕانکاری بنەڕەتی بەسەر هەموو بوارەکانی ژیاندا هاتبوو، هەڵمەت و شەڕەکانی خاچیەکان کە "٢٠٠" دوو سەد ساڵی خایاند و پڕ بوو لە ڕوودا و و سەرکەوتن و شکست بۆ هەردوولا، ڕەنگە زۆر لە مێژوونووسان ئاماژە بۆ ئەوە بکەن کە هەڵمەتی خاچیەکان شکستی هێناوە، بەڵام دەتوانین بڵێین هەڵمەتی خاچیەکان شکستی نەهێنا یان بە دۆڕاندن

کۆتایی نەهات بەڵکو وەستێنرا، بە تایبەت کە ئەوروپییەکان وازیان هێنا لە بیرۆکەی شەڕ و جیهاد و دواڕۆژ، و ڕوویان کردە عەقڵ و زانست و یاسا و دیراساتی فەلسەفی و ژیاری و پێشخستنی کۆمەڵگای ئەوروپی. هاوکات شکاندنی بازنەی ئایینی و هەنگاونانی عەمەلی بەرەو جیهانی علمانیەت و داگیرکردنی جیهان بە چەمکە تازەکەی.

لە ڕوانینیان بۆ ڕووداوەکان بە تایبەت هەڵمەتەکانی خاچییەکان تایبەتمەندی فەرەنسی پێوە بەدی دەکرێت، کە لە کۆتایی سەدەی (١٣ز) ببووە گەورەترین دەوڵەت لە ئەوروپا و توانی چەند ناوچەیەکی ڕۆژهەڵات داگیر بکات و زمانی فەرەنسی بچەسپێنێت، و بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا کاریگەری لەسەر وڵاتانی ژێر دەستی خۆی هەبێت. بەڵام وڵاتە گەورەکانی وەک ئینگلترا و ئەڵمانیا گۆڕانێکی گەورەیان بەخۆوە نەبینی، تەنها ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە ئەنجامی داگیر کردنی لە لایەن خاچییەکانەوە لە هەڵمەتی چوارەمدا گۆڕانی بەسەرهات، بەمەش دەسەڵاتی بەسەر ئاسیادا لاوازبوو، بە شێوەیەک دەرفەتی ڕەخساند بۆ عوسمانیەکان تا بتوانن داگیری بکەن.

لەئەنجامی شەڕی خاچییەکان پێشکەوتنی هونەری جەنگ و گەشە کردنی سیستەمی باج دەرکەوت کە ئەوروپییەکان خۆیان بە قەرزاری ئەم دوو کارە دەزانن. ئاشکرایە خاچییەکان بە هۆی پەیوەندییان بە بیزەنتەکانەوە بۆ شەڕکردن لە دژی موسڵمانان کەرەستەی گەمارۆدانی وەک "مەنجەنیق، تیری ئاگری، ڕنوک، مەشق کردنی ئەسپەکان"یان بەکار دەهێنا، هەروەها شێوازی دروستکردنی پێگە و قوللە و قەڵا و دەروازەی شارەکان بۆ بەرنگاربوونەوەی هێرش و پەلاماری هێزەکانی هەردوولا گەشەی سەند.

کاریگەری شەڕی خاچییەکان لەسەر سیاسەتی دەوڵەتان دەرکەوت، لەوانە شکاندنی بازنەی پیرۆزی ئایین بە هۆی ئەم شەڕانەوە، و دەرچوون لە چوارچێوەی ئایینی و هەنگاونانی کرداری بەرەو جیهانی علمانی، ئەمەش لە هەڵمەتی سێهەمدا بەدی دەکرا. ئازادی خەڵکی لە پەیڕەوکردنی هەر ئاینێک جگە لە ئایینی مەسیحی و گرنگیدان بە ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤایەتی و فەرامۆش کردنی دواڕۆژ و دەرکەوتنی زۆر شتێکی نوێ و فراوان بوونی ئاسۆی بیری کۆمەڵگای ئەوروپی و دوورکەوتنەوە لە هەموو کارێکی توندڕەوی و بەربەری، لە گرنگترین

کاریگەرییەکـانی ئەم شـەڕو هەڵمەتـانە بـوون. جـگە لە کـاریگەری دروسـتبوونی پەیوەندی شارستانی نێوان دوو شارستانیەتی جیاوازی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا.

ڕۆژئاواییەکـان گرنگیانـدا به تـوێژینەوە لە هەمـوو ئەو بـوارانەی کە کـاریگەری ڕاسـتەوخۆیان هەبـوو لە پێشخسـتنی ژیـاری وڵاتـانی ئەوروپـا و بـابەتی زانسـتی پێشکەش دەکەن. هاوکات شـەڕی خاچیەکـان زەمینەی خۆش کـرد بۆ تۆمارکردنی مێژوو لە هەمـووی گرنگتـر "مێـژووی سـەدەکانی ناوەڕاسـت" بـوو لە دانـانی (ولـیم الصوری)، هەروەها موسڵمانەکانی ئیسپانیاش کاریگەریان هەبوو بەسەر ڕۆژئاوادا.

شەڕی خاچیەکان کۆمەڵێک شتی نوێی وەک "ڕووەکی تازە" و "درەختی تازە" و "پیشەسازی نوێ" و "جل و بەرگ" و "شەکر" و "ناوکە شامی" و "لیمۆ" و "شـوتی" و "لـۆکە" و "حەریـر" و پاککەرەوە" و "ئاوێنە" و "گەرمـاو"ی گەیاندە ئەوروپـا، هەمـوو ئەمـانە لە ئەنجـامی هەڵمەتەکـانی خاچیەکـانەوە گەیشـتنە ئەوروپـا. ئەمە جـگە لە کۆمەڵێک زاراوەی بازرگـانی کە تـا ئێسـتا بەکـاری دێنن و لە ڕۆژهەڵاتەوە وەریـان گرتووە وەک "تعریفە- taiff" و "السخرە- corvette" و ئامێری موسیقا وەک "عـود و نقارە- naker".

بۆیە شەڕی خاچیەکان مێژوویەکە پڕە لە سەرەوەری و شکست و سەرکەوتن و گۆڕینەوەی شارستانی و جەنگی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری لە نێوان دوو جیهانی جیاواز لە هەموو بوارەکانی ژیاندا. ئەمە جگە لە کـاری تـاڵان و کوشـتن و بڕین و نەهـامەتی و گرانـی و برسـێتی و قـات و قڕی و کاولکـاری و نەخۆشـی کە سوتەمەنیەکەی لە نێوان هەردوولا تەنها مرۆڤ بوو.

شـەڕی خاچیەکـان کـاریگەری ڕاسـتەوخۆی هەبـوو لەسـەر شـێوەی دەسـەڵاتی سیاسی لە وڵاتی ئیسلامیدا، خیلافەتی عەبباسی لە قۆناغی لاوازی و ڕووخاندا بوو، خیلافەتی فاتمیش توانای ملکەچ کردنی دانیشتوانەکەی نەبوو چونکە شیعە مەزهەب بوو، سـەرکردەکانی وەک "عیمـادەدین زەنگی و نـورەدین مەحمـود و سـەلاحەددینی ئەیـوبی" ڕۆڵـی گەورەیـان هەبـوو لە شکسـت هێنـانی خاچیەکـان لە ڕۆژهەڵات. ئەم سـەرکردانە توانیـان گەورەتـرین سـەرکەوتن بە دەسـت بهێنن و بەرەی یەکگرتـووی ئیسلامیان دروستکرد کە جێگای شانازی و ستایشی هەموو موسڵمانانە.

لە ڕاسـتیدا دەوڵەتـی ئەیـوبی کـوردی هەرچەنـدە ڕۆڵـی گەورەی هەبـووە لە ڕووداوەکـانی سـەر گۆڕەپـانی سیاسـی و سـەربازی نـاوچەکە و بەرنگـاربوونەوەی

گەورەترین مەترسی خاچی کە ناوچە ئیسلامیەکان تووشی هاتبوو، بەو شێوەیەی کە پێویستە گرنگی پێ ناردێت هەرچەندە هەموو هێز و توانایەکیان لە پێناوی سەقامگیری ناوچەکە و ئایینی ئیسلام بوو لە دژی خاچیەکان، ئەمەش لەبەرئەوەی لە (ال البیت) و خەلیفە نەبوون و بەرەچەڵەک کورد بوون.

دواتر مەغۆلەکان سەریان هەڵدا و توانیان لە ساڵی (٦٥٦ک/ ١٢٥٨ز) کۆتایی بە دەسەڵاتی خیلافەتی عەبباسی بهێنن و بوونە هاوپەیمانی خاچیەکان و دەرفەتیان رەخساند بۆ مانەوەیان لە ناوچەکە بۆ ماوەیەکی زیاتر. دواتر دەوڵەتی مەمالیک لە میسر لە ئەنجامی نەمانی دەوڵەتی ئەیوبی کوردی دامەزرا، و دوای ڕووخاندنی خیلافەتی عەبباسی لە بەغدا توانیان دەسەڵات و هێز و پەلاماری مەغۆل کەم بکەنەوە. لە دوای سەرکەوتنیان بەسەر مەغۆلەکاندا لە شەڕی "عین جالوت" لە ساڵی(٦٥٩ک/١٢٦٠ز) یەکێتی نێوان وڵاتی شام و میسریان گەڕاندەوە و ناوچەکانیان کۆنترۆڵ کرد.

بەنسبەت ئەورووپاوە لە کاتی هەڵمەتەکان جیاوازی و ململانێ لە نێوان پاپا و میرەکان و دەست تێوەردانی کاروباری یەکتر لە پێناوی جێبەجێ کردنی ئامانجەکانیان بەدی دەکرا، هەروەها ململانێ لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی کاریگەری هەبوو لەسەر دانیشتوانی مەسیحی لە ناوچەکە بەگشتی و تێنەگیشتن لە دۆخی مەسیحیەکانی ڕۆژهەڵات لە لایەن پاپا و ڕۆژئاواوە بەتایبەت.

داگیرکردنی قوستەنتنیە لە لایەن ئەورووپا بەڵایەکی گەورە بوو لە مێژووی بیزەنتە و ئەورووپا، چونکە گەورەترین کۆسپی بەردەم موسڵمانانی ڕووخاند کە چەندەها ساڵ پارێزگاری لە ئەورووپا دەکرد لە مەترسی هێزە ئیسلامیەکان.

یەکێک لە ئەنجامە هەرە گرنگەکانی شکستی خاچیەکان نەبوونی سەرکردایەتێکی بە هێز و بە توانا بوو بۆ فەرماندەیی سوپای خاچیەکان، چونکە هەڵمەتەکان لە لایەن پاپا بانگەوازی بۆ دەکرا و پاپا ڕاستەوخۆ کاریگەری هەبوو لەسەر جەنگاوەرەکان. ئەمە جگە لە کاریگەری شارە بازرگانیەکانی ئیتاڵیا کەلە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندیەکانیان، پیرۆزی ئەم شەڕانەیان بۆ کارە بازرگانیەکانی خۆیان ئیستغلال دەکرد. هەروەها میرەکانی ئەورووپا بەرپرسن لە شەڕی خاچیەکان و شکست هێنانیان، چونکە دانانی بەرژەوەندییە کەسیەتی و بنەماڵەییەکانیان لە سەرووی بەرژەوەندی مەسیحیەتدا، هۆکار بوو بۆ لە ناوبردنی پیرۆزی ئەو شەڕانە و کپ کردنەوەی گیانی پیرۆزی جیهاد لە ناو خاچیەکاندا.

خشتەیەك بەناوی فەرمانڕەواكان *

یەكەم-سەلجوقیەكان

(أ) سوڵتانەكانیان

طغرلبك	١٠٣٧-١٠٦٣
ألب أرسلان	١٠٦٣-١٠٧٢
ملكشاه بن ألب أرسلان	١٠٧٢-١٠٩٢
محمود بن ملكشاه	١٠٩٢ -١٠٩٤
بركيارق بن ملكشاه	١٠٩٤-١١٠٤
محمد بن ملكشاه	١١٠٤-١١١٨
احمد بن ملكشاه	١٠٩٦-١١٥٧

(ب)سەلجوقیەكانی عێراق

محمود بن محمد بن ملكشاه	١١١٨-١١٣١
داود بن محمود	١١٣١
طغرل الأول بن محمد	١١٣١-١١٣٣
مسعود بن محمد	١١٣٣-١١٥٢
ملكشاه بن محمد	١١٥٣
محمد بن محمود	١١٥٣-١١٥٩
سليمان شاه بن محمد	١١٥٩-١١٦١
أرسلان شاه بن طغرل	١١٦١-١١٧٧
طغرل الثانى بن أرسلان شاه	١١٧٧-١١٩٤

* بەسود وەرگرتن لە د.محمود سعيد عمران: تاريخ الحروب الصليبيه،دار النهضه العربيه للطباعه والنشر، بيروت، الطبعه الثانيه،١٩٩٩.

(ج) سەلجوقیەكانی شام

تتش بن ألب أرسلان	١٠٩٤- ١٠٩٥
رضوان بن تتش لە(حلب)	١٠٩٥-١١١٣
دقاق بن تتش لە(دمشق)	١٠٩٥-١١١٣
ألب أرسلان بن رضوان لە(حلب)	١١١٣-١١١٤
سلطان شاه بن رضوان لە(حلب)	١١١٤-١١١٧

(د) سەلجوقیەكانی روم لە ئاسیای بچوك

سليمان بن قتلمش	١٠٨٦-١٠٨١
قلج أرسلان الأول	١١٠٧-١٠٩٢
ملكشاه الأول بن قلج أرسلان	١١١٦-١١٠٧
مسعود الأول بن قلج أرسلان	١١٥٦-١١١٦
قلج أرسلان الثانى	١١٨٨-١١٥٦
ملكشاه الثانى	١١٩٢-١١٨٨
كيخسرو	١٢٠٠-١١٩٢
سليمان شاه الثانى بن قلج أرسلان	١٢٠٣-١٢٠٠
قلج أرسلان الثالث بن سليمان شاه	١٢٠٤-١٢٠٣
كيخسرو الأول (بۆ جارى دووەم)	١٢١٠-١٢٠٤
كيكاوس الأول بن كيخسرو الأول	١٢١٩-١٢١٠
كيقباد الأول بن كيخسرو الأول	١٢٣٦-١٢١٩
كيخسرو الثانى بن كيقباد الأول	١٢٤٥-١٢٣٦
كيكاوس الثانى بن كيخسرو الثانى	١٢٥٧-١٢٤٥
قلج أرسلان الرابع بن كيخسرو الثانى	١٢٦٧-١٢٥٧
كيخسرو الثالث بن قلج أرسلان الرابع	١٢٨٣-١٢٦٧
مسعود الثانى بن كيكاوس الثانى	١٢٩٦-١٢٨٣
كيقباد الثالث	١٣٠٠-١٢٩٦

٢- بنەماڵەی ئورتق

(أ) ئورتقيەكان لە حصنى كيفا پاشان لە ئامەد

سقمان الأول بن أرتق	١١٠٤-١١٠١
إبراهيم بن سقمان	١١٠٨-١١٠٤
داود بن سقمان	١١٤٨-١١٠٨
قرا أرسلان بن داود	١١٧٤-١١٤٨
محمد بن قرا أرسلان	١١٨٥-١١٧٤
سقمان الثانى بن محمد	١٢٠٠-١١٨٥
محمود بن محمد	١٢٢٢-١٢٠٠
مودود بن محمود	١٢٣١-١٢٢٢

(ب) ئورتقیەکان لە ماردین

إیلغازی الأول بن أرتق	١١٢٢-١١٠٨
تمرتاش بن إیلغازی	١١٥٢-١١٢٢
ألبی بن تمرتاش	١١٧٦-١١٥٢
إیلغازی الثانی بن ألبی	١١٨٤-١١٧٦
بولق أرسلان بن إیلغازی الثانی	١٢٠٠-١١٨٤
أرتق أرسلان بن إیلغازی الثانی	١٢٣٩-١٢٠٠
غازی الأول بن أرتق أرسلان	١٢٥٩-١٢٣٩
قرا أرسلان بن غازی الأول	١٢٩١-١٢٥٩

(ج) ئورتقیەکان لە خرتبرت

أبوبکر بن قرا أرسلان	١٢٠٣-١١٨٥
إبراهیم بن أبی بکر	١٢٠٣
الخضر بن إبراهیم	
أرتقشاه بن الخچر	دەوروبەری ١٢٦١

٣- بنەماڵەی زەنگی

(أ) ئەتابکیەی موسل

عماد الدین زنکی بن أقنسقر	١١٤٦-١١٢٧
سیف الدین غازی الأول بن زنکی	١١٤٩-١١٤٦
قطب الدین مودود بن زنکی	١١٧٠-١١٤٩
سیف الدین غازی الثانی بن مودود	١١٧٦-١١٧٠
عزالدین مسعود الأول بن مودود	١١٩٣-١١٧٦
نورالدین أرسلان شاه الأول بن مسعود	١٢١٠-١١٩٣
عزالدین مسعود الثانی بن أرسلان شاه	١٢١٨-١٢١٠
نورالدین أرسلان شاه الثانی بن مسعود الثانی	١٢٣٣-١٢١٩
ناصرالدین محمود بن عزالدین مسعود الثانی	١٢٣٣-١٢١٩
بدرالدین لؤلؤ وابنه رکن الدین إسماعیل	١٢٥٩-١٢٣٣

(ب) ئەتابكیەی شام

العادل نورالدین محمود بن زنكی	لە حەلب ١١٤٦-١١٧٤
	لە دیمشق ١١٥٤-١١٧٤
الصالح نورالدین محمود بن إسماعیل	لە حەلب ١١٧٤-١١٨١
حەلەبی خستە سەر ئەتابگیەی موسڵ و سنجار	١١٨١-١١٨٣

(ج) ئەتابكیەی سنجار

عمادالدین أبو الفتح زنكی الثانی بن مودود	١١٧٠-١١٩٧
قطب الدین محمد بن زنكی الثانی	١١٩٧-١٢١٩
عمادالدین شاهنشاه بن محمد	١٢١٩
جلال الدین محمود بن محمد	١٢١٩-١٢٢٠

٤- بنەماڵەی ئەیوبی

(أ) ئەیوبیەكان لە میسر

الناصر صلاح الدین یوسف	١١٧٤-١١٩٣
العزیز عثمان	١١٩٣-١١٩٨
المنصور محمد	١١٩٨-١١٩٩
الكامل(الأول) محمد	١١٩٩-١٢١٨
العادل (الأول)أحمد	١٢١٨-١٢٣٨
العادل (الثانی) ابوبكر	١٢٣٨-١٢٤٠
الصالح أیوب	١٢٤٠-١٢٤٩
المعظم توران شاه	١٢٤٩-١٢٥٠

(ب) ئەیوبیەكان لە دیمشق

الأفضل نورالدین علی	١١٩٣-١١٩٦
العادل(الأول)أحمد	١١٩٦
المعظم عیسی	١٢١٨-١٢٢٧
الناصر داود	١٢٢٧-١٢٢٩
الأشرف موسی	١٢٢٩-١٢٣٧
الصالح إسماعیل(یەكەم جار)	١٢٣٧
الكامل الأول محمد	١٢٣٨

العادل الثانى أبوبكر	١٢٣٩-١٢٣٨
الصالح نجم الدين أيوب(يەكەم جار)	١٢٣٩
الصالح إسماعيل(جارى دووەم)	١٢٤٥-١٢٣٩
الصالح نجم الدين أيوب(جارى دووەم)	١٢٤٩-١٢٤٥
المعظم توران شاه(خاوەنى مصر)	١٢٥٠-١٢٤٩

(ج) ئەيوبيەكان لە حەلەب

العادل الأول أحمد	١١٨٦-١١٨٣
الظاهر غازى الأول	١٢١٦-١١٨٦
العزيز محمد	١٢٣٦-١٢١٦
الناصر(الثانى)يوسف	١٢٦٠-١٢٣٦

(د) ئەيوبيەكان لە حمص

القاهر محمد بن شيركوه	١١٨٦-١١٧٨
المجاهد شيركوه الثانى	١٢٤٠-١١٨٦
المنصور إبراهيم	١٢٤٦-١٢٤٠
الأشرف موسى الثانى	١٢٦٣-١٢٤٦

(ه) ئەيوبيەكان لە حماه

المظفر الأول عمر	١١٩١-١١٧٨
المنصور الأول محمد	١٢٢٠-١١٩١
الناصر قلج أرسلان	١٢٢٩-١٢٢٠
المظفر الثانى محمود	١٢٤٤-١٢٢٩
المنصور الثانى محمد	١٢٨٤-١٢٤٤

(و) ئەيوبيەكان لە ميافارقين

الناصر صلاح الدين يوسف بن أيوب	١١٨٥
العادل سيف الدين أبوبكر	١١٩٩-١١٩٤
الأوحد نجم الدين أيوب	١٢١٠-١١٩٩
الأشرف الأول موسى	١٢٢٠-١٢١٠
المظفر شهاب الدين غازى	١٢٢٤-١٢٢١
الكامل الثانى ناصر الدين محمد	١٢٦٠-١٢٤٤

٥- سوڵتانەکانی مەمالیک لە میسر

(أ) دەوڵەتی مەمالیکی بەحری

شجر الدر	١٢٥٠
المعز عزالدين ايبک	١٢٥٠
المنصور نورالدين على بن ايبک	١٢٥٧
المظفر سيف الدين قگز	١٢٥٩
الظاهر ركن الدين بيبرس(الأول)	١٢٦٠
السعيد ناصر الدين محمد بن بركه خان	١٢٧٧
العادل بدر الدين سلامش	١٢٧٩
المنصور سيف الدين قلاون	١٢٨٩
الأشرف صلاح الدين خليل	١٢٩٠
الناصر محمد قلاون	١٢٩٣
العادل زين الدين كتبغا	١٢٩٤
المنصور حسام الدين لاجين	١٢٩٦
الناصر محمد بن قلاون(جارى دووەم)	١٢٩٨
المظفر ركن الدين بيبرس(جارى دووەم)	١٣٠٨
الناصر محمد بن قلاون(جارى سێيەم)	١٣٠٩
المنصور سيف الدين أبوبكر بن الناصر محمد	١٣٤١
الأشرف علا و الدين كجک بن الناصر محمد	١٣٤١
الناصر شهاب الدين أحمد بن ناصر محمد	١٣٤٢
الصالح عماد الدين إسماعيل بن الناصر محمد	١٣٤٢
الكامل سيف الدين شعبان (الأول) بن الناصر محمد	١٣٤٥
المظفر زين الدين حاجى(الأول)بن الناصر محمد	١٣٤٦
الناصر ناصرالدين الحسن بن الناصر مجمد	١٣٤٧
الصالح صلاح الدين صالح بن الناصر محمد	١٣٥١
الناصر ناصر الدين الحسن(جارى دووەم)	١٣٥٤
المنصور صلاح الدين بن حاجى	١٣٦١
الأشرف ناصر الدين شعبان(الثانى)	١٣٦٣
المنصور علا و الدين على بن شعبان	١٣٧٦
الصالح صلاح الدين حاجى(الثانى)	١٣٨١

(ب) دەوڵەتی چەراکسە

الظاهر سيف الدين برقوق	١٣٨٢
الناصر فرج بن برقوق	١٣٩٨
المنصور عبدالعزيز بن برقوق	١٤٠٥
الناصر فرج بن برقوق(جاری دووەم)	١٤٠٥
المؤيد أبو النصر شيخ المحمودی	١٤١٢
المظفر أحمد بن شيخ	١٤٢١
الظاهر گگر	١٤٢١
الصالح محمد بن گگر	١٤٢١
الأشرف برسبای	١٤٢٢
العزيز يوسف بن برسباق	١٤٣٧
الظاهر جقمق	١٤٣٨
المنصور عيمان بن جقمق	١٤٥٣
الأشرف إينال العلائی	١٤٥٣
المؤيد أحمد بن إينال	١٤٦٠
الظاهر خشقدم	١٤٦٠
الظاهر بلبای المؤيدی	١٤٦٧
الظاهر تمربغا	١٤٦٨
الأشرف قايتبای	١٤٦٨
الناصر محمد بن قايتبای	١٤٩٦
الظاهر قانصوه خمسمائه	١٤٩٧
الناصر محمد بن قايتبای(جاری دووەم)	١٤٩٧
الظاهر قانصوه الأشرفی	١٤٩٨
الأشرف جانبلاگ	١٥٠٠
العادل گومان بای الأول	١٥٠١
الأشرف قانصوه الغوری	١٥٠١
الأشرف گومان بای الثانی	١٥١٦

٦- پاشاكانى مملەكەتى بەيت و لمەقديسى خاچى

جوفرى أف بوايون (وصى على الدوله)	١٠٩٩-١١٠٠
بلدون الأول (أول ملك متوج)	١١٠٠-١١١٨
بلدوين الثانى	١١١٨-١١٣١
فولك الانجوى	١١٣١-١١٤٤
بلدوين الثالث	١١٤٤-١١٦٢
عمورى الأول	١١٦٢-١١٧٣
بلدوين الرابع	١١٧٣-١١٨٥
بلدوين الخامس	١١٨٥-١١٨٦
جاى لوزجنان	١١٨٦-١١٩٢
كونراد دى مونتفرات	١١٩٢-١١٩٧
عمورى هنرى دى شاجنى	١١٩٧-١٢٠٥
مارى(ابنه كونراد تحت الوصايه)	١٢٠٥-١٢١٠
حنادى برين	١٢١٠-١٢٢٥
الأمبراگور فردريک الثانى	١١٢٥-١٢٥٠
كونراد الرابع ملک المانيا(ملک اسمى)	١٢٥٠-١٢٥٤
كونرادين (ملک اسمى)	١٢٥٤-١٢٦٨
هيوا الثالث ملک قبرص(الثانى)	١٢٦٩-١٢٨٤
حنا الأول ملک بيت المقدس	١٢٨٤-١٢٨٥
هنرى الثالث ملک قبرص (الثانى)	١٢٨٦-١٢٩١

٧- ميرەكانى انگاكياى تورمان

بوهيموند الأول	١٠٩٨-١١٠٤
تانكرد	١١٠٤-١١١٢
روجردى سالرنو	١١١٢-١١١٩
بوهيموند الثانى	١١٢٦-١١٣٠
ريموند أف بواتييه	١١٣٦-١١٤٩
رينو أف شاتيون(أرناگ)	١١٥٣-١١٥٦
بوهيموند الثالث	١١٦٣-١٢٠١
بوهيموند الرابع	١٢٠١-١٢١٦
ريموند روبان	١٢١٦-١٢١٩

بوهيموند الرابع(جارى دووەم)	١٢٣٣-١٢١٩
بوهيموند الخامس	١٢٥١-١٢٣٣
بوهيموند السادس	١٢٦٨-١٢٥١

٨- میرەکانی تەرابلس

ريموند الأول (الصنجيل)	١١٠٥-١١٠٢
وليم جوردان	١١٠٨-١١٠٥
برتراند	١١١٣-١١٠٨
بونز	١١٢٧-١١١٣
ريموند الثانى	١١٥٢-١١٢٧
ريموند الثالث	١١٨٧-١١٥٢
بوهيموند الرابع (+أنطاكيه)	١٢٣٣-١١٨٧
بوهيموند الخامس(+أنطاكيه)	١٢٥١-١٢٣٣
بوهيموند السادس(+انطاكيه)	١٢٧٥-١٢٥١
بوهيموند السابع	١٢٨٧-١٢٧٥

٩- میرەکانی ئەرمینیای بچوک

روبان الأول	١٠٩٠+
قسطنطين الأول	١١٠٠+
پوروس الأول	١١٢٩-١١٠٠
ليون الأول	١١٣٦-١١٢٩
پوروس الثانى	١١٦٧-١١٤٤
روبان الثانى(تحت الوصايه)	١١٧٠
ملح	١١٧٥-١١٧٠
روبان الثالث	١١٨٧-١١٧٥
ليون الثانى	١٢١٩-١١٨٧

١٠-پاشاکانی ئەرمینیای بچوک

هيپوم الأول	١٢٦٩-١٢٢٩
ليون الثالث	١٢٨٩-١٢٧٠

هيثوم الثانى	١٢٩٣-١٢٨٩
پورروس الثالث	١٢٩٤-١٢٩٣
هيثوم الثانى(جاريكى ديكه)	١٢٩٦-١٢٩٤
سمباد	١٢٩٨-١٢٩٧
قسطنطين الأول	١٢٩٩-١٢٩٨
هيثوم الثانى(جارى سيهه‌م)	١٣٠٥-١٢٩٩
ليون الرابع	١٣٠٨-١٣٠٥
أوشين	١٣٢٠-١٣٠٨
ليون الخامس	١٣٤١-١٣٢٠
جاى دى لوزجنان	١٣٤٥-١٣٤٢
ليون السادس	١٣٧٥-١٣٧٤

١١- ئيمپراتوره‌كانى ده‌وڵتى بيزه‌نتى له سه‌رده‌مى بزوتنه‌وه‌ى خاچيه‌كان

الكسيوس الأول كومنين	١١١٨-١٠٨١
حنا الثانى كومنين	١١٤٣-١١١٨
مانويل الأول كومنين	١١٨٠-١١٤٣
الكسيوس الثانى كومنين	١١٨٣-١١٨٠
الدروليق الأول كومنين	١١٨٥-١١٨٣
إسحق الثانى أنجيلوس	١١٩٥-١١٨٥
الكسيوس الثالث انجيلوس	١٢٠٣-١١٩٥
إسحق الثانى+الكسيوس الرابع	١٢٠٤-١٢٠٣
الكسيوس الخامس	١٢٠٤
تيودور الأول لاسكارس	١٢٢٢-١٢٠٤
حنا الثالث دوقاس	١٢٥٤-١٢٢٢
تيودور الثانى لاسكارس	١٢٥٨-١٢٥٤
حنا الرابع لاسكارس	١٢٦١-١٢٥٨
ميخائيل الپامن باليولوجس	١٢٨٢-١٢٥٩
أندرونيق الثانى باليولوجس	١٣٢٨-١٢٨٢
أندرونيق الثالث باليولوجس	١٣٤١-١٣٢٨

حنا الخامس باليولوجس	١٣٩١-١٣٤١
حنا السادس	١٣٤٥-١٣٤٧
حنا السابع	١٣٩٠
مانويل الثانى باليولوجس	١٤٢٥-١٣٩١
حنا الثامن باليولوجس	١٤٤٨-١٤٢٥
قسطنطين الحادى عشر باليولوجس	١٤٥٣-١٤٤٩

سەرچاوەكان

- القرأن الكريم
-قورئانی پیرۆز- وەرگێرانی مامۆستا هەژار

یەكەم: سەرچاوە رەسەنەكان

ابن الأثير: عز الدين أبو الحسن علي بن محمد الجزري، (ت٦٣٠هـ / ١٢٣٢ م).
١- الكامل في التاريخ، دار أحياء التراث العربي،(بيروت: ١٩٩٤م).
٢- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل و حلب، تحقيق عبد القادر احمد طليمات، دار الكتب الحديثة، (القاهرة: ١٩٦٣ م).
البدليسي: شرفخان
٣-شرفنامه: ترجمة محمد جميل الملا احمد الروژ بياني، ط٢، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠١م).
البنداري:قوام الدين ابو الفتح على بن محمد (ت٦٤٣هـ/ ١٢٤٥ م).
٤-سنا البرق الشامى (تلخيص البرق الشامي للعماد الكاتب الأصفهاني) تحقيق، رمضان ششن، دار الكتاب الجديد، (بيروت: ١٩٧١م).
ابن الجوزي: ابو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن علي (ت٥٩٧هـ/ ١٢٠١م).
٥-المنتظم في تاريخ الملوك و الامم مطبعة دائرة المعارف العثمانية، (حيدر اباد الدكن: ١٣٥٨-١٣٥٩هـ).
الحنبلي: أحمد بن إبراهيم ، (ت ٨٧٦هـ / ١٤٧٢ م).
٦-شفاء القلوب في مناقب بني أيوب ، تحقيق: ناظم رشيد ، دار الحرية للطباعة ، (بغداد: ١٩٧٨م).
ابن خلدون: عبد الرحمن بن محمد، (ت ٨٠٨ هـ/ ١٤٠٥م).
٧-مقدمة أبن خلدون ، دار صادر، (بيروت:١٩٧٨ م).
٨-العبر و ديوان المبتدأ و الخبر (تاريخ ابن خلدون)، مؤسسة جمال للطباعة و النشر، (بيروت:١٩٧٩م).
ابن خلكان: شمس الدين أبو عباس أحمد بن محمد ، (ت ٦٨١ هـ / ١٢٨٢م).
٩-وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان ، تحقيق: إحسان عباس ، دار الثقافة ،(بيروت: ١٩٦٨م).
الخزرجي: الشيخ علي بن الحسن (ت٨١٢هـ/١٤٠٩م).
١٠-العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، تصحيح و تنقيح محمد بسيوني عسل، مطبعة الهلال، (القاهرة:١٩١١م).
ابن ظافر: جمال الدين على الازدى (ت٦٢٣ها/ ١٢٢٦م).
١١- اخبار الدولة المنقطعة، تحقيق اندريه فريه، مطبوعات المعهد العلمى الفرنسى للاثار الشرقية، (القاهرة: ١٩٧٢).
أبن تغري بردي: جمال الدين ابي المحاسن يوسف (ت ٨٧٤ه/ ١٤٧٠م).
١٢-النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، وزارة الثقافة، دار الأرشاد القومي، ١٦ جزء، (مصر: ١٩٢٩- ١٩٧٢).

ابو الفدا: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر (ت ٧٣٢هـ/ ١٣٣١م).
١٣-تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه، رينود وماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، (باريس: ١٨٤٠).
١٤-المختصر في أخبار البشر، دار المعرفة للطباعة والنشر، (بيروت:١٩٦٠).
الكتبي: محمد بن شاكر بن احمد (ت ٧٦٤هـ/ ١٣٦٣م).
١٥-عيون التواريخ، تر: فيصل السامر ونبيلة عبدالمنعم داود، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٧٧).
ابن الساعي: ابو طالب علي بن أنجب تاج الدين الخازن، (ت ٦٧٤ هـ / ١٢٧٥م).
١٦-الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، تحقيق: مصطفى جواد، المطبعة السريانية الكاثوليكية، (بغداد:١٩٣٤م).
سبط ابن الجوزي: شمس الدين يوسف بن قزاوغلي، (ت ٦٥٤ هـ /١٢٥٦م).
١٧-مرأة الزمان في تاريخ الأعيان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، (الهند:١٩٥١م).
السيوطي: جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر، (ت ٩١١هـ / ١٥٠٥م).
١٨-حسن المحاضرة في اخبار مصر و القاهرة، تحقيق: محمود صبح، دار القاهرة للطباعة، مكتبة الأنجلو المصرية، (القاهرة: د.ت).
١٩-تاريخ الخلفاء ، تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، منشورات الشريف الرضي.
ابو شامة: شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل المقدسي، (ت ٦٦٥هـ / ١٢٦٦م).
٢٠-الذيل على الروضتين (تراجم رجال القرنين السادس و السابع الهجريين)، باعتناء: السيد عزت العطار الحسني، دار الجيل، الطبعة الثانية، (بيروت: ١٩٧٤م).
٢١-الروضتين في اخبار الدولتين النورية و الصلاحية، دار الجيل، (بيروت: د. ت).
ابن شداد: ابو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع، (ت ٦٣٢هـ / ١٢٣٤م).
٢٢-النوادر السلطانية و المحاسن اليوسفية، تحقيق: جمال الدين الشيال، الدار المصرية للتأليف، (القاهرة:١٩٦٤م).
الصفدي: صلاح الدين خليل ابن ابک (ت٧٦٤هـ/١٣٦٣م).
٢٣-الوافي بالوفيات، تحقيق و إعتناء: احمد الارناوط و تركي مصطفى، دار احياء التراث العربي، (بيروت:٢٠٠٠م).
الصوري:وليم: (ت ٥٨٠ هـ / ١١٨٤م).
٢٤-الحروب الصليبية، ترجمة و تعليق: حسن حبشي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٩٥م).
ابن الصيرفي: امين الدولة تاج الرياسة ابي القاسم علي بن منجب الصيرفي المصري (ت٥٤٢هـ/١١٤٧م).
٢٥-قانون ديوان الرسائل، مطبعة الواعد، (مصر:١٩٠٥م).
الطرسوسي: مرضي بن علي بن مرضي(ت٥٨٩هـ/١١٩٣م)
٢٦-تبصرة ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر: كلود كاهين، (د.ت).
إبن العديم: ابو القاسم كمال الدين عمر بن احمد بن هبه الله الحلبى (ت٦٦٠هـ/ ١٢٦١م).

٢٧-زبدة الحلب في تاريخ حلب، تحقيق: سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، (بيروت: ١٩٦٧م).
ابن العماد الحنبلي: ابو الفلاح عبد الحي (ت١٠٨٩هـ/١٦٧٨م).
٢٨-شذرات الذهب في اخبار من ذهب، مطبعة القدسي، (القاهرة: ١٩٣١م).
العماد الكاتب الاصفهاني: عماد الدين محمد صفي الدين الكاتب ، (ت ٥٩٧ هـ / ١٢٠٠م).
٢٩-خريدة القصر و جريدة العصر (قسم شعراء مصر) نشر احمد امين و شوقي ضيف و احسان عباس، مطبعة لجنة التاليف و الترجمة و النشر (القاهرة: ١٩٥١م).
٣٠-خريدة القصر و جريدة العصر، قسم شعراء الشام، تحقيق: شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، (دمشق: ١٩٦٤م).
٣١-الفتح القسي في الفتح القدسي ،تحقيق و تقديم: محمد محمود صبح ، الدار القومية للطباعة والنشر (القاهرة:١٩٦٥م).
٣٢-البرق الشامي، الجزء الثالث، تحقيق و تقديم: مصطفى الحياري، ط١، (عمان: ١٩٨٧م.)
٣٣-البرق الشامي، الجزء الخامس، تحقيق و تقديم: فالح صالح حسين، ط١، (عمان:١٩٨٧م).
العمرى: القاضى فضل شهاب الدين احمد بن يحيى (ت٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م).
٣٤-التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، ط١، (بيروت: ١٩٨٨).
العليمي: مجير الدين بن عبد الرحمن بن محمد، (ت ٩٢٨ هـ / ١٥٢١م).
٣٥-الانس الجليل بتاريخ القدس و الخليل، (النجف: ١٩٦٨م).
ابو الفداء: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر، (ت ٧٣٢هـ / ١٣٣١م).
٣٦-المختصر في اخبار البشر، دار المعرفة للطباعة و النشر، (بيروت: د.ت).
ابن الفرات: ناصر الدين محمد بن عبد الرحيم، (ت٨٠٧ هـ / ١٤٠٤م).
٣٧-تاريخ ابن الفرات، تحقيق: حسن محمد الشماع، المجلد الرابع، الجزء الثاني، دار الطباعة الحديثة، (البصرة: ١٩٦٩).
ابن قاضي شهبة: بدر الدين محمد بن أحمد، (ت ٨٧٤ هـ / ١٤٦٩م).
٣٨-الكواكب الدرية في السيرة النورية، تحقيق: محمود زايد، الدار الكتاب الجديد، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٧١م).
القلقشندي: ابو العباس احمد بن علي، (ت ٨٢١ هـ / ١٤١٨م).
٣٩-مآثر الانافة في معالم الخلافة، تحقيق: عبد الستار فراج، (بيروت: د.ت).
٤٠-صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٧).
قدامة بن جعفر: أبو الفرج (ت٣٣٧هـ/٩٤٨م).
٤١-الخراج و صناعة الكتابة، شرح و تعليق: محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، (بغداد:١٩٨١م).
ابن كثير: عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر، (ت ٧٧٤ هـ / ١٣٧٢م).
٤٢-البداية و النهاية، تحقيق: دار أبي حيان، الطبعة الأولى،(القاهرة: ١٩٩٦).
المسعودي: ابي الحسن علي بن الحسين بن علي،(ت ٣٤٦ هـ / ٩٧٥م).

٤٣–التنبيه و الاشراف، باعتناء: عبد الله الصاوي، أعادت طبعه باللأوفسيت، مكتبة المثنى، (بغداد:١٩٣٨م).
المقريزي: تقي الدين احمد بن علي، (ت ٨٤٥ هـ / ١٤٤١م).
٤٤–السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، طبعة جديدة، (بيروت: ١٩٩٧).
٤٥–المواعظ و الإعتبار بذكر الخطط و الآثار المشهور بـ (الخطط المقريزية)، دار صادر، طبعة جديدة بالأوفسيت، مكتبة المثنى، (بغداد: ١٩٧٠).
٤٦–اتعاظ الحنفا بأخبار الائمة الفاطميين الخلفا، تحقيق جمال الدين الشيال، دار الفكر العربى، (القاهرة: ١٩٤٨).
ابن مماتي: أسعد بن مماتي، (ت ٦٠٦ هـ / ١٢٠٩م).
٤٧–قوانين الدواوين،تحقيق: عزيز سوريال عطية، مطبعة مصر، (القاهرة:١٩٤٣م).
ناصر خسرو: ابو معين الدين القبادانى المروزى،(ت٤٨١ها/ ١٨٠٨م).
٤٨–سفر نامة، نقله الى العربية: يحيى الخشاب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٩٣م).
نصر الله بن محمد بن الاثير:
٤٩–المثل السائر في ادب الكاتب والشاعر، (القاهرة:١٩٧٢).
النويري: شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب، (ت ٧٣٣هـ /١٣٣٢م).
٥٠–نهاية الأرب في فنون الأدب، حققه و وضع حواشيه، محمد محمد أمين وآخرون، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب،ج٢٨، (مصر: ١٩٩٢ م).
ابن واصل: جمال الدين محمد بن سالم، (ت ٦٩٧ هـ / ١٢٩٧م).
٥١–مفرج الكروب في مناقب بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، طبعة دار القلم، (القاهرة: ١٩٦٠م).
ياقوت الحموي: شهاب الدين أبو عبد الله الرومي، (ت٦٢٦ هـ / ١٢٢٨م).
٥٢–معجم البلدان، دار صادر، (بيروت: ١٣٩٧ هـ / ١٩٩٧م).
اليونيني: ابو فتح موسى بن احمد بن قطب الدين، (ت ٧٢٦ هـ / ١٣٢٦م).
٥٣–ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية،(الهند: ١٩٥٤م).
أبن بدران:
٥٤– تهذيب تأريخ أبن عساكر،اختصار الشيخ عبدالقادر بدران.
أبن ميسر:
٥٥– أخبار مصر،تحقيق هنرى ماسية،(القاهرة:١٩١٩).
اسامة بن منقذ:
٥٦– كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتى، برنستون، ١٩٣٠.

دووەم: سەرچاوە نوێیەکان

أ.ر.جب: السير هاملتون.

١-صلاح الدين الايوبي(دراسات في التاريخ الاسلامي)، حررها يوسف إيبش، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، (بيروت:١٩٧٣م).
أمين: نەبەز مجيد:
٢-الاستخبارات، الأيوبية في عهد صلاح الدين، مطبعة قه لآ، (السليمانية: ١٩٩٨).
٣-المشطوب الهكاري، دراسة عن دور الهكاريين في الحروب الصليبية، (السليمانية: ٢٠٠٢).
إيليسيف: نيكيتا:
٤-الشرق الإسلامي في العصر الوسيط، مؤسسة دار الكتاب الحديث،(بيروت: ١٩٦٨)
باركر: ارنست.
٥-الحروب الصليبية، ترجمة السيد الباز العريني، مطبعة لجنة البيان العربي، مكتبة النهضة المصرية، (القاهرة:١٩٦٠م).
بدوي:احمد.
٦-الحياة الادبية في عصر الحروب الصليبية بمصر و الشام، مطبعة نهضة مصر،ط١،(القاهرة:د.ت).
بولارد: سير ريدر.
٧-بريطانيا و الشرق الاوسط من اقدم العصور حتى سنة ١٩٥٢م، ترجمة حسن احمد سلمان، مطبعة الرابطة، (بغداد:١٩٥٦م).
بيريه: جان.
٨-الذكاء و القيم المعنوية في الحرب، تعريب اكرم ديري و الهيثم الايوبي، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، ط٢، (بيروت:١٩٨٦م).
التكريتي: محمود ياسين:
٩- الأيوبيون في شمال الشام و الجزيرة، دار الرشيد للنشر، (بغداد:١٩٨١).
حسن: ابراهيم حسن.
١٠-تاريخ الاسلام(السياسي و الديني و الثقافي و الاجتماعي)، دار الجيل، ج٤، ط١٤، (بيروت: ١٩٩٦م).
حسين: محسن محمد:
١١- الجيش الأيوبي في عهد صلاح الدين (تركيبه، تنظيمه، اسلحته، بحريته، وابرز المعارك التي خاضها)، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٨٦)
خليل:عماد الدين:
١٢-عماد الدين زنكي، مطبعة الزهراء الحديثة، ط٣، (الموصل: ١٩٨٥م).
ديورانت: ول
١٣-قصة الحضارة، ترجمة: محمد بدران، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة و النشر، الطبعة الثانية، (القاهرة: ١٩٥٧م).
رشتي: جيهان احمد
١٤-الدعاية و استخدام الراديو في الحرب النفسية، دار الفكر العربي،(القاهرة: ١٩٨٥م).
رفعت: محمد و محمد احمد حسونة
١٥-معالم تاريخ العصور الوسطى، مطبعة شركة مساهمة مصرية، ط٤، (القاهرة: ١٩٢٧م).

كارل بروكلمان:
١٦-تاريخ الشعوب الاسلامية، نقله الى العربية: نبيه امين فارس و منير بعلبكي، دار العلم للملايين، ط١٤، (بيروت: ٢٠٠١).
الكرملي انستاس ماری:
١٧-النقود العربيةوعلم النميات، الناشر محمد امين، (بيروت: د. ت).
كلودكاهن:
١٨-تاريخ الشعوب الاسلامية منذ ظهور الاسلام حتى بداية الامبراطورية العثمانية،تر: بدرالدين قاسم، دار الحقيقة للطباعة والنشر، ط١، (بيروت: ١٩٧٢).
كي لسترنج:
١٩-بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربية بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، (بغداد: ١٩٥٤).
٢٠- د. الباز العريني: مصر في عصر الايوبيين، ط١، بيروت، ١٩٦٠.
٢١-حامد زيان: الامبراطور فردريک بربروسا و الحملة الصليبية الثالثة، القاهرة، د.ت.
٢٢-فؤاد عبدالمعطي الصياد: المغول في التأريخ، بيروت،دار النهضة العربية،١٩٨٠.
٢٣-محمد مصطفى زياده: حملة لويس التاسع على مصر، القاهرة، ١٩٦١.
رنسيمان: ستيفن:
٢٤-تاريخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، دار الثقافة، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٦٨).
زامباور: ادوارد فون:
٢٥-معجم الانساب والاسرات الحاكمة فى التاريخ الاسلامى، ترجمة زكى محمد حسن و اخرون، ج١،(بيروت: ١٩٨٠).
زكار: سهيل.
٢٦-حطين و الفتح الصلاحي للقدس، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع، ط١، (بيروت:٢٠٠٢م).
سعداوي: نظير حسان:
٢٧-الحرب و السلام زمن العدوان الصليبي، مكتبة النهضة المصرية،(القاهرة: ١٩٦١).
٢٨-التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين، مطبعة لجنة البيان العربي، (القاهرة: ١٩٥٧).
عاشور : سعيد عبد الفتاح:
٢٩-الحركة الصليبية –صفحة مشرقة من تاريخ الجهاد العربي في العصور الوسطى، مكتبة الأنجلو المصرية، الطبعة الرابعة، (القاهرة: ١٩٨٢).
٣٠-اوروبا العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ط١،(القاهرة:١٩٥٨).
العبادي: احمد مختار:
٣١-قيام دولة المماليک الاولى في مصر و الشام، دار النهضة العربية للطباعة و النشر،(بيروت: ١٩٦٩م).
العبادي: احمد مختار بالاشتراک مع السيد عبد العزيز سالم:
٣٢-تاريخ البحرية الإسلامية في مصر و الشام، جامعة بيروت العربية، (بيروت: ١٩٧٢).

العريني: السيد الباز:
٣٣-تاريخ اوربا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، (بيروت: ١٩٦٨).
٣٤-الشرق الأدنى في العصور الوسطى (الأيوبيون)، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، (بيروت: ١٩٦٧).
٣٥-مؤرخو الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، مطبعة لجنة البيان العربي،(القاهرة: ١٩٦٢).
العسلي: بسام:
٣٦-فن الحرب الإسلامي، ايام الحروب الصليبية، دار الفكر للطباعة و النشر، المجلد الرابع ، الطبعة الأولى، (بيروت ١٩٨٨م)
٣٧-صلاح الدين الايوبي، دار النفائس، ط٣، (بيروت:١٩٨١م).
العمرى: احمد سويلم.
٣٨-اصول العلاقات السياسية الدولية، ط٣، (بيروت ١٩٥٩).
غنيم: اسمت :
٣٩-الدولة الأيوبية و الصليبيون، دار المعرفة الجامعية، (الأسكندرية: ١٩٨٨)
غوانمة: يوسف درويش.
٤٠-امارة الكرك الايوبية، المملكة الاردنية الهاشمية، ١٩٨٠.
٤١- محمد حمدى المناوى: الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ١٩٧٠.
٤٢-سيدة كاشف: مصر في عهد الاخشيدين القاهرة،د-ت.
٤٣-خاشع المعاضيدى: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد،١٩٧٥.
٤٤-د. عبدالقادر اليوسف: علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، منشورات المكتبة العصرية،صيدا،بيروت-١٩٦٩.
٤٥-د. علية الخزورى: امارة الرها الصليبية، مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٧٥.
٤٦-حسن حبشي: نوردين والصليبيون، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٤٨.
٤٧-د. دريد عبدالقادر: موقف اتابكية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافدين، جامعة الموصل، ١٩٨٠، العدد١٠.
٤٨-گوڤارى هەزارمێرد: ژماره (٥) ساڵى ١٩٩٩، سلێمانى.
٤٩-كرستوفر مونت: تكوين اوروبا، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ١٩٦٧.
٥٠-مذكرات جوانفيل: القديس لويس، ت- حسن حبشي، مصر، ١٩٦٨.
٥١-عبدالعزيز سالم: طرابلس الشام في التأريخ الاسلامي،دار المعارف، القاهرة،١٩٦٧.
٥٢-ئاراس فريق زينل: جەنگى دەروونى لەسەردەمى سەلاحەددينى ئەيوبيدا، ماستەر،زانكوى سلێمانى،٢٠٠٣.
٥٣-الجنحاني: حطين رمز الوحدة والتحرر، مجلة المؤرخ العربي، العدد (٣٩)، السنة ١٥، ١٩٨٩.
٥٤-جوزيف جاى ديس: الزنديق الاعظم، القاهرة، د/ت.
٥٥-حسين أمين: العراق في العصر السلجوقي، بغداد، ١٩٦٥.
فشر: هـ.أ.ل

٥٦-تاريخ اوربا في العصور الوسطى، نقله الى العربية مصطفى زيادة و السيد الباز العريني، القسم الاول، دار المعارف بمصر، (القاهرة:د.ت.).

گروسيه: رينة.

٥٧-الحروب الصليبية (صراع الشرق و الغرب)، ترجمة احمد ايبش، دار قتيبة للطباعة و النشر و التوزيع ط١، (سوريا:٢٠٠٢م).

ماهر: سعاد:

٥٨- البحرية في مصر الإسلامية و أثارها الباقية، دار الكتاب العربي،(القاهرة: ١٩٥٢).

المعاضيدي:خاشع و اخرون

٥٩-الوطن العربي و الغزو الصليبي،مطابع جامعة الموصل، (الموصل:١٩٨١م).

مصطفى: شاكر:

٦٠-صلاح الدين، الفارس المجاهد، و الملك الزاهد المفترى عليه، دار القلم دمشق، و دار الشامية بيروت، الطبعة الأولى (١٩٩٨م).

نصر: صلاح.

٦١-الحرب النفسية (معركة الكلمة و المعتقد)، ج١، ط١، (القاهرة: ١٩٦٧م).

نوري: دريد عبد القادر:

٦٢- سياسة صلاح الدين الأيوبي في بلاد مصر و الشام و الجزيرة، مطبعة الإرشاد، (بغداد: ١٩٧٦).

نوفل: احمد.

٦٣-الحرب النفسية من منظور اسلامي، دار الفرقان، ط٢، (عمان: ١٩٨٧م).

ويست:انتوني.

٦٤-الحروب الصليبية، ترجمة شكري محمود نديم، مؤسسة فرانكلين للطباعة و النشر، (بغداد:١٩٦٧م).

٦٥-د. عبدالامير امين ومحمد توفيق: تأريخ اوربا في العصور الوسطى، جامعة بغداد.

٦٦-د. نورالدين حاطوم: تأريخ العصر الوسيط،ج٢، دار الفكر، دمشق.

٦٧-جمال الدين الشيال: تأريخ مصر الاسلاميه، القاهره، ١٩٦٧.

٦٨-د. سعيد عبدالفتاح عاشور: العصر المماليكى في مصر والشام، الطبعة الآولى، مطبعة لجنة البيان العربي- ١٩٦٥.

٦٩-نجيب العقيقي: المستشرفون، الجزء الأول، مطبعة دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٤.

٧٠-د. أحمد دراج: المماليک والفرنج، مطبعة دار الفكر العربي للطباعة، القاهرة، ١٩٦١.

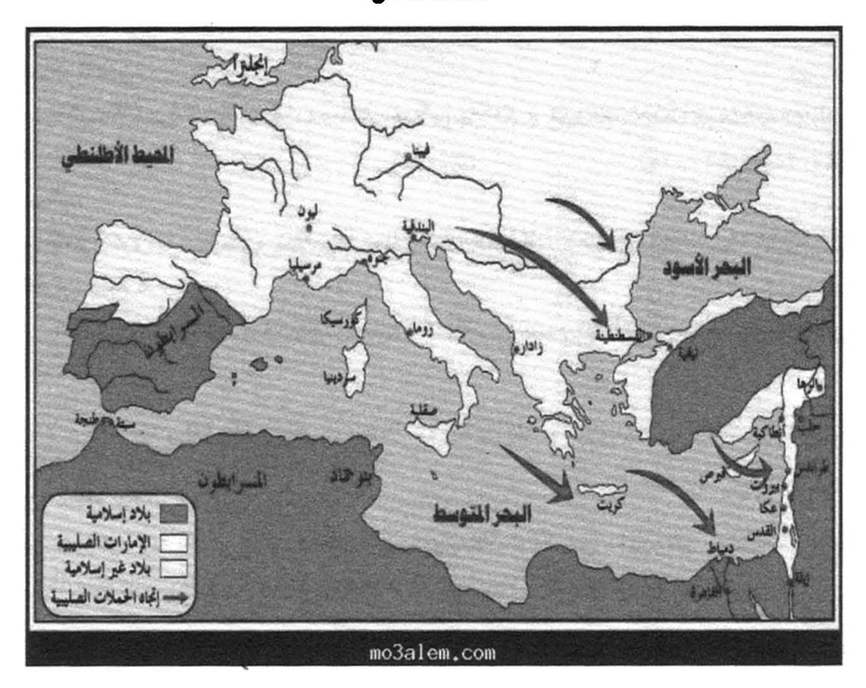
٧١-محمد عمارة: معارك العرب ضد الغزاة، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٧٥.

سێیەم: سەرچاوە کوردییەکان
زکی: محمەد ئەمین.
١-خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان بەرگی یەکەم و دووەم، دەزگای سەردەم، (سلێمانی: ٢٠٠٠ز).
قەفتان: صالح.
٢-مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تائەمرۆ، چاپخانەی سلیمان الاعظمي، (بەغدا: ١٩٦٩ز).
قیقانو: انطوان بشارە.
٣-سالانی کۆچی و زایینی، گۆڕینی: محمود حاجی رحیم، چاپی دووەم، چاپخانەی بابان، (سلیمانی:١٩٩٨ز).

چوارەم: تێزی ئەکادیمی
محی الدین: عطاء عبدالرحمن.
ئەسەدەدین شێرکۆ، ژیاننامەو ڕۆلی لە شەڕی خاچیەکاندا، نامەی ماجستێر پێشکەش بە کۆلیجی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی کراوە، (سلێمانی:٢٠٠١ ز).

پێنجەم: سەرچاوە بیانییەکان
Grousset ،Rene:
Histoire des Croisde set du royaume from dejerusalem ،Tome II ،paris١٩٣٥ ،.

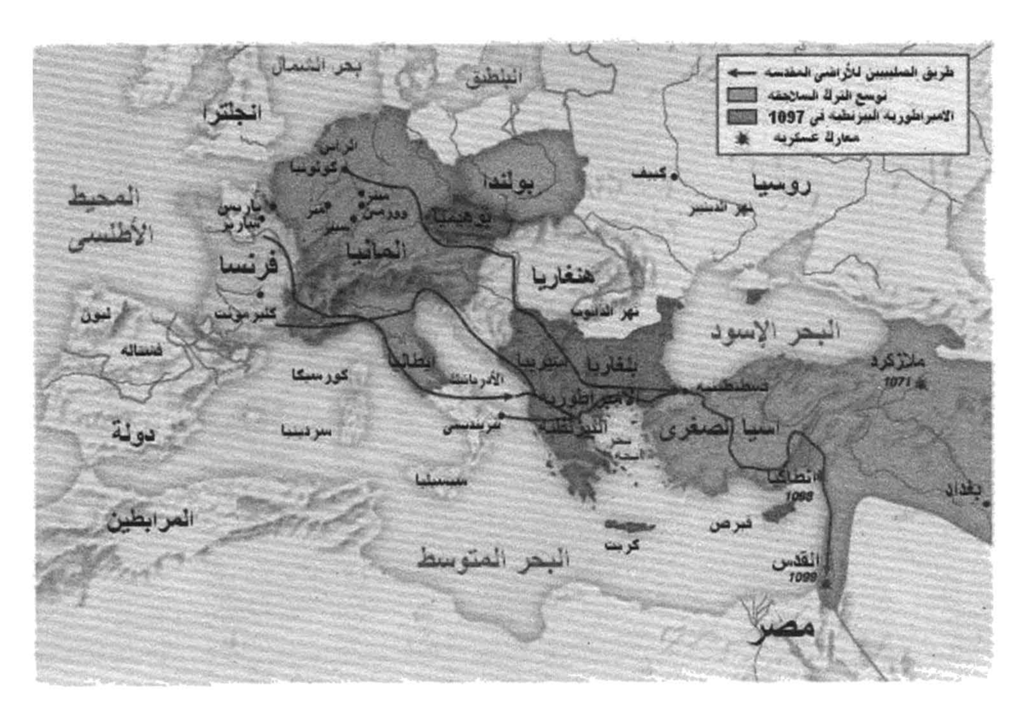
نەخشەکان

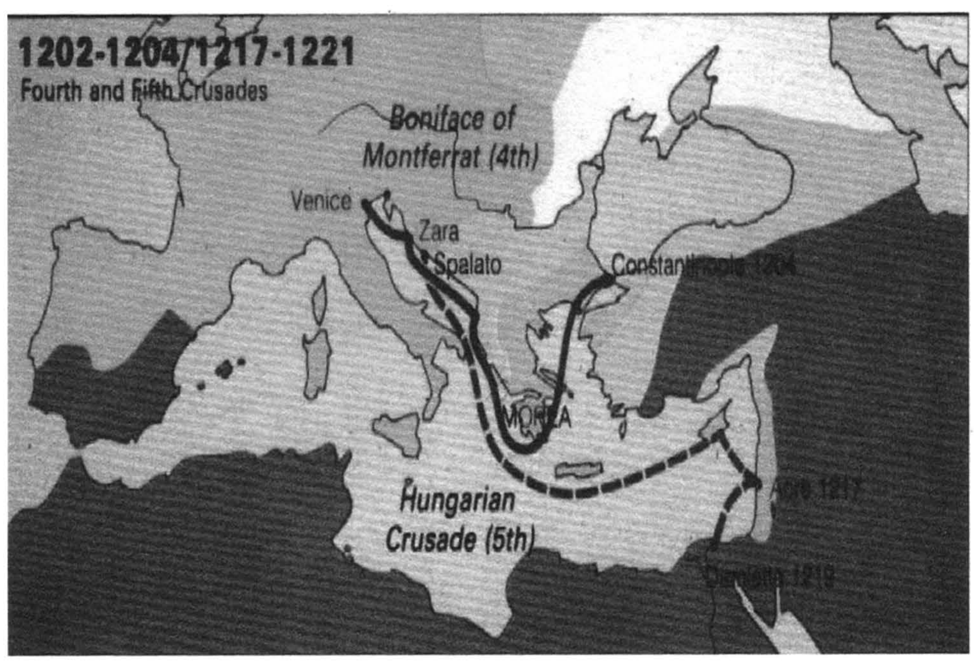

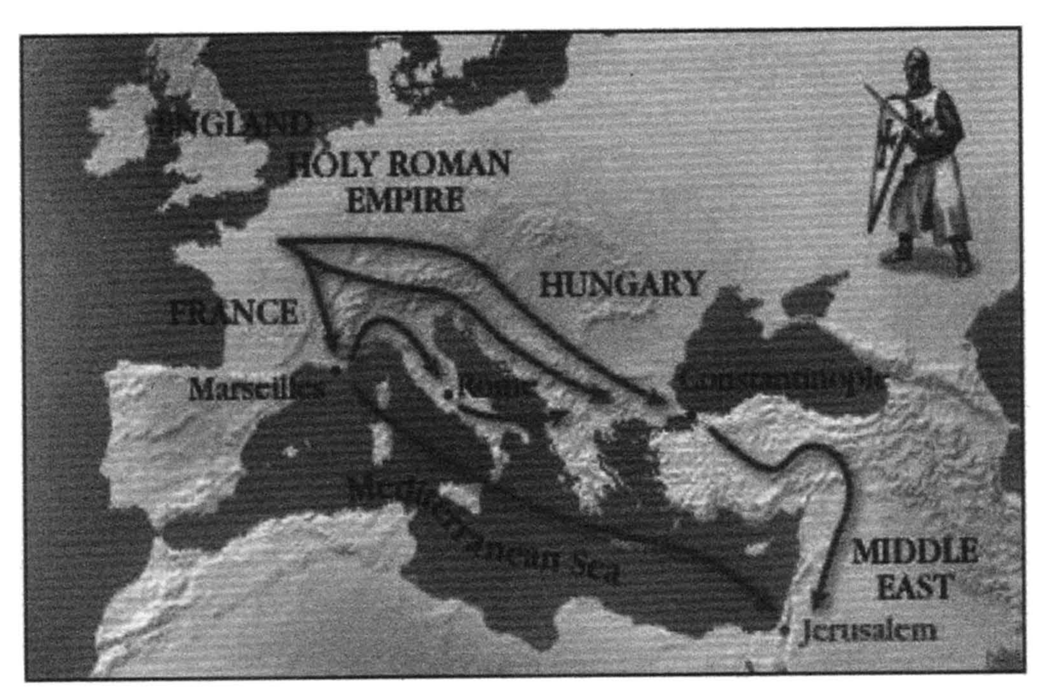
المحيط الأطلنطي
البحر الأسود
البحر المتوسط
المرابطون
البندقية
مرسيليا
جنوة
روما
زادار
القسطنطينية
كورسيكا
سردينيا
صقلية
كريت
قبرص
أنطاكية
بيروت
عكا
القدس
دمياط
بلاد إسلامية
الإمارات الصليبية
بلاد غير إسلامية
اتجاه الحملات الصليبية
mo3alem.com

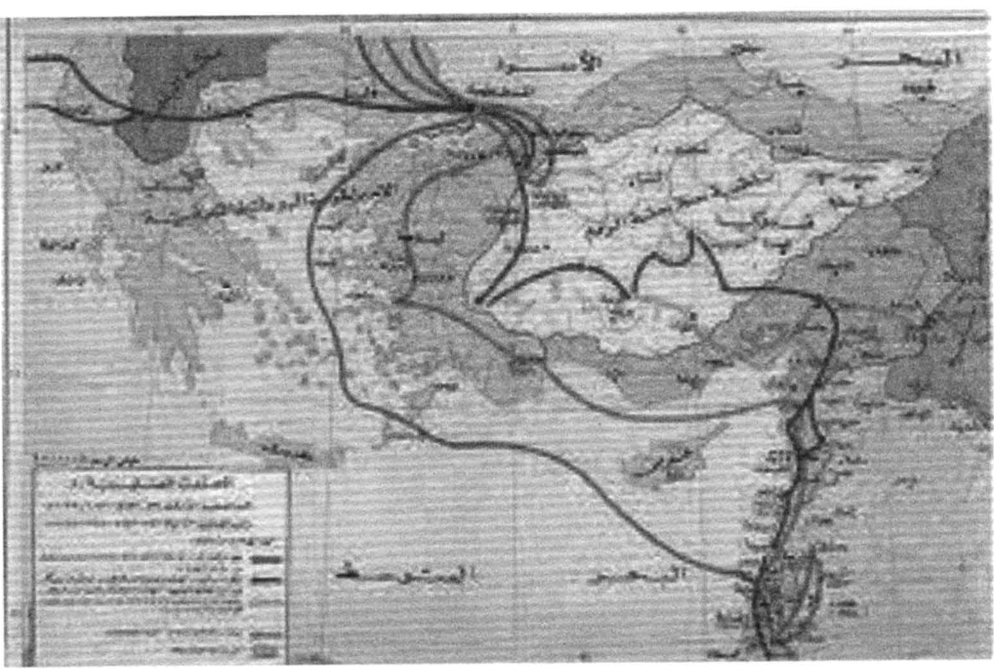

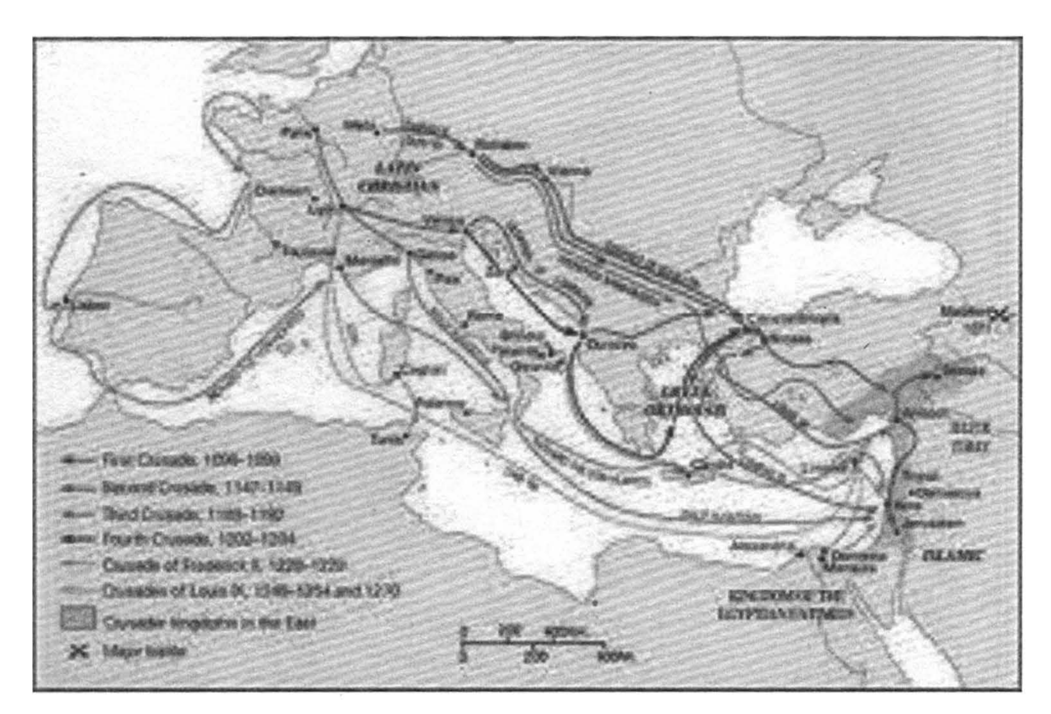
سلطنة الروم
قونيه
سيس
ارمينيه الصغرى
طرسوس
امارة انطاكيه
الرها
حران
كونتية طرابلس
قبرص
اراضي تحت سيطرة صلاح الدين الايوبى
دمشق
صور
عكا
حطين
ارسوف 1191
يافا 1192
القدس
مصر
بحر الروم (البحر المتوسط)
الشرق الادنى
1190 - 1192
الحمله الصليبيه الثالثه

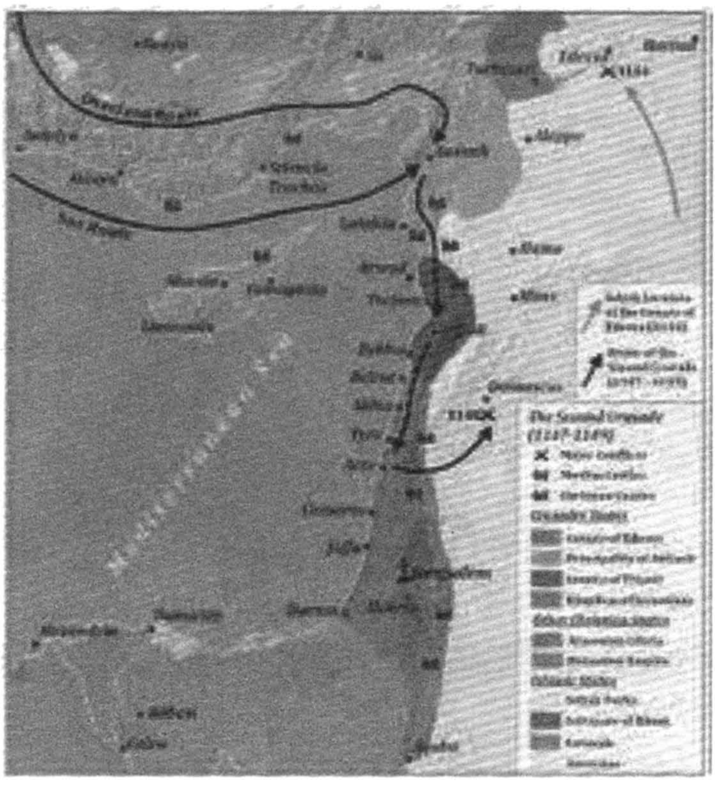

طريق الصليبيين للأراضي المقدسه
توسع الترك السلاجقه
الامبراطوريه البيزنطيه في 1097
معارك عسكريه
بحر الشمال
البلطيق
انجلترا
المحيط الأطلسى
فرنسا
المانيا
بولندا
بوهيميا
روسيا
نهر الدنيبر
هنغاريا
نهر الدانوب
البحر الإسود
ملاذكرد
1071
بلغاريا
صربيا
الامبراطوريه البيزنطيه
آسيا الصغرى
ايطاليا
كورسيكا
سردينيا
صقلية
كريت
قبرص
انطاكيا
1098
بغداد
القدس
1099
مصر
البحر المتوسط
دولة
المرابطين
ليون

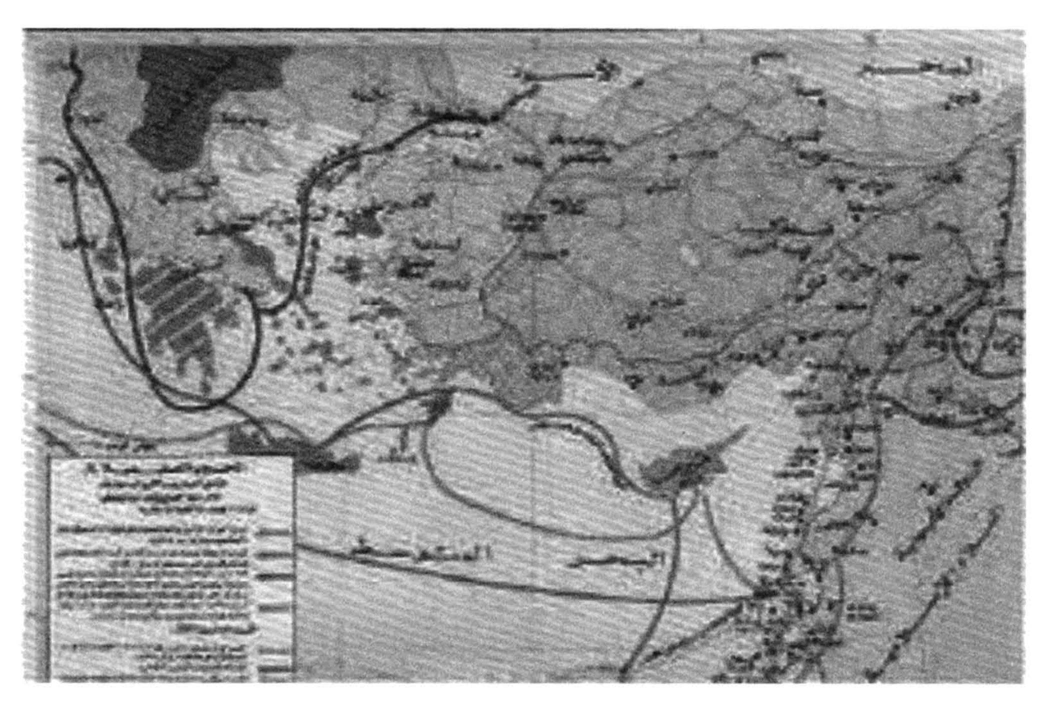

1202-1204/1217-1221
Fourth and Fifth Crusades
Boniface of
Montferrat (4th)
Venice
Zara
Spalato
Constantinople 1204
MOREA
Hungarian
Crusade (5th)
Acre 1217

ENGLAND
HOLY ROMAN
EMPIRE
HUNGARY
FRANCE
MIDDLE
EAST
Jerusalem

The Medieval World During The Crusades

نووسەر لە چەند دێڕێکدا

- ناوی چواری: د.ئاراس فەریق زەینەڵ.
- ساڵ و شوێنی لە دایک بوون : ١٩٧٢/٦/١٦
- خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە کفری تەواو کردوە و خوێندنی ئامادەیی لە کەلار تەواو کردووە.
- ساڵی ١٩٩٤- ١٩٩٥ زانکۆی سەلاحەدین کۆلێژی ئاداب - بەشی مێژووی تەواو کردووە.
- لە ١٩٩٥ وەک مامۆستا و یاریدەدەر و بەڕێوبەر لەدواناوەندی (بەمۆ)لە سەر میلاکی پەروەدەی کەرکوک دەوامی کردووە تا لە ساڵی ٢٠٠١ لە خوێندنی باڵا وەرگیراوە لە زانکۆی سلێمانی .
- لە ساڵی ٢٠٠٣ ماستەری وەرگرتووە لە زانکۆی سلێمانی
- لە ٢٠٠٨/٣/١٨ بڕوانامەی دکتۆرای وەرگرت لە زانکۆی سلێمانی.
- لە ٢٠٠٤/٢/١٨ مامۆستا لە زانکۆی سلێمانی.
- لە ساڵی ٢٠٠٥ بڕیاردەری بەشی مێژوو بووە.
- لەساڵی (٢٠٠٧)ەوە یاریدەدەری ڕاگری کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکان .
- لە ساڵی ٢٠٠٩ جێگری سەرۆکی زانکۆ بۆ کاروباری خوێندکاران لە زانکۆی سلێمانی تا ٢٠١٩.
- بەشداری کۆنفراسی زانستی زانکۆی سلێمانی کردووە لە ساڵی ٢٠٠٤.
- ئەندامی لیژنەی کۆنفراسی زانستی کەرکوک لە سلێمانی لە ساڵی ٢٠٠٥.
- بەشداری کۆنفراسی یەکەمی خوێندنی باڵا (بەرەو سیستەمێکی خوێندنی هاوچەرخ) هەولێر ٢٠٠٦.

ئەندامی لیژنەی نووسینی کتێبی (مێژووی کۆن) بۆ قۆناغی خوێندنی ناوەندی بووە لە وەزارەتی پەروەردە ٢٠٠٥.

لە ساڵی ٢٠٢٤ وەک سەرۆکی زانکۆی گەرمیان دەستبەکاربووە.

بەرهەمە چاپ کراوەکانی

١. جەنگی دەروونی لەسەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا.
٢. جەنگی دەروونی.
٣. ڕاگەیاندنی دەروونی.
٤. ئۆباما و پرسە هەستیارەکان.
٥. مێژووی ئەمەریکا لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ.
٦. مێژووی ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا.
٧. مێژووی جەنگە خاچیەکان. (ئەم بەرهەمەی بەردەستە).
٨. سیستمی دیبلۆماسیەت لە سەدەکانی ناوەراست.
٩. سەرۆکەکانی ئەمریکا لە سەرەتاوە تا ئەمڕۆ.
١٠. دەستوری ئەمریکا.
١١. مێژووی کۆنی ئێران.
١٢. پەیوەندییە دیبکۆماسییەکانی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا.
١٣. سەلاحەدینی ئەیوبی و بەرگریی لە جیهانی ئیسلامیدا.
١٤. سەرنجێک لە مێژووی دیبلۆماسییەت.

مێژووی مرۆڤایەتی هەر لە سەرەتای دروستبوونی مرۆڤەوە تا ئەمڕۆ ململانێی بەردەوامی نێوان خودی مرۆڤەکانی بەخۆوە دیوە و هەرجارەو هۆکارێ یان چەند هۆکارێ هەبون تا ئەو ململانێیە رەگداکوتێ و بەردەوامی بەخۆوە ببینێ، بەرامبەر بەمەش بەردەوام خوای گەورە پەیامە ئاسمانیەکانی خۆی ناردووە تا ببنە راستکەرەوەی باری مرۆڤەکان و رێکخەری پەیوەندیەکانی نێوانیان و تەواوکەری پەیامی پێشوو، بۆیە لەم رووەوە ئایینی مەسیحیەت هات وەک تەواوکەرێ بۆ جوولەکایەتی و ئیسلامیش وەک کۆتا ئایینی ئاسمانی و تەواوکەری گشتی ئایینەکانی پێش خۆی، بەلأم هەردەم ئایینی پێشوو هەولێداوە بەرامبەر ئایینی نوێ بوەستێ، هەر لەم روانگەشەوە وەک قۆناغێکی مێژوویی مەسیحیەتی رۆژئاوا بەهەردوو رەوتی دژایەتی قوولی مەسیحیەت و ململانێی دێرینی رۆژهەلأت و رۆژئاوا و بە چەند هۆکارێکی جیاجیا هەلمەتی خاچیەکانی دەستپێکرد تا بتوانێ لەلایەکەوە هەژموونی خۆی بەسەر جیهانی ئیسلامیدا بسەپێنێ و خاوەندارێتی کلێسایی بۆ خۆی بەرێت و لەلایەکی تریشەوە رۆژهەلأت بکاتە پاشکۆیەکی رۆژئاواو بیرۆکەی پاشاو گەدایی خۆی بەسەر رۆژهەلأتدا بسەپێنێ چونکە گەورەترین بەربەست بەلکو باشتر وایە بلێین هەرەشە بۆ سەر جیهانی مەسیحیەت و رۆژئاوا لەو کاتەدا جیهان و دەسەلأتی ئیسلامی بوو کە بە بزووتنەوەی فتووحاتی چەکداری و هزریش رۆژبەرۆژ پێشرەوی دەکرد.